

KOR- ÉS JELLEMRAJZOK

ÍRTA

LÁNCZY GYULA

BUDAPEST

KIADJA HORNYÁNSZKY VIKTOR AKADÉMIAI KÖNYVKERESKEDÉSE

1890.

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

EGY NEMES LÉLEKNEK
ATYÁM
EMLÉKÉNEK.

TARTALOM.

	Lapszám.
Előszó	VII-XI
<i>A történelmi módszerről.....</i>	1- 39
<i>Dantesca. Tanulmányok a középkor politikai és köz- műveltségi történetéből.....</i>	41-174
Dante Flórencze. A Dino Compagni Cronaca Fio- rentina-ja.....	43-104
A Dante felesége.....	105-158
Dante mestere –Virgilről. (Aeneas és Dido.).....	159-174
<i>Magyarország a Habsburg-ház trónfoglalása s a nem- zeti fölkelések korszakában. XVI-XVIII. század .</i>	175-298
<i>A Habsburg-ház trónfoglalása s a magyar nemzet a mohácsi vészt követő évtizedekben.....</i>	177-236
<i>A kurucz-világ költészete.....</i>	237-260
<i>Széchenyi Pál kalocsai érsek s a magyar nemzeti politika. (1642-1710.).....</i>	261-298
<i>Magyarország a nemzeti ébredés és alkotmányi reform- küzdelmek korszakában. XIX. század.....</i>	299-402
<i>Régi levelek. Kazinczy és Guzmics.....</i>	301-327
<i>Alkotmányunk reformkorszakából.....</i>	328-392
<i>Báró Kemény Zsigmond.....</i>	393-402

<i>Nemzedékünk történetéből. Európa a XIX. század második felében</i>	403-476
III. Napoleon	405-411
A keleti válság s az alkotmányosság	412-461
Endymion	462-476
<i>Függelék</i>	476-479

E L Ő S Z Ó.

A könyv, melyet íme olvasó közönségünk szíves méltatása alá bocsátok, egyes korszakokat ölel fel, úgy a magyar, mint a köztörténelem köréből s azoknak megvilágítását a közszellem némely politikai, közművelődési s irodalmi nyilatkozásainak, mozgalmainak combinatív feltüntetése útján eszközölni megkísérli. E mozgalmak helyenként valamely kimagasló alak egyéni végzeteiben megtestesülést, mintegy személyességet nyernek s azért a jellemrajz minden szélesebb vagy többoldalú korképtől elválaszthatatlan. A mi az alábbi tanulmányok keretéből esetleg szokatlanabb sajátságul kiríhatna, az az irodalmi költészeti elemnek történelmi értékesítése lehet. Mert általánosságban ugyan sűrűn emlegetik a köztörténelmi, állam- és társadalmi fejlődésnek szoros, benső összefüggését a kornak irodalmi, szellemi, sőt tüzetesen költészet-művészi elemeivel, – de ezen összefüggésnek feltüntetése, érvényesítése sehol mostohább elbánásban nem részesült, mint a magyar történelmi irodalomban, mely csaknem szó nélkül napirendre tért felette. Pedig a népek lelkét semmi sem tükrözteti vissza oly közvetlen hűséggel, mint irodalmi.

VIII

szellemi munkásságuk, mely a néplélek legbensőbb emánációja. «Az irodalmak története – mondja *Thierry Amadé* – válhatatlanul egybe van kapcsolva a birodalmak erkölcsi életével; az eszmék és közérzületek (les *sentiments publics*) képezik az alapot, melyre a művészet támaszkodik, az anyagot, melyet feldolgoz és alakít (façonne). »

E vezéreszme tervszerűleg és következetesen csak azon tanulmányosorozatban érvényesülhetett, melyet a *Dantesca* címével jelöltem. Elég a Dante nevét említeni, hogy ezen talán elvontnak látszó eszmemenetnek egész realitása szembetűnjék. Mert a költészet és történelem ölelkezése, mondhatni szerves egygyéolvadása, sehol oly tökélyben nem jelentkezik, mint a *Divina Commediában*. És bármi dagályosan hangozzék, mégis tény szerint való: Dante az ő gigási vállain a középkori világot látszik tartani, melyet a maga egészében semmi emlék, semmi adatgyűjtemény oly behatóan és világosan szemlélhetővé tenni nem tud, mint az ő alakja és műve. Onnan az a sajátos érdekfeszítés, melylyel korunk embereit és mindenekfelett nemzedékünket megragadni bírta – mert bátran állíthatni, hogy a Dante-tanulmány, sőt – rajongás, soha olyan terjedt és intenzív nem volt, mint az utóbbi évtizedekben. Különben is Dantenak megvan az a sajátosága, hogy vele felületesen foglalkozni lehetetlen. Megközelíthetetlen marad, ha csak el nem mélyedünk benne; s az ő legnagyobb erőssége, hogy az érdek, a melylyel eltölt, annyira absor-

IX

beáló. Hiszen az életnek legnagyobb vesztesége, hogy a múltó évekkkel érdeklődéseink is múlnak, a mint illuzióink foszlanak. S azért a sorsnak legnagyobb, legboldogítóbb adományai közé tartozik, ha az érdekek új forrására akadunk, mely olyan kiapadhatatlannak ígérkezik mint Dante és műve: egy neme az eszményi szenvedélynek, mely

Nel mezzo del cammin' di nostra vita
Az ember-élet útjának felén

túl, a férfi lelket eltölteni bírja. Dante nem az ifjúság költője.

S azért, ha az a néhány lap, melyen a középkor történeti világát e magas lélek tükrözéseiből felfogni, egykét vonását visszaadni, megértetni igyekezem, évek tanulmányának gyarló gyümölcse, – még nem mondtam ki az utolsó szót s a magyar közönség érdeklődésétől fog függni, vajjon tovább fűzzem-e a munkát, melyet saját gyönyörködtetésemre mindenképen folytatni fogok.

A többi tanulmány és rajzolatú sorozatok, melyek e kötetben foglaltatnak, nem tervszerűleg, nem egy eleve megállapított chablon szerint igyekeznek az eszmét és czélzatot, melyet e sorok elején pedzettem, érvényre juttatni. Évek hosszú sorára terjedő munkásságnak szétszórt termékei, melyek csaknem önkéntelenül tagosultak történelmi korszakok csoportjaiba, s az irodalmi alkatrészek természetsszerű beleilleszkedésével szinte meglepték az író. De azért az összefüggést, legalább is az egyes cyclusok darabjai közt – az egységet, a két magyar történelminek

észjárásában, az elfogulatlan, olvasó könnyen helyreállíthatni fogja, ha nincs is iskolás rendszerességgel keresztülhajtvá. Bizonyos vezérlő eszméknek, a történelmi és politikai irány és módszernek folytonosságában, azonosságában áll az; ha szinte a formai egység laza s a részletekben, az árnyalatokban egyenetlenségek, sőt talán ellenmondások is nyilvánulni találnának.

Das heisst: ich bin kein ausgeklügelte Buch.

Ich bin ein Mensch mit seinem Widerspruch.

A német-svájci költő, ki e sorokat szerzetté, Konrád Ferdinand Mayer (Ulrich v. Hütten: Homo Sum.) művészi befejezettség s az eszmék kiforrottsága tekintetében a körkbeli irodalomnak elsőrangú alakjai közé tartozik.

Azt hiszem, az igénytelen magyar író is elnézésre tarthat számot, ha érdemileg jóformán változatlanul reprodukálván, minek élete különböző szakaszaiban kifejezést adott, csak alaki tekintetben simítva imitt-amott, helylyelközzel egyenetlennek, sőt önönmagának ellentmondó gyanánt feltűnni találna. Ez egyenetlenség inkább a színezésben, az egyéni érzület kisebb-nagyobb mérvű elötérbelépésében fog nyilvánulni, mint a történet-politikai nézlet lényegében.

E könyvnek némely részletei a közelmúltra vonatkozván, kétség támasztathatnék: mi czímen vonattak azon csöndes, távoli országnak nevezete alá. melyet *történelminek* hívnak.

Erre válaszom, hogy a *történelmi jelleg kitűnőleg a*

tárgyas módszerétől függ. Azután a jelen emberöltő alatt a világtörténeti események és megoldások oly rohamosan követték egymást, hogy a tegnapot a mától egy lezajlott korszak köze látszik elválasztani.

Magyarországon az utóbbi évtized alatt a *nemzeti eszme* oly hatalmas arányokban kifejtett, oly feltétlenül meghódított mindent, elhatolt mindenüvé: annyira övé a jelen s a jövő. hogy a múltak megítélésében a történelmi tárgyilagosságnak, de a történelmi szabadságnak is, mely a nézetelés és bírálat szabadságában áll, korlátlanul tért engedhetni látszik. Hiszen ez a múlt, s a legközelebbi múlt is, immár végképen történelmivé vált; ingadozásai, fogyatkozásai nem érinthetik többé a magyar nemzeti eszme ellenállhatatlan diadalútját.

Kolozsvártt. 1889. november elején.

A szerző.

A TÖRTÉNELMI MÓDSZERRŐL.

(A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT 1885. ÉVI CONGRESSMAN TARTOTT
ELŐADÓI ÉRTEKEZÉS.)

I.

Valami saját szerű, forrongásában, küzködésében érdekes az a viszony, mely a történelem, az alakító, ábrázoló, a valódi történelem s annak elmélete, módszertana között fenforog. Maga a történelmi kutatás e század eleje óta hatalmas segédeszközévé, mintegy orgánumává -lett minden tudományos szaknak a szellemerkölcsi, sőt természeti ismeretnek egész vonalán. A nagy pozitív eredmények, melyeket a sajátos értelmében úgynevezett «történelmi módszer» termékenyítő alkalmazása maga után vont, újkori tudományosságunk legmegbízhatóbb vívmányai köze tartoznak. De nem erről van szó.

Maga a történelem, mint az emberi ismeretkörnek, mint a tudományok rendszerének önálló terméke és tárgya, ez a látszólag oly realistikus, a tények világát visszatükröztetni hivatott művészet, nem csak hogy szilárd elveken nyugvó módszert fejleszteni eddigelé nem tudott, ha-

¹ V. ö. a hazai irodalomban *Salamon Ferencz* «A Történelmi vizsgálatról». (Bud. Szemle 1873. I. füz.) Eredeti, találó gondolatokkal bővölködő, ha nem is rendszeres fejtegetés; továbbá *Pauler Gyula* jeles értekezését «Comte Ágost s a történelem» (Századok, 1873. évi folyamában), mely kiinduló pontja, egész irányához képest, a következőkkel lényegileg ellentétes eredményekre jut – legalább a pozitivisták iskola történetbölcseletét illetőleg.

nem az alanyi nézetek s egyoldalú elméletek összeütközése folytán, melyben másfél század óta, az európai bölcselkedés magas szárnyalású speculációi egymást mintegy kölcsönösen neutralisálják, önkéntelenül felmerül a kételyszerű kérdés: vajjon lesz-e e történelemnek valaha ily szilárd tagolatú módszere és nem kellend-e még hosszú időkig beérnie azon kevés számú, de mélyértelmű szemléleti igazsággal, melyet néhány genialis fő a történelmi remekművek tanulmányából, s az alkotó történetírói elme gyakorlati működésének elemzéséből levont?

Jól tudom, hogy már csak a kérdésnek illetén formulázása is merészségnek tetszhetik azon biztossággal és határozottsággal szemben, melylyel egy új iskola hirdette, miszerint a történelmi módszer kulcsát egyszer-mindenkorra megtalálta és téveszthetlenül kitűzvék a körvonalak, melyek közt a történelmi kutatásnak mozognia kell, hogy az egyedüli helyes s értékkel bíró eredményeket, az emberi szellem és társadalom «természeti törvényeit» megtaláljuk.

Csakhogy a positivista iskola csillaga halványulóban van. Az a benyomás, melyet történet-bölcséleti és módszer doctrinal az új nemzedékre tenni látszottak, el kellett, hogy oszladozzék, a mint a mély, de reális történelmi tanulmányok s ábrázolásnak munkásai, kivált Németországban, ítéseti vivisectió alá vették e tanokat, melyek első sorban az *Auguste Comte* és *Buckle* névéhez fűződnek. Módszeri tárgyalásokban e két névre oly gyakran történik hivatkozás, hogy a név. s az ahhoz fűződő néhány ingatag képzet és benyomás, immár tanak, rendszerük ismeretének helyébe lépni látszott: a mi különösen Comtera nézve áll. S azért talán nem lesz felesleges, ha e tanokat néhány vezértételükben rekapitu-

jáljuk, ha szinte csak tökéletlenül és töredékesen, a megnyire azt egy felolvasás szűk kerete engedi.

Az a tudomány, melynek Comtenál a történelem csak egyik alosztálya, t. i. a társadalom tudománya, a sociologia, a történelmi világot – a XVIII. századi francia bölcsélet szellemében – a természet-ismereti rendszer kategóriái alá sorozza. S e kiinduló ponthoz képest az emberi szellem ismerete is következetesen az élettan, a biológia tanulmánya alá rendeltetik. Mert a szellemi állapotok és okkapcsolatok természete és törvényszerűsége, csak a fizikai állapotok hatása gyanánt észlelhető; e szerint tagadja, hogy a lelki, szellemi állapotok törvényszerűsége lényegében, önmagában tanulmányozható lenne. A tudás és észlelet ezen logikai alárendeltségi viszonyának megfelelő azután a társadalom tudományának és benne a történelemnek is fokozata, szükségszerű következési rendje a tudományok történetileg kifejlődő hierarchiájában. Mint-hogy t. i. a természettudományok összes igazságai a sociologia előfeltételét képezik, a társadalom-tudomány csak ezek után léphet az érlelődés stádiumába, csak ezután foghat azon tételek megállapításához, melyek az egyes leszűrt igazságoknak rendszeres összeköttetéséből erednek.¹ Való, hogy Comte elismeri,¹ miszerint ezen legmagasabb tudomány, a sociologia – és előfutárai, különösen a biológia között – mely Comtenál a lelki állapotok ismeretét is magában foglalja, más viszony forog fenn, mint bármely egyéb tudomány, s az azt feltételező előzetes igazságok között. A deductió s inductió viszonya a tudomány ezen legmagasabb pontján meg van fordítva. A társadalom tudományában a fősúly a történelmi anyagból

¹ Cours de philosophie positive IV. 225.

merített generalisation, általános tételeken nyugszik és az élettan eredményeiből levont deductió csak az ily módon talált társadalom-történeti törvények igazolására szolgál. (La biologie fournit sur la nature humaine des notions qui doivent contrôler les indications de la sociologie et souvent même les rectifier et les perfectionner.¹

A tudományok ezen hierarchikus összefüggéséből fejt ki azután «az emberi fejlődés egyetemes összefüggésének szükségképi irányát». Ennél fogva a sociologia módszerét előbb a természeti búvárlat terén kell kiképezni. Azt a közeget (le milieu), melyben az ember él, az organikus világban kell felismerni. A szellemi alapszervezet állaga a külső élettani szervezet törvényeiből ismerendő fel. Ily alapvetésből azután szükségszerűleg folyik az olytén végeredmény, miszerint «az emberi fejlődés általános iránya (le sens général de l'évolution humaine) főleg abban áll, hogy az érzelmi, indulatbeli életnek, mindenkor fundamentális, de eleinte szertelen túlsúlya az értelmi élet felett, folyton csökkenőben van, avagy a boncztani formula szerint: az agyvelő hátulsó régiója a frontális régió uralmának ad helyet».²

Ezen élettani okoskodásban rejlik a Comte összes társadalom- és történettudományi rendszerének veleje.

Szükségesnek tartottam ezt különösen kiemelni; mert az egész iskolának eszmemenetét mélyebben jellemzi és szorosabban határozza meg, mint ama sajátképi sociologiai és történet-bölcseleti, alkalmazási elméletek, melyeket a Comte társadalmi tanának kivonatos ismertetései szélesebben reprodukálni szoktak, míg am azt rendszerint mellőzik.

¹ Cours de phil. positive 5. kötet 59-ik leçon.

² Phil, positive 5. 45. 1.

Ily sociologiai tanelvek a statikai és dynamikai állapot (état) megkülönböztetése, vagyis a társadalom «álló életviszonyainak tanulmánya.» a mi az «étude des conditions d'existence de la société»-nek voltaképi értelme; másrészt a mozgás és fejlődés törvényei, a társadalmi dinamika. Általán ismert továbbá a történelmi fejlődés három phásisának tana, a vallási, metaphisikai, és positiv vagy tudományosan généralisáló korszaknak (état positif ou âge de la généralité, caractérisé par la prépondérance de l'esprit d'ensemble sur l'esprit de détail,) fokozatos kifejlődése és egymásutánja. Különb. Comtenak legelőkelőbb és legtudósabb tanítványa, maga Littré constatait, hogy ez az elmélet, melynek eszmedús részletszerű kifejtése a Cours de phil. positive legragyogóbb fejezeteit képezi, már egy évszázaddal elébb *Turgot* által lett felállítva, azon mély felfogású vázlatban, mely a kereszténység vívmánya s az emberi szellem fokozatos haladása felett elmélkedik – egy 23 éves ifjúnak geniális conceptiója, melyre alább még vissza fogok térni.

A t. olvasó meg fogja bocsátani ezen száraz abstrakciók felsorolását, melylyel türelmét próbára tettem. Hanem mint mondám, épen ezekben rejlik az új «természettudományi» iskola gyökere és *Buckle* elméletének lényegét csak Comte-ból lehet megérteni.¹

A «History of Civilisation in England» megjelenésekor s a következő lustrumokban nemcsak általános fel-

¹ «M. Comte's adherent. Mr. Buckle» mondja e kérdés egyik legilletékesebb bírója. Herbert *Spencer* («The Classification of Sciences» 37. 1.). S ő tudja, miért. A két gondolkodó elméleteinek lényegére támaszkodó ezen nézetet, nem ingathatja meg Millnek ellenkező véleménye, melyet minden behatóbb érvelés nélkül, bár categorice odaállít. (Aug. Comte and Positivism.)

tünést keltett, hanem messzeterjedő szellemi befolyást is gyakorolt; habár e feltűnés a continensen hasonlíthatlanul nagyobb volt mint Angliában s e befolyás nagy mérvében inkább külterjes, a módszerei phraseologia felszínén mozgó, mint belterjesen teremtő. Buckle már határozottan egy új történelmi módszer alkotásának és alkalmazó érvényesítésének igényével lép fel. Való, ő nem proclamálja oly rideg absolutismussal, miként Comte, hogy nincs rend és összhang (ordre et accord) «csak a társadalmi tüneményeknek természeti törvények alá vetésében» – dans la subordination des phénomènes sociaux à des lois naturelles – hanem ő is követeli, hogy a természeti tudomány szilárd okkapcsolata, törvényszerű szabályossága vitessék a történész által az események laza, összebonnyolódott tömkelegébe.

Positiv törvényekre vállalkozik ő is redukálni a történelmi tünemények szétáramló folyamatát, mint a természettudós a természeti tünemények összeszővődését. De a történet ezen természeti törvényeinek megállapítása észszerűleg csak akkor válik lehetővé, mondjuk helyesebben elképzelhetővé, ha az emberi cselekedetek okozati kényszerűsége fogadtatik el kiinduló pontú, szemben a szabad akarat bölcsészeti s a predestináció hittani vezérelveivel; ha elfogadtatik, hogy az emberi cselekedetek kizárólag bizonyos megelőző indoktól, adott tényezőktől mint rugóktól függnék s ezeknek másíthatatlan uralma alatt azt az egységes, összhangzatos jelleget öltik, melynél fogva hasonló körülmények mindig azonos eredményekre kell, hogy vezessenek.

A szabad akarat és predestináció tan- és hitelveiben rejlik, Buckle szerint, a történelmi felfogásnak legnagyobb tévelygése és megrontója. Azt találja, «hogy min-

den változandóság, mely a történetet eltölti, az esendőségek, melyek az emberi nemet érték, haladása és hanyatlása, boldogsága és nyomora szükségképen két hatványnak termékei. E hatványok: a külső tünemények behatása belsönkre, és belsönknek behatása a külső tüneményekre.» Tehát természet és szellem kölcsönhatása egymásra!

S itt nem nyomhatok el egy kis széljegyzetet. Az a nagyfontosság és felfedezői grandezza, melyet Buckle a természeti világ emberi és történeti visszahatásának constatálásánál kifejt, önkéntelenül bizonyos szelid derültséget kell hogy ébreszsen mindenkiben, a ki a történeti és politikai irodalom alapvető munkáit ismeri. A mi régi jó ismerősünk Montesquieu, az *Esprit des Lois*-ban öt könyvet, 14-18-ig, szentel a természeti tényezők hatásának a társadalmi intézményekre és fejlődésükre. Montesquieu kitünőleg ezen tényezők által akarja megfejtetni a történelmet Miképen alakult át a civilisatio a külső világ hatása alatt? Mily módon függnek össze valamely népnek törvényei s egyéb társas és erkölcsi intézményei, éghajlat, talaji és tápszeri viszonyaival? Ez az az alapprobléma, melynek megoldására Montesquieu egész erejének súlyát veti. Elvetnők a sulykot, ha azt mondanók, hogy megoldotta. Eddigélé még senki sem oldotta meg; de Buckle sem. Csakhogy magának a problémának felállítása sem szorult arra a nagy apparátusra, melyet Buckle mozgásba hozott, sem amaz eredetiségi igénykeresetnek nem szolgált alapot, melyet Buckle támasztani látszik.

De térjünk vissza alapelméleteihez. Az a szerv, melynek segítségével Buckle az emberi cselekvőség törvényszerűségét felfedni készül, a statistika.

Hogy a statistika a történelmi kutatásnak adatgyűjtés tekintetében *sok egyéb között*, egyik hasznos segéd-

eszközévé válhatik: ki tagadhatná? De hogy a történet comprehensiv megismerésének egyik szerve volna, hogy a nagyszámmal, a mennyiségtani átlagokkal meg lehetne magyarázni a történetnek, tehát első sorban az emberi szellem működésének magasrendű tényeit: hát az a történészek, különösen a német történétírók körében, csak mosolyt keltett. Pedig bizonyos tekintetben, méltatlanul Mert logikai következetességgel természetes folyamánya az a Comte-Buckle-féle physikai premissáknak, melyekből egész történeti nézetük és módszerük kiindul. Egy rendszernek, mely az emberi szabad akarat s a szellemi szabadság tagadásán alapszik, nem lehetne eszményibb tökélyű szerszáma a statistikánál, mely a cselekedetek és esélyek megingathatlan kényszerűségét törekszik kimutatni mennyiségtani arányszámokban kifejezve.

Ámde az a történelmi törvény, melyben Buckle művelődéstörténeti tanulmányainak eszmei végeredményei culminálnak a szellemi mozgalom vonalán esik. Még legaltalanosabb tételeiben sem ismételhettük azt e helyen: csak lényegét érinthetjük meg.

E szerint az emberi és társadalmi fejlődés tetőpontjait, a haladás csúcsát az értelmi erők túlsúlya jelezné, nemcsak a természetiek felett – mert ezek hatálya az európai társadalomban már rég meg van haladva – hanem még az erkölcsi tényezők felett is: jelzik «a tünevények törvényeinek sikeres kutatása»: e kutatás mérvei és szélesebb körben való terjedése, a felfedezések, egyszóval az exact, értelmi igazságok fölénye az erkölcsi, úgy szólván kedélyi tényezők felett.

Nincs szükség valami különös dialectikai élelműségre, vagy szörszálhasogatásra, hogy első pillantásra is ki ne érezzük a benső faji válrokonságot, sőt az eszmei

azonosságot, mely ezen művelődési vezéreszme s a Comte fejlődési eszménye között fenforog. Mi egyéb az mint a «prépondérance de la vie intellectuelle sur la vie affective», az agyvelő homlokzati régióinak, az «ideatio» szék-helyének, miként a napjainkbeli agyphysiologia nevezi, uralma azon hátsó agyrégiók felett, melyek az érzéki s indulati benyomások centrumául tekintetnek?¹

Csak a gyakorlati társadalmi politikában van a nagy eltérés mester és tanítvány között. Buckle, a gyámkodó szellem, az állam és egyház beavatkozásának megszűnésében tekinti a haladás egyik főismérvét.

Comtenak eszménye a katholicismus hierarchiai szervezete, természetesen a positivista credo, a Comte által fogantatott új hit alapjaira átültetve. De az alapelvek identitása ez eltérés által nincsen érintve; habár más-részről félreismerhetetlen, hogy ezen anyagelvi metaphysika egész structurája szerint a Comte absolutismusa elvileg következetesebb.

¹ Lásd e részben Maudsley, Physiology of Mind. London 1876. című kitűnő művét, melynek ideg physiologiai fejtegetéseiben sok becses lélektani magyarázatot találtam.

Nem önmagukért kísérlettem meg ezen elméletek futólagos ismertetését – habár, mint feljebb megjegyezem, ez sem egészen felesleges munka, szemben azzal a sűrű szószaporítással, mely a «természettudományi módszer alkalmazása», az «inductió szüksége» és több ilyenén módszertani általánosság hangoztatásával üzetik, melynél rendszerint csak az az egy bizonyos, hogy nem lappang alatta semmi pozitív gondolat, semmi szabatosan körvonalazható értelem. Azért nem árt időnként e tanokat magukat fővonásaikban visszaidézni. Hanem célom ezúttal más vala. A bevezetésben említést tevék bizonyos szemléleti igazságokról, melyek a történelmi módszer kérdésével inkább összefüggnek, azt érintik, mintsem azt megalkotni, pozitív tartalommal eltölteni vállalkoznának. Ezen észleletek a történet és történelemírás lényegéről egyúttal legalkalmasabbak arra, hogy a pozitivista iskolának elméleteit kellő értékükre redukálják. De midőn ezt eszközölnék, egyúttal megnyílik a háttér, mintegy föliájuk kerül, melyről saját értékük és nyomatékuk ténye annál élesebben kidomborodhatik.

Ez eszmék forrását részben én is ott találtam, hol Droysen megjelölte, t. i. azon sima, világos felszínű és mégis oly mélységes tanulmányokban, melyekben Humboldt

Vilmos¹ nézetei a történelemről, s a történetíróról le vannak rakva.

Közhelyszerűleg hangzik, hogy a történetírás feladata a törtéteknek ábrázolása, mintegy felidézése. De ezen történt dolgok csak részben, még pedig aránylag csekély részben szemlélhetők az érzéki világban: a többit, mondja Humboldt, hozzá kell érezni, következtetni, kitalálni. A mi belőle jelentkezik, az szétszórt, szakadozott, elszigetelt: a mi e töredékeket egybeköti, az egészet egybefűzi, az a közvetlen észlelet alól ki van vonva, mert az utóbbi csak az egymásra következő körülményeket észlelheti, nem magát a belső okozati összefüggést; pedig a belső igazság csak ezen fordul. És Droysen² talán még élesebben fejezi ki ezen eszmét: «A mi a történelmi kutatásnak anyaga (das Gegebene), mondja, az nem a múlt, mert az elmúlt: hanem az, a mi belőle most és itt még el nem múltott, legyen az akár emlékezete, akár maradványa a létezettnek és törtéteknek.

A mi a múltból a jelenben fennmaradt, nem egyéb mint eszményi, kimúlt vonások, lappangó látszatok (ideell erloschene Züge, latente Scheine). A kutatás pillantata ismét fel tudja költetni, feléleszteni, visszfényüket visszavetni a multak üres setéségeibe. Ezek a felélesztett visszfények (diese erweckten Scheine), eszményileg a multat ábrázolják, a múltnak szellemi visszképét adják. (Sind das geistige Gegenbild der Vergangenheit.)

De a történelem valója, igazsága épen abban a ki-

¹ Über die Aufgabe des Geschichtschreibers, továbbá Über die Verschiedenheit der Bildung der menschlichen Sprache stb. bevezetésül a Kawái nyelvről irt munkához.

² Grundriss der Historik.

fejzhetetlenben, abban a láthatatlanban rejlik, mely ezen szertehulló, szakadozott töredékeknek belső kapcsát képezi.

Ezt beléjük önteni, a történelem hivatása. Ezen szempontból tekintve a történész cselekvő, sőt teremtő; nem oly értelemben, mintha létesítené azt, a mi nem létezik, hanem midőn saját erejéből megalakítja azt, a mi a maga valóságában a merő receptív értelem által nem lenne érzé-
kíthető.

Droysen azzal a geniális szabatosággal, mely túltömörtségének némi modorosságában is, az antik szellembe való elmélyedésre vall, s a melynél fogva tételei alig fordíthatók, a következőkben ad kifejezést e gondolatnak:

Nur was Menschengestalt und Menschensinn gestaltet, geprägt, berührt hat, nur die Menschenspur leuchtet uns wieder auf.

Az élő történelmi alkotásra alkalmazva ezen eszmét oly világosan ki nem domborította senki, mint a hellén világnak és szellemnek egyik legalaposabb, legszélesebb áttekintésű bűvára, a ki a midőn az idézendő sorokat csaknem két emberöltő előtt leírta, bizonyára nem akart sem történetphilosophiát, sem módszertani speculatiokat üzni. Otfried Müller görög irodalomtörténetének II-ik kötetében a következőket olvashatjuk: «Thukydides az egész történetet szellemén keresztül vitte, *szellemének terméke az teljesen* (Th. hat die ganze Cüeschichle durch seinen Geist gehen lassen; sie ist vollkommen Product seines Geistes) és megbízhatósága lényegileg azon nyugszik, vajjon ez a szellem bírt-e arravaló képességgel és műveltséggel, hogy az összes gondolatokat, melyeket a cselekvő személyek eseményei alkalmával gondoltak vala, maguknak ezen cselekedeteknek vezérfonalán utánképezhesse (ihre Glaubwürdigkeit beruht wesentlich darauf, dass dieser Geist die

Fähigkeit und Bildung hatte, alle Gedanken, welche die handelnden Personen bei ihren Begebenheiten gedacht hatten, nach Anleitung der Handlungen selbst, ihnen nachzudenken.)

E nagy horderejű, csaknem vakmerő tétel bizonyos minősítést igényel. A történetek valósága egyszerű dolognak látszik, tényleg a képzelhető legnehezebb és legmagasabb. Az események szövevénye összezavarodva, térben s időben szétforgácsolva fekszik a történész előtt. De az ő hivatása e zavart és szétforgácsolást emberi lehetőség szerint eloszlatni, s az élő valóságnak, a mint az valamely döntő eseményben, történelmi mozgalomban, valamely korszakban vagy nemzet összetételében fenforgott, azt a szellemi visszképét adni, melyről az imént szóltunk.

Mert a természettudományi iskolának vagy mondjuk helyesebben módszerei okoskodásnak alapvető tévedése éppen abban rejlik, hogy észre nem veszi vagy ignorálja felismerésünk korlátait. A történelmi múltat a maga teljességében fixírozhatni véli, mert már maga az az igény hogy a pozitív törvények bizonyos sorozatára vagy schemájára le akarja szűrni e múltat, azon előfeltételt involválja, hogy az, a mi a múltban élő valóság volt. minden lényeges elemében, ezen elemek összességében, abstraháló és generalisáló tevékenységének rendelkezésére álljon. Mert ezen eszmei operációknak positivitása azonnal alámerül, a mint a dologi substrátumból bármely lényeges elem hiányzik, egyetlen határozó tényező is elrejtve maradt.

Ámde a történésznek tisztában kell lennie azon tény iránt, hogy a múltnak reconstitúciójára maga a matéria is mindig csak felette hézagosan lesz helyreállítható, és hogy a leglényegesebb, a legmagasabb: az eszme, az igazság, mely az eseményeket, korszakokat és azok vezérhordozóit.

legyenek bár tömegek vagy egyes személyek, áthatotta. az adatszerű matérián *kívül* eső.

Ennélfogva két tényezőnek kell a történelmi kutatásban s ábrázolásban teljes egyenhatálylyal s összhangban közreműködni. Az egyik az események, cselekedetek és történelmi állapotoknak, vagyis az ezek felvilágosítására szolgáló adatoknak szoros, szigorú, részrehajlatlan felkutatása és kritikai megállapítása. A másik azon szellemi kapcsolatok feltalálása, mely ezen tárgyi kutatás eredményeit, egybeköti, mi a *történelmi intuitió* feladata ott. hol az adalékok közvetlen tanúskodása elnémul. Das Ahnden des durch jene Mittel nicht Erreichbaren – mint Humboldt nevezi. Ez az a közvetlen intuitió, melyet Droysen mint a speciális történelmi értelem tényét (Act des Verständnisses). a megértés pusztán dialectikai mechanismusától megkülönböztet, mely szerinte «teremtő actus» mint a fény szikra az egymáshoz közeledő villamos testek között, mint a fogantatás a nemzésben.

S azért minél mélyebben tanulja megérteni a történetbúvár genieje és tanulmányai által az emberiséget és működését, vagy minél tisztább és fejlettebb érzéke az emberi természet és dolgok iránt, annál tökéletesebben fogja feladatát megoldani.

Mert a történelmi valóság és benne a mozgó eszmék kidomborítása épen nem merő értelmi operáció, az, a mit Droysen «a megértés merőben logikai mechanismusának» nevezett, hanem van benne bizonyos művészi elem, melyre még bővebben vissza fogok térni.

A történetnek rejtett, eszmei, lelki elemét csak egy congeniális szellem képes felfogni és visszaadni. De e képességnek első előfeltétele, hogy a történész már eleve. s általánosságban ismerje eme mozgó szellemi erőknek

természetét, hatálya módját, kölcsönös függését; mert csak az általánosnak ismeretéből lehet sikeresen kiindulni a különös és részletesnek vizsgálatához, mely az alatt foglaltatik. Minden egyébtől eltekintve, de a szellemi concepcióknál mindenesetre Aristotelesnek van igaza, hogy a részeknél előbb való az egész. A mai kísérleti physika illetén aristotelikus, csaknem aprioristikus tudomány; mert az okból magyarázza meg a tüneményt. A valóságban így létesül a synthesis, a fogalom és valóság egysége,' melyet Bacon a Novum Organon szellemes, de csekély gyakorlati foganatú abstractióiban fejtegetett.¹ *Ily értelemben kell, hogy a történeti tények kutatását és felfogását eszmék vezéreljék.*

Mely nagy, de elemi igazságnak hangoztatása talán sehol sem aktuálisabb, mint Magyarországon, történelmi tevékenységünk – szándékosan élek e semleges szóval – uralkodó jellegével szemben.

Magától értetődik, hogy nem szabad ezen eszméket, mint valami praeconcepta ideákat, mint előre feltett szándékatokat külsőleg beléhurczolni a történelem anyagába. A valódi történelmi érzéssel folytatott szemlélet által kell, hogy a szellemben kicsirázzanak: az ábrázolás művészete, hogy az események teljéből mintegy önkéntelenül kidomborodni látszassanak. A bölcsészeti speculációnak nagy veszélye a történetírás tekintetében épen abban rejlik, hogy az eseményeknek mintegy végcélját kitűzi s a végokoknak hajhászata által megzavarja az élő történeti erők hatálya feltüntetését, szabad áttekintését: még akkor is, ha nem egy

¹ Lásd erre nézve Steinthal eszmedús értekezését: *Philologie. Geschichte und Psychologie in ihren gegenseitigen Beziehungen* Berlin, 1864.

metaphysikai fogalomnak mint p. o. a Hegel «szellem-evolúciója.» hanem a természet, az élőember valójából merített tanelvek peripetiái nyomoztatnak, miként a Buckle-féle történelmi módszer egyenest célul kitűzte.

Ily tendencia ellen egy gyönyörű ellenérvet hoz fel Humboldt, bárba csak alak természetű, a magasabb értelemben vett történelmi compositió lényegéből merített.

Azt mondja t. i.. hogy ez a célirányzatos, teleologikus történelem már azért sem képes megvalósítani a földi végzetek (Weltschicksale) élő igazságát, mert az egyén tetőpontját mindenkor mulékony létének arasznyi ideje alatt kell hogy érje; azon irány tehát az események végcélját nem az élőben keresheti, hanem némileg holt intézményekben s egy eszményi egésznek elvont fogalmában.

A történésznek pedig az alkotó, cselekvő erők felé kell fordulnia.

S ez utóbbi követelményben rejlik talán az egész problémának súlypontja. A Buckle-féle módszernek eredendő bűne, tarthatatlanságának legbensőbb titka is ezen fordulván, ki kell hogy világoljék.

Az erkölcsi világ, amint benne minden támad, növekszik, kifejlődik: ez a történet. Ez a gazdag, cselekvő és teremtő világ, nem a hasonlónak, az egyformának örökös ismétlése; nem az örök materiának, s anyagcserének analogonja, mint az organikus természet.* Szabadság és felelősség nélkül nincs erkölcsi világ. S a szellemi tényezőknek előre kiszámíthatatlan fordulatai, feltűnése és hatványa nélkül, nincsen történet, Ámde az erkölcsi világ e szakadatlan mozgalmát, e folytonos történelmi evolúciót, vala-

¹ Lásd e részben Droysen, Grundriss.

mely adott ponton, néhány végérvényes törvény formuláira redukálni, vagy redukálhatónak vélni: az nem egyéb, mint az erkölcsi erők szabad mozgalmának, a történetnek mintegy megállítása vagyis tagadása.

A történelem folyamatát ugyan semminemű elmélet sem fogja megállítani. De az is kétségtelen, hogy az ép történetírói alkotás sem fog ezen elmélet útmutatása szerint létrejönni.

III.

Ez a zsibbasztó, meddőségre kárhóztató hatás különben, a generalisatió rideg egyoldalúságának átka. . A történelemnek épen a dolgok minden oldalával kell számolnia, miként a való életnek. A miért a történelemben a maga egészében, mást keresünk mint merőben a bölcsészeti végokok játékát, vagy a sociologiai törvények felfedését – azért még nem küszöböltük ki belőle azt, a mi minden mozgalomnak, minden erő kifejtésnek östörvénye: t. i. az erők és hatványok válthatatlan kapcsolatát, azt a másíthatatlan törvényszerűséget, melyben egy esemény a másikat szüli, minden hatás mértékét s természetét indító okában találja s esetenként a látszólag szabad emberi akarat oly körülmények által határoztatik, melyek régen születése előtt keletkezve, korának, nemzetének az egyénre súlyosodó viszonyaiban rejlenek.

A történelemnek egyik nagy eleme, egyik kutatási feladata, kétségkívül az illetén analysisben rejlik.

Humboldt ezt «mechanikusnak» nevezi. Azt mondja, miszerint «régóta nyilvánvaló, hogy ezen útnak kizárólagos követése épen elterelne a valóban teremtő erők felismerésétől; hogy minden cselekvésben, melyben élő erő közreműködik, épen a főtenyező minden számításon

kívül marad, és hogy ezen látszólag mechanikai határozottság (Bestimmen) eredetileg mégis szabadon működő ösztönöknek (Impulsen) engedelmessé válik.»

Ennélfogva az események ezen kölcsönös egymásra hatásán, láncolatán kívül, sőt első sorban, ezen «eredetileg szabadon működő impulzusok, »erők sajátos lényének megismerése után kell törekedni: mit Humboldt ezen erők *physiologiai hatálya első lépcső fokának* nevez. A tisztán emberi, lélektani rugókat is bátran sorozhatjuk ezen átvitt értelemben vett physiológiának élet- és erőmozgalmi rendje alá. Ki akarná e lélektani tünetmények mérhetetlen, kiapadhatatlan horderejét tagadni az emberi történet alakulásában? Ámde nincs szükség sem a Humboldt, sem egy Droysen óvó intelmére – pedig mindkettő által emeltetett – hogy át legyünk hatva azon iránynak veszélyes egyoldalúságától, sőt kopárságától, mely kizárólag az egyéni lélektani potenciákra akarná építeni a történelem alkotványát. Csak bármelyik ponton belül kell nézni a történelemben, hogy annak, mit lélektani módszernek neveznek, auxiliarius természete kitűnjék. Egyik előkelő, sőt talán az első rangú tényező; de nem teljes módszer, mely egymagában alkalmazva, tökéletes vagy csak kielégítő megoldásra is vezethetne.

De az erők, események és intézmények, a törvények és okkapcsolatok nyomozása, még mindig nem a történelem. Legfelsőbb törekvése szerint, az elmúlt életnek visszatükröztetése, visszképe akarván lenni, az «élet lehelletét» kell rajta, ábrázolásán is éreznünk, és belső jellemének meg kell érzékülnie a külső alakításban. Ez az, mit a történelmi alkotás *physionomikájának* neveznénk, még akkor is, ha *Guizot* különös nyomatékkal nem

szólott volna a történeti tények «külső és élő physionomiájáról».

Európai hírre tett szert az az analógiára alapított osztályozás, mely a történetíró feladataira nézve, az «Histoire de la Civilisation en France, depuis la Chute de l'Empire romain» (1829. évi cursus) tizenegyedik előadásában foglaltatik.¹

Az úgynevezett tények, a külső látható események, a szerint a történelem testét képezik; ezek a csontok, izmok, tagok, a múltnak anyagi elemei; ezek ismerete és leírása képezi a történelmi anatómiát, boncztant. E tények összefüggése, következése, párosodása (ils s'engendrent) bizonyos erők hatása alatt, melyek ismét bizonyos törvények uralma alatt működnek; egyszóval a társadalmak szervezete és élete s ennek rejtett törvényei – ezt nevezi Guizot a történet physiologiájának.

Láttuk, hogy mit nevez a történelem physionomiájának. «Az anatom és physiolog gyanítanak-e milyen az ember, ha soha élve nem látták volna?» A történelemre alkalmazva pusztán a két előbbeni módszer segítségével «látjuk-e az egyéni, lelkes vonásokat? Elvonúl-e előttünk az emberi végzet és cselekvőség látványa? Pedig ez kell, mert azok a tények, melyek most holtak, egyszer éltek; ez a múlt jelen volt; és ha újra nem azzá válik előttünk, ha a holtak fel nem támasztatnak, akkor nem ismerjük őket, nem tudjuk a történetet.» Ez életteli színnek felidézése, ez a Guizot által elkeresztelt physionomikai képesség; tegyük hozzá: ez a történelmi ábrázolás mű-

¹ Cours d'Histoire moderne, Bruxelles Hamman et Cie 1839. Megjegyzem, hogy mindig a kezemenél levő példány kiadását idézem, mely nem mindig a legújabb vagy közkézen forgó.

vészete. Humboldt «lebendiger Hauchnak» nevezte s e két szóval találóbban megérezkítette a dolog lényegét egy kötetnyi fejtegetésnél.

Guizot a Savigny «Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter», című halhatatlan művének ismertetése alkalmából fejtegette a fentebbi képletes elméletet, A német s angol irodalom tanulmánya és behatása a francia szellemi mozgalmak vezérembereire mindenkor sokkalta nagyobb volt, mint azt külföldön, a francia közönség tömegének egyoldalú nacionalismusa mellett, általán feltételezni szokták – de talán soha nem volt nagyobb mint a restauráció, s az orleansi régimének irodalmi és művelődési virágkorában, irodalom-történeti szörszálhasogatás lenne most kutatni, vajjon Guizot közvetlenül Humboldt tanulmányából merítette-e a fentebbi osztályozás eszméit Annyit azonban bizvást constatálhatunk, hogy az tárgyilag nem egyéb mint ama mély német gondolkodó eszméinek foglalatja.

Guizot egyébiránt bírálván a Savigny nagy jog- és culturtörténelmi munkáját, kiváló elismerésben részesíti a «történelmi anatómia» legmagasabb igényei szempontjából is; de megtagadja tőle azt, mit a történelmi physiologia kivan és még inkább azt, a mit ő «élő physionomiának» nevezett – se részben annyira megy. hogy egy angol szóval élve – mert szerinte megfelelő francia kifejezés nem létezik – «misrepresentation»-nel, a tények hamis színben való feltüntetésével vádolja Savignyt – a mi szelíden szólva, némi szegényes bizonyítási kísérlet daczára, Guizot úrnak alanyi felfogása fog maradni örökre.

Egyébiránt Guizot, a történész és statusbölcész, épen a történelmi módszer szempontjából a legkiválóbb és legtanulságosabb példányok egyike. Ő a műveiben

szétszórt módszerei elmékedéseket positiv történelmi alkotásokban nagyrészt meg is valósította; a mit a módszerei speculáció embereinek elenyészőn csekély töredékéről lehet mondani. Hanem ereje túlnyomólag az analysisben. az intézmények elemzésében, a történelmi mozgalmak és fejlemények bölcséletében rejlik. Jelen feladatomtól teljesen eltekintve, nem régen nyílt alkalmam ezt tapasztalni, midőn a felsőház intézménye körül (egyetemi előadás czéljából) tanulmányokat folytatva, az összes irodalomban, a legújabbat egyáltalán nem véve ki, nem találtam semmit, mi a szülő okok éles felismerése és történelmi találósága tekintetében az «Histoire du Gouvernement Représentatif en Europe» illető fejezeteivel versenyezhetett volna.

De a Guizot remeklő darabja e téren az «Essais sur l'histoire de France»¹ első tanulmánya, mely szól «a római birodalom municipális kormányzatáról, a keresztény aera V. századában, a germánoknak nyugati nagy invasiójakor». Nem kisebb probléma tárgyalatik a 44. lapon, mint a római birodalom bukásának magyarázata. És Gibbon francia fordítója és commentátora oly érveket és nézponokat, de többet, történelmi tényeket képes eléidézni, melyek a Gibbon és Montesquieu nagyszerű általános szempontjainál közvetlenebbül fejtik meg a felozslási processust, azt a lappangó, de fokozatos megbénulást, mely végre a világbirodalom mintegy élettelen szétbomlását eredményezte. Persze ez a megoldás sem tökéletes és még kevésbbé kimerítő; de mindenesetre egyik lényeges positiv oldala a problémának.

Megmutatja ugyanis, hogy a római birodalom, mely

¹ Paris. Didier et Cie 1868.

városok, municípiumok agglomerációja volt a központi császári hatalom által külsőleg összetűzve, e municípiumokban a «curiales» osztálya által tartatott fenn. A földbirtokló középosztály volt az, mely a helyi kormányzat súlyos funkcióit teljesítvén, az adóigazgatást nem csak közvetítette, hanem annak foganatjáért vagyonaival is szavatolt. Guizot a császári rescriptumokból, a Codex Theodosianusból kíséri a telhetetlen caesarismus művét, a mint ez osztályt következetesen kiszívja, birtokából kifosztja; míg polgári állapota, pseudo-önkormányzati tisztiségének, összes életviszonyainak terhe oly elviselhetlenné válik, hogy összeroskad alatta; a proletariátus tömegébe sülyed alá, vagy a császári privilegiátusok sorába menekül; a hadseregbe vagy a súlyos anyagi terhektől mentes senátorok rendjébe siet bejutni. (Municeps esse desinit senatoriam adeptus dignitatem, quantum ad munera. Dig. lib. L. tit. I. §. 23.) De ez osztály kiveszésével a birodalom tartományi, lokális segédforrásai is elenyésztek; a légiókat többé nem rómaiak képezik; a városok sem magukat fentartani, sem egymást megvédeni nem képesek s a római központi hatalomnak a külső erőszak első izmosabb lökésére meg kelle dőlnie, midőn az alkotórészekből, a tagokból végleg kiveszett volna minden életerő.

S e tulajdonságok és jeles alkotások dacára Guizot még sem nagy történetíró; neve nem fog a Gibbon és Grote, a Niebuhr és Rankék sorában neveztetni. Nem fog azért, mert meg volt tőle tagadva, a történész elbeszélő, ábrázoló képessége, a festői képzelem, a benső szenvedélyek drámai alakító ereje; meg volt tőle tagadva *a történelmi művészet varázsa*.

Miben áll e művészet, és mi értelme van egy-

általán, ha a történelem művészeti jelleme, sőt lényege hangoztatok? Meg fogom kísérteni néhány határozó ismérvnek összegezését, legalább jelzését, mely nagyjában a választ tartalmazza.

Mindenek előtt az *intuíciónak* az a magasrendű, finom érzéke, mely az alakító, sőt első sorban a kutató történésznél aligha kisebb mérvben működik közre, mint a művésznél, vagy költőnél. – Mert hiszen ez utóbbiakat is köti a dolgok realitása; ha nem akarnak a szertelenbe kalandozni, s a valódiság alapjával a belső értéket is elveszteni. Ez intuíció történelmi jelentőségéről már fentebb szóltam.

De épen mert történetíró és művész egyaránt a *valóságnak*, a tünemények túlhatalmasodó tömegéből lényegesnek visszaadását tűzte feladatául, mindkettő az újjáalkotásnak bizonyos benső eredeti processusára van utalva. Mindkettőnek ki kell keresni a lényegest, elválasztani s elejteni a véletlent és mellékest, s a perspectivának egészen önálló alaktani törvényei szerint feltüntetni a tárgyak ama lényegszerű arányait és mérveit, melyek nélkül a közvetett, elvont szemléletben helyes perceptió nem képzelhető. Mert a történelem, ép úgy mint minden ábrázoló és költészeti művészet nem nyújthatja a nyers matériát, a még lehellő serdülő életnek kézzel foghatóságát, – hanem csak ezt a közvetett, elvont szemléletet.

Ezúttal nem bocsátkozhatom azon sokoldalú kérdésnek taglalatába, hogy a történelmi mű sajátképi formájában, az előadandók külső kifejezésében mi a művészi elemeknek jelentősége és mily mértékig érvényesíthetők azok.

Csak egy lényeges közösségi vonást kívánok még felemlíteni. A történelemnek, úgy mint a művészetek minden fajának az a feladata és legtökéletesebb alakításaiban

benső törekvése, hogy az általánost a különösben, az egyéniben kidomborítva fejezze ki, és mutassa be. S azért a generalizáló, exact tudományos szellem terjedése soha ki nem fogja ölni a történetírás velejében, az emberi természet mélyében rejlő azt a hajlamot, hogy *egy* embernek létét, valamely *egyéni* végzetnek lefolyását kiragadván az események szétterjedő szövevényéből, ezen egyéniben tüntesse fel a mozgó eszmék hordozóját, *egy* személyiségben a kor, a faj típusát. Innen a történelmi letrajz formájának örök becse.

IV.

És mégis Ranke csaknem egyedül áll, midőn műveinek egyik helyén felkiált, hogy «énjét szeretné eloltani, csakhogy úgy láthassa a dolgokat, a mint törtétek». A valódi történész sóvár esengését az objectiv igazság után szebben s erősebben nem lehet kifejezni.

Ámde az a merő objectivitás, ez a teljes elmerülés az eseményekben nem az az eszmény, mely az utolsó évszázad óta a történetírást áthatja legalább; *nem* kizárólag, egy magában. Félreismerhetetlen tény, hogy a modern történetírás az események, a művelődési, politikai, sőt hadászati mozgalmak kutatásában és előadásában egy más eszme által mozgattatik, melyet mint vezércsillagot folyton szemmel kísér, s a melynek mértékével öntudatosan vagy öntudatlanul, de szakadatlanul méri az intézményeket, eseményeket, s az emberi működés hatásait, akár megfeleljen ez az eljárás a történelmi művészet ideáljának, akár nem. S ez nem más, mint a *fejlődés* eszméje.

Turgot volt az első, ki ez eszmét, mint a történelem mozgató elvét határozottan formulázva odaállította. és történetbölcseleti, világtörténelmi vázlattörédékeiben¹

¹ Két Discours pour l'ouverture et la Clôture des Sorbonniques (17Ö0) Géographie et plan de géographie *politique* s egy egész sorozat Plan de discours sur l'histoire universelle. Lásd Oeuvres de Turgot II. kötet Collection des Principaux Économistes IV. Paris. Guillaumin. 1844.

kifejteni is megkísérlette. «Le genre humain – írja – considéré depuis son origine, parait aux yeux d'un philosophe un tout immense, qui lui même a comme chaque individu, son enfance et ses progrès;» s később «la masse totale du genre humain, par des alternatives de calme et d'agitations, de biens et de maux, marche toujours, quoique à pas lents à une perfection plus grande.

Egészen eltekintve ez utolsó száz évnek széles történetbölcseleti irodalmától, mely elvontsága és kitünőleg speculativ természete daczára sem volt egészen terméketlen, az egész *művelődéstörténelmi* irány, mely e század eleje óta oly jelentékeny szerepet játszik az európai irodalomban, első sorban ezen eszme mozgó hatályára vezethető vissza. És nem kell valami mélyen belehatolni az egyes nemzeti történetírásokba, hogy azokban is észleljük működése erős nyomait.

Az ismeretlent jelző X, a nagy kérdőjel az egész mozgalomban, az, hogy miben áll voltaképen ez a fejlődés: mikor egészséges azaz voltaképeni evolúció; mikor beteg, azaz sajtásképen bomlás, dissolutió?

E ponton nyilvánulnak azután a gyökeres eltérések.

Abban is megegyeznek a culturtörténészek mindnyájan, hogy e fejlődési mozgalmat azonosítják a *civilisatio* emelkedésével: a mi más-más néven körülbelül ugyanazt a dolgot jelenti.

A kérdés épen az, hogy mi az a civilisatio és miben rejlik emelkedése? S itt egész gondolatvilágok választják el egymástól őket, úgy mint a nemzeti történetírókat.

Guizot szerint a civilisatio lényegileg két tényezők sarkall: a társadalmi állapot, s az értelmiségi állapot kifejlődésében. Az ember külső s általános viszonyainak kifejlődése az egyik; belső és személyes természeté a

másik: egy szóval a társaság és személyiség tökéletese-
dése, e két tényezőnek belső egységében és gyors egy-
máshatásában.¹ Csakhogy Guizot szerint a civilizáció
általános típusát, alapeszméjét a jelenkor semmi népe
nem testesítette meg annyira, mint a francia. Nemcsak
a társas viszonyok kellemességében (agrément), az erköl-
csök szelídségében (la douceur de nos mœurs), abban a
könnyű és pezsdülő életben rejlik az, melyet a világ
Franciaországban inkább keres, mint bárhol: hanem fő-
kép abban rejlik, hogy a francia történetben a nagy
eseményeket, forradalmakat és haladó átalakulásokat min-
dig általános eszmék, correspondeáló doctrinák kísérték.
Semmi sem történt a reális világban, a mit az értelem
rögtön meg ne ragadott volna, hogy új kincseket merítsen
belőle; semmi az értelmiség területén, a mi a reális világ-
ban visszhangot nem talált, eredményeket nem szült' volna.
Az értelmi tevékenység és gyakorlati képesség ezen saját-
szerű összehatásában, melyet Guizot az összes francia
történelem minden nagy fordulóján, vagy osztályaiban
észlelhetni vél, rejlik ez a művelődési tökély.

Nem mertem volna e látszólag alanyi, nézet idézé-
sével a t. olvasónak türelmét igénybe venni, ha kissé kö-
zelebbről szemügyre véve azt, nem ismernők fel benne a
nemzeti francia történetírás uralkodó szellemét. Egy ilyen
kellemes, fogékony, szellemdús és gyakorlati irányú társa-
ságnak alakulása állítatik oda eszményképül; az értelmi
haladás s anyagi jóllét uralkodó célzatul proclamáltatik.
De nincsen szó sem a szabadságról, sem az egyéni füg-
getlenségről. Ez ideálnak természetes háttere aztán egy

¹ Histoire de la Civilisation en Europe. Paris. Didier 1843.
I. leçon.

erős központi államhatalom, mely a közügyeket intézi, s a szabadság helyett a társadalmi egyenlőség. S a francia történetírásnak, egyes kivételektől eltekintve, hona múltjának felfogásában, történeti fejlődésének ábrázolásában tényleg ez volt uralkodó iránya.

Nem egy kiváló szellem reagált az ellen, és talán senki sem alaposabban, mint előkelő nyugalma daczára Tocqueville. De létezik egy közvetlen tiltakozás ezen uralkodó irány ellen, a történeti lelkiismeretnek fellázadása az ellen, mit történelmi sophisticának ítélt – mihez fogható erőre, drámai erőre, az igazságérzet mélységére, a kifejezés megragadó pathosára a történelmi és politikai világirodalomban egyhamar nem ismerek: bárha kétségtelen, hogy hatalmassága, mondanám titánszerűsége daczára, ez sem, távolról sem a mindenoldalú és végső igazság.

«La Philosophie de l'histoire de France» a címe. és szerzője Edgar *Quinet*.

Harmincz év múlt a tanulmány megjelenése óta, s az új köteteknek ezrei, már csak volumenjükkal és súlyukkal agyonnyomták ezt a szerény terjedelmű füzetkét, melyben csak a szellem és velősség kötetekre való.

Két vezértételben támadja meg, úgyszólván agyonütni készül a francia történelmi optimismust. Az egyik «hogy Franciaországban az absolut hatalom nemzette a szabadságot»; a másik, hogy az emberek mindig annak az ellenkezőjét teszik, a mit tenni látszanak. Mely utóbbinak az az értelme, hogy a francia történészek ezen ország reactionárius s önkényuralmi mozgalmait, úgy mint a községi szabadság elkobzását, a független arisztokrácia megtörését, a ligát s az ellenreformatió felkeléseit, az országosrendi gyülekezetnek, az états-généraux megsem-

misítését, egy szóval a VII. Károly, XI. és XIV. Lajos művét, a királyi mindenhatóság túlhatalmasodott alkotmányát, úgy tüntetik fel, mint a melyek sorban a feudalismust megtörték, a demokratia útját egyengették, a társadalmi nivellirozás által a polgári egyenlőséget munkálni segítették, s így mindnyájan a modern alkotmányosság és civilizációnak alakulása irányában convergáltak. Quinet arra a szerinte német doctrinára utalva, hogy a galloknak előbb a rómaiak által meghódíttatniok a frankok által megsemmisítettük kellett, hogy újjászülettessenek, felkiált: «a mit civilizációnak nevezünk, azt a szabadság elvesztésével fizetjük meg – notre libérateur, c'est notre maître, a kényúr a mi szabadítónk. Mily szerencsétlenség, hogy Xerxes nem győzött Salamisnál! Elvesztettük az alkalmat annak bebizonyítására, mennyire érdekükben állt az atheneieknek, hogy a médusok prédájául essenek». «Az a politikai babona, (cette superstition civile,) azok az illúziók a római birodalom s a császári korszakról, melyeket a XII. századi olasz jogászok, a toscanai költők ébresztettek, megragadták volt a francziákat. Legisták, bírák, tanácsosok, királyi tisztek mindnyájan terjesztik egy császári vagy ghibellin aranykornak chimeráját. A legkisebb polgárnak képzelete a XIV. században ez iránt oly termékeny volt, mint a Divina Comedia szerzőjéé. Elcsábítva azon phantom által, mely Dantét elvakította, a közép-osztály a társadalmi újjászületés elvét a byzanti császárság hamvaiban kereste.»

Ebben a támadásban az «isteni flórenczi» ellen van valami danteszk erő és kalandos bizarrság. De mily hatalmasan jellemzi az európai fejlődésnek öt századát! Ez a ghibellin szellem uralkodik az egész nyugoti continensen, és ma is, mindinkább növekedő szélsőségben fogva tart

mindnyájunkat a nagy irtóháborúban, melyet az állami egység és hatalomtelj nevében minden szakadár, centrifugális erő ellen viselünk – oly gyakran a szabadság rovására. Ezt a cesaristicus, vagy az önkénnyel transigáló szellemet Franciaországra nézve Quinet visszavezeti a társadalmi életnek «egészen hamis és anyagelvi concepciójára. A szabadságot mellékesnek, mintegy luxusnak képzeljük. Előbb az egységet, a központositást, a hatalmat! ... Mintha a szabadság nem lenne a népek lelke, a fának életnedve!» – «Civilisatiónak nevezzük mi – mondja más helyütt – a puszta materiális rendet: a mi azt jelenti, hogy társadalmunk problémája, úgy miként mi azt a múltban észleljük, ebben állana: szolgaságba merülni, hogy meggazdagodjunk, – s'asservir pour s'enrichir.»

De nem folytatom tovább. Célom volt kimutatni, hogy a mit egy európai vezérnemzet elmékedői az emberi haladás, a történeti fejlődés eszményéül kitűznek, azt törékeny bálványnak bélyegezik a nemzet erkölcsi meggyőződésének más hivatott közegei, és mi kételkedve tova megyünk.

Avagy talán *Buckle* mondta meg a rejtély oldó végszavát? Ő ellene Quinetnek nem lehetett kifogása. *Buckle* is keresvén a fejlődés, a civilisatió «általános ypusát és alapelvét», egy nemzetet talál, mely szerinte ránylag leginkább megközelítette a tökéletes mintát - s ez az *angol*, Mert Európa minden országai közül «Anglia az, melyben a történet leghosszabb korszakán keresztül a kormány legsemlegesebb (quiescent), a nép legtevékenyebb volt: hol mindenki megmondhatta, amit gondolt, és tehette, amit akart, hol kevésbé ösmerték a vallási üldözést, s az emberi elme ment volt azon korlátoktól, melyeknek más-hol alávetett; hol az egyház és állam ellenőrizése nem

avatkozott e religiók képződésébe és hanyatlásába: hol az a tolakodó doctrina, melyet Protectionak, gazdasági védrendszernek neveznek, először támadtatott meg s egyedül leromboltatott: egy szóval hol a nemzet haladását legkevésbé zavarta meg az előjogosult osztályok hatalma, egyes felekezetek befolyása, vagy önkényuralkodók erőszaka.»¹

E helyütt nem bocsátkozhatunk annak taglalatába, vajjon a történeti Angliának valósága csakugyan megfelel-e ezen eszményi képnek? Annyi azonban tény, hogy *ez maga az angol nemzeti ideal* s az újkori nagy angol történészeknek világnézlete. *Macaulay* műve, ez a legnagyobb whig pártirat, nem-e ezen szellem érvényesülésének van-e szánva? A második forradalomnak s az orániai Vilmos szívós actiójának, a mint a *Macaulay* ecsetének dicsőítő színeiben átszellemülnek, nem ez-e a lelke?

És maga *Grote*, ki történelmi mélységre, alaposagra, s a kutatás tudományosságára oly magasan felette áll *Macaulay*nak, az athenei demokracziát, a görög élet mesteri és mindenoldalú rajzának központjául, mintegy ez életnek legfőbb emanatiójául állítván oda, talán *Thukydides* szellemében gondolkozott; és nem-e inkább azon angol radikalismus eszményképeitől áthatottan, melynek ő maga volt legelőkelőbb alakja? . . . .

Csakhogy napjaink klasszikai történetkritikája vesélyesen kezdi feszegetni a kérdést, vajjon a mit athenei demokracziának neveznek, valóban demokracia volt-e s a maga vérségi, gentilis szűkkeblűségében csakugyan az a fejlődési tökély-e, melyet *Grote* benne látott? S a *History*

¹ Hist. of Civil. Tauchnitz edition I. 215. és köv. 1.

of England valamelyik utolsó kötetében eldugva, két sorban, foglaltatik a bevallás, hogy az a dicső whig-uralom, a melynek vezérlő mágnás és gentry családjaira kétségtelenül reáillik a Buckle jellemzése, miszerint «kiki mondhatta, amit gondolt és tett, amit akart» – ez a szabadságszerető whig-uralom tette oly végtelen nyomorulttá frlandot, s az ír nemzetet.

A nemzeti szakadozottság, az állami ziláltság, a politikai és társadalmi kiskorúság nyomorúságai daczára a *német* tudományosság azzal a szerénységgel, mely mindenkor jellemezte, magától értetődőnek találja, hogy azt, a mit keresztyén civilisatiónak nevezünk, a társas fejlődésnek virága – az a «germán népek» műve. Azzal, hogy a modern európai államok kifejlődése óta, sőt már jóvá előbb, ez a «germán» mily ruganyos, kevésbé fixirozható fogalom, ők keveset törődnek. Körülbelül a század negyvenes éveiiig, a szellemi mozgalmak értékét proclamálták a történeti fejlődés magaslatának fokmérőjéül, s a reformatiót a történet központjául.

Még pedig nemcsak Hegel s a többi bölcseledők: hanem még egy olyan férfias szellem és gyakorlati történész is, mint Gervinus, kikben erős érzék pezsgett a való élet iránt, azt képes állítani, hogy egyedül a görögök, olaszok és németek producáltak valódi nagy történetírókat, mert e népeknek nem volt soha szoros politikai alakulása (eine strenge politische Ausbildung) s a helyett a «tisza emberit» fejlesztették ki; csak ők voltak a tudomány és művészet voltaképi őrei és ápolói.¹

De hiszen ma már köztudomású hogy körülbelül egy félszázad óta a német történetírás, úgy nemzeti

¹ Grundzüge der Historik. Lipse, 1837.. 73. 1.

mint idegen tárgyú alakításaiban, épen azt az eszmét kezdte kidomborítani, nemzeti eszményét, sőt közemberi czélpontúl odaállítani, amit Gervinus «eine strenge politische Ausbildung»-nak nevezett. Nem a Grote és Quinet. a Macaulay és Buckle szabadsági eszményeit, polgári önkormányzó tevékenységét szabad ez alatt értenünk. A nemzeti egység a katonai erő imponálás kifejtése alapján: egy nagy állam, melyben a nemzeti czélok egy vasszilárd keretben összefoglaltassanak; egy öntudatos kormányhatalom a társadalmi szervezet csúcán: ez az a «strenge politische Ausbildung», mely a mai Németországnak egyetemese, ércztalapzatú világnézetévé forrva ki magát, szánó mosolylyal néz le a Herderek és Gervinusok «tisza emberi» kifejlődésére.

S az áttekintés teljessége kedvéért fel kell említenem a *Gioberti* művét «Primato morale e civile degli italiani . mely az olasz nemzeti genius felsőbbbségi igényeit jelentette be; nem oly sikertelenül és jogosulatlanul, mint azt az újkori Olaszországot méltatlanul kicsinylő közhiedelem feltenni hajlandó. És nevezetes, hogy a pápai fensőség alatti egységes Olaszországnak *neo-guelf* eszményé, melyet felállít, nemcsak a «Speranze d'Italia», a Balbok, az 1848 előtti vajúdó Olaszországnak érzületét ragadta volt meg, hanem még ma is, midőn ezen «remények» egészen más alapon, ellentétes betetőzéssel valósultak meg: a *történelmi szemléletben* a legkülönbözőbb pártállású írók és gondolkodók elméjében, mondhatni lelke mélyén még mindig a *Gioberti* eszménye az uralkodó. A pápaságnak középkori fenségéről, a császárok fejhajtásáról megemlékezve, olyan egyházellenes, minden izében modern író is. mint *Comparetti*¹ oda nyilatkozik, hogy az «nekünk olaszoknak

¹ Virgilio nel meclioevo. Livorno 1872.

az egyedüli, ha szinte csekély vigasztalása történetünknek ezen hosszú, szomorú korszakában».

Hogy pedig a *Dante eszménye* is ez lett volna, és csak valóságának reménytelensége hajtotta volna kétségbeesésbe; hogy VIII. Bonifác s a száműzetés nélkül soha sem vált volna ghibellinné; hogy a császárság és pápaság egyetértő hatalmait tekintette a népek s államok vezérlétére hivatottnak: azt a Dante korának oly exact, mélyreható történésze, mint *Del Lungo*¹ állítja. Nézlet, a melylyel mindenestre számolni kellend, még ha egyelőre nem is tekinthetjük azt végleg bebizonyítottnak.

Világos tehát, hogy a mi a történetirodalom terén a világnézet igényével lép fel, az nem egyéb, mint a nagy culturnépek nemzeti fejlődésének és szellemének uralkodó iránya. Az igazságnak egy-egy oldala, mintegy töredéke mindegyig; de egyik sem az igazság.

Azonban sem élő nemzetnek, sem a történelemnek erkölcsi öntudata nem nyugodhatik belé skeptikus közönyt a merő viszonylagosság ezen felismerésében. A *magyar* teheti legkevésbé, hogy mint Pilátus Kezeit mosván, kétkedően kérjje: hol van az igazság? Mert a nagy világ s irodalma a legújabb időkig felette hajlandó volt a magyar nemzetet magát is csak ily relatív kategóriának tekinteni, mely ellen a maga alárendeltségében egy általánosabb, magasabb egésznek céljai alatt, szabad volt minden, nem volt bűn semmi.

A modern bölcsészetnek, különösen a történetbölcseletnek egyik örökhír ti szelleme, Giambattista *Vico*, a

¹ Isidoro Del Lungo: *Dino Compagni e la Sua Cronica*, továbbá: *Dell'Esilio di Dante* című alább ismételve idézett és tárgyalt művekben.

«Principii di una Scienza Nuova» szerzője, férfikorának két esztendejét szánta reá, hogy annak a *Caraffának*, ki a magyar történetnek irtózata, életét és viselt dolgait, egy magasabb történelmi pretensiókkal fellépő munkában dicsőítse. Ezen munka czéljából olvasta a Grotius «De jure belli ac pacis» korszakot alkotó tractatusát s ezalatt tisztázta elméjében társadalom- és történetbölcseleti rendszerének vezéreszméit. Ezer arany volt a díj, melyet a tábornagy unokaöccse, Adorján a «De rebus gestis A. Garaphei»-ért¹ fizetett – a mi úgy látszik, megrendelési díj volt. Hanem Gravina, korának legnevezetesebb olasz írója, jogtudósa, e mű feletti lelkesedésében tisztelte meg barátságával a szerény állású retorikai tanárt és XI. Kelemen pápa, az irodalmi dolgok kitűnő bírálója «halhatatlan históriának» mondta azt.

Ez olaszoknak volt-e Caraffára nézve igazuk, vagy a magyar történelemnek, avagy tán mindkettőnek, s így egyiknek sem?

Nemzeti öntudatunk sohasem fog ily ruganyos határozatlanságba belé nyugodni.

Azt állítám, hogy a fentebb ismertetett rendszerek mindegyikében az igazságnak egy-egy eleme foglaltatik.

Ha ezen elemeket az általánosító képletek burkolatából kifejtjük, azt fogjuk tapasztalni, hogy mindegyik külön a műveit nemzettel és államrendszer kifejlődésének egy-egy pozitív alkotó tényezője. Az élesen körvonalozott államnak alakulása; a souverain egységes nemzetek képződése; a polgári egyenlőség s a külön szakadt társadalmi osztályok egybeolvadása vagy közeledése egy társas szervezetben, mely a szellemi művelődés és anyagi bol-

¹ Libri Quatuor; Neapol. 1719.

dogulás feltételeit széles népi kiterjedésben nyújtja; a szabadság s egyéni függetlenség képessége, biztosítása a nemzeti önrendelkezés s önkormányzat gyakorlata alapján; végre az egyes nemzetnek viszonylata az összes népcsaládot mozgató szellemi áramlatokhoz: ezek megannyian nem a subjectiv speculációnak elvont árnyképei; hanem hosszas történeti processusokon végig küzködő életteljes erők – s érvényesülésük váltakozó mérvei szerint minden civilisait nemzet történetének, fejlődésének ismérvei, határozói. S e criteriumokat belé kell vinni a történetek kutatásába; a hazai történelembe is.

Mert a történetet kérdezni kell, hogy választ nyerjünk tőle. Le kell szállni mélyébe; de a döntő kérdéseket forgatván elménkben, hogy választ megértsük. E nélkül minden anyaggyűjtésünk holt anyag fog maradni; a múlt kryptája lesz, mit őrizni fogunk.

Pedig mi bizonyára mindnyájan a költővel tartunk.

«neked élned kell óh hon!»

Élni, nemcsak a jelen elröppenő órájában, hanem a nemzeti lét folytonosságában – a jövőre készülve, a múltból okulva. A múltból egy képet elővarázsolni, melyben a nemzet saját lényének hú mását ¹ ösmerhesse fel: *ebben* rejlik ama sűrűn hangoztatott, de ritkán megértett szónak a jelentősége, hogy a történelem, *magistra vitae*, az élet mestere.

¹ Das Bild seiner selbst», mint Droysen nevezi.

DANTESCA.

TANULMÁNYOK
A KÖZÉPKOR POLITIKAI ÉS KÖZMŰVELTSÉGI TÖRTÉNETÉBŐL

1889.

Lettor, tu védi ben com' io innalzo
La mia materia; e però con più arte
Non ti miravigliar s'io la rincalzo.
(Purgat. IX. 70-72.)

Wer das Mittelalter verstehen will, muss Dante
gelesen, studirt haben.
(J. Döllinger. Akademische Vorträge.)

DANTE FLÓRENCZE.

A Dino Compagni Cronacce Fiorentina-ja.

Il prosatore più dantesco del suo secolo.¹

Un esprit élevé, prompt à se jeter dans les difficultés comme dans les périls; capable de penser avec grandeur, de parler avec art, d'écrire pour un autre siècle que' le sien, digne enfin de cette génération d'illustres Florentins qui ne surent toucher ni le parchemin, ni le bois, ni la pierre, sans y laisser un cachet immortel.

Ozanam (Docum. inédits pour servir à l'hist. litter, de l'Italie.)

I

Az ókori világ feloszlása óta az emberiség történetében páratlan tüneményül állnak a középkori olasz város-államok. Hanyatlásuk óta nem láttunk köztársaságot, melyben a művészet és tudomány, az anyagi virulás s a közszabadság annyira áthatotta volna egymást, mint bennük.

¹ Luigi Vista. egy ifjan elhalt nápolyi író munkájából idézve Isidoro *Bel Lungo* négy kötetes nagy művében és szövegkiadásában *Dino Compagni e La Sua Cronica*. Firenze, Successori Le Monnier (1879 -1887-ig). A hol az alábbiakban a Cronaca idéztetik, az a Del Lungo szövege valamint az általa eszközölt (római számú) cikkelybeosztás szerint történik, melyet a kézirati codexek természetesen nem ismertek. Egyébiránt a Cronica négy különböző szövegkiadása állt az évek folyamában tanulmányra valamint, az alábbi ki-dolgozásnál rendelkezésemre.

Mint egy mosolygó tájkép emelkedik ki e városok legvirágzóbbika, *Florence*, a középkor komor vásznáról; mosolygó, még ha nem is feledhetjük, hogy a tájon előmlő verőfény mennyi nyomort és bünt sugároz be, és dús növényzete alatt, mint a Romagna néhány bájolón szép síkjain, a rothadás lappang.

De az a legcsodálatosabb Flórencz életében, hogy alig ébred, alig lép fel a történelem színpadán, minden előkészület, minden múlt nélkül, nem úgy mint Hellas, két százados műveltség és védelmi harcok után: ébredése reggelén, mintha a Pericles kori Athéné látomását nyújtaná.

Jelentősége nemünk művelődési fejlődésében talán nagyobb, mint bölcseje a renaissancenak, az újkor eme hajnalodásának; avagy midőn egyik kiemelkedő harczpontúl jelentkezik amaz óriási küzdelemben a római szentszék s a császárság között, melyben mindkét fél vesztes maradt. De a történelmi szemlélet és tanúság tekintetében, még is azok a tényei a legnevezetesebbek, melyek a XIII. századból átvezetnek a XIV.-be. Mert ezekben s ezek által lőn meghatározva politikai alkotmánya, mintegy arculata ama népnek, melynek oly nagy és nemes része volt újkori civilisációjuk kezdeményeiben s onnan a benső hasonlatosság Athén történetével s alkotmányával, melyeknek elemzése és megértése az emberi elmének minden időkben legtermékenyebb feladatai közé fog tartozni.

A flórenczi történelem ezen rövid, de gazdag korszakából merítette ihletét, a külső reális világra vonatkozó sugalmait az a mű, mely a keresztyén szellemnek, (középkori) irodalmának legmagasztosabb emléke, az emberi szellemének – minden időkre – hatalmas terméke: a Divina Commedia.

És Dantének kortársa volt Dino Compagni, a Cronaca fiorentina írója, s az a Flórencz, melyet Compagni fest, á Dante Flórencze.

Harminczkét esztendő (1280-1312) történelme ez, mely tényleg az eseményeknek oly összefüggő körzetét alkotja, mint akár az a huszonhét év, mely a Peloponnesusi háború egységes korszakát képezi: Flórencz politikai életpezsdülésének, irodalmi, művészeti dicsőségének legragyogóbb évei. S a hagyományos történetéktíési phraseológiánál mélyebb, igazibb jelentőségű, ha állítjuk, hogy a Pericles kori Athén óta az emberi teremtőerőnek hasonló sokoldalú és magasrendű nyilatkozásaival oly rövid idő alatt a történet folyamában többé nem találkozunk.

Flórencz helyzete tényleg sajátos, páratlan volt, nemcsak a többi európai államokhoz mérve, hanem Olaszországban is. Délolaszországot francia hódítók nyomása nyugozta. Északon a régi községi szabadság hatalmas oligarchák emelkedésének esett áldozatul akkor, midőn az Arno partján a népuralom keletkezében volt. Ismételjük, Flórencz Olaszországnak egyik legkésőbb keletkezett városa és közállománya. Genua és Pisa már évszázados versenytársak voltak a középtengeri kereskedelemben, midőn Flórenczet alig ismerték Toskana határain kívül. Sicilia a dal «égi ajándokát» a provencaleli troubadouroktól ötven évvel előbb vette, mintsem a toskánai költői iskola Flórenczben alakulni kezdé. A város eleinte még kicsiny, jelentéktelen volt arra, hogy a pápa és császár közti nagy küzdelemben szerepet játszó; a gwelfek és ghibellinek pártmeghasonlása benne fejlődött ki legkésőbbben és közpolitikai nagysága akkor emelkedett, midőn Milano és Bologna már hanyatlásnak indultak. Későn került reá az

öröklés sora, de a mit átvett, annak új, üde erőt kölcsönzött.

Valamint a byzanti művészet holt képmásai élő férfiakká és nőkké váltak a Cimabue és *Giotto* ecsete alatt, úgy a siciliai udvarnak francia minták holt utánzatává merevült költészete, Flórenczben vált eredeti olasz irodalomká: majd ötven év alatt az európai szellem és közműveltség elsőrangú kifejezője, erjesztőjévé a Dante. Boccaccio és Petrarca hármasszövegét alatt.

E költő-iskola világraszóló, sokoldalú jelentőségére még lesz alkalmam e tanulmányok folyamában visszatérni, A flórenczi közműveltség állapotára nézve azonban talán még jellemzőbb a költészetnek, legalább a «kötött beszédnek», a verselésnek az az általános elterjedése, melyet általában a toscanai városok, de különösen Flórencznek polgárainál, a legkülönbözőbb élethivatása embereknél, iparosok és kereskedőknél észlelhetni. Egy canzonet vagy sonettet faragni – az általános műveltség, jó neveltség nélkülözhetetlen kellékének tekintetett. Persze a költészetnek kevés köze volt ezen országos verseléshez, a melyben leveleket irtak egymásnak, gyakran jogi eseteket vetettek fel és fejtegettek, az olasz elmének casuistikus, szörszálhasogató leleményességével. Dino Compagni is ilyen «költő» volt. Az *Intelligenza* című hosszadalmas tan-költeményre nézve legfeljebb azon lehetőség foroghat fenn, hogy szerzősége Dinóra vezettessék vissza. Néhány igen száraz, casuista verset azonban, kétségen kívül neki tulajdoníthatunk.

De hiszen a XIII. századnak derekán, második felének első tizedeiben könnyebb is volt akár egy egész sonett-füzért kötözni, mint egy lapnyi megállható prózát megírni olasz nyelven. A mit nem egy közülünk saját szellemi

fejlődésében tapasztalhatott – legalább e sorok íróját kora ifjúsága emlékeiből e tapasztalás kíséri – hogy t. i. ifjúi fejlődésének első phásisaiban könnyebben és szívesebben birkózott meg a verses formával, mint a prózának látszólag korlátlan szabadságával; az itt néhány évtized alatt egy egész geniális népnek fejlődésében tapasztalható. Az olasz *prózának* első kezdeményei is Siciliára vezetnek vissza. De ott csakhamar elcsenevészednek, elvesznek. Guittone d'Arezzo nyitja meg leveleivel a trecentista próza írók sorozatát Toscanában. De Perticari (Serittori del Trecento) azon első hunok és góthok barbárságához hasonlítja, kik az Alpeseken átjöttek. · *Emiliani-Giudici* irodalomtörténetében «disgustuosamente mostruoso»-nak nevezi irályát; ellenben, főleg világosság, szabatoság tekintetében különösen kiemel egy kereskedelmi levelezést két flórenczi bankház, t. i. Gonsiglio de'Cerchi e Comp., valamint a Londonban letelepült Giacchetto Rinnuci e Comp, bankezég között 1290-ből.¹ Valóban sajnáljuk, hogy ezen műveltség-történelmi emlékek viszonylagos terjedelme miatt, eredetijét nem közölhattük külön függelékben.

De az irodalmi próza még alakulóban volt. Dante öreg mestere – se szót talán csak nagyon általános értelemben szabad venni² – *Brunetto Latint* nagy művét, *Li Trésor*, a középkori irodalom és tudományosságnak legolvasottabb encyclopediáját, telivér flórenczi létére *francia nyelven* írta – pour chou que la parleure est plus délitabile et plus commune à toutes gentz. De ha ennek daczára ser Brunetto irodalmi munkássága, latin iratai s a kivo-

¹ Storia dei Comuni italiani III. kötetében (Okmánytár) közölve.

² Viszonya Brunetto Latinihez, a Dante-irodalomnak sokat és terjedősen vitatott kérdése.

natos, verses *Tesoretto*-ra, főleg néhány római klasszikusnak fordításával nagymérvű befolyást is gyakorolt az olasz próza alakulására – a toscanai olasz prózairodalom sorát mégis az a *Storie florentine* című krónika nyitja meg, mely a két *Malaspini* neve alatt járja, hogy *első valódi mesteréül maga Dino Compagni* emelkedjék ki, Cronacának nevezett történetében. A *Dante* lángelméje, persze, mely e forrongó, keletkező nyelven már bölcséleti problémákat bírt fejtegetni, e téren is minden sorozáson kívül, *mindenek felett* áll.

S ezzel az értelmi, irodalmi fejlődéssel a legszorosabban összefügg a képzőművészetek azon tartományának virulása, melyet a leglazább szálak látszanak ezen merőben szellemi tényezőhöz kötni: *az építészeté*. «Az antik Írókat olvasva – mondja *Perrens*¹ – látván mily dicséretekkel halmozzák el építészeik és szobrászaik műveit, azon gondolatra jöttek, hogy figyelemmel nézzék ezeket a hatalmas épületeket, azokat a jelentős romladékokat, melyek a földön heverték, s a melyeket vagy a szokás megtekinteni, vagy a tudatlanság megérteni gátolt, Eleve értesülve (t. i. az antik irodalomból) mi ítéletet kelljen róluk hozni – a kíváncsiság a bámulatot keltette, a bámulattól pedig az utánzás kívánságáig csak egyengetni kellett a lépést. Az megtörtént, de későn.» Nem kísérhetjük e fejlődést. Csak constatáljuk a tényt, hogy a Cronaca korszaka az építészeti alkotásnak is virágkora, melynek hőse, lángelméje az az *Arnolfo del Cambio*, a kit a legújabb időkig tévesen Arnolfo di Laponak nevezett a történetírás, összezavarván két külön személyt, t. i. Arnolfot s a (valószínűleg idősb) Jacopot

¹ Histoire de Florence Depuis ses Origines etc. III. kötet, zárfejezet.

(rövidítve Lapo) az assisi templom építészei egyikét; mindketten társak a pisai Miklós (Niccola Pisano) mester vezetése alatt. Azonban Arnolfot méltán Dante mellé állíthatjuk és magasra törő concepciói megérdemelnék, hogy a köztök s az isteni színjáték közt fennálló paralellismus a közös szépészeti és kortörténelmi alapon elemzés tárgyává tétessenek. Övé, az új *Duomo* Santa Maria del Fiore hatalmas méreteivel; ő tervezte Santa Crocét, a minoriták templomát, d'Or San Michèle *Loggiá*-ját és pilasterjeit. Ő vezette a *Bargello* palotája s a város harmadik körfalának építkezéseit. S a *Dante temploma*, a Battistero di San Giovanni

Del hello ovile, ov' io dormii agnello
Ritornerò poéta, e in sul fonte
Del mio batesmo prendero il capello. (Paradiso XXV.)

hol megkeresztelek s a hol a babérkoszorúzást áhítozta. San Giovanni régi mozaik ékítményeihez, Arnolfótól nyerte sarkain a fehér és fekete márvány-burkolatot.

Arnolfonak is, mint Cimabuenak tanítványa, munkatársa és folytatója *Giotto* volt, ki azonban az építészet terén a *Duomo Campaniléjének* fényes tervével, alapjaival, bas-relief faragványaival inkább mértéket nyújtott terem-tőképességének nagyságához, mint befejezett alkotást.

E korszak egyik szerényebb épülete, a *Prigione delle Stinche* (1308), *in quo carcerentur et custodiantur magnates* (Ordin. iustitiae) – a művészet magas régióiból visszavezet, vagy ha úgy tetszik levisz azon flórenczi népnek alkotmányi és társadalmi közéletébe, melyben szívós, gyakran elkeseredett harczok folytak a szabadság és önkormányzat, az osztály-uralom és alávetés nagy

problémái és érdekeiért, de a melyekben ugyanazon energia nyilatkozik, mint legmagasabb rendű szellemi termékeiben. Ugyanaz az erőhatvány, mely a nemzetközi forgalomban nekik biztosította az elsőséget. Egy régibb iratomban ¹ reámutattam a szoros correlációra, mely ezek között fenforog és mennyire felületes, történelmileg téves az a nálunk közkelendő nézet, mely a művészi productiót, az alkotmányos élet pezsdülését, végre az előrehaladott ipari és kereskedelmi tevékenységet a nemzeti lét más-más epocháinak tulajdonítani hajlandó; holott ezek a történelem tanúsága szerint többnyire benső kapcsolatban jelentkeznek.

De a flórencziekre visszatérve: kereskedelmük vizén és szárazon uralkodó volt; és *Villant*, a ki maga is hosszabb ideig *Bruges*hen tartózkodott – a flórenczi külkereskedelem flandriai empóriumán – krónikájában (lib. VII. cap. 145.) *Acre* bukásának felemlítését «szavahihető emberek előadására» alapítja: *nostrī cittadini e mercatanti*, a kik ezen időben *Acre*ben voltak. Flórenczi ügynökök eszközölték a római szentszéknek pénzügyi transaction és közvetítették jövedelmeinek behajtását európa-szerte. Tényleg nem egyszer segítettek a pápai kincstáron. A társzcégek, compagnia-k már akkor kezdték meg ama nagyszabású külföldi kölcsönüzleteket, melyeknél fogva a crecy-i győző majdan flórenczi arany segélyével szerelhette fel seregét. Midőn a VIII. Bonifác által hirdetett nagy jubileum alkalmával a világ minden részéről jelentkeztek követek; akkor tizenketten közülök (a kik névszerint elősoroltatnak a kútfőkben) flórenczi eredetűek. Kereskedők voltak ezek, kik távoli orosz és tatár fejedelmek képviselőjében Rómába sereglettek az egyházfő üdvözlétére.

¹ Lánczy: A felső oktatás reformja s az új magyar közmíveltség. (Budapest. 1879.) zárfejezetében.

Fogadtatásuk alkalmával mondta Bonifác a Flórencz világlátását annyira jellemző szót: hogy *a florenczi a világnak ötödik eleme.*¹

Dino azonban a körülötte folyó élet magasztosabb elemeiről látszólag nem vesz tudomást; legalább nem igen veszteget reá szót. Művészetről, irodalomról krónikája egészen hallgat. Dante neve csak egyszer említetik, a Valois Károly által száműzöttek között minden jelző nélkül; szó szerint ennyi: Dante Alighieri che era imbasciadore a Roma (Lib. II. 25.). Mégis, városának nagysága csak oly lelkesedéssel tölti el őt, mint Dantét magát, ha szinte nyilatkozásának módja, alakjában ellentétes jellemök és temperamentumuk mélyreható különbözősei tükröződnek. A krónikásé szelídebb, csöndesebb, mélabb és mondhatni gyöngébbnek, felületesebbnek tetsző a Dante égő indulataihoz és örvényes mélységeihez képest.

«A nevezett Firenze városa – írja Dino – igen népes s a jó levegő folytán termékeny (generativa) Polgárai jóviseletűek s a nők felette szépek s ékesek. Házaik a legszebbek, és sok hasznos mesterség (boltjaival) teljesek, inkább mint Olaszország bármely más városa. A mely oknál fogva sokan messze földről nézésére jönnek; nem szükségből, hanem a mesterségek és művészetek jósága, s a városnak szépsége, ékessége miatt.» (Lib. I. 1.)

A nemes város, Róma leánya, (la nobile città, Ágii-tok di Roma), mondja Dino. Dante pedig a *Convitoban* «la bellissima e famosissima figliuola di Roma, Fiorenza.» S a kifejezés ezen találkozása nem csupán formai egyezés. Egész politikai irányuk, gondolkozásmódjuk solidaritása nyilatkozik benne. Róma nagy végzeteinek, hivatásának és

¹ *Gino Capponi*, Storia della Republica di Firenze. 1875.

igényeinek öntudata az, és Flórencznek ezen eszmény alárendelése. Azért nem lehettek ők «feketé*», vagyis törzsgyökeres, orthodox guelfek, mint honfitársaik zöme! E szó azonossága magyarázza meg, hogy miért rajonganak Caesar Augustus utódjáért, ha nem is pártszerinti ghibellinek.

De a míg *Danténél* e politikai eszmék valódi elméletté szűrődnek, egy hatalmas rendszerré szövődnek, mely nemcsak a De Monarchia tractátusában, hanem a költeményben is kifejtetett, addig *Dino* inkább érzületek naiv kifejezője s a tényeket jegyzi, melyek e politikai eszmélánczolatnak ébredését jelzik, kísérik és forrongásainak külső elemét képezik. A költő-lángész s a szerény krónikás ezért egészíti ki egymást, *Dino*val tényleg közepében állunk amaz eseményeknek, melyektől a túlvilágnak háromtagú érczéneke megzendült; szemben látjuk az alakokat, melyek a nagy trilógiát népesítik.

S a Divina Commoediának helyenként félemletesen komor színezete érthetőbbé válik előttünk, a mint lépcsőről lépcsőre követjük ama remények meghíusulását, melyeket *Dino* és *Dante* egyaránt tápláltak a rend és szabadság egyeztetéséért, de nem: szívük hő szerelmeséért, azon Flórenczért, melyet örökölt gyűlölségek s az új nemzedékek újonfakadt indulatai, versenygései egyaránt szagatának.

Mert ez egy átmeneti korszak rajza, a múlt és jelen sajátságos vegyülése: a mint a feudalismus régi rendje összeütközik a kereskedelmi polgári világnak ifjú hajtásai, fakadásaival. A kalmár kiszorítja a nemest, lábrakap a felszabadult kézműves s a megizmosodó szabad közállomány mintegy békés szellemi kihatásaival a jobbágy, a glebae adscriptusnak felszabadítására bírja a város falain kívül székelő hűbérurat. Egy 1289. augusztus 6-kán kelt

« Provisio »,¹ formászerint eltörölte a jobbgyságot; a felszabadítás egyik legkorábbi ténye s okirata az európai jogtörténelemben – az első az olasz félszigeten. A magasztos jogelvek pedig, melyeket előrebocsát vala, csaknem szószerint átmentek a *francia királyoknak* néhány évtizeddel későbbben kelt hasontartalmú intézvényeibe.²

Igen, egy mozgalmas, ellentétes világnak tarka képe ez. S a szellem világában ugyanazt a küzdést, pezsgést, forrongást észlelhetjük.

A nagy patriciusi családok önös, kicsinyes érdeklése mellett a közérdekek nagy harczeit és cultusát. A leggyöngédebb költészet a kék s erőszak legdurvább jeleneivel; a Giotto művészete a vendetta alattomos olthatlan vérszomjával váltakoznak.

S a középkori lelkes, ábrándos rejtélyszerű hit is már támadó, bontó elemekre talál. Az antik bölcsészet akkori gyarló, töredékes ismeretében is kihatásait éreztetni kezdi s a skepticismusnak képviselői jelenkeznek. Dino maga a benső vallásnak, annak a régi mérsékelt római katholicismusnak buzgó híve, mely a katolikus egyház zömének, fentartó nagy többségének vallása – mert nem a szélső szárnyak képezik annak éltető, fentartó elemét, a minthogy radikális igazságtalanság ama szélsőségek absolut elméletei mértékével ennek történelmileg fejlett, szövevényes organismusát.

S a skepticismus képviselőjéül ott áll Dino mellett (és történelmileg inkább mellette mint vele szemben) Dante

¹ Az eredeti közölve: *P. Ildelfonso* Delizie degli Eruditi Toscani. IX. kötet.

² E részben lásd: *Perrens*: La Démocratie en France au moyen âge. Vol. I. 65-66.

kebelbarátja és költő-társa (a lyrai és didaktikai költészetben), a Vita Nuova bizalmasa, *Guido Cavalcanti*.

A Decameronban írja róla Boccaccio, a kinek elbeszéléseiben – mint az újabb olasz irodalomtörténészek közül különösen *D'Ovidio* hangsúlyozza – sok a történeti elem. hogy Guido «az epikureusok tanából tartott valamit, (tenea alquanto della opinione degli epicurei), úgy hogy a köznép (la gente volgare), mikor elmerülve elgondolkozva látta, úgy vélekedék, hogy ezek a speculatiók csak abban járnak, vajjon ki lehetne-e találni, hogy nincsen isten». (Decameron VI. Giornata 9.)

Egy egész kis irodalmi polémia fejlődött ki ezen elmúlt (1888-89.) év folyamán, az Inferno (X. 61-63.) ama sorai felett, melyekben Guido atyja. *Cavalcante de Cavalcanti* kérdésére. Dante feleli:

... Da me stesso non vegno:
Colui ch'atlende là per qui mi mena.
Forse cui Guido vostro ebbe a disdegno.

Az «a ki (Colui) ott várakozik s engem erre vezet» – az Virgil.

De ki vagy mi az a mit Guido megvetett (ebbe a disdegno)?

A legutolsó Dante-commentár, Casinié. egyenest istenre czéltottnak magyarázza a terzinát. Szükségtelen itt bővebben fejtegetnem, hogy részemről ezen, különben csaknem egészen elszigetelten álló értelmezést miért tartom elfogadhatatlannak, s a D'Ovidioéhoz csatlakozom, mely szerint e megvetés *Virgilre* vonatkoznék, ki a *Divina Commediában* képviselője jelképe az észnek és természetes bölcseségnek. a mely Istenben s a jövő életben hisz, ha

szinte még nem részesült a keresztyénség malasztjában.¹ «La Regione sottomessa alla Fede – a hit alá rendelt értelem az a Virgil, a kit az atyai hitetlenséggel telítve Guido C. megvet», mondja Del *Lungo* is.² Ezzel szemben Torracca³ és legújabban *D'Ancona* vitatják, hogy e sorok értelmében Guido-Beatricet, de itt csakugyan a symbolikus lényt, az isteni bölcsesség sugarát vetette volna meg. Mindez körülbelől ugyanegyre lyukad ki: Guido kételkedésre, hitetlenségére.

De Dino a maga szelid türelmességével a következő, minden történelmi emlék által igazolt jellemzést adja róla: «Uno giovane gentile, nemes lovag (nobile cavaliere) udvarias és merész, de büszke (sdegnoso) és magányos (solitario) és tanulmánynak élő (intento alio studio).» Lib. I. XX.

Mellesleg meg kell jegyeznem, hogy ez a «giovane gentile», ez a «nemes ifjú» kitétele, nagy szerepet játszott a Gronaca hitelességének megtámadásában. Mert Guido, a ki már 1267-ben elvette volt Farinata de' Uberti leányát. 1300 körül, mely időpontra e sorok czéloznak, ötvenes lehetett; Danténél 15-20 évvel idősebb.

Midőn 1300. június havában a Donatik és Cerchik viszályainak, de főleg a fekete guelfek erőszakoskodásainak csillapítása céljából, a Signoria mindkét párt köréből bizonyos számú előkelő és izgalmas elemet ideiglenesen a

¹ F. D'Ovidio: Saggi Critici, Napoli 1879.

² U. rész. 3. kötet. Appendice.

³ Nuova Antológia 1888. XVIII. köt.

⁴ «Beatrice» című. a Beatrice-kérdésnek szentelt utolsó tanulmányában. mely 1889. júniusi kelettel ünnepi dedicatióul jelent meg. s a bécsi egyetemnek európai hírű román (neo-latin) nyelvésze, Mussaffia A. szívességéből jutott kezemhez.

városon kívül internált (confina), akkor a (fehér) Cerchi-pártbeliek között Guido Cavalcanti is kénytelen volt az egészségtelen kigőzölgésű, posványos Val di Magra vidékére távozni. Mikor azonban a Donatik hitszegése e rendszabály célzatát meghiúsítván, a Cerchik augusztusban Flórenczbe visszabocsátattak, Guido e tartózkodás alatt támadt rohamos senyvesztő betegségben néhány hét múlva meghalt.¹

Ez az eset Dante életének legmélább benyomásai,¹ emlékei közé tartozhatott. Mert ő volt az egyik «Prior», a ki legbensőbb barátjára a halálhozó számkivetést kimon-dani kénytelenült. Az ily vonásokban kell keresni magyarázatát azon olthatatlan, feneketlen gyűlöletnek, mely őt a nemsokára egyeduralkodó «fekete» guelfek ellen eltöltötte.

¹ Del Lungo (Commentar) legújabb kutatása szerint augusztus 29-én.

II.

Dino az események sorát egy történetnek elbeszélésén kezdi meg, melyből – szerinte – Flórenczben a welf és ghibellin pártmehasonlás következett – egy történettel, mely mindenestre éles és regényes világot vet a nemesség uralma alatti, régi Flórenczre.

Buondalmonte, Oderigo Giantrafetti leányának jegyese, a Donáti család palotája előtt megy el, melynek erkélyén (a balconi) madonna Aldrada, messer Forteguerra Donáti felesége áll két szép leányával. Megpillantván az ifjat, Aldruda, a két mellette álló leányra mutat és hangosan kiáltja: «Kit veszsz te feleségül? Én ezt itt adom néked.» A leány tetszett az ifjúnak, de hite kötötte s azt felelé: «Én már másképen nem cselekedhetem.» Mire madonna Aldruda monda: «Vagy igen, tehetsz, mert én érted kifizetem a bánatpénzt.» «Akkor én veszem leányodat». (E io la voglio) felelé Buondalmonte.

«Cosa fatta capo ha» (tett dolognak feje van), volt a sértett Giantrafetti ház s a velők rokon ősnemes és hatalmas (nobilissima e potente) Uberti család híres válasza és jelszava; s a mint Dino lehető egykedvűen hozzáteszi, «elhatározták, hogy az nap ölik meg, melyen a hölgyet viszi, s azt meg is cselekedték.»

Ugyanezt a történetet, bár jelentékeny variánsokkal

(a Giantruffetti-k helyett egy Amidei-családbeli leányt jegye-sül) és részletes színezéssel Villani is beszéli (V. 38), a mit *Scheffer-Boichhorst*: érvül ragad meg azon állításának bizonyítására, miszerint a Cronaca kései hamisítvány. Holott *Hegel*² találóan kimutatja, hogy mindketten valószínűleg közös forrásból merítettek.

A Pokol azon kilenczedik mélyedésében (Bolgia, zsák), melyben csonkult, tépett és hasogatott tagokkal jár-nak, azok, «kik az emberi családban polgári vagy egyházi viszályokat hintettek: egyik

... ott ijesztőn emelé fel
A szürke légbe mindkét karja csonkját,
Hogy tó'lök undok ló'n az arcza vérrel.
(Szász K. ford. ⁸)

Gridô: Ricordera' ti anche del Mosca
Chi dissì, lasso!: *Capo ha cosa fatta*
Che fu 'I mai seme per la gente toska.

Kiáltva: *Moscáröl* is emlékezzél.
Ki monda, hajh! legjobb kezdés a tett,
Baj magva volt ez nemzetüknél.

¹ Florentini sehe Studien ű. Leipzig. (Hirzel) 1874.

² Die Chronik d. Dino Compagni. Versuch einer Rettung. 1875.

³ *Szász Károly*. D. A. Isteni színjátéka; első rész: A Pokol. E jeles fordítás egyelőre csak az Infernóból vett idézeteknél áll rendelkezésemre. Azonban ez idézeteknek történelmi célja. helyenként az eredetinek, lehető szószerinti hűséggel való visszaadását követelvéen – a mi költői fordításnál, milyen a Szász Károlyé. képtelenség és lehetetlenség volna – kénytelen valék helyenként e fordítás használatáról lemondani s azért azon versszakoknál, melyeket abból vevék. a fordító nevét mindig külön megjelöltem.

És Dante hozzá teszi:

e morte di tua schiatta
«és pusztulás nemednek.»

S ő erre jajt halmozva jajra, halkan
Mint húskomor vagy őrzöngő úgy elment.

(Inferno XXVIII. C. Sz. K. ford.)

Ez a Mosca dei Lamberti adta ki a tanácskozáson azt a gyilkossági jelszót, mely 1215-ben Flórenczet vérbe borítá, s azon év óta folytonos viszályban tartá a várost: per modo che la detta divisione mai non fini, úgy hogy a nevezett meghasonlás soha véget nem ért – mondja Dino.

És ha a Dante gyűlölete, majdnem egy század múlva, nem kevésbé lángolón lobog, ez onnan van, hogy Flórencz még mindig a Mosca jeligéjének végzetes uralma alatt áll.

A welf és ghibellin viszály azonban, ez elnevezések régi eredeti történet-politikai értelmében azon korszakban, melyet Dino munkája voltaképen felölel s a melyben a Dante férfikora esik, már régen tárgytalanná vált, elvesztette minden jelentőségét. *Bonaini* kutatásai alapján e pártok keletkezését Toscanában, még a XII. század első évtizedére teszi, 6-7 esztendővel 1215, ama fentebbi történet időpontja előtt, braunschweigi IV. Ottó és svábiai Fülöp császári versengése korára. Az utolsó Hohenstauf sarjak, Conradin és Manfrédnek bukásával, ezen viszálynak főalanya és tartalma, a római sz. birodalmi császár, illetve házának uralma megsemmisült. A Montaperti mulékony ghibellin győzelem, és még inkább

¹ Delia Parle Guelfa di Firenze commentario. (Archiv Storico.)

ama Campaldinói ütközet után, melyben állítólag Dante is részt vett, persze a diadalmas guelf táborban, e harc végleg el volt döntve. De még ezen kitünőleg ghibellin-welf hadjáratok is Pisa és Arezzo ellen, az eddiginél gondosabb elemzést igényelnének, annak meghatározása végett. hogy mennyiben feleltek meg az egyrészt császári, másrészt pápai s olasz önállósági eszmék összeütközésének - és hogy nem rejtenek-e alapjukban egészen másnemű tényezőket s összeütközés! okokat. De ha valahol, úgy Flórencz belső történetére nézve érvényes egy olasz történésznek azon meghatározása, «miszerint a. welf és ghibellin nevek általánosságban két ellenkező pártot jelentenek, és mindannyiszor feltámadnak, valahányszor két hatalmas család között bármi oknál fogva egyenlenség támadt». (F. Ambrosoli).

A probléma tényleg egészen más volt s inkább társadalom és alkotmány-politikai téren keresendő, mint a nemzetközi viszonyok bonyodalmaiban.

E bonyodalmak és versengések közepette a ghibellin elem, mert Flórenczben legalább már többé alig érdemelte a pártnevet, inkább egy történeti emléket, mint élő hatványt képvisel – egy tisztos rom. A szó valódi osztály értelmében vett magas aristokrátiát soraiban kell keresni – a birodalmi hivatali hagyományokat, a császári megbízatás világtörténelmi szerepét ő viselte. Élén a Guidi grófok, jelesen Guido Novello, az utolsó császári vicarius és Farinata degli Uberti állanak; az utóbbi Flórencznek a XIII-ik században legnagyobb hadvezére, államférfia és patriótája.

E csoportnak politikai hagyományai és célzatai homlokegyenest ellenkezhettek a város függetlenségi souverain aspirációival, osztályuralmi követelései a demokratikus eszménnyel: azonban pretenzióiban és exclusivitásában is

van valami komoly, méltó vonás, valami abból az imperialista emberségségből, mely a caesaristikus ghibellin eszmének legmegvesztegetőbb tulajdonsága: mondhatni kétezer esztendőn keresztül.

«Sapeva onorare cui nel animo gli sapeva che il valesse – megtudta becsülni, a kiről belsejében meggyőződött, hogy megérdemli», írja Guido Cavalcante jellemzésül Boccaccio ama fentidézett novellában. Az érdem megbecsülésében, az új emberek iránti türelmességben a ghibellin aristokratia sok érintkezési pontot mutat azon névleg régi, de tényleg középosztályi, polgári suprematiára törekvő pártokkal, a milyen a Cerchiek factiója s azon fehér guelfeké, melyhez Dante és Dino tartoznak.

De mind ennek csak episodikus jelentősége van.

Florence történelme 1267 óta egyértelmű a guelf párt történetével. Mióta a ghibellin emigráció elkobzott javaiból egy guelf pártkincset alapítottak, s a pápa és francia király hozzájárulásával – per mandate del papa e del re, mondja Malaspini (186.) – a nagy guelf párt-szervezet megalakult, rendszeres alkotmánynyal, milíciával, évnegyedenként váltakozó Capitanokkal, valóságos állam az államban: azóta Florencz uralma, kormányzata tényleg a guelf pártvezérlés kezében nyugszik. A fejlett, öntudatos, politikai párturalomnak tüneménye ez, a mely hasonló tisztaságban, éles kibélyezésben csak felette ritkán merül fel a történet folyamában. A kis várospolgárat alkotmány-történelmi, állam-physiologiai fontosságának, melyre e tanulmány elején utaltam, egyik előkelő tényezője; ámbátor nem sarkpontja, mint még alább látni fogjuk.

De a mit feljebb Florencz és mondhatni a Dante tragédiájának neveztünk, az ezentúl egyértelmű a guelf párt meghasonlásával, belső viszályával.

III.

Az olasz élet és nemzeti fejlődés egyik történeti sajátossága, hogy benne elejétől fogva a *város* az a központ, mely felé minden árad, mely mindent magában szí. A félsziget legkülönbözőbb pontjain ugyanez a vonás észlelhető, mely Olaszország antik hagyományaira vezet vissza, s egyik nagy választó vonala a barbárok, a germán világ és dependenciáinak, törzsnemzetségi, faluközségi, rurális fejlődésével szemben. Az olasz félszigeten *a nemességnek a városba telepedése* is ehhez képest igen korán kezdődő s a sáliai ház első császárai alatt a lombard városok mozgalmában már *a városon belől* szerepel.

De ezen állandó nisuson kívül Flórencz is, mint a többi olasz város, főleg a császári hatalom megtörése óta, a hűbéres urak várait lerombolni kezdé és gazdáikat polgári közállománya keretébe vonulni kényszeríté. E nemesek a polgári féltékenység folytán bölcsen-e vagy botorul, a községi kormányzás minden részvétéből kizárva, tornyos palazzoikban elvonulva éltek, melyek valóságos várerődök gyanánt szétszórva emelkedtek a város minden negyedében (voltaképen hatodában; Flórencz sestokra volt osztva). És

bennök tanyázott a feudális nemes, régi ízléseivel, gyűlölségeivel, előszereteteivel, melyeket nem tudott kioltani a városi élet, a régi ellenségeskedésben nemestársaival, kikhez csak az őket környező polgárság és polgári élet gyűlölete fűzte, mély haraggal a közügyekből való teljes kizártsága miatt, szeszélylyel s erőszakos gerjedelmekkel eltelve – dölyfös, izgága és (talán csakúgy mint a köz-nép) kegyetlenségében alattomos.

Onnan az a könyörtelen, vérengző vonás, mely e történeteken átvonul. A gyilkolás mindennapi dologgá válik. Corso Donáti gyilkosokat küld, kik a Cerchi családnhoz tartozó egyik ellenségét megölik. Guido Cavalcanti dárdával (*con uno dardo in mano*) hátba akarja döfni Corsot, a ki élete után tör. Hova a tör nem hat el, ott méreggel próbálják. Legjobbjaik valami gyilkossági kalandban való részvétüket oly módon tagadják meg, mint akár egy magyar alföldi parasztember valami kis lólopási vállalatban való részvétét; a mi azonban nem zárja ki, hogy bizonyos udvariassággal és készséggel ne szemlélje a dolog lefolyását. Midőn az Arezzobeliek Bibiena várnak megtartása érdekében püspöküknek halálát határozzák el, Guiglielmo da Pazzi, ki az ülésen részt vett, kinyilatkoztatja, «hogy ő jobb szerette volna, ha tudtán kívül történik a dolog; de megkérdeztetvén, nem járul hozzá, mert ő nem akar saját vérenek gyilkosává lenni» – ugyanis a püspöknek unokaöccse volt.

Ilyen emberek közt még Corso Donáti is bizonyos magasságban kiválik. Nagy vitéz és hírneves lovag vala – mondja Dino – nemes, vére és viseletre nézve, még vén korában is igen szép termetű (*di corpo bellissimo*), szép ábrázatú, gyöngéd vonásokkal és fehér bőrrel; tetsetes, okos és ékesszavú szónok: és mindig nagy czélokra

törekvő (Vastus animus . . . nimis alta cupiebat)¹ nagyurak és nemes embereknél járatos, otthonos; nagy adherentiájú² s egész Olaszországon keresztül híres. Ellensége a népnek és vezetőinek; szeretve a katonáktól,³ telve gonosz indulattal, bűnös és ravasz.» (Lib. III. 21.)

Ez volt a férfi, ki száműzetésbe hajtotta Dantét. Dinonak s a Gronacának leggyülöltebb és mégis rajzolatának központi alakja. *

«A római Catilinához hasonló lovag, de nála kegyetlenebb ... Az a messer Corso Donáti, kit büszkesége miatt «Il Barone» -nek neveztek, úgy hogy mikor járna az országban, sokan kiabálják «Viva il Barone!» s az ország az övének látszott lenni.» (Gron. Lib. II.)

Az az elosztatlan gyanú, hogy Corso méreggel vesztette volna első feleségét, egy Gerchi leányt, s e versenyző családnak több tagját, Macchiavellit persze nem akadályozza abban, hogy őt «a ritka polgárok közé ne számítsa, a kiket városunk bír vala». (Stor. flór. II. XXIII.)

Kézzel fogható, hogy a Corso guelf kapitányságának zászlaja alatt rakonczátlankodó nemesi factiónak megfélézése, hatalmi aspiratióinak megtörése élet-halál kérdéssé lőn az új polgári társadalomra, magára az államra nézve, mely ezen új társadalmi hatalomnak kinyomatává lőn. és vagy teljesen assimilálni vagy végleg kilökni, megbénítani igyekezett a régi nemesi elemeket.

«Signori feroci in chiuse castella» – zárt várkas-

¹ Del Lungo idézi ezt az analog helyet Sallustiusból (Catilina) Commentárjának egyik helyén, ha nem is szorosán az általain Dinoból idézett fentebbi passusnál. «a gran cose sempre attendea», melyre azonban kitűnően talál.

² Di grande amistà; Del Lungo értelmezése.

³ Udvarosaitól, jobbágyaktól, masnadierinek talán első jelentősége: familiáris.

télyokban bőszült uraknak nevezi *marchese Gino Capponi*. az utolsó florentin történész, a XIII. és XIV. századi guelf és ghibellin nemeseket egyaránt.¹

S e felfogást a Cronaca hatalmas illusztrációkkal világítja meg. «Tanácslom, urak, hogy szabadítsuk fel magunkat e szolgaságból – kiáltá messer Berto Frescobaldi a Sz. Jakab d'Oltrarno egyházban tanácskozássra gyűlt nemes társainak – a szolgajárom alatt értvén, hogy ezek a népi kutyák, i cani del popolo, elvették tisztességeinket és hivatalainkat, és ha egy szolgánkat ütjük, megrontanak. Fegyverkezzünk fel, rohanjunk a piazzara, s a nép emberei közül öldössünk barátot s ellenséget, a hányat csak előtalálunk, hogy sem mi, sem gyermekeink többé alattvalók ne legyenek». (Gr. Lit. I. XV.)

Mester Berto felkiáltása a helyzetet egész terjedelmében jellemzi.

Miről is van itt voltaképen szó? kik azok a hatalmasok, kiknek fensőségét, uralmát panaszolja?

Mindenekelőtt tisztában kell lennünk a «popolo» a «nép» és különböző módosulásai, árnyalatainak jelentősége iránt.

E szónak Flórenczben, Olaszországban, az egész középkori világban az a viszonylagos értelme volt, a mi az athenei «démós»-nak: a politikai jogok gyakorlatára hivatott elemek közösségét jelentette, nem *népet* a szónak modern, absolut értelmében. Az a mi a «Populus Verbočyanus» volt Magyarországon: a Titulus Nonus jogosultjainak egyeteme.

Ezen általános különböztetés alapján könnyűvé lesz megérteni a flórenczi történelemben szereplő különféle

¹ l. m. I. köt.

«popolo»-k jelentőségét. Van *popolo vecchio*, primo és van *popolo seconde* De az állami physiologia szempontjából legnevezetebb a *popolo grasso* és *popolo minuto* különböztetése. A magyarban, mint a mely *nem* egy városi, polgári fejlődésnek idiomája, hiányzik az ezen terminusoknak megfelelő, találó kitétel. Megvan, de ott is csak hozzávetőleg a nyugati civilisáció nyelvezetében. A *popolo grasso* nagyjában az, a mit a francia «*gros bonnets*»-nek, *haute bourgeoisie*-iek nevez. A *popolo minuto*, azaz alsóbbrendű polgárság, az az elem, melyet a modern német social-conservativ agitáció: *der Meine Mann* címén szokott haranguirozni.

Flórencznek egész városi fejlődéséből, nemzetközi kereskedelmi virulásából természetszerűleg folyó, hogy midőn még császárilag rendelt, majd külső olasz városokból meghívott podesta-k szerepeltek a város főhatósága gyanánt, *a tényleges hatalom* mindinkább ezen *haute bourgeoisie* kezei közé került, mely különböző címezésű önkormányzati tisztségek útján gyakorolta azt. De 1282 óta az, a mit valamivel későbbben *Universitas Mercatorum*-nak neveztek, az *Artes Miores* szövetkezetei, illetve mandatáriusai tekinthetők e hatalom letéteményeseinek; a minthogy 1282 óta a *Priori délie Arii* s a *Capitano del popolo*, a ki a *Defensor Artium* melléknevét viselte, ezen polgári önkormányzatnak élén állottak. «Ezen idők történelme tényleg nem egyéb, mondja Pasquale *Viliari* e tárgyról legutóbb megjelent tanulmány-sorozatában,¹ mint azon módnak történelme, a melylyel az *Arte Maggiore*knak ezer akadály közt sikerült a köztársasággal magával azonosulni (a *divenire la Repubblica stessa*) a többi ellenséges vagy idegen elemek kiküszöbölésével.»

¹ Nuova Antológia 1888. és 1889. évfolyamaiban.

Ha *czéheknek* fordítanám ezen Artes-t, akkor a szerkezeti hasonlatosság daczára félrevezetném az olvasót azoknak sajátlagos flórenczi jelleme és természete tekintetében, inkább a kereskedelmi társulás jellegével bírt, mint a középkori ipari czéh természetével. Magába foglalta a városnak *minden kereseti* foglalkozását: a legelőkelőbbeket, az értelmiségi hivatásokat is; köztök elsőnek a bírák és jegyzőkét. – az orvosokét a «fűszeresek» (Speziali) Artejében; a bankárokat a «Cambiatori» sorában. Nem nyomhatom el az észrevételt, bárha e helyütt tartózkodnom kell minden részletezéstől, hogy a legeredetibb, florentin ezek között az, a melyet röviden (görög eredetű szóval) *Calimdlá*-nak, Mercatanti di Calimalának neveztek – mialatt egy sajátságos appretur-ipar és nemzetközi export-kereskedés értendő, a melynek tárgyát közönséges idegen importált posztó képezte, de a mely sajátszerű, finom flórenczi kikészítés folytán, mint új iparcikk a középkori világ összes piacaira vetetett.¹

E felső Artekhez járultak idővel azok az *Arti minori*, melyekben a kézimunka s a fogyasztási cikkek detail-kereskedése szervezkedett, s a melyeknek társadalmi, kormányzati és politikai szereplése alsóbbrendű foglalkozási s értelmi színvonaluk arányában érvényesült.

Ennek a polgári suprematiának leghatalmasabb kifejezése, bárha kétélű fegyvere, azok az *Ordinamenta Justitiae*, melyek Dino szerint «törvények a hatalmasok

¹ Az eddig idézett munkák természetesen mindnyájan foglalkoznak ezen «Arti» kérdéssel, de az általam használtak közül különösen tüzetesen: *Emiliani-Guidici*, Storia dei Comuni italiani. Firenze 1862-66. 2-ik kiadás és *Peruzzi: Storia del Commercio e elei Banchieri di Firenze*. 1868.

ellen, kik a polgáron sérelmet ejtenek (che facessino oltraggio a' popolani): vagy mint az Ordinamenta VI. Rubricája nevezi: De poenis impositis et ordinatis contra magnates offendentes populáres.¹

Legalább is egy külön értekezést kellene írnom ezen Ordinamenta, a szó legbensőbb értelmében forradalmi határozmányainak, a flórenczi nemesség, a «grand-ok. magnates» ezen gyűlöleti kiváltságlevelének jelentőségéről, vezérintezkedéseiről. Reményilem még ennek is kerül sora.

Itt, hogy az olvasó csak némi képzetet is nyerjen róluk, csak ennyit. A 24. Rubrica: *De causis faciendi magnates* azon eljárást és ítéleti alakságokat szabályozza, melyeknél fogva a Priorok valamely popolano-t, egyént vagy egész családot mágnássá nyilváníthatnak – büntetésül, a közjogok gyakorlatából való kidobatképen. De az a törvény bizonyos esetekben (Rub. 31.) *főmágnásokat, soppragrande*-kat is ismert, mely kitüntetés mindennemű javadalomnak elvesztésén felül, még azt a tilalmat is foglalta magában, minélfogva az illető nem lakhatott a város vagy külterületének azon helyén, a hol eddig lakott, vagy a hol háza volt.

¹ Újabb időben először közzétéve *Bonaini* által: *Ordinamenta Justitiae Communis et Populi Florentiae Anni MCGLXLIII.* címmel (Archivio Storico Ital. Nuova Ser. torn. I.) a legpontosabb, legkimerítőbb kiadás az eredeti szerkesztésből, becses magyarázatokkal; de miként *Hegel* kimutatta, a végleges, formális elfogadás előtti, mintegy törvényjavaslat szerkezet. *Emiliani-Guidici* i. m. III-ik kötetében a Rubricákat 1324-ig reprodukálja, régi, csaknem egyidejű olasz fordításban. A fentebbi idézetek *Gino Capponi* követik ki, az 1415-ben compilált *Statuto Fiorentino* című gyűjteménynek Rubricáit idézi. A különböző redactiók használata okozza a történelmi feldolgozásoknál tapasztalható eltérést a Rubricák számszámjelzése tekintetében.

Azon mágnások pedig, kik kedvezményül populárisoknak nyilvánítottak, családi czímerük megváltoztatására köteleztettek (Rub. 41.) De hiszen ezen törvényhozás értelmében csak egy czímerjelvény ragyoghatott: a flórenczi nép vörös keresztje fehér mezőben a popolo zászlaján, gonfaloné-jén, melyet a Priorok mellé rendelt Gonfaloniere di Giustizia (Vexillifer Justitiae) lobogtatott.

Ezen «populáris» vagy ha úgy tetszik demokratiai mozgalomnak vezéralakja. Dinonak protagonistája – miként Del Lungo nevezi – «capo e guida» a Cronaca nyelvén, *Giano della Bella*. «A sok jó populáris és kereskedő polgár között, kik e népet ezekre erősíték, volt egy nagy és hatalmas városbeli (bölcs, bátor és jámbor, felette lelkes és előkelő fajtájú), a kinek azok a méltatlanságok visszatetszetek.» «Uno antico e valente uomo *nobile popolano* ricco e possente» nevezi őt Villani (VIII. 1.); a mi ismét tanulságosan illusztrálja, hogy a «populáris» még a nemessel is megférhető fogalom.

A della Bella család tényleg a legrégebb ghibellin nemességhez tartozott; attól az Ugo marchio-tól nyerte nemességét, ki már IIL Ottó alatt, tehát már a X-ik század végéveiben Toskanának császári helytartója, vicarius volt. Az ilyen családok, és többen voltak, brandenburgi Hugónak, «a nagy bárónak» czímerét vették fel a saját új czímerükben. Régebb művekben (így még Hillebrand: Dino Gompagni) gyakori az a tévedés, hogy Hugót a Della Bella család *ősének* tüntetik fel. Pedig csak e tényállás szabatos ismerete érteti meg pontosan Dante eme terzináit:

Ciascun che *della bella* insegna porta
 Del'gran barone. il cui nome e¹l cui pregio
 La testa di Tommaso riconforta.
 Da esscrebbe milizia e privileggio.
Avvegnachè col popolo si rauni
Oggi colui, che la fascia col fregio.
 (Paradiso XVI. 127. és folyt.)

Tehát «a ki ma a néppel egyesült, az a nagy bárónak szép (szójáték: Delia Bella) czímerét (új arany) ékít-ménnyel vette körül.» Czímerét módosította, mágnásból popolanová lett.

Bizonyára rendkívüli tünemény a XIII. század végén. a középkori társadalom közepette, ha szintén virágzása delelőpontján. Del Lungo, Mirabeauhoz hasonlítja, a grófhoz, ki mint «marchand des draps» proclamálta a harmadik rendhez való tartozását. Mindenesetre érdekes találkozás, hogy a Mirabeauk családja is egy flórenczi számüzöttre, Azzo Arrighetti-re vezeti vissza eredetét, a ki mint ghibellin vagy ghibellin érzület gyanújában álló az első határozó guelf győzelmek után 1260 körül proscibáltatott s a Provenceban talált menedéket.¹ Gino della Bella is a grandok orvfogásai és mesterségesen szított népi lazításai folytán délfrancia földre menekült – mondhatni, halni tért.

Körülbelől ugyanakkora joggal lehetne azon többi grandokat, kik mint *Dante* is, a középosztály szövetkezeteibe vétették fél magukat s e polgári középosztály uralmáért, a feudális nemesség erőszakosságának elnyomásáért, a közállomány akadálytalan polgári fejlődéséért küzdöttek, ama francia főnemességű ifjakkal párhuzamba tenni, kiknek mint a Noaillesoknak. Beauharnais-knek amaz

¹ Gino Capponi I. köt. 65.

emlékezetes augusztusi éjszakán az «emberi jogok» (les droits de l'homme) deklarációjában előkelő részük vala, anélkül, hogy akár csak a Mirabeau és Lafayette demokratikus szabadelvűségének határaiig elmentek volna.

Ezen párhuzamok bizonyos személyi viszonyok hasonlatosságából meríthetnének némi jogosultságot – de a történelmi helyzetek és szintérnek teljes különbözősége következtében, tényleg reális alap nélkül szükölködnének.

Mert a XVIII. századi, ancien régime-beli francia nemes lemondásában, a tiers-étatba lépésében van valami irányzatos; egy elvont politikai rendszer fonalán kifejtett alanyi elhatározás, a «subjectiv rationalismus ténye (hogy a német iskola műkitételével éljek), a melyben tagadhatalatlanul van valami mesterkélt «pose».

A XIII-XIV. századi Flórencz azonban tényleg a polgári kormányzat, sőt suprematia jelvénye alatt fejlett: egy lassú és természetes processus városi, polgári érületűvé assimilálta volt azon elemeket, a melyek családi emlékei között a régi nemesi származás s állásnak (gyakran koholt vagy képzelt) hagyományai borongtak, de a melyek emberöltők óta egész életökkel, lényökkel, érdekeikkel a városi életben és culturában gyökereztek.

Ilyen volt a Divina Commedia költője; az Arte dei Speciali. a fűszeres szövetkezetnek rendszeresen befogadott tagja, majd 1300-ban választott tanácsbeli Priorja. Megjegyzendő, hogy a Speciali közé a nemzetközi gyaratárú kereskedésen kívül, még az orvosok, gyógyszerészek és festők is tartoztak, – mely körülmény elegendő volt arra, hogy némely túlbuzgó tisztelője az isteni költőnek, még festő-dilettánst is csináljon belőle.

De semmi nyoma, hogy akár Dante maga, akár a

külvilág valami rendkívüli tényt látott volna e fűszeres szövetkezési felvételben.

A Paradisonak ama XVI. énekében, melyből fentebb a Giano della Bellára vonatkozó sorokat idéztem, Dante őse, Cacciaguida, folytatólag (az előző énekek után) rajzolja a saját korabeli, régi Flórencznek állapotait, megemlékezik régi nemzetségeiről és neheztelő, gáncsokodó, csipkedő hangon panasolja, hogy a vidékről időközben beköltözött új családok vegyültek e régiek közé és szülővárosát ellepték.

Nagy figyelemmel és ismételve olvastam el az egész éneket.

Már a rövid elmélkedő bevezetés egy általános ellenvetést, leszállítást tartalmaz.

a mi szegényes vérnemességünk
O poca nostra nobiltà di sangue

ellenében – a melylyel pedig, s önmagát ostorozva beszéli, Dante még a mennyben is dicsekedék. Mikor azután ősi kegyeletből, tiszteletből, «magázni» kezdi Gacciaguidat, a római plurális majestaticussal *Dal voi* beszél hozzá, akkor az átszellemült Beatrice, az isteni bölcsesség, ki az egész jelenettől kissé távol tartotta magát, figyelmeztetőn nevet, mint a hogy Ginevra királynő komornája a kerekasztal, a roman de la table ronde feljegyzése szerint úrnője első botlásinál köhinte.

Onde Beatrice, ch'era un poco scevra.
Ridendo. parve quella che tossiö
Al primo fallo scrilto di Ginevra.
(Párad. XVI. 13-15.)

A régi Flórencznek ielsőbbsege, melyet azután Cacciaguida ecsetel, abban nyilatkozott, hogy a

polgárnemet pedig, mely ma vegyes
 Campi. Certaldo és Figghin-beliktől.
 tisztán mutatta az utolsó kézmives
 (Ma la cittadina ch'è or mista
 Di Campi e di Certaldo e di Figghine,
 Púra vedeasi nelPultimo artista).

Azután kegyelettel, dicsőítve élésnrol egy sereg ős-
 régi patriciisi nevet, mely az ő, Cacciaguida idejében a
 várost ékesíté. de a mely épen a Dante és Din o műveiben
 nem igen szerepel – nyilván azért, mert e nevek viselői
 ekkor már kihaltak: míg azon – viszonylag – nem rég
 megtelepedett vidéki jövevényeket, közöttök a Buondel-
 monte, Cerchi, Adimari és Donatik, tehát épen a Dante
 korabeli főszereplő nemesi familiákat, kesernyés megjegy-
 zésekkel, helyenként maró, gyűlölködő gúnnyal illeti.

Az érzület, mely e sorokat sugallta, a középkori
 polgári patriciusé, erős ragaszkodással a maga városi,
 communális szülőföldjének hagyományaihoz, a melylyel
 igen jól megfér a megtelepedett régi főnemesi családok
 tisztelete. De abban a szűkkeblűségben, mely oly féltékenyen
 őrzí a városi határsorompókat a «vidéki» elől; – kí-
 vánva, hogy bár lenne szűkebb az extravillan dominium
 területe, hogy inkább «szomszéda legyen ez a népség:

Oh quanto fora meglio esser vicine
 Quelle genti ch'io dico.....
 Che averle dentro,

ebben nincs egy szikrája a nemességi. osztályöntudatnak:
 a mely nem ismer városi és vidéki különböztetéseket, ha-
 nem a rendi solidaritásnál fogva még a középkorban
 is, sőt abban leginkább, bizonyos nemzetközi egyetemes-
 ségnek érzékétől van áthatva, mely csak a vér tisztasága

s előkelősége, a birtok és hatalmi állás nagysága s a lovagi erények jelessége szerint osztályoz, de sem országos, még kevésbé városi vagy vidéki választvonalakat társai méltatásában nem ismert.

Amaz ifjú városi patríciusnál tehát, a ki ilyen érzelmeket táplált, egészen természetszerű lépés gyanánt tekinthető, ha valamelyik felsőbbrendű polgári szövethozzá csatlakozott, melytől közpályájának, sőt körülmények között még anyagi érdekeinek is, a mi egyébiránt Danténél nem forgott fenn, előmozdítását remélhette anélkül, hogy örökölt társadalmi állása valami módosítást szenvedett volna.

Mégis, e különböztetések és minősítések daczára, lehetetlen félreismerni a rendkívüli kulturális és társadalom-politikai haladást, mely a dolgok ezen rendjében nyilatkozik, s azon közállománynak kivételes, kimagasló állását, mely azt fejlesztette.

S azért a Dante társadalom-politikai állásának még sokkal gyökeresebb félreértéséről tanúskodik, ha p. o. oly közkeletű mű mint *Wegele: D. A. Leben u. Werke* – Dantét a flórenczi demokrácia rendszeres, elkeseredett ellenségéül tünteti fel: érvelését ugyanazon XVI. énekre (Paradiso) alapítva, de sem az egésznek, sem az egyes részletek jelentőségének éles, szabatos felismerése nélkül. Ámde e kérdést csak a Dante egész élete, műve és közszereplésének beható egybevetése alapján s a társadalmi osztálykérdéseknek éles történeti distinctiójával lehetne véglegesen eldönteni. Nincs semmi nyoma, hogy az *Ordinamenta Justitiae* ellen, *melyek alapján közhivatalt viselt és gyakorolt*, valamiképen reagált volna.

Egyébiránt maga a Dante származási, családi nemesége sem azon a kérdésen, kétségen kívül álló tény, ha

szinte a Dante-kutatók régi *iskolája*, de az újak közül is olyan tekintély, mint Del Lungo.¹ belőle apodicticus bizonyossággal kiindulni szokott. Vele szembe lehetne állítani a *Todeschini*² szintén elsőrangú tekintélyét, a ki vitatta, hogy Dante eredetére nézve: *popolano*. De ezek deduciókra alapított alanyi nézetek. Azonban a pozitív kutatók oly adalékai állanak rendelkezésünkre, melyek szilárdabb támpontot nyújtanak. *Passerini*³ Delia famiglia di Dante című közleménye szerint, Cacciaguida egyik unokája. *I. Alighiero fia. Gualfreduccio neve már 1241-ben a szövőők Artejében immatriculálva találtatik. II. Alighiero-ról. Dante atyjáról* pedig írja, hogy a sok okmány között, melyben nevét feljegyezve találta, egyikben sem szerepel a *messere* (latinul *dominus*) megjelölésével, mely a jogtudókat megillette.

Az én fentebbi felfogásomat, miszerint Dante sem grande, sem popolano, hanem előkelő, városbeli patrícius vala, egy újabb olasz munka következőleg illusztrálja, részletezi: «nemességi jogcímük olyatén régi városbeliek (cittadini) állapotára reducálódott, a kik soha sem űztek se mesterséget, se kereskedést; hogy még nem házasodtak össze olyan családokkal, melyek ezeket űzték volna; végre, hogy valami közhivatalt viseltek a népies alkotmány előtt».⁴

Azért Dante még nem volt «demokrata» a szónak modern értelmében; de talán «aristokrata» sem e szónak szoros, középkori nemességi értelmében.

¹ II. vol. Appendice Ghibellinismo di D. A.

² Studii su Dante I. kötet.

³ A «Dante e il suo Secolo» (Firenze. 1.865.) című, kezeimnél levő nagybecsű évkönyvben.

⁴ Giuliano Fenaroli, La Vita e i tempi di D. A. (Torino. 1882.) idézve Bartoli, Storia della Litteratura Ital. V. kötet.

IV.

De térjünk vissza a Cronacához.

«A város kevés igazság nélkül kormányoztatván, új veszedelembé esek, mert polgárai (cittadini)¹ a tisztségek sóvárgása mián' (per gara di ufici) meghasonlani kezdtek s egymást gyalázzák vala.

«Közbejött, hogy egy családból, melyet Cerchinek hívtak, alacsony származású, de nagy kereskedők és dúsgazdagok és szépen öltözködtek és sok szolga és lovas-kíséretet tartának, díszes megjelenéssel) e családból valamelyek megvevék a grófok² palotáját, mely a Pazzik és Donatik házai tőzsomszédságában állott, a kik vérre ősihek valának, de nem oly gazdagok: a miért látván, hogy a Cerchik ily magasra emelkednek (körülfalazták és megnagyobbították volt a palotát és nagy lábon éltek - *tenendo gran vita*), a Donatik nagy gyűlöléssel kezdtek irántuk viselkedni.»

És miután Dino messer Corsonak orvtetteit, bizonyít-

¹ Cittaclino: polgár, lakó a szó tágabb, a grandot is magában foglaló értelmében: a popolano annak szűkebb; bourgeois jelentőségében.

² «A grófok» alatt *par excellence* a Guidik értetnek, az utolsó császári vicárius családja; közöttük Dantének több barátja, pártfogója.

hatatlan *maleficiumait* (malificio) elbeszélte volna, következőleg folytatja:

«A gyűlölet napról-napra növekedék, úgy hogy a Cerchik kezdtek a párt¹ gyülekezetéről elmaradozni s a polgárok és vezetők (apopolani e reggenti) felé közeledni Ezek pedig jó szemmel nézték őket, mert (a Cerchik) jóindulatú, emberséges emberek voltak és felette szolgálatkészek, úgy hogy amazoktól (a polgároktól) mindent ki tudtak eszközölni, a mit akartak; hasonlóképen ezek magistrátusánál (reggenti).

Hasonlóképen szerették őket a ghibellinek emberségük (umanità) következtében és mert tőlük szívességeket vettek, nem pedig sérelmeket. Az alsórend (il popolo minuto) szerette őket, mert visszatetszett neki a Giano ellen (a nemesek, Donatik által) keltett összeesküvés. Erősen reábeszélték őket, ragadják meg a vezetést (di prendere la signoria itt csak ennyit jelent), melyet könnyen nyerhetek volna jóságuk folytán: de ők erre soha rá nem akartak állni.»

«Messer Corso pedig sokat kifigurázta m. Vierit és kapujáró-szamárnak nevezte,² mert igen szép ember volt, de

¹ A «Párt» alatt ismét csak a guelf szövetség értendő, melyben a «fekete» junkerek, a Donatik uralkodtak és Corso ismételve névleg is mint Capitano. Caporale szerepelt. Ebből is látható, hogy a ghibellin csak emigratio volt; de pártul már nem szerepelt.

² Az asino del Porta czélzás azon Porta San Pierora, melyben a nevezett családok házai, a Cerchik palotája állottak. Ennek a Portának városzatodát nevezte *ViUani* a «botrány negyedének» *Sesto dello Scandolo* il Sesto di Porta San Piero. És *Dante*: a kapu mely most új árulással terhes

la porta ch'al présente è carca...

Di nuova fellonia di tanto peso

(a fentelemzett XVI. énekben Parad).

kevés malitiájú és nyelve sem ügyes; s azért gyakran kérdezi (Corso): iájázott máma a kapu szamara? és erősen becsmérelte.»

E két családi factió képezte ezentúl a keretet, melyben a közállomány hatalmi elemei csoportosultak, s az ellentétek egymásra csaptak. Ebből fejlődtek azok a vérengző jelenetek, melyeket Dino oly drámai közvetlenséggel vázol, Dante megörökített s a flórenczi historiographia részletesen ecsetel. S a mint Flórencz beleavatkozik *Pistoja* város zavaraiiba, a hol egy nemzetség, a Cancelleriek ágai szintén két nagy factióra, a fehér és fekete Gancelleriekre szakadt s a város egyetemét viszályába sodorta, maga Flórencz is mind mélyebben ragadtatik a pártgyűlölködés örvényébe, a színek pártjelvénye ott is feltűnik s a Donáti és Cérchi vezérlete alatt, a fekete és fehér guelfek táborai agyarkodnak egymásra.

De e különböző színek, nevek, jelszavak alatt, e fegyveres összeütközés mélyén ugyanaz az ellentét lappang, melyet a Dinóból vett fentebbi idézetekben szólaltattunk. Pistojában a fehérök, a Cerchik győztek s ezzel Flórenczben is övék volt a túlsúly s a polgári kormányzat legszabadabb fejlődésének azon rövid korszaka áll be, melybe Dino (ismételt) és Dante priorátusa esik.

«De a fehér párt – írja Dino – nem bírt kellően szervezkedni, mert nem volt feje (mivelhogy a Cerchik még mindig idegenkedtek a vezérség nyílt megragadásától - non volere il nome di signoria – inkább gyávaságból, mint kegyességből, mert nagyon féltek ellenségeiktől), úgy hogy mes. Stiatta Amatit, a fehér Cancelleriek közül (tehát Pistojából) hívták meg hadi kapitányukul.

A nevezett kapitány lágy, félénk ember volt, a ki a háborút nem szerette, teljes ellentéte felének (consorto),

m. Simone da Pantano a fekete Cancellarik közül. A várost (t. i. Flórenczet) sem tartotta a nevezett kapitány úgy a hogy kellett volna; a miért az ellenség (a «feketé») nem félt tőle. A katonák nem kaptak zsoldot, pénzük nem volt (t. i. a fehéreknek), sem bátorságuk (contributiót) kivetni; megerősített helyeket nem foglalt és száműzetéseket nem eszközölt. Nagy fenyegető szavakat mondott és képeket vágott (facea viste), de hatálylyal semmit sem folytatott.»

«A kik nem ismerték (t. i. közelebről a dolgokat) gazdagoknak, hatalmasoknak, bölcseknek vélték (a Cerchi bianchikat) és reménykedtek győzelmökben. De az okos emberek azt mondák: Ők kereskedők és természettől gyávák; ellenségeik pedig a hadakozásnak mesterei és kemény emberek.»¹

A kép, melyet Dino a fentebbiekben rajzolt, oly befejezett, és hozzátehetem, annyira ismerős vonású, rokon, hogy nem szorul kiegészítésre; s alig magyarázatra.

Ez volt a párt, melynek zászlaja alatt Dinot és nemcsak Dantét magát, hanem mindazokat csoportosulva találjuk, a kik Dantéhez közel álltak, a kikhez ő közel állt. Nemcsak az eredetileg igazhitű guelf – Dino és Dante, vagy a házassági, sógorsági összeköttetése folytán – Farinata de' Uberti leányát tartotta – félig ghibellin mint Guido Cavalcante; hanem mondhatni minden, a mi e nemzedékben szellemileg törekedett, munkált és kivált. S ebben rejlik a jellemző, a sajátlagos ezen emberek gondolkodásában, állásában, mely őket olyan mélyreható egyeztetetlen különbözőséssel elválasztja a középkori germán város-

¹ A fentebbiben, Cron. I. könyv közepétől végéig található passusokat állítottam össze.

polgártól és valami antik, római vonást kölcsönöz nekik - de mindjárt hozzáteszem, a köztársaság azon utolsó századából valót, mely a Caesar korát közvetlenül megelőzte s a melyben az *équité*s, a középosztályú lovagok – a mit Dino néha *mezza no*-nak nevez – a közhatalom versenyének s a társadalmi fejlődésnek, egyszóval a Caesarismus felé haladó demokratiának mozgató tényezőjévé, kovászává kezdenek válni, harci táboruk pedig a legkülönbözőbb eredetű és osztályú elemeknek találkozási pontjául szolgál.

S azért összegezve mindazt, mit a fentebbiekben kifejtettünk: a fejlődésük csúcspontjához ért vagy ahhoz közeledő államok és társadalmak legnagyobb problémája támad előttünk a középkori Flórenczben – a *demokratia* problémája. Küzdelmei és versenyései leírásában, a történezt könnyen elragadja az események és erőtényezőknek *egyik* aspectusa s egyoldalúvá lesz.

Sismondi^x a Roy er-Collard-Guizot-féle doctrinarismus elméleti középszer-mértéke szerint, megrovja az Ordinaamenta törvényhozásának impolitikus szigorát.

Marchese Gino *Capponi*, az utolsó flórenczi. kibem még a mi nemzedékünk alatt a régi Flórencz. saját ősei nagyságának hagyományai élő erők gyanánt vibráltak: Capponi, mint műveiből meggyőződheténk, Del Lungo külön is kiemeli, minden rokonszenveivel ama régi Flórencz kereskedői között időz. melyet a kereskedő Villani Dinonál ezerszer részletesebben leírt, s a kik közt ötszázadánál tovább őseinek, az első Gino Capponi történetirónak, élete folyt.

E problémát ellentételei és kapcsolatai egész össze-

¹ Histoire des républiques italiennes. IV. köt.

függésében csak *egy* értette át: a politikai történelemnek flórenczi mestere, *Macchiavelli*, történetei (II., III. és IV. könyve) túltömör, vázlatos lapjainak lapidáris, de szófukar tételeiben. Á Medici-féle tyrannis kényelmes, de élettelen csöndje korszakában írva, az élő erők üde játékát látja azon XIII. századi küzdelmekben, melyek chaotikus pokolüstje felett, Dante kétségbeesett és Dino az isteni kegyelemnél keresett menedéket. Macchiavelli természetesen, jogosultnak mutatja a polgári, népi osztálynak törekvését az előjogok megdöntésére s az államhatalomban való részesedésre; de e jogosult győzelemnek elkerülhetetlen következményeit is feltárja, az egyenlőséget mint a *decompositio* tényezőjét s a hanyatlást, melybe az államot sodorja.¹

Egyben mindhárman, Macchiavelli, Dante és Dino, egyaránt megegyeznek: a *monarchikus rend szükségérzetében*.

A *pápaság* kérdésében Macchiavelli külön válik tőlük. Ő az intézménynek rendszeres, elvi ellensége. *Dante* haragjának mennyköveit szórja méltatlan képviselői ellen, de salválja «a legfőbb kulcsok tiszteletadását».

La riverenza délie somme Chiavi (Inf. XIX. 101.) *Dino* a problémát nem . általánosítja, s a mennyiben érzúlete nyilatkozik, az a szent-szék hú, kegyeletes fiáé. Indulata csak *egy* pápa ellen fordul, a kít a fehérek pártja, saját tábora, közszereplése megrontójának, Flórencz békezavarójának ítél – *VIII. Bonifác* ellen. De ezen ítéletet is Dinonál valami tiszteleti discretió fátyolozza, a sorok közül

¹ Lásd erre nézve még *K. Hülebrcmd*: Dino Compagni Étude etc. 342. 1. és folyt.

kell kifejteni. «Szent Péter székében ezen időtájt VIII. Bonifác pápa ül vala – írja (Lib. I. XXI.) – merész vállalkozású (di grande ardire) és magas elméjű (alto ingegno), a ki az egyházat a maga módja (a suo modo) szerint vezette és megalázta azt, a ki neki alá nem vetette magát.»

Ama világtörténeti tragoediában, mely a VIII. Bonifác nevéhez fűződik, Flórencznek pusztulása, Dante száműzetése, egész pártok és családok tönkretétele, másodrangú scénák jelentőségével bírhatnak, s eddigelé meglehetősen háttérbe is szorultak, holott még mindig elég nevezetesek arra, hogy teljes valóságukban, jelentőségükben kideríttessenek. S ez az utolsó évek folyamában meg is történt.

Del Lungonak egy tanítványa ¹ teljesítette e munkát s eredeti levéltári kutatások alapján a kérdésben többé aligha megmásulandó, végleges eredményekre jutott. Dolgozata, mely első sorban okmánygyűjtemény, mestere, Del Lungo mintaszerű kiadványa, évtizedek munkájának megjelenése után látott csak napvilágot s abban még nem értékesített. A könyv címlapján a következő jelíget hordja, mely egy régi okmány elejéből vétetett s a szerzőnek végső eredményeit összefoglalni látszik; *Papa Bonifacius volebat sibi dari totani Tusciam.*²

Nincs szükségünk ezen tételnek feltétlen jogosultságára nézve e helyütt állást foglalni, ha szinte első pillanatra talán némileg messzemenőnek tetszhetik. Annyi azonban

¹ *Guido Levi: Bonifazio VIII. e le sue Belazioni col comune di Firenze, Borna 1882.*

² Már *Fickemél: Forschungen zur italienischen Reichs- u. Rechtsgeschichte* is idézve.

kétségtelen, hogy azon egész constellátiónak, mely a Cerchik romlására vezetett. Dantét hontalanná tette és Dino közsze-replésének véget vetett, a lelke, mozgató akarata VIII. Bonifác -

Ilprincipe dei nuovi farisei
(Az új farizeusok fejedelme).

Inf. XXVII. 85.

a mint hogy Flórenczet egy vagy más formában, de mindenképen világhatalmi álmainak kész engedelmes esz-közéül kívánta kézre ejteni. S e kézrejtés első feltételül mindazon tényezőknek megsemmisítését látszott tekinteni, melyek e feltétlen uralomnak és alávetésnek gátat vetni, akadályul szolgálni alkalmasoknak látszottak. Ő e végből a guelfismusnak legrégebb, leghamisítatlanabb hagyományaira appellált, a római-francia szövetség és ilórenczi beavatkozás hajlamaira s a ghibellinismus pro-scribált nevének bélyegét sütötte reá, mindenre, a mi ezekkel csak elvileg is valahogy ellentétben állott, nem-egyezőnek mutatkozott, még ha hódolni is Ígérkezett és magatartásával kegyelemért esdekelné látszott. A ghibellinismus bélyege pedig a kipusztítás szabadságlevelül szolgált.

Bonifác e tervek kivitelében, három felette markáns személyiséget hoz mozgásba, holott ezek közül legalább is kettő önelhatározásából cselekedni, mozgatni vél. Geri *Spini*, VIII. Bonifác flórenczi bankárja, a családi társzég - mercatores Curiam románam sequentes – feje az egyik. a ki Rómában ottani procuristája Simone Gherardi által bonyolítatja le a pápai pénzügyleteket; de a pápa ilórenczi érdekeit, politikai üzleteit ő maga gondozza, végzi.

Mégis, mint már fentebb említém, messer *Corso* a központi alak és midőn Rómában jár és Bonifáczczal

összeség – érezzük, hogy ő az egyetlen, a ki bár más színterén és méretek közt, valamennyire felér amaz emésztő dicsvágy és hatalmi célzat magasságáig s ugyanaz a korlátot, alárendelést, hatalmi megosztást nem tűrő egyéniség Flórencz falai között, mint a nagy pápa az európai államrendszer közepette.

A harmadik, kinek beavatkozását a pápa sürgeti, a francia király öcsce, *Valois Károly*, erőszakos és könyörületlen katona, a francia érdeknek lelketlen condottieri-je, maga csak *egy* indulat által mozgatva: a pénzszarolás sóvár indulatától.

Bonifácz ugyan jól megválogatta embereit, a kiknek a guelf Villani szerint is feladata volt *«leverni a népet és a fehér pártot»*. Bonifácz a császári korona kilátását csillogtatá a herczeg előtt, de az interregnum jogszünetelése alatt magának tulajdonította a jogot, hogy Toscana császári vicariusának és «paciariusá»-nak kinevezze. És midőn A Valois Károly 500 főnyi, nagyrészt catalan, csapattal Anagniből Flórencz felé indult (1301.) hová a guelf mágánspárt S. Trinità egyházbeli gyűléséből forma szerint meghívta volt, a pápa őt a Romagna grófja és Toscana «paciariusá»-nak nevezte.

Olvassátok meg a Dino krónikájában vagy a Dante életírásában, hogy milyen volt ez a «békéltetés»!

Mindent összegezve: a pápa messzelátó és gondosan előkészített országhódításában csak *egy* igazi győztes vala: s ez Corso Donáti. Flórencz történetét, a Dino II: könyve nagyrésztét s a III-iknak első felét Corsonak makacs harcza a flórenczi nép és magistrátus ellen tölti be, majd a fensőségének ellenszegülő nemes családok vereségei. Mert egy kisebb, de nem jobb. kiadású Corso Donáti is akadt ellenlábasul, kinek Dino messzelátó ön-

kényuralmi czélokot tulajdonít: *Rosso della Tosa* személyében.

Csak hetekkel Corso erőszakos halála után, az Alpeken túli országban egy esemény következett be, mely egész vonala mentén megrázkódtatá az olasz félszigetet, de sehol mélyebb benyomást nem tett, mint Flórenczben. Határain kivül pedig a ghibellinek és «fehérek» emigrációja lázas, magasröptű reményekkel kíséerte a törtéendőket.

«Az egyháznak – írja Dino – nem lévén karja és védelmezője, arra gondoltak, hogy császárt válaszszanak. igazságos, bölcs és hatalmas férfiút, a szentegyház fiát. a hitnek kegyesét. És keresni indulának, hogy ki lenne ekkora tisztességre érdemes és találtak egyet, a ki elég járatos volt a Curiánál (in Corte), nemesvérű, igazságos, híres és bölcs férfiút, nagylelkű, fegyverfogásban vitéz, nemes származású, magas szellemű és mérsékletű embert – az pedig Henrik luxemburgi gróf Németország (della Magna) Rénus völgyéből való – korra 40 éves, közép-termetű, ékesszavú, jóképű, kissé banza.»

Régen esett, hogy Olaszország császárt látott. De a régi ghibellin, császárpárti szellem egy váratlan tartományból, a szellemtartományból mérte új erőt.

Valamint a római jog feléledése a XII. században a császárság prestigiumát hatalmasan emelte, úgy a classikai irodalom feléledésének kezdeményei a XIII. és XIV. században ismét új fényrel vették azt körüi. Dante előtt, kinek viszonyára a classicismushoz még vissza fogunk térni, luxemburgi Henrik nem alpesentüli jövevény, hanem amaz Augustus utóda, kit az ő vezére, a «duca», Virgilius szeretett és megénekelt. Dinot is hasonló antik tanulmányok

és rokonszenvek lelkesítik. Sallust és Livius lapjai birták reá, hogy szülővárosának eseményeit megírja. «Az ókori történetek emlékezete – írja – régóta sarkalják vala elmémet, hogy megírnám ama veszedelmes és még sem szerencsés végzetre szolgáló, lett dolgokat, melyeket e nemes város, Róma leánya, sok éven keresztül kiállott, de különösen 1300-ban, a Jubileum idejében».

Midőn luxemburgi Henrik átlépte volt a havasokat és Róma felé vette üt járt, annak az egész felső- és közép olaszországi költő, író, bölcselkedő és jogászvilágnak izgalma, elragadtatása a tetőpontra hágott. «*Osanna a te misera Italia*», írta volt Dante, az olasz fejedelmekhez és kormányokhoz címzett levelében, «a ki most mindenek irigysége tárgyát fogod képezni, mert *Sponsus tuus et mundi solatium et gloria plebis tuae, clementissimus Henricus, Divus et Augustus et Caesar, ad nuptias properat*. Örvendeznek az elnyomottak, mert üdvösségük közel való. Megbocsássanak, megbocsássanak, a kik mint magam sérelmeket szenvedtek, mert most a pásztor, ki Istentől küldetett (mandato di Dio), mindnyájukat visszafogja vezetni a jászolhoz.»

Azoknak a gaz flórenczieknek pedig, – scelestissimis Florentinis – a kik minderről nem akarnak hallani, hanem megkeményíték szívöket az Úrnak követje ellen «il Messo di Dio», mint a Purgat. XVI. egy helyén mondja, a következő feddés jut: «Nem tudjátok, hogy Isten az emberi nemnek kormányzatát egy császár alá rendelte, az igazság, a béke és polgárosodás védelmére és hogy Olaszország mindannyiszor polgárháborúk prédája volt, valahányszor a császárság üresedésben vala? És egyedül ti mertek fellázadni a szabadság járma (jugum

libertatis) ellen és új uralmakat kerestek, ut alia sit florentina ci vitas, alia sit romána?» . . .¹

Egészen más természetű, de azért nem kevésbé megható az a száraz, szenttelen tárgyalás, melylyel Dino városról-városra kíséri az új császárt, VII. Henriket. Benső, rejtett sovárgásának tüze csak néha-néha tör ki, midőn a császár római útjában – itinere italico Henrici Imperatoris – mintegy korabeli feljegyzés nevezi, akadályra talál; majd útja folytatásában melynek végállomásául Flórencz volt kitűzve, megállítatik.

Ámde az a ggódó várakozás meghiúsult. Dino krónikája úgy szakad meg, hogy még mindig varjuk Henrik érkezését.

«Óh egyenetlen polgárok, kik az egész világot megrontottátok, megmételtyeztétok gonosz erkölcsökkel és tilos nyereményekkel! Ti vagytok azok, kik minden rossz gyakorlatot hoztatok e földre. Most azonban a világ kezdi magát újra összeszedni. A császár erejével majd elővesz benneteket és vizén és szárazon majd megsarczol (fara rubare).» Ezek a Cronica végszavai: itt megszakad.

Pedig Dante és Dino egyaránt tévedtek. Az «alto Arrigo» – és tragikumja mindenesetre magas – nem lőn «Italia jegyese és világnak vigasztalása» és soha nem vount be Flórenczbe, hogy ama gonosztetteket megfenyítse.

Néhány héttel azután, hogy Henrik császár a mindig hű Pisából, Róbert király megtámadására indult, a ilórenczi Signoria 1313. augusztus 27-ki kelettel szövetségesei és barátjainak (köztük – mint Del Lungo meg-

¹ Fraticelli Opere Minori III-ik kötet: Epistolae. Pasquale Villari fentidézett tanulmány-cyclnsában is felemlítve. Egyébiránt számtalanszor közölve, idézve.

jegyzi – néhány bíbornok is, ki a császár koronázásánál a Lateranban közreműködött) a következőket¹ notificálja: «Udv és vigasság! A legnagyobb örömmel mely a világon lehet, jelen levélnek tenorával tudatunk benneteket (anunciamus vobis) hű testvéreink, azon boldog újságról, hogy Urunk Jézus Krisztus a magasból letekintve, nem kevésbé a mi s az Anya szentegyház többi ájtatosainak szükségén, mint a maga saját ügyén (sua propria causa) igazított. S ez abban áll, hogy az a legkegyetlenebb zsarnok Henricus, Luxemburnak ki grófja volt, a kit ezen Anyaegyháznak lázadói és régi üldözői vagyis a Ghibelinek, a ti s a mi álnok ellenségeink, Rómaiak királyának s Allemania császáranak hívnak vala, s a ki a császárságnak örve alatt, már nem kevésbé pusztította és rongálta Lombardia és Toscana tartományokat, a közelebb múlt péntek napján e hónapnak huszonnegyedikén, Bonconvento földjén bevégezte életét.

Akarjatok tehát velünk együtt örvendeni, kedves testvérek, ily nagy és üdvös esemény felett.»

A kétségbeesésben, mely Dantét, hontársainak ezen vigassága órájában elfogá, a múzsa nyújtott kegyeltjének vigaszt. Az angyalok és szentek ama körzetében, melyet a Paradicsom legutolsó énekeiben Beatrice tár fel neki, ott látja

quel gran seggio. a che tu gli occhi tieni
Per la corona che già v'è su posta,

Sederà l'aima, che fia giù agosta.
Dell' alto Arrigo. ch'a drizzare Italia
Verra, in prima ch'ella sia disposta. (XXX. 131-7).

¹ Eredetije közölve: F. Bonaini. *Acta Henrid VII. Bonianorum Imperatoris et Monumenta quaedam alia suorum temporum historiam illustrantia.* Florentiae 1877.

A nagy széket, a melyre szemeidet szegzed
 A korona miatt, a mely már rajta van.
 Abban ülend, mely *felséges* volt odalenn.
 A magas Arrigo lelke, ki igazítani
 Jövend Italiát. mielőtt kész lenne rá.

Dino azonban – mint fentebb láttuk – letette a tollat.,

Az ő vége nem az emberiségé, nem világraszóló mint a Dantéé, hanem eredeti olasz, florentin. Miután húsz esztendőn keresztül tanácsbeli, pártember, a köztörténetek részese és írója vala, vén napjaira ismét visszavonul boltjába, a «Vacareccia és Sz. Ceciliáról nevezett conventusban», szemben a signoria palotájával, melynek lépcsőin többé fel nem jár. Még 1320. február havában megjelenik kereskedők Arté-je, a selyemgyártók és kereskedők jegyzője előtt és bejegyezteti üzlettársait, Miklós fiát és három más polgárt.¹

Miután pedig épen három évvel később 1323. februárjában elköltözött ez árnyékvilágból, bátran mondhatjuk: a közdolgozok felett reménye vesztve, mestersége gyakorlatában, üzletében keresett vizsgáztatást, legalább szórakozást. Selyemportékaiba szőtte gondolatait, melyeket rásba foglalni kedve elmúlt.

¹ Az erre vonatkozó adatokat *Del Lungo* odaadó gondja tisztázta először: I. rész 32.l.. II. rész 995. 1. és folyt.

V.

Pedig a mitez a mesterember szövőszékéből, a «banco di setuaiolo»-ról élményei és tudomásaiból korábban jegyez vala: az valódi történelem, a történetíró műve volt. Ha a fentebbiekben folyton a krónikás nevezésével éltünk, úgy tollunk a *Cronaca merõ címe* nyomán járt reá. De a cím, az elnevezés nem bizonyít semmit. «J'ai emprise cette *histoire* à poursuivre» .... írja sire Jean *Îroissant*, krónikáinak «prológusában»; de azért fényes, halhatatlan emlékeit, mégis csak méltán jelölte a *Chroniques* vezércímével.

Ellenben *Commines*, a történész igényéről álmodni sem látszik: «Je ne vous garderay point l'ordre d'escrire comme font les historiens»; mondja *Mémoires*-jaiban (III. 4. c). Pedig az ő egyszerű, ékesség nélküli előadása alatt egy hatalmas kutató s elemző értelemnek megfigyelései, gondolatai, oknyomozásai lappanganak, melyeknél fogva a középkori írók közül, egészen Macchiavellig senkisémm közelítette meg annyira a történész és történelemírás fogalmát, mint már az újkor küszöbén *Commines* és műve.

De már a trecento legelején kiváló termékeivel találkozunk az olasz historiographiának, szigorúan megkülönböztetve azt a *Cronácák*, *Diornali*, *Diari* és hasonló

esemény- és emlékjegyzésektől. Ilyenek a vicenzai Ferreto Ferreti, Alberto Mussato – kora ezen legelőkelőbb líratorának – históriái s a milanói Joannes da Cermenate szabatos, elegáns irata. Megannyi latin munka, melyeket nem azért említünk fel, mintha Dino ismerte volna, Cronacája velük bármi öntudatos összefüggést elárulna.

Ez utóbbit csupán benső ismervei után ítélve jelettük történelmi alkotásnak.

Megvan egysége, melyet a középkori krónika alig ismer. Egység tárgyra, helyre s időre nézve, midőn kizárólag városának, Flórencznek történeteit beszéli, melyek férfikórának évtizedei alatt «különösen 1300 a Jubileum esztendeje» körül lezajlottak, a melyekben saját, magának is része volt.

S ez nem az aristotelikus drámai egységnek merőben szerkezeti; alaki kerete.

Egy mélyebb egység lelki mozzanata játszik itt közre, melynek fenforgását a Dino-irodalomban kellően kiemelve nem találtam. S ez az, hogy Flórencz Dinonál nem földrajzi pontot, nem történelmi szintért jelent, hanem egyszerű hazát, szabad közállományt, melynek békés fejlődése, igazságos rendje az írónak eszménye, de a mely egyenlenségei, megalázása, borzadalmi közepette is annak szerelme.

A Divina Commedia hatalmas egységi szerkezetének is egyik oszlopa Flórencz szeretete; de csak *egyik* oszlop.

A modern olvasó csudálkozhatik ezen honszeretet kiemelése felett, vagy közhelyi phrásisnak tekintheti azt, mert hozzászólt az újkori történetírás kibélyegző nemzeti, hazafias szelleméhez, öntudatához, gyakran célzatlanságához.

De a középkor történetirodalmi emlékeiben, főleg a

nyugat-európai országokéban, a területi állam nemléte, a feudálitás és személyi dominium uralma folytán, a *haza* fogalma s érzete se nem tiszta, se nem eleven; más eszmények s érdekek keltette indulatok lüktetnek bennük s a hűbéres viszony személyi hűség-kötelme alig ébredni enged *a hon ideális egésze* iránti erkölcsi kötelességtudatot.

A középkori souverain városi köztársaságoknak mérhetetlen fontossága a politikai eszmék s intézmények fejlődésében, abban is nyilatkozik, hogy ezt a tudatot idejekorán kelteni, majd kifejleszteni bírta. Az a zárkózott, önző vonás, mely minden élet-mozzanatukon uralkodó, inkább előmozdította, mint hátráltatta azt. Nem lehet itt állami vagy nemzeti egységről szó, hanem egy bár korlátolt terület polgárainak együvértartozása érzetétől. S ez a kizárólagos ragaszkodás egy városhoz, körülmények között azon mélységig tudott meggyökerezni, melyet *Dante*-nél tapasztalunk, a kit Flórenczre szórt minden gáncs, átkozódás, sőt gyalázás daczára, semmi barátság és főúri kegy évtizedeken keresztül nem bírt kárpótolni, nem is vigasztalni egy város, de az *ő* városának elvesztése felett.

A Cronacán is ez a szellem vonul végig. «Urak. mondja Dino a Santa Trinitá egyházban tartott pártgyülekezeten a rosszat forraló guelf grandokhoz fordulva, «urak, miért akartok megzavarni és tönkre tenni ekkora szép várost? Ki ellen készültök harcolni? Testvéreitek ellen? Milyen győzelmet fogtok aratni? semmi egyebet siralomnál.» De csak a szabadság levegője, az önrendelkezés a hona közügyei, kormányzatában cselekvő közreműködés érlelhette azt.

A nagy francia krónikák, melyekhez hasonlítgatni próbálják, más talajból nőttek; onnan nagy, lényeges különbözésük. Villehardouin és Joinville egészen abban

a régi lovagi világban élnek, a keresztes háborúk harcjai és kalandjai közepette, Joinville egészen sz. Lajos király szolgálatában. Gondolkodásuk és kifejezési képességük, irányok üde, naiv közvetlenségével, hű és helyenként megragadó képét adják ennek a lovagi világnak, hűbérbandárai és csatáinak, a jó király cselekedetei és bölcs mondásainak. De ezen élénk, mozaikszerű képben hiányzik az egység; nincs eszme, mely e részleteket összetartaná, vagy a melyre kilyukadnának.

Dinoban is sok van ezen középkori krónika tulajdonságaiból: megvan a leírások elevensége, a kitérések természetessége, az érzelmek naiv nyilatkozása, a nyelvezetnek helyenként a pongyolaságig menő keresetlensége. S ez a közvetlenség az érzelmek nyilatkozásában, ez a festői erő az események és helyzetek színezésében szinte önkénytelenül a XIV. század azon írójára emlékeztetett, kiből a tulajdonságok a legragyogóbban kifejtettek: *Froissart*-ra.

Nem lehet benne kétség, hogy az utóbbi az árnyalás gazdagsága, a részletezés bősége, az elbeszélés elevensége tekintetében jóval felülhaladja Dinot. *Froissart* csakúgy mint nevezett francia előzői folyton a világban forgott. Mondhatni folyton az országúton hajtat, a középkor szállóiban megismerkedik e világ mozgó, kalandozó elemeivel, néha aljával; a minthogy Angliában, Flandriában, Franciaországban, Olaszországban fejedelmi házakban országhatalmasok asztalánál ült. Ellenben a florenczi polgár alig került ki városa körfalaiból, és legfeljebb néhány szomszédos város határáig ért, a melylyel köztársasága szövetségi összeköttetésben avagy háborúban állott.

Froissart krónikáinak egy kiadása van jelenleg folyamatban, mely a történeti szövegkritika és magyarázat be-

ható gondossága, szélessége tekintetében már is ritkítja párját. Simeon *Luce* francia forráskutatónak műve az, melynek bevezetésében következőleg nyilatkozik Froissart-ról: «Csak egy eszménye van, mely cultusának egyetlen tárgya s ítéleteit sugalja: ez az ideál, mely kevésbbé szűk a hazafiságnál, csaknem olyan forró mint a vallási hit - s ez a lovagi szellem.» És ha fentebb a nemességi érzület középkori egyetemességéről szólottam, Froissartot illetőleg a leg-hivatottabb francia irodalom történészek egyike, Gh. *Aubertin*¹ ítéletében még ezen túlmegy. «Egy tekintetben, mondja. Froissart cosmopolita. Valóságos hazája sem a Hennegau. szülőföldje, sem Francia- vagy Angolország, melyeket ismételve meglátogatott és a hol annyi barátja, pártfogója – hanem hazája a nyugateurópai lovagi rend ... Az arisztokrata érzület nála oly élénk, hogy lehangolja, izgalomba hozza mindennemű népi követelés, revindicáció ellen. Akár angol, flammand vagy párisi középrendről, commune-ökről van szó, az neki mindegy; tapsol leveretésüknek és örvend legyőzőikkel. Ő a hatalom oldalán áll és gondolkodása, nyilatkozása a nemesemberé, legalább a nemes emberek hű asztaltársa és pártfogójáé.»

Igen, Froissart csak a <*gentil chevalier et escuyer*>-t szerette; Dino, nemest, polgárt és köznépbeli embert egyaránt.

S a Blois-i gróf udvari káplánja múzsáját is a fejedelmek és nagyurak rendelkezésére bocsátotta: en cour-tisan toujours prêt azon kellemetes darabban, mely *le Dit du florin, a forint mondőkája* nevet visel «a gyöngéd kéregetés és szellemes tenyérynújtotgatás mesterségét

¹ Histoire de la Langue et Littérature française au moyen âge tome II. Chap. III.

csaknem oly messzire vitte mint Clément Marót epistoláiban. »¹

Emlékezetemben önkéntelenül megcsendülnek a *Paradiso* amaz indulatos, haragvó sorai Flórencz ellen -
La tua città – mely teremté és térj észté

Produce e spande *il maladetto flore,*
C'ha disviate le pecore e gli agni,
Pero c' ha fatto lupo del pastore.

(Cant. IX. 130-132.)

az átkozott virágot,
Mely juhok, bárányt megtéveszte.
Hogy a pásztorból farkast teremté.

Ez a virág tudvalevőleg Flórencz lilioma, melyet aranyvereteire, a világot hódító – fiorinora nyomatott.

Dino felfogása, érzülete a flórenczi eseményekre nézve, teljesen megegyező a Dante erkölcsi érzületének felháborodásával:

Giusti son due e non vi son intesi,
Superbia, invidia, avarisia sóno
Le tre faville c'hanno i cori accesi.

Inf. VI. 73.

(Van két igaz. de nem hallgatja senki.
Mert gög. fukarság. irigység – szívekbe
Szikrát vetett s láng mindnyáját előnti.

Szász K. fordítása.)

Elég azokra ráutalnom, a miket fentebb Flórencz belviszályairól és osztályharczairól elmondhattam, hogy felismerjük, miszerint e sorokban nem a költői képzelem, egy alanyi fellobbanás lángnyelvecskéi gyúlnak, hanem való történetek hű jellemzése szól.

¹ Histoire de la Langue et Littérature française au moyen âge tome II. Chap. III.

Dino pedig a II. könyv legelején a fekete guelfek és VIII. Bonifác erőszakossága, ármányainak elbeszélésének bevezetésül így kiált fel: «Keljetek fel gonosz polgárok, botránnyal teljesek és fogjatok kezetekbe tüzet és vasat és terjeszszétek gonoszságtokat. Nyilvánítsátok egyetlen akaratotokat és rossz szándékaitokat; ne habozzatok többet, hanem menjetek és döntsétek romba szépséges városotokat. Oltsátok testvéreitek véréit, foszszátok ki egymást a bizalomból és szeretetből, tagadjatok meg egymásnak segítséget és szeretetet. Hintsétek el hazugságaitokat, majd megtöltik azok fiaitoknak magtárait. Cselekedjetez mint Sulla Róma városában, a ki, a mi rosszat tíz esztendőn keresztül mívelt, Marius néhány nap alatt megboszulá.»

«Azt hiszitek – folytatja ezután – hogy Isten igazsága fogyatán van? még a világé is egyenként visszafizet mindent!»

Ezen hivatkozás az isteni igazságra, ezen hit egy jóltevő gondviselésben egész művén végig vonul; uralkodó eszméje, mely egy szilárd, következetes világnézetnek egységét kölcsönzi ennek. Már a proemium zártétele tisztán felállítja ezen eszményi célt: «feltevéz, hogy azoknak hasznára irjak, kik a boldog évek örökösei lesznek, a végből, hogy megismerjék Istennek jótéteményeit, a ki minden időközön keresztül uralkodik és intéz.»

Mikor VIII. Bonifác meghal s a békeszerető XI. Benedek foglalja el a pápai trónt, Dino Istennek köszöni e jótéteményt, «ki egy jó pásztorral megvigasztalni akarta a világot s a keresztyének szükségleteiről gondoskodik.»

VII. Henrik római koronáztatása után pedig, midőz az igazságszolgáltatás közeledtében bízük, «Isten fenségének dicsőségét» emlegeti, «midőz új csudákkal megmutogatja a szegény népnek (a' minuti popoli), hogy Isten nem feled-

kezik meg siralmaikról! mennyire megbékélteti azokat, kik a hatalmasoktól hántásokat szenvedtek, mikor látják, hogy az Isten róluk megemlékezik. Milyen nyilvánvaló lesz az Isten bosszúállása, miután sokáig késett és tűrte (a rosszat)! De ha késik, ez a nagyobb büntetésért való: sokan pedig hiszik, hogy kiment az eszéből.»

Nem a merő megadás, a szenvedőleges resignáció hite ez, hanem egy eleven valláserkölcsi világnézet, mely már e földön, e világügyeiben követeli az igazság országát és ha reménye az isteni igazság bizonyosságában gyökerezik, úgy minden kárhoztatása, egész indulata az emberi jog s igazságnak sérelme ellen támad. Onnan a folytonos panasz az «igaztalan bírák» ellen; a nagy figyelem a jog alakiságainak megóvása vagy megszegése tekintetében. Ennek az élő, földi igazságnak követelése lelkesíti művét, Ez adja meg történelmének az emelkedettséget, a meleget s a sajátlagos egyéni jelleget. Azt a szerepet játsza nála, mit a fátum a görög tragoediában. Már volt alkalmam jelezni, hogy a Cronacában erős drámai ér lüktet. De a drámai technika dolgában engemet inkább azon Shakespeare-előtti legelső színdarab kísérletekre, mint a görög tragoediára emlékeztet, mikor a Cronaca végén «i capi di questa discordia», ennek az egyenetlenségnek fejei, a győztes guelfek és grandok kolomposai sorra elhullanak – fall dead.

«In quanto poco spazio di terreno sono morti V. crudeli cittadini. Öt kegyetlen városbeli, hogy elveszett ama kicsiny térség körül], hol az igazság végrehajtatik s a gonosztevők csúf halállal lakolnak,»¹ kiált fel. És csak Geri

¹ A Porta alla Croce-ból kimenet keletre fekvő lapályos területnek különböző, de az (akkori) új vesztőhelyhez közeli pontjain. Del Lungo. Commentar 421. 1.

Spini, a Bonifác bankárja, marad meg hírmondónak, egy megtört öreg ember, *in gran guardia*, nagy örködésben, mondja Dino. Erős őrizetben és nagy gyanakvásban, nehogy maga is hasonló véget érjen, magyarázza Del Lungo.

Láttuk, hogy Dino a Cronaca végéig bízott az isteni gondviselésben, mely a császár ereje által fog véget vetni a gazság és gyűlölet uralmának és diadalra juttatandja a jókat.

A ki a történelmi módszer és bölcsekedés kérdéseivel foglalkozott, abban, ha egyéb nem, lesz annyi skepticismus a különböző elméletek és rendszerek iránt, hogy megértse a nagy erőt, mely ezen utógondolat nélküli, őszinte mély hitben, s ebben a minden sophisma nélküli, zavartalan, nyílt erkölcsi érzületben a történelmi alkotás egészége, izmossága tekintetében rejlik.

Minél előbbre haladunk a trecento, a XIV. század ezen kezdő évtizedétől a renaissance, az újkor felé, a történelmi emlékekben annál erősebben kezd kidomborodni a hatalmi érdekek s a politikai exigenciák iránti érzék, a kezdetlegesebb idők naiv vallás-erkölcsi rugói pedig lazulnak, tűnőben vannak.

Dino Compagni és Macchiavelli e két ellentétnek culminációját, szélső sarkait jelzik.

De egyáltalában létezett-e Dino Compagni; az ő műve-e a Cronaca; a trecento szüleménye-e vagy kései koholmány? Mindez éveken keresztül legalább is nyílt kérdésnek látszott és mondhatjuk, Dino Compagni felett hatodfélszázaddal halála után megkondult a halálharang.

E tanulmány keretéből minden, a mi a külső forrás történelemre vonatkozik, a mi diplomatikai vagy szövegkritikai kérdés szükségképen ki van zárva. De az, a mit *Dino-pernek* neveznek, az európai irodalomtörténetnek és kritikának egyik legnevezetesebb vitakérdése ezen utolsó húsz esztendő alatt, mely az ítései és írói elmének physiologiája szempontjából is annyira érdekes és tanulságos, hogy kiinduló pontjait és végeredményét legalább néhány futó szóval érintenünk elkerülhetetlen. Mert ha csak legfőbb phásisait és vitapontjait bármi vázlatosan és tömören, de teljességükben áttekinthetően ismertetni akarnók, legalább is akkora terjedelmű tanulmányra volna szükségünk, a milyent e helyütt Dino és krónikájának magának szenteltünk.

Pietro *Fanfani*-nak egy czikke, a «Piovano Arlotto» című flórenczi folyóiratban (1858.) volt az első fecske, mely a Cronaca authenticitása elleni hadjáratban felszállt. De érvei a Hillebrand műve függelékében ¹ alapos czáfolatban részesülvén, a kérdés befejezettnek tekintett.

Azonban 12 esztendővel később, 1870-ben *Scheffer-Boichhorst* tanár, a Malaspini-féle *Istoria Florentina* hitellessége s eredetisége ellen intézett támadásában, ² el kell ismerni hatalmas és nagyjában igazolt tanulmányát, a következő igen jellemzetes passusokkal zárta be:

Und wen setzen wir an Ricordano's (Malasp.) Stelle? Einer muss ja «der Vater unserer wiedergeborenen Geschichte» sein (vágás az olasz történészek érzelmi tendenciái ellen).

¹ I. m. Appendice sur l'authenticité de la Cronaca 411. lap és folyt.

² Die florentinische Geschichte der Malespini eine Fälschung. Sybel. Hist. Zeitschr. 1870. 24. k.

Man wird mir erwidern: Dino Compagni. Einstweilen mag er den Ehrenplatz einnehmen. Wird er ihn aber behaupten können? Gelehrtes Florenz, fürchtest du nicht den Tag, da der kritische Geist eines Deutschen sich berechtigt und ermutigt fühlen könnte, Hand zu legen an das Werk Dessen, den du wohl deinen Thukydides heissest den du so gern deinen Macchiavelli nennst?»

Ez apostropha által bátorítva a paduai Giusto Grion (1871-ben) egy füzetkét bocsátott világgá, mely bebizonyítandó volt, hogy a *Dino* krónikája, nem más, mint egy XVI. századi «írodalmár», Francesco *Doni*-nak koholmánya, (a kit erbärmlicher Possenreisser und nichtswürdiger Viel- und Lohnschreibernek jellemez Hegel is). Grion kalandos, elménczkedő érvelése azonban az olasz szakkritikán túl nem hatolt, daczára annak, hogy néhány fontos és okiratilag igazolt aggályt emelt a Cronaca ellen.

Néhány évvel későbbben, (1874.) csakugyan megjelent a munka, mely megvalósította a Scheffer-Boichhorst jövendölését és megmutatta, hogy igen is létezik olyan «német», a ki a *Dino* krónikáját «kikezdje» (Hand anzu-legen) – nemcsak, de azután gyökerestül ki is irtsa, a komolyan számbavehető történetformsok sorából.

Egy elsőrendű írói és kritikai tehetség műve volt ez; a «Florentinische Studien» II-ik számú, mintegy 200 lapra terjedő tanulmánya: Die Chronik des Dino C. eine Fälschung; szerzője pedig: maga Scheffer-Boichhorst.

Ekkor megindult a harc európaszerte, de első sorban Olaszország és Németország történészei, litteratorai között.

Az újból megszólaló Fanfani és Grion kivételével, az egész olasz tudós világ *Dino* védelmére sorakozott.

Az olasz tárgyú történetírás egyik németországi mes-

tere *Hegel* K. erlangeni tanár volt az egyetlen német tudós, ki fentebb idézett művében «egy mentési kísérletet»¹ tőn Dino javára.

Scheffer-Boichhorst kimutatta vagy kimutatni vélte, hogy a Gronaca történelmi koholmány, mely Villámból, más krónistákból, sőt még a Divina Commedia felhasználásával van összelopkodva, tény- és személykérdésekre hibáktól hemzsegő, a flórenczi közállapotok és alkotmány-szervezet dolgában vastag tudatlanságot eláruló, belső ellenmondásokkal teljes. E koholmány szerzőségére nézve azonban sokkal óvatosabb mint Grion; hozzávető feltevése szerint egy XVII. századbeli hamisítási mesterfogás.

A benyomás, melyet e kritikai bonczolás *in materia viva*, az európai történetírára gyakorolt, szerzőjének tehetsége arányában mély és nagy vala.

Hiába kezdte Del Lungo közrebocsátani a maga Dino-tanulmányainak töredékeit, majd nagy művének zömét, mely egy emberélet tanulmányának alaposságával megdönthetlenül helyreállítani látszott Dino Compagni s a Cronaca közötti elválaszthatatlan kapcsot: Olaszország kivételével nem bírta eltörölni a Scheffer-Boichhorst szét-darabolási munkájának európai hatását.

A történészek kötelességüknek ismerték még a Dino merő nevét is kiküszöbölni. Egy-két kezemnél levő könyvből akarok példát felhozni. *Wegele* F. X.: Dante Alighieri's Leben u. Werke című híres művének utolsó kiadásában (1879.) ugyan a Hegel állapotján állónak jelenkezik, hanem azért kijelenti, «hogy a Dino nevét viselő történetmű . . . továbbig (bis auf Weiteres) ama kor flórenczi történelmének ábrázolásánál forrásúi többé nem használható».

¹ Die Chronik des D. C. Versuch einer Rettung.

Egy olyan éles kritikai elme pedig, mint a *Perrensé*, gondosan megrostált és széles történeti apparátuson nyugvó nagy művében (*Histoire de Florence juqu' à la Domination des Medicis*, 6 kötet) néhány sorral végez Dinoval; ámbátor pedig adatait, tanúságait csak úgy értékesíti, mint elődjei, azért a Dino neve kiküszöbölése tekintetében oly pedáns buzgalmat fejt ki, hogy még ott is, a hol valamely modern íróból kölcsönzött idézetben a Dino neve szerepel, mint p. o. P. Viliariból vett egy idézetnél, *zár jel között* megjegyzi: itt a Dino neve következett. Tehát még *idézet* gyanánt sem akart műve szövegében helyet adni e névnek.

A 70-es évek vége felé azonban egy kézirati emléknek számbavétele gyökeresen megváltoztatta e helyzetet. Csak *számbavételt* mondok, mert felfedezésről szó sem lehet. E század eleje óta tudva volt, hogy *létezik egy XV. századbeli, mint azóta kimutattatott 1462. körül keletkezett Dino-kézirat*, mely a Compagni-család hagyatékából Pucci marchese gyűjteményébe került s 1840-ben az egész gyűjteménnyel együtt Lord Ashburnham tulajdonába menvén át, a (Hastings körül fekvő) Ashburnham-Place kézirattárában őriztetett. E gyűjteménynek G. *Libri* által szerkesztett, nyomtatott címjegyzékében már 1853 óta felemlítve volt. Del Lungo kellő erélylyel utána járni elmulasztotta. *Paid Mayer*, a hírneves román (neo-latin) philolog és irodalomtörténész volt az első, ki a (Parisban megjelenő) *Románia* 1878-iki évfolyamában közelebbről ismertette; majd Del Lungo használatára néhány már ismert s értékesített kéziratnak lectióit, variánsait ezen Ashburnham Ms. megfelelő helyeivel egybevetette. Nem tüntetett fel semmi nevezetes, tartalom-módosító változa-

tokát, eltéréseket az eddig ismert és közzétett kézirati szövegektől.

A mennyiben az erre vonatkozó irodalomról áttekintéssel bírok, aligha csalatkozom, ha Henry *Simonsfeldnek* egy bírálati értekezését a Sybel-féle *Hist. Zeitschrift* 1881-iki folyamában jelölöm az elsőnek, mely igen óvatos clausulákkal s a Scheffer-Boichhorst-féle érdemleges kifogások fentartása daczára, a hitelességi kérdés állásának ebbeli változására utal.

De már az egyetemes történelmi forráskritika tartományaiban annyira kiváló szakkapacitás, mint Harry *Bresslau* az Ashburnham-Codexről szóló bírálatában¹ ezen megátámadhatatlan hitelességű kútfő alapján a Dino-kérdést befejezettnek, a Cronaca hitelességét és Dino szerzőségét kétségen felül állónak nyilatkoztatta.

Vége Scheifer-Boichhorst maga kinyilatkoztatta,² «hogy azon korábbi véleménye, miszerint a Dino nevét ki kell törölni a forrástörténelemből, neki ma teljesen tévesnek tetszik». A Cronacára nézve pedig csak annyiban igyekszik régi álláspontját salválni, hogy azt mai szerkesztésében egy elveszett forrás, «vagy a Dino igazi krónikájának» rövidített, módosított, átdolgozott kiadásának ítéli.

A történészek már mostan újra beleszedethetik a Dino nevét könyvük szövegébe.

A miből az a tanúság, hogy a mint a hiszékenységek megvannak a maga babonái, úgy a kétkedésnek, a hyper-criticisusnak is megvannak a maga elhamarko-

¹ *Die Ashburnham-Handschrift des D. C.* a Geiger-féle Vierteljahrschrift f. Kultur u. Literat, d. Renaissance. i. Jahrg. 1885.

² *Noch einmal Dino C. a Gröber-féle Zeitschr. f. romanische Philologie* 1883., főleg pedig 1886. évi folyamaiban.

dásai és vakhitűségei, melyek semmivel sem észszerűbbek végleges ellentéteiknél.

«Minden kornak megvannak a maga pedanteriái és szónokiságai: a mi időnket a tagadás pedanteriája s a pozitivista szónokiság jellemzik», mondja Del Lungo nagy műve utolsó szakaszában. És ha valakinek, úgy neki joga volt ezen szelíd megrováshoz.

Én azonban Hegellel tartok, hogy a Dino krónikája, olyan mint Giottonak valamelyik festése, melyet a nagy mester talán befejezetlenül hátrahagyott, vagy a mely a hosszú évszázadokon keresztül elhagyatva, több helyütt megsérült s egy késő korbéli kéz által restauráltatott; de nem mindenütt találó értelemmel, illő kímélettel s az eredeti színezéssel.

Mert a Cronaca, mint adatforrás meg lehet haladva, de mint korának életteljes, művészi képe halhatatlan, mint a Giotto alkotásai.

Dino és Giotto, Dante s Arnolfo az építész, a középkori olasz művészetnek legnagyobb s egyszersmind utolsó alakjai.

Utánuk a renaissance következik.

A DANTE FELESÉGE.

„Io mi son' un che, quando
Amor mi spira, noto, ed a quel modo
Che ditta dentro, vo significando."
Purgat. XXIV. 62-54.

I.

A ki műveiből soha egy sort sem olvasott, még az is bizonyára ismeri utánzataiban amaz arczképek egyikét, melyek a *Dante* szellemi physionomiáját, vagy a nemzedékek képzetét e benső arczatról, visszatükröztetik. Csak Dante tanulmányozók szokták ismerni a leghívebb képmást, t. i. a Giottoét, a ki Vasari szerint¹ – «oly felette szerencsésen (molto felicemente) levette volt Dante Alighierit, kortársát és nagy barátját és nem kevésbé híres költőt, mint amilyen festő volt ugyanazon időben Giotto, a mint még ma is látható a flórenczi podestá palotájának kápolnájában» – a «Bargellónok»-nak egy csak 1841-ben újra felfedezett és restaurált fali festményén.

E képekről, csaknem kivétel nélkül a szikár alak, a beesett, éles arcznak fenkölt, de asketikus kife-

¹ Gio. Vasari: Vita dei Artefici. Giotto, pittore etc. Prose Scelte. Milano 1877.

jezése, – valamelyik szigorú rendi barátnek – nem, egy elmélyedő egyházatyának körvonalai vésődnek lelkünkbe. Csak a *Giotta* képe tesz némi kivételt. Az ifjú Dantét állítja elénk; a vonások sokkal kerekdedebbek, mondhatni kellemesek; a száj. az ajkak körül egy félmosoly játszik és mégis az egész arczél felett valami átszellemült, extatikus vonás uralkodik, mely egy szentnek boldog látomásából látszik visszasugározni. Egy lilium a jobb kézben, mintegy kiszámított hatással fokozza e benyomást, melyet az egyik szemnek – a frescot borító mészréteg alatti – sérülése, eltompulása – miként az a restaurálás előtti leghívebb képmásolatokon látható – lényegesen le nem szállíthatott.¹

De ezen ábrázati benyomáson kívül, mely az isteni színjáték szerzőjéről az emberiség tudalmában a századokon keresztül képződött és él, egy kísérő rokon történeti hagyomány származott le napjainkig: az t. i., hogy Dante a Ferenczrend kötelékében állt volna, hogy ő is a Tertiariusok fokozatában affiliálva, belül hordta volna az Assissinak kötelét.² A Szentnek életírásában olvasható, hogy midőn egyszer Canari umbriai városban prédikál

¹ Sajnálatomra csak hónapokkal ezen rajznak kidolgozása után olvastam *Péterfy* Jenőnek finom pointekben gazdag, mélyreható aesthetico-művészeti Dante-tanulmányát (Budapesti Szemle. 48-ik kötet, 118. sz. 1886.). mely szintén festészet-physiognómiai taglalattal kezdődik. Daczára ezen formai hasonlatosságnak, melyben az elsőbbség Péterit illeti, részemről minden aggály nélkül változatlanul meghagyhatónak vélem ezen bekezdést, mint bizonyos irodalmi eszme-társulások s Írói gondolat-találkozásoknak rokon, bár egymástól függetlenül keletkezett s a mi földolog, különböző tartalmú nyilatkozását.

² Ozanam. Dante et la Philosophie Catholique au XIII. Siècle. Sixième Edition. Paris 1872.

vala, megjelenésének, ékesszólásának varázsa alatt, a város összes lakossága a világi életről lemondani és rendjébe lépni kívánt. Ekkor alapítá ezt a Tertiarius fokozatot, mely a szerzetbelépés nélkül, még a házasságban élők javára is a rendbeli közösségnek kapcsát megnyitá. Ilyen tertiáriusrendű volt magyarországi Szt. Erzsébet és férje a thüringiai gróf.¹ Napjainkban is egy világhírű művész hazánkfia, ki évtizedek óta a rendnek ruhájába öltözött, szintén csak ilyen tertiarius lehetett és mint ilyen bátran járhatott volna világi viseletben.

Ámde az *Inferno* XVI. énekében a következő sorok olvashatók:

Io aveva una corda intorno cinta,
E con essa pensai alcuna volta
Prender la lonza alla pelle dipinta.

«A körülövezett kötelet, melylyel Dante (az élvágy) párduczát valamikor megfoghatni vélte,» a commentátorok egész sora, századok óta, a Ferencz-rendiek fegyelmére magyarázta. Ellenben hasonló illetékességű magyarázók, csak az általános «igazságosság» jelképét látják a »kötélben». De a ferencziek évszázados hagyománya szerint Dante a rend ruhájába öltöztetve fekszik Ravennában, a «Fрати Minori» egyháza kőszarkophágjában.

Bármint legyen, a Dante művein és életének gyér adatain keresztül félreismerhetetlen a gyöngéd, de szívós ragaszkodás az assisibeli iránt. Sz. Ferencz kétségkívül a középkori világnak nemcsak legnagyobb, legvonzóbb, – «ein Traubadour» nevezte G. Görres – de egyszersmind válságos, forradalmi, szociális-forradalmi alakjai közé tartozik. Talán a Dante egész politikai fejlődésében és szereplésében is belé szövődhettek

¹ Montalembert. Vie de S^{te}. Elisabeth.

e ragaszkodásnak szellemi szálai – ha szinte első tekintetre a ghibellin, császári eszme rajongása s a szegények apostolsága közt széles űr látszik tátongani.

A Paradicsom XI. éneke ünnepli, szinte égő színekkel ecseteli azt az eljegyzést a szent s a szegénység ... tutto serafico in ardore (37. sor) Francesco e Povertà ... questi amanti (74. sor) között. A Dante szívében is égett az a «Seráfi hév» a szegények és elnyomottak iránt, mely az Assisibelit minden szentek közül legközelebb hozta a Krisztushoz, – del primo marito – (lásd a 64-66. sorokat). S ez a ragaszkodás ama költői képleteknél nem kevésbé magasztos és mégis gyöngéd kifejezést talált a képzőművészetben is: az assisibeli franciscánus székesegyháznak ama fresco-sorozatában, melylyel Giotto a szentnek élettörténetét és megdicsőülését megörökíté s *a mélynek eszméjét, tervét állítólag Dante adta* barátjának (. . . . furono per quanto si dice, invenzione di Dante – írja Vasari i. h.).

Ezen alaktól, mint így a köztudatban él, elválaszthatatlan a *Beatrice* szerelmének földöntúli eszményisége. Emberi lény volt-e Beatrice vagy egy merő eszme – az égi bölcsesség, a theologia, az isteni tudomány, vagy más eszmének személyesítő allegóriája? Vitakérdés, mely a mai napig sincs eldöntve – habár hozzátehetem, hogy a Dante-tanulmányozók és fejtegetők nagyobb, ha nem is épen túlnyomó része ma már e «légi tüneménynek» személyes voltát, történeti valóságát bizonyítottnak tekinti. Magam is ez utóbbiakhoz csatlakozom, ámbátor el kell ismerni, hogy épen a Dante műveinek olvasása alatt az embert igen gyakran az az leküzdhetetlen érzés fogja el, hogy egy abstractióval áll szemben. Elmésen fejti meg e dualismust a legrégebb commentátorok egyike, Johannes de

Serravalle (XV. század eleje) ama tételében: Dante dilexit hanc puellam Beatricem historiée et litteraliter, sed allegorice sacram theologiam.

Néhány éve csak, hogy a *Vita Nuova*, e transcendentális, képletes szerelem sajátképi történelmének egy új kiadása került kezemhez, mely előszavában¹ az allegorikus értelmezés, t. i. az isteni bölcsesség utáni áhítozás és küzködés értelmének vitatásában, egy érvet hozott fel, mely különösen megragadá figyelmemet s az újdonság ingerével hatott reám. Eszerint Dante a *Vita Nuova*t a Beatrice halála (1290.) utáni néhány évvel írta volna: körülbelül ezen időre (legkésőbb 1292-re) esik a költő házassága is.

Már pedig lehetetlen – úgy okoskodék az allegóriái nézet vitatója – «hogy olyan érzelmes szív, mint Dante, házassága első évében egy más nőt felmagasztalhatna és keserű könyeket hullasson az elköltözött felett (come poteva esaltare un'altra donna e piangere ad amare lacrime la morte?)» Bevallom, az érv nem tetszett kifogástalannak; mert ki számolhat a költői lelkek és hangulatok csapongásaival s a házasságok is tudvalevőleg az égben köttetnek!

De a mi az újdonság ingerével megkapott, az a tény-

¹ Beatrice történeti személyiségének legerélyesebb és legnyomatékosabb vitatása hasonlólag a *Vita Nuova* egy újabb kiadása bevezetésében foglaltatik, t. i. Alessandro *D'Ancona* a pisai egyetem irodalom-tanárának 1872-ki (pisai) kiadásában (*La Beatrice di Dante: önálló értekezés*). *D'Ancona* azóta is számos iratban védelmezte ez álláspontot. A legutolsó e sorozatból, az a «Beatrice» feliratú, a melyről már fentebb a *Dino Cronacá-járól* szóló tanulmányban megemlékeztem volt.

körülményben rejlett. Tehát az a rajongó tertiárius, az az átszellemült költő-látnok, házas volt, mint sok millió közönséges ember? Közte s ama dicsőült «questa beatissima» között tehát egy más nő is áll?

A hagyományos Dante-képnek asketikus vonásai talán módosulást szenvedhetnének?

Az az óriási irodalom, mely a Dante művéhez, szellemi egyéniségéhez fűződik, – s engemet a múltban tanulmányaim elején csakis ezek érdekelték s a külső élettörténetre ügyet nem vetek – oly gyérszavú, hallgatag volt ezen pontra nézve, hogy egy irodalmi probléma s egy lélektani rejtély tűnt fel előttem, a háttérben elmosódó körvonalai mögött azon árnyaloknak, melyet *Gemma Donátinak* s a *Dante feleségének* hívnak vala.

II.

Olyan a Dante élete, mint a kora középkor legmystikusabb mondáinak némely rege- vagy legendaszerű épülete. Egy dóm, melyet a beavatott szeme a fénykörön vagy ködön át megkülönböztethet – de a melyet, ha megfogni, reátámaszkodni akarna, amaz visszalebben a levegőégbe. Igaza van Ozanamnak: Dante a középkor, a scholasticismus, a catholicismusnak Homérja.¹ Bizonyos fokig még a tekintetben is Homérja, hogy életéről, személyiségéről művén és néhány irodalmi levelén kívül voltaképen kevés az adatunk és az a legsajátságosabb, hogy minél előbbre halad a történelmi ismeret s a modern kritika, annál diadalmasabban mutatja ki, hogy az a kevés is, mit Dantéről az emberről tudunk, bizonytalan,

¹ Ozanam: Dante et la Philosophie Catholique etc. egy helyen arról beszél, hogy «Plató a görög bölcséletnek Homérja,» és – ismételve – hogy a kath. bölcsészet költőjének is el kellett jönnie. Nekem úgy tetszik, hogy ezen tételekből szivárogtak az irodalomba az Ozanamnak tulajdonított azon fordulatok, melyek ellen bárcsak odavetőleg nyilatkoznak: Hillebrand (Dino Compagni etc.) «Le Homère du moyen âge»-t idéz; Plumptre (The Commedia and Canzoniere of Dante Alighieri) «The Homer of Catholicism»-ről beszél.

alapnélküli.¹ Úgy hogy ha ez az irányzat, mely épen a mai Olaszországban uralkodó – a német Dante-kutatók kevésbé skeptikusok – ezen arányban tovább találna haladni, akkor a XX. században az egész emberből nem fog megmaradni más, mint a pusztá név, s egy iskola bizonyára vitatni fogja, hogy ez csak collectiv - elnevezés, mely alatt egy egész nemzedéknek költői, írói nproductiója rejlik.

Így p. o. Beatrice személyiségére, a Vita Nuova lelki tükrözései, mint szerelmi történetre nézve, csak egyetlen forrás adatai képezik az alapot – s ennek is megbízhatóságát ugyancsak kétségbe vonják.

*Boccaccio, Vita di Dantéja*² az.

Pusztán csak ebben adatik elő, miszerint Folco *Portinari* előkelő (assai onorevole) ilórenczi polgár május elsején szomszédait a szokásos májusi ünnepre házához híván, azon a kilencz éves Alighieri fiú is megjelent «és megpillantá a gyermekek csoportjában a nevezett Folconak leánykáját, a nyolcz éves Bicét, vagyis Beatricét, a ki olyan kecses (leggiadretta) és kicsi korához képest modorra és beszédre annyira komoly és szerény volt (con costumi e con parole assai più grave e modesta che il suo picciolo tempo non richieda), hogy sokaknak angyalul tetszett (che quasi una angioletta era ripetuta da molti).»

E szép alakot zárta szívébe akkora indulattal a gyermek Dante (il quale ancora che fanciullo fosse, con

¹ Adolfo Bartoli: Storia délia Letteratura Italiana Vol. V. Firenze 1884.

² La Vita di Dante Scritta di Giovanni Boccaccio. Testo Critico etc. di Francesco Macri-Leone. Firenze. Edit. Sansoni 1888. (a kezemnél levő kiadást jelölöm, úgy ezen. mint a többi idézett művekre nézve.)

tanta affezione la bella imagine di lei ricevette nel cuore). A Portinari leányáért égtek tehát «azok a szerelmes lángok, melyek az évekkel sokasodtak». . . . (con l'età moltiplicarono le amorose fiamme) « a gondolatok, sóhajok, könyök és egyéb indulatok . . . miként azt részben maga is megmutatja a Vita Nuovájában». ¹ Egy romlatlan, eszményi kedélynek rejtőző érzelme volt az. De az ifjú, a ki melengette, ezen évek alatt ép oly buzgalommal folytatta tanulmányait, s egyik legújabb életrajzi kísérletben ² azon hypothesisal találkozunk, hogy Dante azon világhírű egyetemek egyikén időzhetett, a melyeknek részéről való látogatása bizonyítottnak vétetik, Bologna, Padua, esetleg Parisban, – midőn Folco leányát kiházásitá, nőül adván Simeon dei Bárdihoz, a nagy nemzetközi bankház egyik tagjához. A florenczi «societas Bardorum» «nos chers marchands de la compagnie des Bardi» mint II. Henrik angol király egy okirata nevezi őket (a kiadatlan Wells Cathedral Mscr. között), mint a szent szék bankárai egész Angliáig terjesztették ki üzleti transactióik körét, mely országban a pápai annatakat mintegy «leszámították».

Azonban Beatrice ezen házassága tényét is csak egy közjegyzői okmányból ismerjük, az öreg Folco végrendeletéből, melyben leányának «Dominae Bici filiae meae et uxori domini Simonis de Bardis» 50 florenczi fontot hagyományoz. Mert a Vita Nuova érzelmi kitörései és speculation tovább folynak, anélkül hogy Beatrice élet-sorának változására csak célzás is történnék – egészen a XXIX. számig, midőn azok a csodálatosan megható lapok

¹ Boc Vita d. D. 17. 1.

² Plumtre, i. műve bevezetésében.

következnek, melyek Beatrice haláláról szólnak. (1290. június 9.)

«Midőn e század legnemesebb hölgye (la gentilissima donna) elköltözött, s a fentnevezett város mintegy özvegyül és minden ékesség nélkül marad vala: akkor én. még könnyeket hullatván ezen elhagyatott városban irtam az ország fejeinek ¹ ennek állapotáról. Jeremiásból véve azt a kifejezést: *Quomodo sédet sola civitas!*» (Vita Nuova XXXI.)

Pedig a szívszorító gyásznak e magasztos feljajdulása mintegy nyitánya a költő házasságának.

A miben van valami tragikomikum; a szónak mélyebb, keserűbb értelmében vett humor.

¹ Az összes napjainkbeli írók a «principi della terra» értelmezésében elfogadják Fraticelli (Vita d. Dante) magyarázatát, minélfogva «terra» D. szülő hónapát, Flórenczet jelenti; de én nem látom be, hogy miért nem lehetne szószerinti értelmében venni ott, ahol minden oly túlfeszített exagérait; t. i. Olaszország fejedelmei. Midőn D. p. o. a VII. Henrikhez intézett levélben arról beszél, hogy a császár vissza fogja adni «pacem terrae» – legalább is egész Olaszországot érti a «terra» alatt.

III.

Boccaccio ezt következőképpen adja elő: «Annyit sirt és szíve annyira bánatos volt, hogy nem viselte semmi gondját személyének – szinte elvadult (*divenuto quasi una cosa selvatica*); lefogyva, beszakállosodva (*magro, barbuto*) egészen elváltozott ahhoz képest, a milyen azelőtt vala». A szakálleresztés különösen erős argumentum a Dante lélekállapota festésében; minek egyébiránt a *Divina Commediában* is van nyoma.

Fogalmat ad arról, hogy micsoda és mekkora az a Dante-irodalom, ha felemlítem, hogy «Dante Aligh. valószínű szakálláról»¹ címe alatt egy külön értekezés látott napvilágot.

Nos, szülei e búslakodáson leghathatósabban úgy vélték kifogni, ha megházasítják és miután egy megfelelő viszonyokban élő leányt, (*quale alla sua condizione era dicevole*), mondhatnak: «illő partiét» találtak – megházasíták.

S itt mindjárt előre bocsátom, hogy e hitves személyisége és kiléte okmányilag igazolt tény, mely nem csupán a Boccaccio előadásán alapszik és valószínűleg jövőendő történet-kritikusok által sem lesz elvitatható. Manetto Donáti özvegyének, Madonna Máriának 1315. évi

¹ Lásd Scarabelli, *Bárba probabile di D. A. Bologna*, 1871.

végrendelete ez az okmány, melyben leánya – Dominae Gemmae, filiae Suae, uxori Dantis Aligherii – javára rendelkezik s a költő egy jelentékeny adósságtételének beszámításáról is intézkedik, melyért néhai apósa, Manetto – fide jussorio nomine – kezeskedett.¹ És több ilyen okmány fölött rendelkezünk le egészen 1342-ig, midőn Flórencz városa, a Dante fia, Jakab javára a «nóta», az «exbandimentum» alól feloldja a költő javai egyrészét és nevezett örökösének «az elégett és el nem égett házakkal» együtt visszaadni rendeli. Ebben is Gemmáról «olim ejus matris et uxoris olim predicti *Durantis* vocati *Dantis*» történik említés – még pedig mint néhairól (olim)²

Boccaccio, indulatos ékesszólással kel ki, ezen szerinte értelmetlen eljárás ellen. «Ugyan mit cselekszik az, mondja többek között, a ki a végből, hogy egy unalmas gondolattól (un pensiero) kiragadjoa, ezer nagyobb és unalmasabb közé helyezend?»

De az ő általános áradozásai e részben csak problematikus értékűek. Boccaccio különös ellensége volt a házasságnak minden feltétel között és látni fogjuk, hogy ez ellenszenvben kora jórészt osztozott. De Boccaccio ezen általánosságokból kibontakozva, a következőkben, mintegy specialisálja esetét. S itt azután megtudjuk, hogy Dante boldogtalan házas volt,

«Ő hozzászokott virrasztani – írja szószerint Boc-

¹ Gargani, Casa di Dante – idézve Witte, Dante Forschungen II. 66. 1. és más szerzőknél.

² Isidoro *ciel Lungo*, Dell' Esilio di Dante (Firenze 1881. eredeti okmánygyűjteményében. VIII. sz. a flórenczi állami levéltárból.

caccio¹ – a szent tudományok felett, valahányszor kedve tartá; a császárokkal, a király és némely más legmagasabb fejedelmekkel okoskodott (raggionava) a bölcsészekkel vitatkozott, s a legélvezetesebb költőkben gyönyörködék s a mások baja meghallgatásával enyhítette a magát. Mostan pedig valahányszor az új asszonynak tetszik, vele van, és bármely időben, mikor annak úgy tetszik, kiragdatatik e jeles társaságból, hallgatnia kell a női okoskodásokat és ha nem akarja még növelni az unalmat, tetszése ellenére nem csak helyeselnie, de még dicsérnie is kell. Ő, a ki valahányszor reáúnt a köznapi seregre, a magányba vonulva elmélkedett – nézte milyen szellem mozgatja az eget, honnan ered a földi állatoknak élete micsodák a dolgok indokai – vagy elgondolkodott valami idegen lelemény (invenzione) felett vagy valami szerzeményen, a melynek híre az ő halála után jövendő nemzedékeknel életet kölcsönözzön nevének: most nem csak kiragdatatik ez édes szemléletből, valahányszor csak kedve támad az új asszonynak, hanem még olyan társaságot is el kell tűrnie, a mely az ilyenekre kevésbé alkalmas. Ő hozzászokott szabadon nevetni, sírni, énekelni vagy sóhajtozni a szerint a mint jókedv vagy keserűség ösztönözte, most nem merészel és nem csak minden nagyobb dolgról, hanem minden sóhajtsárról számolnia kelle az asszonynak, megmutogatva mi mozgatja, honnan jön és hová megy: vígsága más iránti szerelemre, a szomorúság a nő gyűlöletére magyaráztatván.»

«Óh mekkora kín ilyen gyanakvó állattal élni, közlekedni és végre megvénülni vagy meghalni. »

¹ Vita di Dante, idézett kiadás 20. 1.

S e pontnál, a meddig szószerint idézem, Boccaccio ismét hatalmasan megereszti invectivai áradatát, mondhatni renaissance Kukli-prédikációját a házasság ellen általában s a korabeli flórenczi nők ellen különösen. Elmondja milyen költekezők, milyen követelők; a szépek hűtelenek, a rútak még szerelemsóvárabbak, féltékenyek, haragosak: egyszóval mindnyájan béke- és csendháborítók.

Felesleges volna egész terjedelmükben ideiglatni; nagyon is viszonylagos sőt problematikus igazságok, melyek egyébiránt a világirodalmon végig gyakran visszhangzottak. De kulturtörténelmi szempontból sokkal érdekesebb az a forrásbeli adat, hogy az egész feljajdulás csaknem szószerint átkölcsönöztetett, mintegy adaptáltatott sz. *Jeromosnak*: De nuptiis (a házasságról szóló értekezéséből), mely ismét egy keleti egyház író Theophrastus, περί γάμου című töredékének fordítása.¹ S a szent még élesebben formulázza a maga tételeit. Pulchra cito adamatur, foeda facile concupiscit – mondja többek között --sa tétel második része a női természetnek mélységes ismeretét árulja el; egyszersmind nem egy lélektanilag megfejthetetlen viszonynak megoldása kulcsát nyújtja – élettani alapon. Kilencz század, egy darab örökkévalóság fekszik ezen átkölcsönzés eszmetársulásai között; megérdemli, hogy még visszatérjünk annak jelentőségére.

De ha a fentebbi specialisálás egyenest és határozottan a Dante-párra vonatkozó, ugyancsak tartózkodik Boccaccio amaz általános női gyarlóságokat a költő házassági viszonyára alkalmazni. « Che nol so – ezeket nem tudom,

¹ L. Szt. Jeromos művei. Verona, 1735. vol. II. lib. 1° Macri-Leone i. h. egybeállítja a latin tractatus s a Vita di Dante megfelelő passusait.

mondja; a minthogy igaz, akár ezekhez hasonló dolgok, akár más ok lett légyen: a mint egyszer eltávozott a nőtől a kit bajainak vizsgálatásául adtak hozzá, soha oda nem akart menni, a hol amaz tartózkodék, sem azt nem tűrte, hogy a nő valaha oda jöjjön, a hol ő vala; bár ha vele több gyermeket nemzett vala.»

És Dante tényleg száműzetése órájától fogva nejét az életben többé viszont nem látta – hosszú 19 esztendőn keresztül.

Ennyi, a mit Boccaccio a költő nejeről, házasságáról beszél. És ez körülbelől minden, a mit róla tudunk: legfeljebb még néhány gyér adat fogja e képet kiegészíteni. Csak az a kérdés, vajjon ez a kevés is tudomásnak nevezhető-e, vagy az írói képzetemnek phantasmagóriája? De e kétségtől egészen eltekintve: ötszáz éve, hogy ezen első és jóformán egyetlen forrásszerű életrajz a tudós világ által olvastatott, felhasználtatott és több mint négyszáz éve (1477), hogy az editio princeps Spirai Vendel nyomtatásában megjelent és azóta számos új kiadású nyomtatványban közkézen forgott. De a Dante hitveséről, házasságáról az irodalomtörténet a legújabb időkig lehetőleg hallgatott. Miért tette azt? A válasz igen tanulságos, úgy történelmi, mint irodalmi szempontból.

Az a kép, melyet Boccaccio Dantéről, házasságáról ecsetelt, avagy csak vázolt, teljesen ellenkezett azzal a tipikus Dantéval, a kit emberöltők conventionális hagyománya megalkotott. A szent, a tertiárus hogy lehetett volna szerencsétlen házas, esetleg – mint még látni fogjuk – hűtelen férj? Hiszen, ha még Beatrice is csak egy allegória, mely a «Sacra theologiát» jelképezi – akkor hová tegyék a glossátorok Gemma Donátit, a hétköznapi feleséget? Hogy egyeztessék a nagy visionárius alakját a

házassági élet triviális bajaival, azzal a viszonyival, mely a Dante életében egy elszakadó húrnak dissonánciájával végződik?

Ezért kellett a legújabb időkig napirendre térniök a certaldoi elbeszélő rajzolata, adatai felett; az az, hogy csak ama részei felett, melyek zavarni látszottak a költő megállapított jellemképének fenséges harmóniáját. Mert egyébként az egész irodalom félezred év óta belőle merített.

De a kényelmetlen tételeknek súlyát szükség és tetszés szerint ellebbente egy kényelmes érvnek bő köpönyege alatt. Kiadatott a jelszó, hogy Boccaccio novellista, meseköltő, frivol történetek, facetiák szerzője. A Dante életrajza, különösen pedig mindaz, mit a házas viszonyra nézve tartalmaz, az is csak eféle Decameronbeli bonyodalom, akár egy epizód a Fiametta című regényéből. Igaz, hogy évtizedek köze fekszik a «Dante élete» s ama könnyű vérű, de azért nem kevésbé halhatatlan művek írása közt, de azért Boccaccio mindvégig kiközösítve marad a szavahihető történelmi tanúk sorából.

Ha tehát ítéletet akarunk alkotni a költő házasságának története felett, mindenekelőtt Boccaccio művével kell tisztába jönnünk; a mi magában véve is, a világ-irodalomnak – hogy sokat ne mondjak – érdekesebb kérdései közé tartozik.

IV.

A Boccaccio életírásának alapeszméje és voltaképcélja: a költő apotheosisa.

Midőn a Dante száműzetését és menekülését Flórenczből, a hontalannak bolyongásait, visszatérése meg hiúsult kísérletét, idegen kegyelemkenyérre szorulását leírná, végül felveti a kérdést: ha ennyi balszerencse közt, lángeszének és kitartásának ereje által *ekkorává* nőtt, mi vált volna belőle kedvezőbb viszonyok között? «Biztosan nem tudom, feleli, de ha szabadna mondani, mondanám: hogy a földön Istenné lett volna, (Che egli fosse in terra divenuto uno Iddio).» S ezen alapeszmének megfelel az alaphang is.

A lángész előtti hódolatnak, tiszteletnek őszinte nyilatkozata az. És ha az egész életrajz a világirodalom legérdekesebb, legélvezetesebb olvasmányai közé tartozik, akkor azon helyek, a melyekben e hódolat sugalmi culminálnak, a költői ihlet és szónoki erő legmagasztosabb termékei közé emelkednek. S itt első sorban azon részletre gondolok, a mely a Vita másolataiban idegen kezektől nyert fejezetczíme között, a «Rimprovero ai Fiorentini» címe alatt áll.

Az apotheosishoz tetőpontja ez, egy feddés alakjában, melyet Flórenczhez intéz, a miért a Dante hamvait

vissza nem kéri azon Ravennától, «mely koránál fogva sokkal tiszteletreméltóbb nálad – és ha öregsége némileg elékteleníti, ifjúságában sokkal virágzóbb volt, mint a milyen te vagy. Ő mintegy általános sírboltja a legszentebb tetemeknek és minden tapodtat benne a legtiszteletreméltóbb hamvak felett visz. Ki akarna tehát visszatérni hozzád és tieid között feküdni, a kik mintha még mindig az életben táplált dühöt és visszavonást szolgálnák és egyenetlenkedve egymást kerülnék, mint a két thebaeinek üszkei?»¹

«Miután pedig Ravenna sok vértanúnak drága vérében mintegy fürdik, és ma tiszteletteljesen ápolja maradványaikat, valamint sok fenséges császárnak és más nagyhírű férfiaknak tetemeit – most nem kevésbé örvend, hogy Isten többi adományai között, megengedé neki, maradandó öre lenni akkora kincsnek, a minő annak teteme, a kinek művei bámula, tba ejtették az egész világot s a kihez te méltóvá lenni nem tudtál!»! . . .

A mű, mely ily magaslatra tud emelkedni, többi részeiben sem lehetett egy hatásvadászó novellistának ferdítő koholmánya.

Szerzője volt az első, a kit élte végéveiben (1373) a nem régen (1320) alapított flórenczi főtanodán (Studio) – sohasem tudott valóságos egyetemmé válni ebben a

¹ Célzás az Eteocles és Polinices holttetemeiről szóló mondára, mely szerint a közös hamvasztóból eléggő maradványaiknak lángja külön-különvalva csapott fel – a síron túl égő gyűlöletüknek jelképe gyanánt. Úgy hiszem, nem alapnélküli azon feltevésem, hogy Boccaccio e hasonlatot magából a Divina Comediából merítette, hol szintén hasonlóképen megemlégtetik,

. . . quel fuoco, che vien sì diviso
Di sopra, che par surger délia pira
Ov' Eteocle col fratel fu miso.
(Inferno Cant. XXVI. 52-54).

kereskedelmi és pénzaristokrata városban ¹ – a Divina Commedia hivatásszerű tolmácsolása, magyarázatával bizott meg a köztársaság: mondhatnók, részére állították fel az első Dante-tanszéket Olaszországban. S e felolvasásoknak gyümölcse a Boccaccio-féle rendszeres *Commento*, a legrégibb értelmező források egyike. Talán nem alaptalan a feltevés, hogy kortársai nem bízták volna meg e feladattal, ha az akkor már ismert Vita felületessége vagy frivolsága őt eleve hívatlannak, megbízhatatlannak tüntették volna fel. «Quod vos possitis eligere unum valentem et sapientem virum – mondja az erre vonatkozó Propositio és törvényerejű Provisio ² in huiusmodi poésie scientia benedoctum, pro eo tempore quo voletis, non maiore unius anni, ad legendum librum qui vulgariter appellatur *El Dante* ....

Kétségtelen, hogy a szerelmi és házassági részletek aránylag még mindig nagyobb tért foglalnak el a rajzban, mint az utána következő tudakos commentátorok s életírók száraz gyűjteményeiben; bár az igazság kedvéért mindjárt hozzá kell tennem, hogy a régi commentárok csak úgy hemzsegnek a legdurvább obscenitású s azért közölhetetlen adaléktól, adomáktól, a melyekhez foghatók a Dekameronban sincsenek: persze a Boccaccio gráciája nélkül. Ilyen p. o. még a tisztos Benvenuto de Imola commentárja is.

Alig egy félszázaddal Boccaccio halála után felhangzik a vád, hogy a Vita olyan benyomást tesz, mint ha az ember csupán a Decamerone tíz szerelmi napjára született volna. Leonardo *Bruni* a köztársaság kancellárja, ki e

¹ Gino Capponi (Storia Delia Republica di Firenze I. k. 2-ik kiadás 368. l. 1875) utal különösen e tényre.

³ Del Lungo, i. m. X. sz. okmány.

kifogást emelé, nélkülözte benne a politikai érzéket, a közéleti, történelmi részleteknek kidomborítását.¹

De Boccaccio, mint minden nagy író, határozott, kibélyegzett egyéniség, mely meg nem tagadhatta magát soha és a mely bélyegét, talán önkéntelenül is, reányomta mindenre, a mit alkotott. Könnyed, csapongó hangulatkelését s az erotikus problémáknak előszeretettel érintését nem vetköztette le, azon valláserkölcsi megtérés után sem. melyen ama csodálatos sienai barát Ciani Joachimnak behatása alatt 1361-ben keresztülmene. A «Vita» pedig csak az ezután közvetlen következő néhány esztendő alatt keletkezhetett.

És kétségtelen, hogy a kora-renaissance magából merítő litteratorát bajos dolog a modern irodalomtörténész exact mértékével mérni. Nemcsak hogy pontatlan, hibás adatokat jelöl, hanem naivul tény gyanánt elbeszél dolgokat, a melyek nyilván a közhitnek, hogy ne mondjam, a néphitnek teremtményei s adomaszerű hagyatécai.

A miért itt, helyenkint szószerint idéztem – azért távol van tőlem, hogy a Boccaccio előadása részleteit merő valóságul elfogadnám és ne éljek gyanúperrel törté-

¹ Az itt érintett tételek már csak érdekes formuiázásuknál fogva is megérdemlik, hogy eredetiben ide igtassam: . . . Mi parve che il nostro Boccaccio, dolcissimo e suavissimo uomo, così serivesse la vita e i costumi di tanto sublime Poéta; . perocchè tutta d'amore e di sospiri e di cocenti lacrime è piena, corne se Tuomo nascesse in questo mondó solamente per ritrovarsi in quelle Dieci Giornate amoroze, nelle quale da Donne innamorate e da giovani leggiadri raecontate furono le Cento Novelle; e tanto s'infiamma in queste parti d'amore, che le gravi e sustanzievoli parti della vita di Dante lascia indietro e trapassa con silenzio, ricordando le cose leggieri e tacendo le gravi. (Leonardo Aretino: Vita di Dante; Proemio).

neti megbízhatóságuk tekintetében – de soha sem szerzőjük jóhiszeműsége s a szónak viszonylagos, alanyi értelmében «komolysága» iránt.

De én nem habozom állítani, hogy ezek a legendárius vonások minden pozitív adaléknál becsesebbek: a mint hogy azon képnek megalkotásához, mely az emberiség tudalmában az inferno költőjéről él, nagyobb hatálylyal járultak hozzá – mint az összes kritikai Dante-irodalom együttvéve.

Ilyen p o. a római követküldetés alkalmából a Dante túlcsigázott önérzetére valló: « Ha én megyek, ki marad? és ha én maradok, ki megy?» (Se io vo, chi rimane? e si io rimango, chi va?) Vagy a veronai asszonyok kapubeli trécseléséből, az elhaladó Dante megpillantása alkalmával:

«Látjátok azt, a ki az alvilágban jár, és visszatér a mikor neki tetszik, és újságot hoz fel azokról, a kik oda lent vannak? Mire egy másik egyszerűségében viszonozta: «Csakugyan igazat kell hogy beszélj, nem látod, szakálla milyen összekuszált, és arcza milyen barna a forróságtól és a füsttől, mely oda lent van?»

A költőnek pedig, a ki e szavakat hallá .... «tetszettek és elégedetten, hogy a nők ily véleményben vannak felőle – kissé elmosolyodott (sorridente alquanto) – és tovább mené.»¹ Mint villámlás a sötét tájat, úgy világítja

¹ Ezen epizódot szószerint közlöm itt a Boccaccio-féle Vitából. Látni való, hogy a legérdekesebb benne épen a toldalék, a Dantéra való visszahatásnak rajza. De épen ez szokott elmaradni az egész részletnek számtalan irodalmi idézéseiben. Az irodalmi reproductió szempontjából igen tanulságos példája, hogy közkeletű tételeknél az eredeti forrásra való visszatérés nélkül, a tizedkézből való folytonos átkölcsönzés folytán mint kopnak le épen a legjellemzőbb vonások.

meg e mosoly a nagy száműzöttnek elkeseredett, túlbüszke lelkét.

A veronai asszonyoknak együgyű babonája pedig, arról a sötét alakról, mely az alvilágból vissza-visszajár, voltaképen olyan mély benyomást gyakorolt az irodalomtörténet összes bölcseire, hogy századokon keresztül nem képes megbarátkozni semmi vonással, mely ezt az alvilági megjelenést mintegy humanisálja, embertársainak megközelíti. És talán azért nem szeretett foglalkozni Dante feleségével, és negélyezett olcsó megvetést azon szerző iránt, ki e lángelme rendkívüli, majdnem emberfeletti lényében egy emberi szívnek gyarlóságait, küzdelmes indulatait fedte fel.

V.

Pedig a mit Boccaccio a Dante-párról beszél, nincsen abban semmi regényszerű.

Az ifjú férjben egy rendkívüli lény áll előttünk, rendkívüli azért, mert a házasság alatt is eszmevilágába elzárkózva, gondolataiba, tanulmányaiba teljesen elmerülve él és hangulatainak korlátlan szabad érvényesülését követeli. Hogy Dante tényleg ilyen volt, arról életének műve tesz tanúságot. Csak reá kell nézni azokra a térképekre, melyeket a Divina Commedia három színhelyének tervrajzáról geometriai szabatossággal szerkeszteni lehetett, hogy azon elme mély koncentrációjáról nyerjünk fogalmat, mely egy képzeleti világnak méreteit ily szilárd vonalokkal a szemléletben fixírozni és dalban megérezkíteni bírta.

Ha pedig Boccaccio asszonygyűlölő kifakadásain áthatoltunk, Gemma Donátira nézve csak egy tényt állapíthatunk meg, azt t. i. hogy foglalkozott férjével, hogy féltékenyen kísérte hangulatai játékát, hogy egy közönséges, normális házasságnak kedélybeli életközösségét követelte meg és zokon vette, ha az ifjú Alighieri tőle visszavonult és magát elszigetelve, egy ideális ábrándvilág képzeleteinek élt. Ő nem a Divina Commedia szerzőjét látta, talán nem is sejtette benne; egy jó nevelésű fiatal patríciushoz vélt férjhez menni, a kitől elvárta hogy neki, egészen neki

éljen. De a Dante túlszigázott phantáziája, ez a világot átölelő, szünettelenül dolgozó, tépelődő szellem, az a szertelen dicsvágyó lélek mély unalommal telhetett el azon követelés felett, hogy ezentúl kizárólag ama kicsiny, közönséges asszonynak éljen; – egy női lény tipikus psycho-physikai hullámmászásainak vessen alá magát.

Boccaccio az életrajz egy második rövidebb kiadásában, az úgynevezett *Compendio*-ban meg is nevezi a bajt: a *féltékenység* közbejöttéről beszél. Tehát egy féltékeny, majd elégtelen asszonynak oly gyakran jelentkező típusa.

S az első író, ki még a XIV. században Boccaccio adatait ellapítva feldolgozta, Gianozzo *Manetti* esetlen latin mondataiban goromba jelzőket vág e szegény nő fejéhez, morosa, ostoba feleségnek (*stulta uxor*), Xanthippének nevezi el, de voltaképen tényszerű egyéb nem olvasható ki soraiból, minthogy féltékeny volt, és hogy Dante rettenetesen reáunván – quasi *divortio inter se facto* – a faképnél hagyta örökre.

Nem szükséges valami túlságosan éles lélektani taglalásba bocsátkoznunk, hogy bizonyos valószínűségi alapot nyerjen a feltevés, miszerint e házasságban elejétől fogva hiányzott a kellő harmónia és talán jogosult a kérdés: vajjon egy ilyen rendkívüli jelenséget, milyen a Dantée, a mint komoran, büszkén végig halad a századokon, egy csöndes jó házasság melengető légkörében egyáltalában elképzelhetjük-e?

Egy francia jogi író Dante bűn és bűnhődési fogalmainak taglalatában e kérdésre többek között nagyon is pozitív választ adott. «Dante a beau chanter sa Béatrice ... c'est à une abstraction qu'il adresse son chant d'amour. Bien heureux le Dante d'avoir perdu sa maîtresse; si elle eût

vécu, il l'aurait haïe, il aurait fini pour la loger dans quelque cercle de son enfer . . . »¹ Az ítélet, mely e sorokban foglaltatik, nyilván túllő a czélon. de bizonyos relativ jogosultság nem lesz tőle elvitatható.

De hogy Gemma Donátira visszatérjünk – róla még csak egynehány gyér adatunk van.

Az egyik Boccaccio előadása, miszerint Dante örökös számkivetése és minden jószágának elkobzása után kime- nekülve a városból, «hátra hagyta nejét és családját, mely gyöngé koránál fogva nem egy könnyen vehetett volna részt a menekülésben». Gemmát rokonsági kötelekek fűzték a győztes ellenpárthoz; hiszen egy Donáti – Corso dei Donáti, «a báró» – il barone, állt a «feketék» élén. «Bír- tokainak egy töredékét tehát – una particella – a nő részére hozomány czimén a pártduhögés elől (dalia citta- dina rabbia) megmenteni lehetett, melynek jövedelméből magát és kicsiny gyermekeit elég szorosán íéntartotta (assai sottilmente reggeva). »

Tehát egy komoly, kötelességtudó nő. ki vagyona romjaiból fölneveli a száműzöttnek gyermekeit!

És valahányszor találkozunk nevével, mindig ügy- intézéssel, perlekedéssel kapcsolatban lép fél. Ugyanis Boccaccio sokat vitatott elbeszélése szerint, a Commēdia első hét énekére véletlenül úgy akadtak reá, hogy a költő valamelyik rokona egy ócska ládában, «mely szent helyen vala rejtve», a Gemma hozományabeli jogigényekre vo- natkozó okmányok után kutatott.

Az utolsó nyom pedig csak néhány év előtt került

¹ G. Deback; Revue critique de Législation et de Jurispru- dence XXII. An. Nouv. Série II. 1872-73. 682-88. 1.

felszínre, egy feltalált okmány közlésével,¹ mely szerint Gemma még 1332-ben, tehát 11 évvel férje halála után, valami perben, mint felperes szerepel.

Vége Bartoli is közöl egy okmányt,² mely szerint Dantenak Jakab és Péter fiai ugyancsak az 1332. évnek november havában négy darab földet 55 arany forinton eladván, kötelezik magukat, anyjuk, domina *Gemma* vidua *Antónia* ejus soror et fúia olim dicti Dantis hozzájárulásának kieszközlésére. Ezen okmányban, mely a flórenczi állami levéltárnak (ser Sal vi Dini protocollumai) réservait anyagából lön Bartoli által lemásolva és közölve, a legnevezetesebb, Dante egy Antónia nevű leányának felmerülése, a kiről eddigelé a Dante-irodalom mitsem tudott, bárha az Aligheri családfákban (még a Fraticellinél köztöltben is) N. betűvel egy leánygyermek jelölése található

Ha már mostan a Dante házaspárban e két jellemnek összeütközését vizsgáljuk, mely a házaselek végleges elszakadására vezetett – bajos lenne a Boccaccio előadásában a romantikus, a meseköltői elemet kimutatni. E jellembeli összeütközés lélektani problémája érdeket gerjeszthet a *modem* olvasóban, a kit az elbeszélő költészetben is, mindenek felett a jellemfestés s a lelkiállapotok subtilis elemzése fog megragadni. De a XIV. századi irodalom és közönsége a regényest első sorban a mesében, cselekményben kereste; egy rendkívüli bonyodalmat, történetet kívánt. Két magában véve kifogástalan lénynek egyeztetetetlen volta, incongruentiája, sokkal elvontabb

¹ Lásd: Imbriani. II Propugnatore XIKK 1880. Scheffer-Boichorstnál: Aus Dante's Verbannung, csak általános jelzésben

² Storia della Litterat. V. köt. 107-8. 1.

valami, hogy sem magában véve, minden kaland vagy külső történet nélkül e kornak novellistikus, vagy akár csak esztétikai hatástényezői közt szerepelhetne. Boccaccio pedig tényleg minden novellistikus toldástól szigorúan tartózkodott és pusztán a kedélybeli összeférhetetlenség jelzésére szorítkozott.

De felmerül a kérdés: megengedve e *lehető* összekötésnek lélektani okszerűségét – forognak-e fenn olyan tények, melyek ezen eszmei feltevésnek pozitív, mintegy történeti alapot kölcsönöznek? – Tagadhatatlan, hogy az igenlő válasznak indokolása czéljából a conjecturák és hypothesisek mankói után kell nyúlnunk és csak közvetett bizonyságoknak levonását kísérelhetjük meg, némely nagyon is finom szövetű ténynek adalékaiból. S ezek sorában mindenek előtt a *Vita Nuova* megírása, szerkesztése idejére kell utalnunk.

E csodálatos könyv, melyről fentebb megemlékeztem, egy ifjú szívnek ez a szerelmi mysteriuma, ez a lelki újjászületés – s ez az «Új élet» címének jelentősége – egy női eszményképnek évekig tartó imádatában, egy ex-tatikus szerelemnek ez a páratlan történelme – az nem a Beatrice életében, nem is közvetlen halála (1290) után keletkezett, hanem azt Dante minden esetre házasságának első időszakában szerzetté.

Igen kevesen teszik azt oly távol eső időpontra mint p. o. Plumptre; t. i. 1897-re, tehát 5 évvel házasságra lépte után. A legtöbben, Fraticellivel élükön, a *Convittora* alapított némi correcturával, elfogadják a Boccaccio adatát, mely szerint Dante 27-dik életesztendejében, tehát épen házassága első évében (1892) végezte annak megírását. Ámde nehéz dolog ezen szerelmi sóvárgást a meghalt Beatrice után avagy legalább is annak intensiv, költői

kifejezését az ifjú feleségnek szeretetével egyeztetni. Sokkal alanyibb levelek azok, hogyszem merőben irodalmi munkaszámba lehetne őket venni.

S a költőnek azon leánya a ki száműzetésének utolsó időszakában, a ravennai tartózkodásnak aránylag leg-hosszabb korszaka alatt körülötte volt, talán gondjait viselte és fáradt szemeit lecsukta örökre – egy újabb Antigone,¹ szintén a *Beatrice* nevét viselte.

Hogy Boccaccio voltaképpen mennyire tartózkodó, mily kevésbé hajhászta a költői hatásokat, azt leginkább ezen igazán pathetikus alakhoz való viszonya bizonyítja. *Beatrice*, mint egy élő emlék atyja sírja felett, Ravennában maradt; mint apáca a San Stefano dell'Uliva zár-dájában fejezte be napjait. Okiratilag be van bizonyítva, hogy Boccaccio az Or'San Michèle jótékonycélú társulat főnökeinek (Capitanei) megbízásából 1350. őszén, ravennai útjában 10 arany frtot vitt «Beatrice nővérnek, a ki Dante Alighieri leánya volt», (per ché gli desse a suora Beatrice, figliula che fu di Dante Alleghieri monaca nel monastero di S. Stefano dell' Uliva di Ravenna.)²

Pedig Boccaccio maga mélységesen hallgat e találkozásról, melyet írói képessége annyira kiaknázhatott volna. De ama száraz város-történelmi adatok megkapó ékes-szólással hirdetik a tényt, hogy az a női lény, ki szám-

¹ Scbeffer-Boichhorst idézett szellemes (de porosz-huszáro-sán merész és apodiktikus állításokkal teljes) művében: Aus Dante's Verbannung, veti fel az Antigone hasonlatát.

² A Pelli-féle multszázadi okmánygyűjteményi publicatio alapján. Az eredeti maga nem áll a kutatók rendelkezésére, mivel hogy a Compagnia D'orsanmichelle bevétel és kiadási könyve, melyre Pelli hivatkozott, nem került a florenczi állami levéltárba (Del Lungo i. m. IX. sz.)

űzetésében a Dante meghajlott alakjához forrott, Beatrice nevet visel vala.

És ha *e név* a költő gyermekkorától egész életén és művén keresztül- a sírig elkíséri – mint egy vezércsillag, a mely csak a Dante halála után futja le pályáját – annál feltűnőbb, hogy a Dante összes művein, a Commeclián és lírai verseken, a tractátusokon, s a megőrzött leveleken végig, egy árva szó sem utal a hátrahagyott nőre, a Gemma nevére. Karl *Witte*, a Dante-kutatók nestora és legkitűnőbbje egyaránt, volt az első a ki e körülményre utalt, «Il silenzio di Dante» a Dante hallgatásának nevezve el azon tanulmányban, melyet e tárgynak szentelt.¹

És nincs nyoma, hogy a számkivetés évtizedei alatt bármi kísérlet történt volna a házasságok között valamely összeköttetésnek létesítésére, nem hogy az egyesülésre, azon tartós megtelepedések valamelyikén, milyenké a Verona, Ravennabeli tartózkodások alakultak. Dante flórenczi visszatérésének kísérletei az ő egész közpolgári állásával függtek össze – Dante politiko-történeti állásának világraszóló fejezetét képezik; de annak nincsen semmi nyoma e tárgyra vonatkozó leveleiben, politikai nyilatkozványaiban, prózai munkáiban, hogy házasságának, családi életének sorsával összefüggésbe hozta volna.

S ő tényleg soha vissza nem tért; hátrahagyott nejről pedig következetesen hallgat. A Commediában helylyel-közel előfordul a szó: gemma – ékszer, drága kő, néha a csillag átvitt értelmében, de mindig vonatkozás vagy célzás nélkül e névnek viselőjére; ha csak bélé nem akarjuk erőltetni e személyes célzást. Mire azonban

¹ Dante-Forschungen IV. köt. 69. 1.

az óriási Dante-irodalomban csak egyetlen eset forog fenn, a Purgat. V. éneke igen világos végsorainak ama felesleges magyarázatában, a hol a férje által kegyetlenül meggyilkolt Pia (szül. de'Tolomei) panaszát a «gemma» szón – jegygyűrű átvitt értelmében – végzi.

S a különböző tényleges házassági történetek és viszonyok idézésében a Színjátékon végig a bőszerű epizódok uralkodók; a panaszos hang, a sötét szín. mondhatni a keserű ellenszenv kirívó. Ez különben nem csupán a Dante alanyi saját-sága, hanem az egész kornak uralkodó jellemvonása. Meg volt, sőt talán fokozottabb mértékben a két másik későbbi flórenczinél, a kik Dante mellett örök fényt árasztanak e városra: Petrarca és Boccaccionál, a kiknél valami szenvedélyes indulattal nyilatkozik. Ők tisztelik szüleiket, gyöngéden szeretik gyermekeiket – de nincsen törvényes hitvesük s a házasságot gyűlölik – Boccaccio csaknem gyalázza.

S a korábbi toskánai lyrikusok, Dante barátai és kortársai, a «nuovo stü» matadorjai, a Guido Cavalcanti és Cino da Pistoia sem a családi boldogság s a hitvesi szeretet költészetéről énekeltek. Valójában, *ilyen* költészetnek még képzetére sem ébredhettek, sőt voltaképpen *költészet* és *család*, *házasság* *bensőleg ellentétes fogalmakul* tűnhettek fel előttük. Hiszen *a házasság egyáltalában nem tartozott a középkor eszményei közé*. Az askesis. a remete vagy szerzetesi szent élet volt annak eszménye, de a nőnek földöntúli eszményítése mondhatni apotheosisával, az extatikus szerelemnek lassú *történelmi képződményét* is érlelé, mondhatni megteremté.

VI.

Mert az kétségtelen, hogy a mit a szónak modern értelmében «szerelemnek», eszményi szerelemnek nevezünk – az távolról sem az az őstermészeti, közös emberi érzés, mely tértől és időtől függetlenül, az emberi léleknek gyökereiből, mintegy alapelemeiből kifakadna – hanem a társadalmi, mivelődési evolutionak kései terméke: *történelmi phásis*. Első hallásra felette paradox hangzású, és mégis hosszabb, bizonyítás nélkül felérhető, épen nem lesz túlkoczkáztatott állítás, ha constatáljuk, hogy a nagy kedélyi nyilatkozások és indulatok közt egyiknek sincs annyira szabatosan körülhatárolható történelme, mint annak mit eszményi szerelemnek nevezünk.

E történelem még nincsen megírva; de alkatrészei tisztán felismerhetők, ha szinte jelentőségök tudata eddigelé még alig hatolt az irodalomba és teljesen homályos, ismeretlen a közgondolkozás előtt.

Kétségtelen, hogy a kereszténység teremtette volt elemi alapfeltételeit, a boldogságos szűz conceptiójával, majd a Mária-cultus fejlesztése, a nőnek, mint szentnek, mint a hitesszeme angyali személyesítőjének magasztosítása által.

Nem lehet feladatunk e fejlődés folyamatát kísérni, a mint a középkor annyira ellentétes, fájdalmasan vajúdó,

forrongó mozgalmain keresztül azon a szónak mindenoldalú s nem kevésbé faji értelmében is *romantikus* eszménynyé növi ki magát, mely a provençal trouvèrek énekeiben, egész culturájában jelentkezik.

Ez eszmény betetőzése, legmagasabb és legszélsőbb nyilatkozása *Danténél* keresendő, a Beatrice eszméjében: úgy mint az a Vita Nuova s a Színjáték peripetiáin keresztül, különböző árnyalataiban e föld szüzi szeretettjétől az isteni bölcsesség világosságáig, megérzékül. Nyilvánvaló, hogy Dantének történeti jelentősége eme társadalmi culturevolutio tekintetében csak oly rendkívüli, sőt még közvetlenebb, mert szinte alkotó, mint korának politikai eszméi tekintetében, pedig ez oldalról nézve is mérhetetlen – a melyekre alkotólag vagy módosítólag be nem folyhatott.

De ő ezen a téren sem áll elszigetelve, hanem korának szellemét, persze legmagasabb emanációiban, tükrözteti vissza. Bartoli jellemzetes rövidséggel ad kifejezést e viszonyoknak, mondván, hogy «a nuovo stile egy egész történelmi korszakot ölel fel»¹ – a mi az ő történeti felfogása szerint azt jelenti, hogy azon formálissá merevült költészeti chablon, melylyel a siculo-provençal iskola a lovagi udvarház hölgyeit megénekelte, a középoroszországi, főleg toskánai városokban és mindenekfelett Flórenczben, a XIII. század második felében fellépő lyrikusoknál, egy teljesen új eszmény által felváltatott. S ez az új eszmény: *a nő*, a maga legnemesebb, legmagasabb tulajdonságaiban a középkori ember mystikus elméjével, lelki szemével tekintve. *A beatrice*, az a «boldogító», a ki Lapo Giannitól, Guido Gavalcantéig a legkülönbözőbb

¹ Storia d. Let. Ital. IV. kötet.

elnevezések alatt szerepel, de a Dante *Beatrice*-jével lényegileg azonos, Bartoli szerint «nem egyéb, mint egy benső, mély alanyiságnak objectívatiója» (non è appunto altro che la ogettivazione di una intima e profonda sogettività), tehát hogy az éles elméjű olasz bonczolónak németes ízű generálisatióját feloldjuk – magyarán (Goethével) szólva: das ewig weibliche, a női eszménynek legbensőbb lényege – ezen eszményhez kötött ifjúi álmoknak megérezkítése – vagy megfordítva: egy reális női lénynek s az ahhoz kötött érzelmeknek mintegy átszellemítése és végelemzésbe abstractiókká oszlása.

S ez utóbbi az a lélektani jelenség, melyből indulva én a dantei *Beatrice* rejtélyének megoldását keresem. Volt, létezett egy nő, egy élő személyiség, akár *Beatrice Portinarinak*, akár másnak hívták, a kihez az ifjú Dante lelke ébredő ábrándjait, sovárgásait kötötte. De az évekkel ezen sovárgásnak *eszméje* kezdett mindinkább alakot öltetni, önálló létet nyerni – míg amaz élő személyiség mindinkább elhalványult, tünedezett, egy megfoghatatlan árnyékká foszlott szét. . . .

De nem folytatom tovább. . . . Annyi kétségtelen, hogy bármely oldaláról tekintsük a középkor női eszményét: akár az asketiko-monastikus, akár a lovagi-romantikus vagy a «nuovo stile» ezen transcendens-spirituális oldaláról: az a nőnek családi és hitvesi eszméjétől távol, sőt bátran mondhatni, azzal ellentétben áll.

Tényleg, a középkor a házasságnak nagy társadalmi intézményét fentartotta ugyan – de lelkesedés nélkül, mintegy hétköznapi expediens gyanánt, mely mozgó eszméi között nem foglal helyet. A legkülönbözőbb erőhatványok s áramlatokat a házasság intézménye ellen convergálni látjuk.

Ez áramlatnak elsőrangú bajnokául, a kora középidőknek mintegy küszöbén sz. *Jeromos* jelenkezik – az az alak, mely oly hatalmasan befolyt a középkori világ egyházi és társadalmi eszméinek alakulására. A monasztikus életnek ezen nemzetközi, világgraszoló prótagonistája azonban nem érte be a maga, inkább contemplatív mint asketikus eszményének hirdetése, terjesztésével, hanem egyszersmind támadólag lépett fel a házassági szövetkezés ellen.

Terjedelmes értekezésekben és intimus levelekben küzd ellene s igyekszik kortársai hajlamait tőle elterelni.

Személyes befolyása, egész működése Rómában, főleg a nőknél, ez irányban érvényesül. Eredményei, a női zárdaélet létrehívása tekintetében maradandó nyomokat hagytak az emberi művelődés történelmében. De irodalmi emlékei is nem kevésbé emlékezetesek. Eustochion hajadonhoz címzett irata (Epistola ad Eustochium – egy római patriciusnő s egy görög atya leánya, onnan az az idegenszerű görög név) a házasságellenes problémának legkényesebb oldalait fejtegeti. A magyar olvasóközönségnek is alkalom adatott e fejtegetésekkel – legalább töredékeiben – megismerkedni, Thierry Ágoston sz. Jeromosról irt jeles művének a t. Akadémia könyvkiadó vállalatában megjelent (Öreg János-féle) magyar fordításából. Thierry eredeti francia kiadása függelékében egész terjedelmében közli ezen epistolát. Ellenben *Milman* nagy «gyháztörténelmi műve (History of Latin Christianity) illető helyén azt az észrevételt olvasám, miszerint a tudós Dean még latin nyelven is közölhetetlennek ítéli – a mi nyilván az angol pruderie túlzása.

Ámde teljesen téves lenne a feltevés, hogy sz. Jeromos ezen házasságellenes agitációja valami nőgyűlölő, a

nőtől elzárkózó iránynak, érzületnek kifolyása. Ellenkezőleg, az egyház szentjei között alig van második, a kinek élete hasonló folytonos, buzgó foglalkozást, érdeklődést tüntetne fel a női nem s annak szellem-vallási aspirációi iránt.

Sz. Jeremosnak ezen viszonya a házassági és női problémához az egész középkor uralkodó eszméinek, irányának jelképéül szolgálhat. Egy évezreden keresztül mélyen impressionálta az európai nyugatnak szellem- és kedél y világát. Láttuk, hogy Boccaccio is – bocsánatot a triviális, de jellemző szóért – belőle puskázik. Házasságellenes tractátusai a középkor társadalom-bölcseleti irodalmának, legalább az olasznak, állandó tartalékai «eiserner Fond»-ja közé tartoznak.

E részben felette jellemző, hogy azon flórenczi *Codex Laurentianus XXIX. 8.*, mely egy állítólagos fráter Hilariusnak *Uggocciqne della Faggiuolához* a Divina Comedia tárgyában intézett apokryph levelét tartalmazza – azt a nevezetes irodalomtörténeti okmányt, mely oly kézzelfoghatóan magán hordja a Boccaccio-féle facturának, művészi koholmányának ezermesteri bélyegét: ez a terjedelmes Codex mondjuk, aquinói sz. Tamás énekei (versus) és Cicero in Catilinam között, sz. Jeromosnak a következő két értekezését foglalja magában: contra Jovinianum. *de non ducenda uxore* Lib. I. és Dissuasiones Valerii ad Ruffinum *ne ducat uxorem* – mindez elegyest Petrarca eclogái és a certaldoinak didaktikus epistoláival.

Az óriási történetirodalomban felette ritkák azok a kutatások, melyek a középkor szellemét a jelzett irányban részrehajlatlanul, elfogulatlanul elemezni igyekeznének: hiszen épen napjainkban az a czélzat kerekedik félül némely tyikus, encomicus vonással minden eszményi jónak és szépnek korszakául tüntetni fel a «középkort», a mi

pedig igen ruganyos, terjengős fogalom, mely felette különböző phásisokat és fejlődési fokokat takar. De az a néhány kivételes taglalás is, mely nem éri be a hagyományos közhelyi jellemzéseknek feltétlen elfogadása és reproducálásával, még azok is bizonyos egyoldalúságba merülnek, mely a *teljes* valóság felismerésének útját állja. A vallás-erkölcsi tényezők terén t. i. kizárólag az uralkodó katholika egyház dogmái, hagyományi fejlődésének, a Mária-cultusnak, a monasticizmus szelleme és gyakorlatának hajlandók betudni ezt a bomlasztó hatást, die zersetzende Wirkung, mint egyik legutóbbi ép oly érdekes, mint tartalmas mű¹ elnevezte. E felfogás szerint az egész középkori világnézet s így ez a házasságelleni romantikus – de antithesisében természetszerűleg érzéki vonás is, mintegy dialektikai fejleményeképen jelenkezik azon asketo-monastikus szellemnek, mely a középkori egyházban, legbensőbb életnedveiben az uralkodó, mozgató elemet képezte.

Azonban Eicken nem számol azon nevezetes tényre, hogy az az áramlat is, a mely az uralkodó, az ecclesia militans és triumphanssal szemben állott, a *középkori eretnokségnek* és vallási heterodoxiának hatalmas ellenáramlatai – *undercurrents* mondaná az angol – lényegileg ugyanazon czélzatok által domináltattak; még me-revebben, öntudatosabban állították fel ebbeli eszményeiket és azonos, de fokozottabb hatályú eredményekre kellett volna érniök, ha ugyan maguk ezek az eretnokségi alapmozgalmak idejekorán el nem nyomattak volna, bárha teljes kiirtásuk soha sem sikerült.

¹ *Eicken: Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung* 1888.

Azok a *gnostikus, manichaeus* alaptanok, melyekre a középkori, túlnyomólag román eredetű heresisek visszavezetendők, már a kereszténység első századaiban dogmai, üdvözülési és mondhatni világnézleti lényegüknél fogva – a mire e helyütt ki nem terjeszkedhetem – az emberi nemnek szaporítását, folytatását, és ehhez képest mindenekfelett épen *a czéltudatos házasságot* perhorres-eálták. S ezen démoni koszmológia, e mélységesen pessimista életfelfogás által sugallt askesis mellett nagyonkorán, de szinte elkerülhetetlenül az *orgiasta vonás* kezd feltűnedezni.

De a középkor derekán *a katharusok, patarinusok, albingensisek stb.* mélyreható és messzeterjedésű mozgalmi, melyek egy tisztult hitéletnek igényével küzdenek az uralkodó hierarchikus egyház szervezete és szelleme ellen – *ezekben ugyanaz az elvileg, majd gyakorlatilag házasságellenes vonás nyilvánul.* «A testi házasság mindig halálos bűn volt náluk»¹ s a *Summa de Catharis et Leonistis* szerint² a catharusok «közös véleményeként jövőben a házasságtörés vagy vérfertőzés miatt senki súlyosabban ne bűnhődjék, mint a törvényes házasság miatt (propter legitimum conjugium).»

Az első valdensis gyülekezetek házassági tanaira nézve pedig azt írja egy középkori forrás,³ – hogy szel-sőbb tételeit ne idézzem: «Az érzékiségnek bármely más szennyezéseit (Qualescumque alias luxurie immundicias)

¹ *Moneta: Adversus Catharos*, Róma 1748.

² Duplessisnél. *Collectio Iudiciorum etc. id. F. Tocco: L'eresia nel medio evo* ez. művében.

³ Lásd H *Preger: Der Tractât des David von Augsburg*. München, 1879. Abhandig. d. histor. Classe der baierischen Akademie. (A nevezett minorita barátnak inquisitórius eljárásáról: «De inquisitione haereticorum» 1256-1272. között.)

inkább mondják megengedettnek, mint a házassági egybekelést (quam copulam conjug'alem)» ...

Ezen középkori eretnokségek bármi érintésénél mindenekelőtt számolni kell a ténynyel, hogy tanaik, törekvéseik és esendőségeik történeteit túlnyomólag, csaknem kizárólagosan, *ellenségeik* feljegyzései, előadásai, vádjai forrásából merítjük s az elsőrangú kútfő gyanánt azon inquisitio actái kínálkoznak, mely kínpadra vonták őket. hogy kicsikart vagy néha koholt vallomásaikból kiirtásuk jogcímét kovácsolja. Egyelőre legalább, szinte lehetetlen szabatos biztossággal megállapítani bármely részletkérdést, mely az európai művelődési és köztörténelem ezen fontos, de még nem eléggé méltányolt lapjára vonatkozik.

Azonban egy egészen általános természetű, látszólag külső tényre szabadjon reá mutatni. Azon délfraancia föld, annak a Languedocnak terjedelmes országa, melyben a valdensisek, patarinusok (ott albingensisek) eretnoksége, a magábaszállás, lemondás és önfeláldozás ezen komor evangéliuma a legszélesebb elterjedésnek örvendett, hol gyökereit a legmélyebbre ereszté – az volt a trouvèrek, a nő lovagi szolgálata és dicsőítésének, a kicsapongásig vidor, sőt élveteg életideálnak verőfényes földje. S ez nem a szélsőségek véletlen találkozása, hanem az ellentéteknek természetszerű, mintegy dinamikus ellen- és kölesönhatása. A *Langue d'oc* és (ha szinte kisebb mérvben is) *d'oïl* irodalma, nyelve, egész művelődése a középkor «újabb (moderno) kultúrája és gondolkodásának legfőbb alapja és kútforrása volt,»¹ – a mit a kizárólag német befolyás alatt álló történelmi szemlélet és észjárás nem szokott érdeme szerint számba venni.

¹ Del Lungo, Dino Compagni I. kötet, 27. 1.

A mi pedig ezen *lovagi-világnak női imádatát* illeti, erre nézve szabadjon idéznem a középkori irodalom egyik elsőrangú ismerője, *Comparettinek*¹ Ítéletét, ki a középkori Virgil-mondának a nőre vonatkozó «lealacsonyító felfogása» alkalmából a következőket írja: «A ki a középkort ismeri, s a tekintélyek azon seregét szem előtt tartja, mely a házasságot s a nőt minden alkalommal szó, írás és példálódzás által ócsárolni, rossz hírbe hozni igyekezik, az előtt a házasság szentté avatása egyenest a keresztyénségből üzött csúfság gyanánt fog tetszeni. Más oldalról pedig a *lovagi fejlődés*, mely a házassági kötelekeket bomlasztotta, s a nőt megfosztotta méltósága alapjaitól, a tisztaság és önbecsüléstől, a társadalomra nézve ép annyira romboló következményeket értelt. Onnan ered, hogy daczára a keresztyén legenda néhány tiszta női alakjának, daczára a tömjénfüstnek, melyet tornákon, cour d'amour-okon és románokban a nőnemnek hintettek, semmi korszakban gyalázatosabban nem sértették, megalázták, gúnyolták a nőt, mint a középkorban - még pedig theologiai iratokban csak úgy, mint utczai dalokban.»²

S itt Comparetti utalva azon «szennyos adomákra», melyek a nő ostorozása céljából nem csak a mulattató irodalomban, hanem még az egyházi szószékekről is visszhangoztak, idézi a *Paradiso* amaz erőteljes, keserű sorait:

¹ Virgilio nel medioevo II. rész, 8. fej.

² A Comparetti által idézetteken kívül e részben igen nevezetes, a többi európai országokra is kiható illusztrációkat tartalmaznak: *Hubatsch: Die lateinischen Vagantenlieder des Mittelalters*. Azután: *Carmina Burana: Lateinische und deutsche Lieder u. Gedichte*, Stuttgart, 1847 köztük a híres «Goliard» énekek is.

Ora si va con motu e con iscede
 A predicare, e pur che ben si ride
 Gonfla il cappuccio, e più non si richiede.

(Most élczekkel és gestusokkal folyik a prédikáció - csak jót kaczagjanak. akkor bezzeg [elégedettségében] duzzad a csuklya, egyéb pedig nem kell.)

»Abban a világban – mondja Bartoli, Precursor! del Rinascimento című tanulmányában – folytonosan szitkozódnak (una continua bestemmia) a nő ellen, kit a középkor balszemmel nézett s a legszomorúbb neveken nevezett. »

Ezek a tényezők mind együtt véve sehol sem gyakoroltak mélyebb hatást, mint *Olaszországban*, mely a társas fejlődés, műveltség tekintetében *Európa* élén állott és nem csak viszonylag, hanem absolute is igen magas fokot ért el. Körülbelől a guelf-ügy győzelmé, a várospolgárzatok függetlensége, önrendelkezésének kivívása óta. a XIII. századtól fogva, anyagi virágzásuk is mind hatalmasabb fejlődésnek indul, melyet általában a XV. század végéig, a XVI. század első negyedéig fokozódni, haladni látunk. Mégis nagy részük a XIII. század végső s a XIV-iknek kezdő évtizedeiben (1285-1330) érte el tetőpontját. Ezek közé tartozott Flórencz is, a Dante alkotásainak korában.

La nuova gente e II subiti guadagni
 Orgoglio e dismisura han¹ generata
 Fiorenza in te! . . .
 (Az «új emberek» s a könnyű nyereségek
 Dölyföt s mértéktelenséget szülnének
 Benned Flórencz!) . . .

kiált fel a költő az Inferno XVI énekében.

Az olasz jogtörténelem lapjaira kell nyitni – a hová

pedig aestheticusok s az úgynevezett szakszerű historikusok keze egyaránt ritkán szokott tévedni – hogy megértsük, hogy ezen virágzó anyagi, sőt értelmi, művelődési fejlődés milyen hatást gyakorolt a házasság intézményére, a közerkölcsösségre. A hozomány iránti követelések szeretenné növekesznek; a házasságkötés megnehezül és aránylag ritkább lesz – e helyett a romlottság pótolékai mind sűrűbbekké, rafinirtabbakká válnak; a törvénytelen gyermekek ellátása mind nagyobb szerepet kezd játszani az örökjogban – míg a büntetőjogban sokasodnak a természetelleni fajtalanságok üldözésére szánt rendelkezések.¹ Megújulni látjuk a Lex Papia Poppaea-t s az újkor küszöbén, a lefolytnak hagyatékaképpen hatósági díjakat látunk kitűzve a házasságkötés érdemcselekvényére, hatósági tisztek rendeltetnek ki ez ügy előmozdítására és a házasságkötési alkuszok ügye szerveztetik (Statutum Trevigianum – Treviso város szabályrendeletei.)¹

Ez a világ tükröződik Dante művében és természetesen lelkületében is.

Mégis azon megvesztegethetetlen, hatalmas erkölcsi öntudatnál fogva, mely Danténél mindenekfelett uralkodik, a házasság *intézményéhez* ő soha sem nyúl szentségtelen kezekkel. A házasságnak magasztos képzeje rejlik ama sorokban, melyekben a kéjvágy miatt tisztuló lelkek, ama nők és férfiak dicséretét zengik.

Che fur' casti

Come virtute e matrimonio imponne. (Purgat. XXV. 134-5.)

«Kik szüziesek voltak, mint az erény s a házasság rendeli.»

A Paradiso XV-ik énekének ama híres sorai, melyekben őse, Cacciaguida szájába adja a régi, s a Dante-

¹ Idézve *Fertile*, Storia del diritto itali;mo című nagy művének magánjogtörténelmi III-ik kötetében.

korabeli új Flórencznek ellentétszerű erkölcs festését, –
amannak ép egyszerűségét – emennek feslettségét –
midőn

Non faceva nascendo ancor paura
La figlia al padre: che 'l tempo e la dote
Non fuggian quinci e quindi la misura

még nem ejtette félelembe atyját a leány születésekor, hogy
az idő (várakozás) s a hozomány mértéken túl nem fognak
szárnyalni.

Mikor nem érték utói Sardanapalt annak mutoga-
tásában,

A mostrar ciò che in camera si puote
Midőn még nem voltak üresen családnélküli házak
Non avea case di famiglie vote

(a mit én a közönséges commentárok p. o. Fraticelli üres
magyarázatásaival szemben a magzatnélküli házasságra
célzottnak vélek).

Mindezekben én nem vagyok képes célzásokat
látni a Dante személyes életsorsára, családi életére. A köl-
teményben felidézett helyzetekből folyó képek és tételek
ezek, épen úgy mint az a terzina, mely felhányja, hogy
a Nino de' Visconti özvegyének esetéből – a ki újból férj-
hez ment egy másik Viscontihoz -

Per lei assai di lieve si comprende
Quanto in femina fuoco d'amor dura
Se Tocchio o 'l tatto spesso nol raccende
(Purgat. Vili. 76-9.)
... elég könnyen megérthető lesz,
Meddig tart nőben szerelem tüze, ha szem
S tapintat újból rá nem gyújt gyakorta.

A száműzetés általános tényén kívül nincs a Dante
életében semmi nyom vagy adat, mely a feltevésnek, mintha

az ezen sorokban rejtőző vád neje, Gemma ellen irányul alapot kölcsönözne – míg Nino egész méla panaszát természetesen kiegészíti.

Mégis, személyes élük bár hiányozzék – nem lehet tagadni, hogy általánosságban nem valami rokonszenves hangulatra engednek következtetést.

Midőn Ulysses elbeszéli (Inferno XXVI.) mily ellenállhatatlanul hajtotta a vágy, hogy ismeretlen vidékek és népek felfedezése végett «á magas tengerre» keljen, akkor nem tudott azzal megmérkőzni

Se gyermek édessége, sem kegyesség
 az agg atya iránt – sem *a köteles szeretet*
lo de hito amore
 Lo qual dovea Penelope far lieta
 melylyel Pénélopét vidíteni tartozám ....

Ez a *köteles szeretet*, a rokonszenv legnagyobb foka, a meddig Dante a házasság iránt felemelkedni képes.

A betegségig túlfejlesztett egyénisége, ez a szertelen rezgésekben lüktető szív, e nagy társadalmi intézményért fel nem melegszik – személyét illetőleg pedig hallgató, passiv tartózkodással visszautasítani látszik azt.

VII.

De a Dante századabeli legelső életrajzi adalékok még egyebet is beszélnek; a mit általánosságban ismét Boccaccio formuláz vala.

Szégyenlem – írja – hogy ekkora embernek hírét egy tökéletlenséggel is be kell mocskolnom (maculare). Annyi erény, annyi tudomány között, a mennyi e csodálatos költőben kimutattatott, nemcsak ifjú éveiben, de az érettekben is széles helyet talált az érzékiség (luxuria).» S itt Boccaccio egy hosszabb, de felette mulatságos elmeséltetésben elsorolja a görög mythos s a szentírás különböző hőseit, kik a női bájnak nem tudtak ellentálmis. s ezek sorában költőnket is – il nostro poéta – «eléggé hajlott homlokkal áthaladni» látja

De a Vita második, rövidebb redactiója, a többször idézett Compendioban Boccaccio már tovább megy és kortársak szóbeli értesítésére hivatkozik, kik úgy találták, «hogy Dante sűrűn sóhajtozott, főleg száműzetése óta, luccai tartózkodása alatt, egy ifjú nőért, a kit Pargolettának nevez; s ezenkívül élte végéhez közeledve a Casentino havasaiban lakó leányzó (per una alpigina) után, a ki - ha ugyan nem hazudtak nekem – bármilyen szép ábrázatú lett legyen, golyvás vala (era gozzuta) s ezek egyike felett sok jeles verset költött.»

Az a higgadt flórenczi államtitkár, Leonardo Aretino volt az első, a ki életírásában ezen egész felfogásnak határozottan ellenmondott, állítván, hogy Dante nősülésétől fogva «tisztiesen élt, becsületes és szorgalmas életet folytatott».

S azóta, a XV. század elejétől fogva a mai napig az egész eszményítő Dante-irodalom Boccaccio eme tételeinek jogosultsága ellen harczolt, annak ténybeli alaposságát lerontani igyekezett, s ama jellemvonást mint könnyelmű koholmányt, szinte nevetséges pletykát, a Dante jellemrajzaiból következetesen kiküszöbölni igyekezett – a mi meg lehetőszen sikerült is neki.

Dante maga a Purgatorioban (Canto XXIV. 43-51.) a luccai Buonagiunta szájába adja a jóslatot, miszerint ő ezt a várost egy nőért fogja megszeretni. «Gentucca» lehelli a torkosságért lakoló Buonagiunta, és midőn Dante kéri, hogy beszéljen világosabban, akkor a luccai kezdi,

egy nő született ki még nem hord fátylat
(Femina è nata, e non porta ancor benda)

a ki megszerettedi majd veled a várost – a kit valaki most ócsárol.

Az a «valaki» pedig maga Dante volt, a ki az Inferno egy helyén (Canto XXI. 41.) Luccát oly földnek nevezte, a hol mindenki kufárkodik.

És hogy itt földi szerelemről van szó, még megerősíti Buonagiunta azon kérdése, vajjon azt látja-e maga előtt, ki az «új rímeket» szerzetté, melyek kezdete «nők, kik a szerelmetértitek» (Donne, ch'avete intelletto d'amore) – a Vita Nuova egyik nemes Canzone-jére czélozva. És Dante feleli: «Én egyike vagyok azoknak, kik akkor írnak, mikor a szerelem lelkesíti» – a terzinával, melyet e tanulmány élére írtunk.

Gróf Troya híres olasz történész és Dante – magyarázó okmány szer íleg kimutatja,¹ hogy két nemes hölgy szerepel Lucca város évkönyveiben Gentucca névvel s ezek egyikébe szerethetett bele a költő, midőn 1314-ben, tehát 49 éves korában Luccában tartózkodott Ugoccione della Faggiuolánál. Bartoli² azóta kimutatta, hogy minden valószínűség szerint ez a nő Gentucca Moria a Coscio (vagy Cosciarino) Fondara neje lehetett.

Midőn azután a Purgat. XXXI-ik énekében Beatrice (az isteni bölcsesség) angyaloktól környezve az égről leszáll és Virgil (a földi tudomány) eltűntével elsorolni kezdi szemrehányásait a Dante földi, világias vétségei felett - többek között arra is inti, hogy jövőben

Udendo le slrene, sie più forte
«Sirének hallatára légy erősebb» . . .

(XXXI. 46.) és lejjebb:

Szárnyaid ne nyomja sülyedésre
Hogy újra megsebezsd, se kis leány
Se más hiúság röpke élvezése.
.....o Pargoletta
Od altra vanità con si breve uso.

Ily összeköttetésben találkozunk tehát Danténél magánál a Pargolettával, a mi lehet személynév, de valószínűbb, hogy szószerint veendő népies kitétel, mely «kicsi leányt» jelent. A commentátoroknak persze nem volt nehéz kimutatniok, hogy a sirének, a pargoletta, a többi földi hiúság, a melyről Beatrice – e helyütt csakugyan az isteni, vallási bölcsesség vagy a legmagasabb rendű eszményiség allegóriája – beszél, szintén csak jelkép.

¹ Troya: II Veltro allegorico dei Ghibellini.

² Storia della Letteratura V.

mely az arisztotelikus bölcsesetre, sőt még a világias római jogra is vonatkozik – holott a «Sirének» a Commediában, épen mint az érzéki gyönyörök személyesítői ismételve szerepelnek.

Sokkal nehezebb dolog volt a luccai hajadonnal Gentuccával elbánni.

Itt nem nyílt más mód, mint kiforgatni a nevet és *gentucciat*, a «gente» diminutivumát csinálni belőle a mi alsó rendű népséget, proletárt, csöcseléket jelent, némely commentator pedig közelebről a ghibellin, császárpárti köznépre magyarázott: a Buonaginata jóslatából tehát politikai czélzás válik a Dante pártfordulására, oly értelemben, hogy ő, a ki 1300-ban még guelf volt, ki fog békülni a luccai közállományyal és imperialismusával.

Azt hiszem, felesleges e magyarázatoknak erőltettségére ráutalni; még ha oly előkelő Dante-magyarázó, mint Witte is vonakodik a Gentucca névnek személyes (női) jelentőségét elfogadni. A legrégebb commentátorok egész sora a névszerinti személy és többé-kevésbé platonikus szerelmi viszonyoknak értelmezését adja. Ezek között a legnevezetesebb *Dante fia*, Péternek magyarázata, nevezetes a maga nyers meztelenségében,¹ a mely minden történelmi tárgyilagosság daczára lehetetlen, hogy visszataszító benyomást ne tegyen reánk – midőn fiú beszél apáról. Ezen 1845-ben feltalált és Lord Vernon költségén *V. Nannucci* kiváló Dantista által kiadott és Alighieri Péternek tulajdonított commentárnak ezen szerző-személyiségi meghatározása, nekem nem látszik minden két-

¹ «Quasi dicat quod ut exul ibi érit, et procabitur in illa.» (t. i. Lucca városában). A «procarì» deponens ige.

ségen kívül állónak – ha szinte a XIV-XV. századi kéziratok mindnyájan e nevet jelölik. A Gentuccára vonatkozó magyarázatnak szövege a költő fiával való azonoság feltevése ellen szóló érvül kínálkoznék – ha nem kora szellemét kellene alkalmaznunk a XIV. század termékére.

Épen annyira feleslegesnek, a másik szélsőségbe esőnek tetszik nekünk, némely rövid szerelmi versnek futólagos soraira egy-egy szerelmi viszonynak vagy kalandnak tényszerű valóságát építeni – a mint p. o. a szép, de golyvás appenini leányzó epizódja, az Amor, de ehe con vien pur chio mi doglia – című canzone utolsó stanzájának

óh. én havasi dalom, te mégysz
montanina mia Canzon. tu vai

kikezdésére alapítottatott.

Felejtik, hogy a lyrai költés is *művészet*, mely tökélyét akkor éri el, midőn a mély érzelmek bensőségét, közvetlenségét felidézni, *eléállítani* képes, anélkül hogy min den egyes nyilatkozásának egy külső, mondhatni eseményben' mozzanatnak szükségképen *correspondeálni* kellene. A lyrai alakítás ezen mestereinél a *képzelem* a legerélyesebben fog reagálni, ha a női szépség, egy futó érzéki benyomás csak felületét is érinti.

Ilyen személyes magyarázatra minden esetre több alapot látszik nyújtani az a dalfűzér, – túlnyomó számmal apokryph darabok mellett, néhány elvitathatlanul Dantעי eredetű – melynek egy napjainkbeli irodalomtörténész¹ «Le canzoni Pietrose» gyűnevét adta. Egy Pietranak nevezett

¹ Imbriani. Propugnatore 1881.

hölgyhez intézettek, de Bartoli találó szöveg-magyarázata szerint a *Petra*, a *hő* nevezete csak czélzás ama közelebb-ről meg nem jelölt nőnek köszívűségére. És nemcsak Carducci a költő,¹ hanem Bartoli, a bonczoló skeptikus is e dalfűzérből egy valóságos szenvedélynek, egy «lélekromboló szerelemnek» (amore, di quello devesta ranima) fenförgását bizonyítgatják.²

Dante veronai tartózkodása alatt a *Trentinora* is átrándulván, s annak egyes helységeit, völgyeit bejárván, többek között a Valle Lagarinában is tartózkodott, minden valószínűség szerint. Guglielmo di Castelbarco lizzanavölgyi várurnak, a Scaligerek barátjának vendégeképen. Abban az egész kis irodalomban,³ mely a harminczas évektől a hatvanasokig e látogatás körűi a Trentino írástudói között kifejlett, többek között egy XVI. századi (kézirati) krónikáról tétetik említés, melynek karmelita barát írója előadja, hogy a vidék legvénebbjei- szájából hallotta azt a hagyományt, melynél fogva Dantének kedvese (la sua innamorata) lakott volna Lizzanában. Ezt a «legvénebb emberek hallomására» visszavezetett hagyományt Bartoli, mint dajkamesét teljesen elveti.

Részünkről feleslegesnek tartjuk e ténykörményekkel szemben állást foglalni. Nem tartjuk egyáltalában véglegesnek kimutathatónak, vajjon a *Petra*-daloknak hölgye a valóságban vagy csak a költő képzelmében élt-e; ellenben hajlandók vagyunk igazat adni Bartolinak, mikor a lizzanavölgyi vének emlékezéseiről mondja, «hogy ezek

¹ Rime di Dante.

² Storia della letterat. IV. kötet. Rime Amatorie e Rime

³ Az egész bibliographia idézve. Bartoli V. kötet.

azok a szokásos tradíciók, a melyeknek nem lehet hinni. » Ez utóbbira nézve azonban mégis önkéntelenül feltámad a kérdés: miért, honnan ez a régi, bár koholt traditio? Vajjon minden alap nélkül vegyült-e a Dantéről fenmaradt ősrégi hagyományok és legendák közé ez a sajátlagos vonás?

Szándékosan történt, ha a Pargoletta és Montanina, a Gentucca és Petra kilétének, miéitének kérdéseinek néhány futólagos sorral tovasiettünk. Nekünk ezen részletekre nincs is szükségünk. A költő *lelkületének* ismeretére van szükségünk, élettörténetének elemeiből annyira, hogy egyéniségének arczulatát reconstruáljuk. Ennyit is avégből, hogy a költő és műve, alkotása közt a correlátiót az eszmei kapcsolatot helyreállítani bírjuk.

De épen ezen észjárásból folyik amaz egyidejű általános ítéleteknek, benyomásoknak, sőt esetleg semmi ténybeli alap által nem támogatott tradícióknak irodalomtörténelmi s ítészi becse.

Ilyen a *Liber de Teleutologio* című tractátus – a Mediceo-Laurenziana könyvtár egyik codexében – mely, miként Scheffer-Boichhorst néhány találó észrevétellel kimutatta, 1316-28 között, tehát vagy a Dante életében, vagy a halálát követő rövid időszak alatt keletkezhetett.

Hogy szerzője, a Gubbiobeli Sebestyén (Bastiano da Gubbio) Dante tanítványa lett volna, azt Scheffer-Boichhorst kissé elhamarkodva, csupán néhány századunkbeli olasz irodalomtörténésznek bizonvítatlan állítására támaszkodva, írja.

De luxuria et ejus effectibus – az érzékiségről s annak hatásairól értekezve, a következőket mondja ez a Teleutologius: Haec illa (sc. *luxuria*) est, quae Dantem

Aligherii vestri temporis potam, florentinum civem, tuae a teneris annis adolescentiae preceptorem, inter humana ingenia naturae dotibus corruxantem, et omnium morum habitibus rutilantem, adulterinis amplexibus venenavit. Tehát az érzékiség, mely Dantét «parázna öleléssel megmérgezte!»

Nagy tévedés lenne ezt is szószerint venni. Nem szabad felednünk, hogy még a Dante élete korszakából ismerjük bizonyos irodalmi elleneseit, gáncsolóit, a kik műve erkölcsiségének kérdését feszegették. Másrészt senki sem szolgáltatott inkább reá ezen híresztelésekre, gáncsoskodásokra, mint Dante maga, műveinek és különösen a *Divina Commediának*, de részben a *Vita Nuovának* bizonyos tételei, helyei által, melyek egy szenvedélyessége daczára gyöngéd léleknek és tépelődő lelkiismeretnek önvádjától visszhangoznak. Ámde híres példákból megtanultuk, hogy az önbeismerés az önvádnak megrázkódató félj a j dúlásai, gondos vizsgálat alá veendő tanúvalloások. A középkor azonban, sőt mondhatni a francia bölcsészeti korszakig előhaladó századok ezen elvet sem a büntető jogban, sem az irodalom történetben, sem más téren nem követték, alig ismerték. De mindezeket számba véve, még mindig fenmarad a benyomás, hogy Dante kortársainak s a közvetlenül utána következő nemzedékek tudatában az érzéki vonás kitörölhetetlen a költő személyiségének emlékéből.

Azonban van egy okmányunk, melyen a legelmésebb okoskodás sem tud kifogni, s a mely a Dante egész lényét megvilágítva, e vonásnak kérdését is végleg eldönti. Egy ékes latinságú levél az,¹ melyet 1306-10 között akkori pártfogója Moroello Malaspina örgróihoz intézett,

¹ Közölve Fraticelli, *Opere Minori di Dante* III kötet.

a kinek vendégszeretétét lunigianai udvarán ezen időtájban élvezte. Dante úgy látszik valamerre az Arno folyása mentén, esetleg a már említett Casentino vidékére utazhatott, s onnan írja pártfogójának ama sajátyszerűen megindult sorokat – «nehogy az úr előtt rejtve maradjanak szolgálójának kötelékei» – és ne hogy mások hamis hírét vigyék.

Leírja azután, hogy ő, a ki a szabadságnak hivatását követhető – a mi azt jelenti, hogy magasztos tanulmányoknak szentelheté magát – a mint az Arno partjára tette lábát, «mint az égből lecsapott villám, egy nő tűnt fel előttem .... a kinek szépsége lángját megpillantván azonnal a borzasztó és parancsoló Ámor hatalmába ejtett. S ez a dühöngő (ferox) miként az a gazda, a ki a házától hosszú ideig száműzve, földjeire ismét visszatér, mindent, a mi én bennem vele ellenkezett vagy elölt, vagy kikergetett, vagy lebilincsel, így kiölte belőlem azt a dicséretes feltevést, hogy a nőktől és megéneklésüktől tartózkodjam: azokat a szorgos elmékedéseket, a melyekkel az égi és földi dolgokat vizsgálgtám, mint gyanúsakat, istentelenül kiűzte, és végül, nehogy lelkem többé fel ne lázadjon ellene, lekötözte szabad akaratomat, hogy ne fordulhassak oda, hová én akarom, csak a hová ő akarja. A szerelem uralkodik tehát bennem, semmi virtusnak ellentállása nélkül» ....

Így a levél, melyet e sorokkal csaknem teljesen visszaadtunk. Még meg kell jegyeznem, hogy elsőrangú Dante-kutatók, egy Witte, Fraticelli, Torri vélelme szerint, a fentebb idézett híres canzone: Amor, la che convien purcificio mi doglia e levélhez mellékelve lett volna – mihez képest nevezettek s egy egész sora a Dante magyarázóknak e levelet is a Boccaccio által említett

Casentinobeli golyvás havasi leányzóra, Alpigianára magyarázzák.

Előttünk azonban csak annyi kétségtelen, hogy a ki e sorokat írta, nem volt askéta, napjait nem tölte kizárólag magasztos meditációkban, nemcsak az elvont igazságok szépségeinek szemléletében gyönyörködött,¹

De ép oly félreismerhetetlen e levélnek nagyszerű érzelemfestésében a szónoki, – hogy ne mondjam – a művészi, mesterkéltn elem. Azok, kik e levélből messze-menő következtetéseket vontak, mint p. o. Scheffer-Boichhorst a maga gyönyörű fejtegetéseiben, nem veszik számba, hogy Dante magában a levél bevezetésében, «praesentis oratiunculae² series»-ről a jelen szónoki művecske soráról beszél, melyet nekem «nagyságodnak betekintése alá bocsátanom tetszett».

¹ *Bartoli* jóformán egyedül áll a Dante irodalom rengetegében azon tagadással, melyet ezen tagadhatatlanul furcsa, dagályos és homályos levélnek egyetlen világos pontja ellenében, hogy t. i. egy nő'alak által keltett indulat sugallta, szembe tesz. Egész contradictórius módszerének következetes dialectikai fejleménye, hogy elfogadván, a miben sokan kételkednek, elvesse azt, a mit mindenki valónak elfogad. De ő egy pozitív magyarázatot is megkísért – igaz, hogy «merő vélelmezés gyanánt» (una mera supposizione) – s ez oly rendkívüli, hogy megérdemli a felemlítést. Ugyanis az a női tünemény, mely Dantenek az Arno partjain megjelent, nem lenne egyéb mint: Flórencz városának látomása, fantasmája – mint a hogy Lucánus is a Pharsaliában Róma fantasmáját idézi Caesar elé a Rubicon partjain. (IV. kötet zárfejezet).

² Karl *Witte*, e levélnek felfedezője, a XIV. század végső tizedéből kelt vaticáni (Palát.) codexben betűszerint «oraculi»-t talált, a mit ő az értelem helyreállítása céljából «oratiunculae» lectioban feloldandónak talált – a mi paleographiai szempontból nem mondható túlmerész emendációnak. Lásd *Witte: Dante-For-schungen* I. köt. (Neu aufgefunden Briefe des D. A.).

Tehát nem merő közvetlenség; hanem előkészítet!, mondhatni irodalmi productio.

De a művészi hatás túlzásait erősen leszállítva, a mesterséges formákon keresztül is kitör az érzéki vonás. az erős emberi indulat, a költő-művész ezerszerte fokozott fogékonysága minden iránt, a mi szép. s így a női szépség iránt is.

Hiszen a Dante életében és művében minden mintegy ember feletti méreteken jelenkezik, s az indulatok osapkodása csupa égő láng. Különben a századok homályosító távolságán keresztül hogy rajzolódnék olyan éles tiszta körvonalakban, hegy tudna minket, késő utókorfiat, oly közvetlen erővel megragadni?

Az emberi indulatoknak egész foklajtorjáján, a salakostól a fenségesig, magának is végigmennie kellett, a ki az emberi lélek magasságait és mélységeit, a paradicsomot s a poklot felidézni tudta.

DANTE MESTERE – VIRGILRÓL.

Ot se' tu quel Virgil io, e quella fonte
Che spende di parlar: si largo fiume?

O degli altri poeti onore e lume
Vagliami il lungo studio e il grande ambre
Che m' ha fatto cercar lo tuo volume.
Tu se' lo mio maestro e il mio autore.

Inf. I. 79-85.

(Te hát Virgil vagy, a forrás, kiből
Dúsan patakzik a beszédnek árja!"
Te többi költők dísze, fénysugara
Javamra váljék vajh' a szorgalom,
S hü gond, a melyet fordíték munkádra.

Sz. K. ford.

Te mesterem valál, szerzőm valál te.)

Egy megíratlan lapot fűzök e könyvbe. Hogy mit készültem reá írni, arról a fentebbi idézet valami nagyon általános, elmosódott benyomást ébreszthet, de még tárgy-mutatóul sem kelthet kielégíthető, szilárd fogalmat.

Dante viszonya Virgilhez lett volna tartalma, melynek bensősége oly mély nyomokat hagyott az irodalom-történet emléktábláin, de mondhatni, a polgárosult emberiség elméjében, hogy valami homályos képzelet olyanokban is dereng, kik e kettőnek csak nevét ismerik.

Egy felette sokoldalú probléma forog fel itten, melyben az, a mi első tekintetre talán egészen kitölteni látszik, t. i. a két költőnek művészeti vonatkozása, aránylag a legalárendeltebb szerepet játsza.

Tényleg az Aeneis egész mythikai, mondai eleme az Isteni színjátékban mintegy felolvasztatott és már csak ezen anyagi behatás is érdekes, tanulságos párhuzamra s taglalatra nyújt alkalmat és tárgyat.

De Virgilnek sokkal szellemibb, bensőbb szerepe jutott a Dante egész eszmevilágában, műve szövetében. Gyöngéd és mégis erős szálakkal belé szövődik a Dante vallás-bölcseleti rendszerébe; a keresztyén hit és aristoteliikus speculatio határkövéül látjuk emelkedni Danténél.

S ez nem csupán két eszmei személyiségnek viszonya. A középkor, melyet Dante személyesít, el volt telve álmokkal és eszményekkel, melyeket az antik világnak emlékeiből merített s idomított át, a saját bizarr és szertelen phantasiája szüleményeivel elevenítve, népesítve az antik hagyományokat és formákat. Ilyen volt a császári eszme, ilyen Róma viláгурalmi igénye, ilyen a keresztyénség kapcsolata e római császári eszmével, s a megváltó vallásának jóslata, allegorikus jövendölése a Virgil műveiben.

Nemcsak Dante, hanem a XIII-XIV. századi krónisták, az egész középkor ezeket kereste Virgilben. Mert Dante is csak ezen élő népi hagyományok, e középkori phantasmagoriák rejtélyes fátylán keresztül látta az ókori világot, az antik szellem alkotásait.

És felmerül a kérdés, hogy ezen középkori tükrözések mi módon és mértékben folytak be a Dante történet-politikai világnézetének alakulására. Igaza van-e *Wittének*, midőn a Virgil behatásának javarészét a De Monarchia tractátusában keresi, vagy nincs?

Kétségtelen, hogy az Aeneis mint költőileg befejezett mű e hatásnak legelőkelőbb tényezője, eredő forrása. Hőse *Aeneas*, azután Turnus és Euryalus és nőalakjai; Didó, Lavinia s az alvilágban Kreusa, az Aeneis énekeiből hirdették *Itáliát* és *Róma* megszakíthatlan uralmát, egységét, örökségét s a népek családjában a rómainak fensőségét. «An Italian minstrel, singing to Italians about an Italian hero», (egy olasz lantos, ki olaszoknak egy olasz

hősről énekel); mondja Gladstone Homer tanulmányában Virgilről. De a középkor legelőkelőbb culturnépeinél, a francziánál, németnél s olasznál – bár az utóbbinál legkevésbé – a nyughatatlan, mondaköltő szellem, kiragadja a műkölteményből a mesét, Aeneas alakja körül új meseköntöst hímez, Virgil maga nem csak mint theosoph, hanem mint thaumaturg és bűvész is egész mondakörnek központjává lesz. Egy külön berek a középkor romantikus erdejében. Az Aeneas-monda ezen irodalmi feldolgozásai pedig, a középkori «néplélek» árnyalatai, nemzeti módosulásai megismerésének önálló, becses forrásává válnak.

A probléma tehát nem kevésbé bonyolódott és gazdag. És ha sokat is írtak róla, aránylag keveset rendszeresen; az alanyi felfogások sokféle eltérései pedig még távolról sem tisztultak megállapodott nézetekké. A kérdés még mindig nyíltnak mondható.

E nyár folyamában hónapokon keresztül foglalkoztam egyes ágaival, gyűjtöttem az anyagot annak kifejtésére: Virgil tanulmányokat folytattam. De az idő előrehaladt; másnemű kötelességek foglalják el munkaerőmet, és ha e könyv megjelenését egy meghatározhatatlan időpontig késleltetni nem akarám, a szándékról le kellé tenem, hogy a Dante mestere, a középkor Virgiljéről formába öntsem a mit elmondani, ismertetni akarok: egy fejezetet a középkor szellemvilágából.

Mégis, egy adalékkal már ezúttal hozzájárulhatok a problémához, melynek tagolatát s terjedelmét a fentebbiekben megjelöltem. Ide s tova húsz éve lesz, hogy az alább következő tanulmányt, az Aeneisről és hőséről, Aeneas és Didóról, angolból (nevezetlen szerzőtől) lefordítottam. Évek múlva újból elolvasva, újból megragad

a varázs, melyet a költői felfogás gyöngédsége, a lélektani észlelet ideges finomsága e fejtegetésből árasztanak.

Azt hiszem, hogy közlésével némi szolgálatot teszek irodalmunknak, mely e fajban amúgy sem gazdag. Hiszen nekem csak a fordítónak jelentéktelen közvetítő szerepe jutott, bárha elégtétellel fog eltölteni, ha az olvasó úgy találja, hogy élvezhetően vissza tudtam adni az eredetinek báját.

Ha van egy kifogás, melyet e taglatat ellen emelhetni, úgy az, hogy csupa fény árnyék nélkül, hogy a bíráló ellenvetései az Aeneis és hőse ellen alig hallhatók. Pedig ilyenek minden időben tétettek. Szemére vetették, hogy nincs egyöntetűség jellemfestésében, mert az ősi homeri elem, egy kései előhaladott cultura vonásaival el-egyítették: hogy Aeneasnak Uolyton felhányt «kegyességét» néha unjuk – «holott senki sem tetszik akkora árulónak a minő Aeneas Didó iránt – kivéve Jasont; de e benyomás oka is a színezés mélységében rejlik – teszi hozzá Gonington,¹ ki e kifogásokat összegezte – a melylyel Virgil, mint Euripides, egy elhagyatott királynő agóniáját festette».

Végre, hogy milyen szoros e rajznak és tárgyának összefüggése a Dante művével, gondolkodása bizonyos alapvonalai: arról a fentebbiek után felesleges további szót vesztegetnem. E kapcsolatot az olvasó maga fogja helyreállítani; még ha az alábbiakban a Dante neve is csak elvéve fog előfordulni.

¹ P. Vergili Maronis Opera. With a Commentary by John Gonington Vol. II. London 1863.

Aeneas és Dido.

Poéta fui, o cantai di quel giusto
Figliuol' d'Anchise, che venne da Troia,
Poi che il superbo Ilión fu combusto.
Inf. I. 73-75.

(Költő valék; Anchiz' hős gyermekét
Daliám, ki Tróját elhagyá örökre,
Hogy büszke Iliont hamvba temetek.)

Sz. K. ford.

Egy hamis mértéknek alkalmazása a római császárság korától fogva a legújabb időkig zavarni, kisebbiteni látszott Virgilnek méltatását. Az Iliással és Odysseaeával tették párhuzamba az Aeneist, még azok is, kik Virgilt nem tekintek a Homer utánzójának, mely utóbbi nézet pedig régebben ugyancsak közkeletű volt.

Pedig vajmi könnyű a két műben, melyet hosszú századok sora, két külön kulturállapot választ el egymástól, az érzelem és gondolkodásnak két lényegileg különböző áramlatára, irányára reáismerni.

Homerben az őstermészet, az egyszerű, a polgáriasodás hibáitól s előnyeitől való mentesség ígéz. Ellenben Virgil, varázsa a hűségben, közvetlenségben rejlik, melylyel egy alakuló új világ bonyolódott eszmekörének tud kifejezést adni; erejét a rokonszenv teszi, melylyel korának erényeit és gyengéit visszatükrözteti, fogékonyság a az általános humanitás eszméi iránt, erkölcsi szigora, magas fel-fogása az élet czéljáról s a férfi méltóságáról, s a nagy álmok Róma örök nagyságáról, melyek lelkét eltöltik.

Annyira tartózkodott Homer utánzásától, hogy a régi költemény szoros és előszeretettel folytatott tanulmánya

daczára, a költő kedélye egy költői tiltakozásra ösztönözte. Virgil visszaborzadt Achilleus nagy alakjától, ama megtestesedett «düh»-től, mely nem törődik az isteni akarat-
tal, s a saját istenségének kíméletlen öntudatában nem gondol az emberek sorsával, boldogulásával. A római költő szembe tesz e romboló hőssel egy város- és népalapítót, ki lemondó, türelmes, az isteni parancs hű teljesítője: nyugodt, valódi római nyugalommal, és mégis részvétellel és szeretettel teljes az emberi gondok és bajok iránt, mint' soha római nem volt. Az Aeneis dicséneke a társadalmi rendnek, az isteni törvénynek, mely a világrendben nyilatkozik, ama kötelekeknek, melyek az embereket egymáshoz fűzik: a kötelesség, az önfeláldozás, a tisztelet, a «kegyesség» (pietas) éneke.

A költeménynek ezen jellege a hősré, Aeneasra is átszáll. A homeri bajnokok minden erénye ékesíti, bátorság, kitartás, bölcsesség a tanácsban, ékes szólás, lovas-barátság, családi ragaszkodás, s az adott szónak megtartása. Csakhogy hozzá vegyülnek, miket sem Hector sem Achilleus nem ismert: mérséklet, önbírálat, a törekvések nemessége s önzetlensége, a jog bensőbb érzéke, az önfeláldozás kegyessége, a bukott és gyöngé iránti könyörület és mindenekfelett tiszta és gyöngéd érzéke a női szív szerelme iránt. Egy szóval: Aeneas az emberi jellem legmagasztosabb felfogása s költői kivitele, melyre az ókori költészet egyáltalában emelkedett.

Ámde költője előtt egy közvetlenebb, gyakorlatibb cél lebeghetett, midőn e jellemet festette.

Egy római költő sem szereti oly forrón Rómát, mint Virgil. Ő Augustus kormányában véget s egyszersmind kezdetet látott. Véget, a mennyiben befejezte ama véres

küzdelmek hosszú sorozatát, melyek Rómát a világuralomra emelek; és kezdetét új pályájának, mint a nemzetek engesztelő, boldogabb végezetre terelő vezérének. Énekét folyton megszakasztják az isteni jóslatok a «város» jövőjéről; az aggódó intések, melyek békére, engesztelésre hívnak; a remények, melyeket Róma uralmához köt. Seholsem magasztosabb, mint mikor Róma nagyságát éneklí: de a jövőnek álmaiban amaz új Róma eszménye dereng, mely önuralom által tanult meg mások urává lenni, s uralmát arra fordítja, hogy boldogítson.

Aeneas története mindvégig szorosan alá van vetve Róma ezen eszményének. Mintha két ellentétes érületnek áramlata küzdött volna Virgil kedélyében: viszontagságok, fájdalom és önfeláldozásnak érzete, melyek nemzete történetén átvonulnak s a végleges céltérés, a nagyság érzete, melyre amazok vezettek.

Költeménye mindkét benyomást Aeneasban személyesíti. Ő élő képviselője ama «kegyességnek», a római fajban és sorsában való hitnek, mely a római Tiber-mel léki hitvány viskóiból, ama birodalom hatalmasságáig vezette, mely terjedett

«túl Garamanteseken és Indusokon túl.»

Az a római kitartás, szenvedés, honszeretet, a nemzedékek önfeláldozása mind Aeneasban testesül meg. Az ő szavával mondja a megpróbáltatások legsötétebb óráiban a római a rómainak: Oh passi graviora, dabit Deus his quoque finem! S e végezetben való szilárd hit kölcsönzi Aeneasnak, de az egész költeménynek sajátos jellemét. Mindeneken keresztül és mindenekfelett *Róma* áll előttünk.

«per tot discrimina rerum tendimus in Latium!»

«Italia quero pátriám;»

ebben rejlik az Aeneis kulcsa. Csakhogy hőse nem önző dics vágyból, haszonlesésből állja ki a fáradalmakat, a szenvedéseket, hogy elérkezzék ama drága földre.

«Nem önszántomból keresem Itáliát» (italiam non sponte sequor), mondja védelmül, midőn Didó az elysiumi mezőkön kimondhatatlan szemrehányás tekintetével elfordul tőle. Ő egy magasabb, isteni akaratnak választott eszköze, ki a kitűzött célra tör, az út minden hányódásain keresztül, s a pheniciai királynő szerelmi kínjain át. Az emlékezetes szó, mit Dardaniushoz intéz, saját pályájának jelszava.

«Cede Deo; hajolj meg a magasabb, a nálad erősebb akarat előtt.» S ez isteni rend előtt való meghajlásában keresi a saját nagyságát. Ama harcos alakja, mely a homeri énekekben jelentéktelen, elmosódott: hőssé magasztosul a bujdosás balsorsa alatt. Előttünk áll, mint a ki egy óriási bukást átélt; komoran a vesztett hon és megholt barátok siralmában; maga a sorstól még azon kegyben sem részesítve, hogy társaival a romok közé temetkezzék, hanem a fatum szavától új szenvedésekre és egy távoli cél dicsőségére elhivatva. Ő nem halhatt meg: «moriamur» felkiáltására az istenek «indulj»-jal felelnek; heu. fűge! monda Hector árnyéka.

A kétségbeesés gondatlanságával bujdosik országról országra; «vitorláz, a merre tetszik», kiáltja kormányosának, «egy ország olyan mint a másik, most, hogy Trója ledőlt». Lassanként felébred benne az isteni küldetés tudata, de az egyéni életkedv benne örökre elhalt. Mint *Dante*, ő is úgy érzi a számkivetés keservét, mily kemény sors, magát az idegen tűzhelynél meghúzni; «milyen sós

az idegen kenyér». Itt-ott találkozik a nagy romlásnak szétszórt maradékaival. Hontalanok, mint ő maga: de a kik mégis menedéket, egy új Tróját találtak idegen földön. Üdvözlí őket. de meg nem állhat.

Végre mintha az istenek maguk vezetnék el a Didó édes, szenvedélyes szerelméhez: de a végzetes «indulj, fuge» ismét kiszakasztja karjaiból. Az élet ezer öröme közt az egyedüllétre van kárhozthatva: egyedül maradni, magasztos céljával.

«Italia ... hic amor, haec patria est!» Pedig Aeneas egyéni, benső természete sajátos ellentétben áll célja, pályájának magánosságával. És ez csaknem tragikussá teszi alakját. Achilleus a homeri képben, elhagyottan ül sátrában, mint a kit e földhöz csak egy kötelék csatolt: a Patrocles iránti barátság. Soha költő ecete ilyen alakot nem teremtett, irtóztatót dühe, fájdalma, bosszúja magányában. De Virgil az otthon érzéseivel és kapcsaival vette körül Aeneast. Amaz iszonyú éjjelen, melyben története megindul, Creusa vesztesége, a fájdalmát gúnyoló ölelés, melylyel elvesztett nejének árnya karjaiból tovasuhan, ez Aeneas búcsúja Trójától. «Háromszor akarám karommal átölelni őt . . .» De hisz minden iskolás fiú ismeri a híres sorokat.

A futás minden iszonyai közt gyermekének képe ragyog a sötétségen át, ama gyöngéd költészettel, melyet Virgil általában gyermekképeiben kifejt. És Aeneas egész futása egy család futása. Nemcsak gyermek és feleség, de atyja és háza népe is kísérik. «Az élet, mondja, midőn kéri, hagyná őket sorsukra, «nélkülök nem érdemes az elviselésre.» S a «commune periculum una salus» egész menekülésén átvonul.» Gyermekének közös szeretete egyike azon kötelékeknek, melyek Didóhoz csatolják, s a költői

gyöngédség egy finomabb vonása, hogy épen e szeretetből merít döntő okot a királynő elhagyására. Nemcsak az istenek akarata hajtja tova Carthagóból, hanem az igaztalanság érzete, melyet gyermeke iránt ott elkövetni vél.

Es barátsága csak oly meleg és állandó, mint atyja és gyermeke iránti szeretete! Életének két nagy fordulópontján Hector emléke fájdalmanak mélyindulatú kitörését idézi elé. Hector látomása amaz irtóztató éjjelen, midőn Trója bevételét, álmaiból ébreszté. Nem a halál által dicsőült látomása; de ama kegyetlen látvány emlékezetével, midőn a hős ott feküdt, Achilles szekerének kerekei alatt, véres fővel, összezúzott testtel. De ez fokozza szenvedélyes sovárgását kimúlt barátja után:

Quibus Hector ab oris, expectate venis?

Utolsó küzdelmének órájában ismét visszatér fegyvertársának emlékezte, és «Hector bátyja» emléke az, melylyel fiát nemességre, hősiességre inti.

Igaz, Aeneas nem az epikai hős, ki «gyönyörködik a harcban». Bár maga is isteni származású, mint Achilles egy istennő gyermeke, gyöngéd mélasággal eszmélkedik embertársainak gondjai, bajai felett.

«Sunt lacrymae rerum et mentem mortalium tangunt.»

Sainte-Beuve e szavakban véli találhatni az Aeneis titkát: az Aeneas jellemének nyitját mindenesetre bennök kell keresni.

Hiszen épen Aeneas kedélyének lágysága, szívének ezen érzelmi fogékonysága képezik a kapcsot, mely az Aeneis nagy történeti eszméjét összeköti ama szenvedélyes szerelmi történettel, mely a költeményben olyan előkelő szerepet játszik. Csak az teszi lehetővé, hogy egy antik hőskölteményben a hős mellett legjelentékenyebb alakul, *egy nő* emelkedjék ki.

A költő, ki a *Dido* alakját teremté, minden árnyalatában ismerhette az érzelmet, mely ezen alaknak mozgatója. Virgilnek minden idege rezeghetett, midőn megalkotta e nőt elragadó szépségével, szerelmével, szenvedésével, kétségbeesésével. Mindezeknek legmélyebb, leggyöngédebb kinyomataként helyezte őt Aeneassal szembe. Az ösztönszerű, a szenvedély, a féktelen akarat hatalmas erélye pontosul össze e páratlan alakban, mely így szembe tétetik Róma alapítójának, *Róma typosának* igaz férfiasságával, önfeláldozásával, önuralmával. Virgil stoicismusa, fokozva a férfi becse s hivatásának fenkölt eszménye által, (melyet ő nagy czélokért való tűrésben és munkában helyezett), e stoicismus a szenvedélyt, vagyis az egyéni önakarat lázadását a világrend ellenében, könnyelmű frivol dolognak tekinti. Ő kiváló gyöngédséggel, benső melegséggel tudta íesteni a női szerelem varázsát; de a nő minden szeretetreméltóságával nem ér fel előtte a férfi magasságáig, midőn állhatatosan küzd egy önzetlen czél után.

«*Varium et mutabile semper foemina.*» (örökké változó s ingatag a nő).

A szenvedély az újkori költészet kútforrása; és mi nehezen bírjuk felérni az antik költő nyugodtabb, magasztosabb eszménye felsőbbségét. Didó alakja, a mint a lázadó érzelmek vihara ide s tova veti, a mint a szerelmi kétségbeesés még királyi méltóságától is megfosztja, a mint a féltékenység és boszuság csaknem perpatvarkodóvá alacsonyítja: Aeneas nyugodt, derűit alakjához úgy viszonylik, mint viszonylik a modern szobrászat, az emótiók köben való megtestesülése, az antik művészet szobrászatához. Mindegyiknek kétségtelenül megvannak a maga szépségei, s a valódi ítéset feladata: mindegyikét a saját lényege látszögletéből mérve méltatni, nem a versenytárséból. Hogy

megítélhessük az Aeneist és benne Didó alakját, Virgil álláspontjára kell helyezkednünk; azaz Aeneas szemével kell néznünk Didót, és nem megfordítva.

Didó mindvégig királynő és nem gyöngé asszony. Mint egy királyi árny, felségesen száll a sírba. Mint egy királynő, egy Diana nymphái élén lép fel a színtérre; s osztja rendeleteit a munkásoknak: akár egy római Cornelia, ki házi rabszolgái közé osztja ki a felfonandó kendert. Komolyan kikérdezve az idegeneket, a trójai hajósokat, kik pártfogását és vendégszeretetét keresik. Egy népkormányzó rövid, büszke hangján kéri őket: ne aggódjanak, itt majd találnak menedéket. Körülötte a város építés zaja és munkája oly jelenet, melynek éles, jellemzőes körvonalai. Virgilben a *városi* cultura költőjét árulják el. De belül a *női* szív elhagyatottsága. Ő is, mint Aeneas, menekülő. Férje, ki «szerette őt hatalmas szerelemmel,» testvére keze alatt esett el, és árnya, mint a Creusáé Aeneast, futásra indította thyrusi hazájából. Csak hogy ő egy népgyarmatot vezet, az új Carthago alapítósára. Vonásról-vonásra kiderül a szeretők élettörténetének rokonsága, a mint közelebbről megismerkednek. Közöttük annyi a rokonság! Didó már előbb is fogadott trójai menekülőket, kiken nagy könyörülettel segített.

A könyörület e szellemében fogadja Aeneast is. De a szenvedély heve csakhamar túlcsap e résztvevő érzületen. Lassan, öntudatlanul összekerülnek a szeretők Aeneasnál még mindenekfelett a hála érzete uralkodik. «Neved és dicsőséged élni fog, mondja Didónak, bármely ország fogadjon be.» A királynő szenvedélyes nagylelkűsége mindjárt a hajósok első fogadásában nyilatkozott:

«Urbem quam statuo vestra est» (tietek a város, melyet építetek): de ez még csak nagylelkűség, nem szén-

vedély. Ama hosszú éjjelen fejlík az, midőn Ámort öntudatlanul karjai közt hordva, Didó meghallgatja «Trója történetét.» Maga a vers is lázasabban siet a szerelem érverése "alatt. Az Aeneis előszava, a magasztos bevezetés, mely Róma sorsát jósolja, az isteni czélok, melyekre Aeneas vezetetik, mind ennek vége, mihelyt Didó feltűnik. A költemény vígabb, játszibb hangon szólal. Venus álcázott megjelenése, és felismertetése fia, Aeneas által: a város-építés sürgő-forgó jelenetei: Aeneas elbeszélései, mindez valami regényes búbajt önt a költeményre. A szerelmi rege édje belélopódzik a komoly eposba. Virgil lépésről-lépésre elvezet a szánakozás, a képzelem, az ábránd, a nyugtalanság, a szenvedély egész foklajtorjáján keresztül, a végzetes végig. Előtte senki sem festette a szerelem érlelődésének ezer finom árnyalatát; utána senki sem gyöngédebben, hívebben. Mialatt a királynő kedvese menekülésének történetét hallgatja, nem győzi a kérdést, mint olyan, ki soha eleget nem hallhat e történetből.

«Multa super Priamo rogitans, super Hectore multa.» (Hectorról kérdezve sokat, sokat agg Priamusról.) Szenvedélye az álmatlan éjben, a kedves tekintetén, legcsekélyebb szava emlékéen táplálkozik, növekszik. A szenvedély nyughatatlansága fogta el; tovasiet Aeneastól és bekalandozza a népes utakat. Sychaeus iránti régi szerelme mintha újra ébredne, hogy az új érzésbe vegyüljön! «Agnosco veteris vestigia flammae», (a régi láng nyomára ismerek).^x

Királyi felségérzete gyönyörködik benne, hogy esz-

¹ Dante szószerint reprodukálja e sort, midőn a Purgatórium útja végén anyali látomásul az olajág koszorúval feltűnik

ményítheti kedvesét, hogy a hősből, ki előtt meghajolt, ráismer «az istenek fajtájából való»-ra. De a királynő ismét elvész a nőben. Magán beszéde is szaggatott, mert a szenvedélyé.

És Didó alakja egyidőre a boldog, a telhetetlen szerelmi sovárgásé. Hiába hall harcias híreket az ország féltékeny vezérei felől. Ő most szeretettjét öleli a szerelem egész odaadásával; oldalára köti az ékes kardot, vállára veti a tyrusi bíborköpenyt, melyet saját királyi keze varrt.

És szenvedélyének ez «örjögésével», e teljes önfeladéssal szemben áll Aeneas önuralma, «kegyessége». Mintha Virgil csak azért festené oly hatalmasan a szerelmet, hogy megmutassa, miszerint még *ilyen* szerelem is csekély dolog a férfi valódi életcéljához képest. Didó szenvedélyének árja egy perezre elragadni látszik a kötelesség szigorú elszántságát: de ez elszántság a férfi szíve legmélyén él s az istenség szavára, mely indulásra készíti, újra éled s ő «ég indulni». Elnyomja, szíve rejtekébe szorítja a «gondot», melyet Didó féktelen elragadtatása benne ébreszt. Élete, mely egyideig elészabott útvjáról letért, arra ismét rátér. Itália és sorsa: «hic amor, haec patria est». Meghajol egy magasabb akarat előtt, s e percztől fogva minden, a mi útvjáról eltérítette, a múlté.

Didónak «emlékezetében» ad helyet, mint a ki *volt*.
 () «annyira eltökélt menni», mint a nő, «eltökélt meghalni».

Beatrix, s e megjelenés minden csepp vérét megrezdíti és Virgilhez (ki ezalatt végleg eltűnt) fordulva, mondja:

... «Men che drama
 Di sarigue m'è rimaso, che non tremi;
Conosco i segni della antica flamma.» (Fordító jegyzete.)

Még e történetnek legboldogabb perczeiben is, a költő befejezett művészete előkészített a végkatasztrófára. Közbeszórt rövid szavak, mint: «misera», «infelix». «fati nescia» első jóshangjai a jövődő veszedelemnek. A nyugtalanság, az érzések hirtelen váltakozásai még diadalának órájában is előkészítenek a kedély hullámzásaira, melyeken a legkeserűbb gyűlölettől a szívindító agóniáig keresztülmenendő. A szenvedély finom érzékével, ő az első, ki Aeneasban észreveszi a változást. «Ki csalhatja meg a szerelem szemét?» Méltatlankodásának kitörése elborítja kedvese mentségeit, mint hogy szerelme elragadta kötelességtudatát. Minden méltóság, minden királyi véget ér «a sértett nő dühe» előtt. Szitkok követik esedezését, és átkok a szitkokat, Aeneas meggyökerezett elhatározása ellen támad, mint – hogy Virgil képével éljünk – a vihar a mélygyökerű tölgy ellen. Fájdalmának őrzöngése az utcákon végig űzi, mint egy maenadot Cithaeron éjjeli orgiáiban; végre szobájába fut, mint az űzött vad, és szórakozottan nézi, mint sűrögnek a trójai hajósok a par-ton, az indulás készülétei közben.

Ámde dühén keresztül folyton a régi szerelmi érzés egy-egy hangja rezg. Könyek szakasztják meg átkait. Szitkai és fenyegetőzései közben, a nő gyengédségével, maga ellen fordul, tiltakozik saját erőszakossága ellen:

«Heu, furis incensa feror» (ah! a fűriák lángja szól belőlem.)

Még a könyörgésig is lealázza magát; egy pár órai haladéért eseng. Elhagyatottságára hivatkozik, Aeneas fiára, kit úgy szeretett.

Agóniája néha borzasztóbb, semmint szót találna: csak ama «szótalan szemekkel,» ama «luminibus tacitis» tud felelni, melyekkel később az elysiumi tereken fogadta

Aeneas De bámulatos erélye nem engedi, hogy tettesen, mint tenne egy gyengébb asszony, ki kétségbeesésében, megtörött. Kedvese lábaihoz menesztí nővérét: «hogy semmi próbálatlan ne maradjon.»

Csak midőn mindez hiábavalónak bizonyul, kész meghalni. Ez elhatározás eszméje rég ébredt benne; mint «a ki halni tér,» legelői kérte volt Aeneas, hogy el ne hagyja; de csak midőn minden remény kimúlt, panasolja a lét unalmát, «fárasztja a napvilág látása.»

Álmaiban Aeneas mint keserű ellensége jelenik meg, ki sivár magányba akarja úzni. De a nő e romjában még mindig él a királynő régi felsége. Az éj csendjében halálra leczkérteti szívét: «halj meg a mint érdemled, morere ut mérita es». Végső átka, midőn a hajó elhagyja a partot, többé nem az őrvölgő szerelmes jajkiáltása; egy nép alapítójának hatalmas átka az, mely nemzedékek olthatatlan gyűlölséget hívja e hűtelennek, jövőndő népe fejére. Tusakodása ezzel véget ér.

Ez az átok ismét helyreállítja a költeménynek magasztos köznemzeti harmóniáját. Mert Aeneas, azaz Rómát megátkozza Dido, Carthago özanyja, s a jövőndő nemzedékek bosszúját hívja fel. A bosszú nem késett, a jövőndő nemzedékek Rómaira törtek; de Aenessal, Rómával az istenek voltak, és Didó átka hatálytalan volt: Carthago ledőlt.

MAGYARORSZÁG
A HABSBERG-HÁZ TRÓNFOGLALÁSA
S A
NEMZETI FELKELÉSEK KORSZAKÁBAN.
XVI-XVIII SZÁZAD.

A HABSBERG-HÁZ TRÓNFOGLALÁSA S A MAGYAR NEMZET A MOHÁCSI VÉSZT KÖVETŐ ÉVTIZEDEKBEN.

ORISZÁGGTÜLÉSÜNK TÖRTÉNETÉBŐL. 1526-1545)¹

Ahi, serva Italia, di dolore ostello,
NaVe senza nocchiero in gran tempesta
Non donna di pvovincie, ma bordello..
Purgatorio, Cant. VI.

I.

A magyar nemzet élettörténetének kitűnőleg alkotmányos jelleméből, sorsa önálló intézésének törekvéséből folyó, hogy még olyan korszakokban is, midőn egész léte a küllelenséggel való mérkőzésben vagy a polgári háború emésztő küzdelmeiben látszik elmerülni, még akkor is a korona s a rendi képviseletnek tanácskozásai, alkudozásai s egyezményszerű megállapodásai bizonyos gyúpontokat

¹ *Monumenta Comititalia leégni Hungáriáé. Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel.* A m. tud. akadémia tört. bizottsága megbízásából szerkeszti dr. *Fraknói Vilmos*, a m. t. akadémia rendes tagja és osztálytitkára. Első kötet (1526 – 2536.) Budapest, Ráth Mór 1874 2. *Magyar országgyűlések története,* írta dr. *Fraknói Vilmos*, a magyar akadémia rendes tagja és osztálytitkára. Első kötet (1526-1536.) Budapest, kiadja Ráth Mór. *Ugyanazok II-ik kötet 1537-1545.*

képeznek, melyekben az események szálai kiindulásukban és végeredményeikben összefutnak, melyben a közérzet kifejezést talál. Sőt a conventional tárgyalási formák alatt gyakorta még a belső rugók is feltáruulnak s az ország politikai és társadalmi állapotai ha szinte csak nagy körvonalalaikban, de annál élesebb kibélyegzéssel áttekinthetőkké válnak.

Azon hús év idősakra nézve, mely nemzeti bukásunk megpecsételését, a mohácsi csatát követte, a történelmi tájékozás és megismerésnek ezen forrása rendkívüli gazdagságban patakszik. A gyűlések akár teljes, törvényes országgyűlések, akár részleges, tartományi gyűlések, vagy csak pártkonventikulumok lettek légyen, szakadatlan sorrendben folynak, történeteik bő okmányi adattárral részletezve élednek föl előttünk, a mint *Fraknoi Vilmos* történetbúvári avatottsága, buzgalma és szerencsés keze könyv- és irattárak temetkező porából föltámasztotta.

Nem hiszszük, hogy a történetnyomozásnak sok különféle területei, ágai közül volna egy, melyről Magyarországnak közállapotát a maga általános jellegében e korra nézve találóbban, világosabban föltüntethetni sikerülne.

Persze a rendszeres történelemnek feladata a részletek és események egészét felölelve, átdolgozva, – mint egy átgyúrva – a nemzeti lét összes ágazatainak ecsetelésével, egy comprehensive képet alkotni.

Ezen okmánytárból sem a katonai események, sem a diplomácia vakandokmunkája nem nyomozhatok. Nincs tüzetesen föltárva, számadatokkal megvilágosítva az ország gazdasági állapota, pénzügyeinek végleges kimerülése és talán legkevésbé a szellemi életnek teljes elaléltsége s lassú újjáébredése a reformáció okozta forrongás alatt!

Ismételjük, mindez külön, tüzetesen e könyvben nem

található! De föltalálható mindegyikből annyi, hogy előttünk álljon Magyarország gyászos képe. Pártraszakadottsága, gazdasági nyomorúsága, a nemzet egészének tehetlensége s a vezéremberek elvtelen fejeveszettsége. Az a lemondó kétségbeesés, mely mert maga képtelen megállani és kiküzdeni életét a keletről és nyugatról elétörő hatalmak versenyében, ez idegen hatalmak versenyétől és segélyétől várja megmentését; mint biztatják e hatalmak onnan és túl és mint hagyják cserben, hogy pusztuljon és romoljék. csakhogy maguk hódítsanak a romok és omladékok e dicstelen temetőjében.

A dolog természetéből folyó, hogy mindez nem egy befejezett szabatos rajzban fejlik ki előttünk, hanem szaggatott vonásokban, mondhatni pointe-ékben nyilatkozik, a minthogy az anyagkészlet maga is természetszerűleg megmagszakadó, töredékes.

A Fraknoi rendszeres feldolgozása ugyan biztosan elkalauzolja az olvasót, sőt feleslegessé látszik tenni a közzétett száraz anyagnak újbóli átböngészését. De az *ira* nem érheti be a közvetítéssel. S én nem állhattam ellent a kísértésnek, hogy ne magukat az eredeti okmányokat olvassam végig. Mert elvégre is az utókori történetírás sohasem pótolhatja azt a közvetlenséget, melylyel az egykorú emlékek s okiratok évszázados porrétegei alatt konzerválva, szemlélhetővé válik egy régi ország, és népe s annak viselt dolgai. Olvasni kell azt a régi ingadozó és kezdetlegességében, naivságban – vagy néha túlterheltségben – mégis oly jellemző eredeti nyelvet, hogy tisztán álljanak előttünk az emberek gondolatai, kik írák s a kikiről szól.

Ezen adattárra nézve, melynek egybeállítása a Fraknoi történészi munkásságának legérdemesebb lapjai közé

tartozik, talán nem lesz érdektelen az az adalék, melyet e helyhatósági levéltáraknak itt közölt lajstromából kibővítettünk, és mely az eszközölt kutatásnak széles méreteiről tanúskodik, hogy a legrégebb országgyűlési okmány Bártfa város levéltárában találkozott: országgyűlési törvények 1451.-ből.

És sajátságos, hogy a külföld levéltárai régi nemzetgyűléseink adalékai tekintetében vetekednek a hazaiakkal s a közhatóságokéit fontosság és bőség tekintetében jóformán felülmúlják. Kilencz olaszországi levéltár, a simancasi Spanyolországban és – socius malorum – Lengyelország levéltára rejtett idevonatkozó Írásokat. És bizony sajátságos benyomást tesz az emberre, midőn olvassa, hogy az 1473-ik évi országgyűlés történetéről, melynek eddig csak meghívó levelét ismertük, ép négy századdal később, 1873-ban nyerünk további tudomást *Moszkvából* hol Supala Ferencz találta meg Mátyás királynak biztosai részére kiadott utasítását.

II.

A hanyatlás, melyre a mohácsi vész után Magyarország állami és társadalmi élete minden ágában, minden rétegében süllyedt, e régi országgyűlések – és sűrűen tartattak az azt követő évtizedek alatt, – tárgyalásai, panaszai, kívánságai és tervezetései által élesen megvilágítatik. Meddő eredménytelenségük kimutatása, a történésznek, politikai és kultúrtörténetünk tanulmányozójának maga is egy fájdalmas, de nagy jelentőségű, sokat mondó eredmény. Mutatja a vezérek képzetlenségét, a nép tehetetlenségét, a közviszonyok tarthatatlanságát.

Rendszerint a mohácsi vész maga tekintetik ez állapot szülőanyjával. Pedig egy csata bármily öldöklő legyen, egy évszázados államot, Európa talajában gyökeret vert népet így meg nem törhet. Ne feledjük, hogy csak egy példát mondjunk, Franciaország ember- és hatalomvesztése a középkorban az angolokkal folyt küzdelmekben nem volt csekélyebb, mégis csodálatos ruganyossággal ismét regenerálta magát, a veszített életerőt helyreépítette, s a jóllét és nemzeti dicsőség hatalmas lendülettel fokozódott.

Magyarország ellenkező példát mutat. Egy veszített csata tönkre teszi állami függetlenségét. Pedig ha Mohácsnál 27 ezer ember veszett, úgy Nagyvárad felől egy 40 ezer főnyi kész sereg közelgett. De hiszen a bukás maga

jóval, csaknem egy félszázaddal előbb, vette kezdetét: Mohács csak megpecsételése volt; a következő bajok szűkségképeni eredményei.

Csak hogy olvasva Magyarország romlását, az országgyűlések élőszava «siralmas krónikáját» önkény telén egy gondolat, egy vágy kapott meg.

A pula, gyámoltalan lengyelek kormányzatát. Magyarország sülyedése és gyalázatja korát – hiszen az ulászlói udvar, az ország ez időbeli pénzügyei, a fejtelenség és oligarchái ököljog állapota gyalázatnak is beillenék – közvetlen, minden átmenet nélkül katonai és művelődési, sőt a hagyományos hit szerint még a közkormányzat tekintetében is dicsősége tetőpontja előzte meg, a Hunyadiak korában.

De ha van saltus ama minden szabályt gúnyoló végérhetetlenben, mit embernek hívunk; ha képzelhető az a történet egyes eseményei között, melyekben a véletlen pótolja az okszerű összefüggést – úgy bizonyára nem adatik az egész korszakok között, a történet fordulópontjai, a népek küzködése, emelkedése és hanyatlása egymásutánjában.

S így önkénytelen felmerül a kérdés: vajjon a Hunyadiak ama magasztalt dicső állapotaiban mennyi volt a tartós, benső jó, és mennyi a külső, látszólagos, időleges siker. Szűkségkép kell, hogy e kultúrának, mely idegen földről átplántált volt, s olyan hamar nyomavesztesen eltűnt, már lényegében benne rejlett légyen ez elveszés csirája.

E katonai dicsőség csak egyes nagyok, a homályból régészemen kiváló Hunyadi János és fiának geniálitása, mely megkapja korát, felvillanyoz és győzelemre visz, de szolid, tartós alapot nem tud teremteni, me-

lyen egy szilárd, állandó megbízható védelmi szervezet épüljön.

A közkormányzat igazsága pedig szinte csak egyéni fenség és hatalom áldásos kényszereredménye; sem tartós intézményeket nem tudott alkotni, sem az embereket átváltoztatni, belsőleg jobbakká tenni nem tudta, Azon órában, hogy a nagy fejedelem sírba száll, mintegy varázs-ütésre előttünk állanak az emberek, kik Mohácsig vitték az országot, Mohácson túl pedig gyámoltalanul siránkoznak és idegentől reménykednek és fondorkodnak, árulkodnak.

A Hunyadiak története meg van írva, de e történet dicsősége alól ki kellene keresni a lappangó rothadást, mely előkészíti Ulászlót és fiát – a Zápolyák és Ferdinándok Magyarországot. E régi országgyűlések emlékei az utóbbit tárják fel. Az ország nem tud többé magában megállani. Önállósága felett már el van vetve a koczka. Nem a török invázió okozta azt. «A török tudtunkkal soha meg nem támadott országot, melyben az ellenséget ellentállásra késznek gondolta» – írják a Budán összegyűlt rendek (1532) egyik válaszfeliratukban. S ezzel fején találták a szöveget. A török berohanásai, hódításai, formális uralkodói fennhatósága bizonyára nem következnek vala be, ha Magyarországot ép, egészséges állam- és nemzettestnek látja lenni, ha úgy látja, hogy megvannak benne a független fennállás előfeltételei.

A habsburgi dinastia nem lépett fel hódítónak, egyszerűen azért, mert nem szorult reá; a viszonyok kényszerhatalma elvégzé helyette e munkát Régi jogigényekre támaszkodik, a Mátyás és Frigyes, Ulászló és Miksa közt kötött titkos trónörökösödési szerződésekre, melyek jogszerűségét a magyar alkotmány híve, a nemzet soha el nem ismerheté.

De tuaHa, hogy Magyarország nem lehet a töröké, a magyar nemzet, mint az európai nemzetcsalád tagja, vissza nem eshetik félezeréves nyugati keresztyéni kultúrájából az ázsiai barbárságba, s e visszaesés elől nemzeti létének, fenntartása támaszául a római szent birodalom, az osztrák tartományok, a habsburgi dinasztia tűnt fel.

És mind ez alatt egy nagy dinasztia világalmai ábrándjai, aspirációi lappangtak, mely meg akarta hódítani Magyarországot – bírní és mégis megtörni – mert autokratikus szenvedelmei folytán szükségkép gyűlölnie kelle e sajátságos, konok, szabadság-szerető országot. S ez ellentmondás körül forog ez országgyűlések – nem. Magyarország története.

Magyarország bírásának vágya hivatja össze az első Ferdinand-párti országgyűléseket, melyeknek hivatása egyrészt ellenlábasul szolgálni a Zápolya-párt országos, törvényes szervezkedése ellen, másrészt az új hatalmat törvényesen, lehetőleg az alkotmány formái szerint installálni.

Mégis, éppen e bevezetésnél sértik az alkotmányt, önkényes örökösödési jogra alapítva uralmuk tényét, és nem a magyar alkotmány tradíciója és törvénye szerint: a nemzet szabad választására.

S alig van az új dinasztia installálva, máris előáll a nemzet és kéri Ígérete beváltását; az országnak a töröktől német segélylyel való megszabadítását. S azonnal kezdődik az ámitó játék. Az üres hitegetés, hogy már régtette volna, de a császárnak magának nincs serege a birodalom ellenségei ellen; hogy még pénzt és katonát küldeni fog ma, de bizonyára holnap.

És küldött is. Pénzt keveset és sereget sem sokat. Csakhogy utóbbi a törökben nem igen tett kárt. Annál jobban megérezte az ország lakossága. A valóban lázító a

későbbi forradalmak ez agent provocateurjei mint garázdálkodtak e szerencsétlen országon és népén.

Zápolyaék érdekelt s azért túlzott, de vaj mennyire kimagyarázható német gyűlöletétől egészen eltekintve, csak a Ferdinánd-párti magyarok panaszait kell hallgatni. Gyűlés nem múlik, hogy a legkeserűbb szavakban fel ne jajduljanak, hogy a felségnek el ne panaszojják, miszerint a német katonaság megrabolja a földnépe házáat, istene ol-tárát, a szüzeket elhurczolja. a férfiakat sanyargatja

Roszbabb a töröknél! kiált fel nem egy Ferdinánd-párti magyar. Nehéz elhatározni, az ember e politikán mit bámuljon inkább: a gonoszságot-e, mely Magyarországot elébb meg akarja nyomorítani, hogy azután rab-szolgává tegye, vagy a vakságot, mely nem látja át, hogy Magyarország – az antemurale christianitatis – épsége. a birodalomra, az osztrák tartományok urára nézve is életkérdés, és hogy a mit ma még könnyű szerrel ki lehetne vívni, az holnap már elveszett alkalom, melyre ismét évszázakig kell várni – a minthogy vártak is, hogy azután nagy küzdelmek árán hódítsák vissza a kiszítt, elsanyargatott Magyarországot.

Megdöböntő, hogy az a magyar nemzet, mely har-cziasságáról volt leghíresebb, üdvét mily esdekelve és gyámoltalanul várja idegen seregek győzelmeitől. Az or-szággyűlések, melyeknek iratai, okmányai itt közzététet-nek, fölötte szeretik az általánosságokat; speciális rend-szabályokat, intézkedéseket nem csak hogy magok nem rendelnek el, nem hajtatnak végre, de még nem is ter-veznek. Mégis sok egyes dologról legalább általános be-nyomást adnak. Egynek azonban még nyomára sem igen akadni: s az a magyar véderő szervezésének kísérletei, a

hit, vagy az igyekvés, hogy a honi fegyver segítsen a bajokból kimenekülni.

Pedig kitűnő magyar vitézek e korban is voltak annyian, hogy leonidási hősiség kellett közöttök kiválni. A mi megcsorbult és leapadt, az az ország köznépe nek védképessége és számereje. S a mi volt, az is úgy látszik, szívesebben szállt a német ellen síkra, mint a török ellen. A történeti statisztikából tudjuk, hogy a töröknek későbbi kiűzésében aránylag milyen csekély számú magyarság vett részt, a német csapatok túlnyomó számához képest. A legjobb, a legnemesebb magyar vér a német ellen való győztes és mégis meddő csatákban hullott.

És ha a nép gazdaságilag tönkre tett, békéje feldúlt, harczképessége megfogyatkozott volt, vezéremberemek erkölcsi ereje, harczképessége és szívóssága az önző érdekek e lélekvesztő tusakodásában nem volt különb. Az erkölcsi erő színvonala is jóval süllyedt. A férfiszó megbízhatósága, a közügy önzetlen ápolása, az egyéni érdekek feláldozása ritkábbak lesznek a fehér hollónál. «Pénz és ígéretek» –, írja egy helyütt Szalaházy Tamás, egri püspök, ezek az eszközök, melyekkel a rendekre hatni lehet. Az ország végzetes zavarját olyan apró zavarosnak tekintették e magyar főurak, melyekben szerencsés halászás eshetnék. Ki jószágot, ki hivatalt, ki koronát halászna. Mert a helyzetnek megvan az a kegyetlen iróniája, hogy a midőn az ország két koronás király versengése alatt már-már tönkre megy, a sötétben új trónjelöltek mesterkednek és áhítoznak: Zsigmond lengyel király, Perényi Péter és mindenek felett az az elvetemedett, genialis velencei fattyú – Gritti Lajos.

De ideje, legalább legjellemzőbb részleteiben közelebbről megismerkedni e helyzettel.

Néhány héttel a mohácsi vész után még tökéletes fejtelenségben találjuk Magyarországot. A Miskolczra gyűlt főpapok, főrendűek és nemesek még csak a Zápolyával való találkozást, a fegyveres csatlakozást határozták el.

Hogy mekkora lehetett ez időtájt Magyarországon az inség általában, de különösen a pénzhiány, mutatja azon határozat, mely szerint az egyházaktól II. Lajos alatt pápai engedélylyel elszedett kincsek, ezüstneműek Kassára szállíttassanak és pénzzé veressenek.

Két hónappal később, a székesfehérvári Zápolyapárti koronázó gyűlésen már ezenkívül elhatározták, hogy a megüresedett főpapi javadalmak jövedelmei, az ügynevezett interkalárék az ország közsükségleteire fordíttassanak, és magukat ezen javadalmakat se adományozza a király senkinek: *antequam Regnum in bonum statum redibit. míg az ország jó állapotába vissza nem tér.*

Hogy Magyarország a mohácsi vész óta a mai napig *in bonum statum* mikor tért vissza, bizony nem akad megmondhatója. De a *partialis secularisatió* veszélyétől, mely e végzeményben foglaltatott, a magyar katolikus egyházat a Habsburgház s a török hódítás egyaránt megmenteni sietett.

Egyébiránt ezek az első János-párti ülések a maguk

ijedt fejeveszettségükben már épen azon kezdik, min valamennyi utódjuk végzi; a nagy hangzású, kongó frázison. Meg van írva, hogy a tanácskozás tárgyául azt a nagy kérdést tűzték ki: «a hon védelme és megmaradása tekintetében mit kelljen cselekedni». De az összes tárgyalásokon végig húsz nehéz esztendőn keresztül nem igen akadunk rendszeres javaslatra, vagy részletes tervre, mely e kérdésre komolyan megfeleljen.

Érdekes tüneménye ezen első üléseknek ama lángszavú férfiúnak, a magyar táblabíró legkiválóbb prototypusának, *Verbőczy* Istvánnak szereplése. «Magántársalgás és nyilvános szónoklatokban – írja Fraknói – leginkább az 1505-iki végzést hangsúlyozta.»

Tudniillik a rákosi országgyűlés ama híres végzeményét, mely szerint, a rendek idegen származású fejedelmet Magyarország királyi székére soha többé nem emelendek. E végzemény eredeti szövegét kell elolvasni, hogy az embernek fogalma legyen a habsburgellenes párt szelleméről, a nemzeti forradalmak századain át talán egészen napjainkig. Hosszabb ideje, hogy olvasók, de az még igen élénk emlékezetünkben áll, hogy többek közt a szittya-vér fölbuzdulását is hozza föl egyik érvül.

Történetileg beigazoltnak tekinthetjük, hogy már e végzés hozatala is, még akkor 21 évvel Mohács előtt, legenyhébben szólva, politikai hiba volt; mert már akkor is annyira tisztázva volt a helyzet, miszerint e végzés foganatosításának lehetetlensége belátható vala. A nemzeti érzületnek heves, de tehetetlen föllobbanása volt, melynek a tényleges viszonyok, az ország akkori létfeltételei egyáltalán meg nem feleltek.

A koczka már akkor is el volt vetve, és midőn később a magyar királyság a Csele patakjába fulladt a dol-

gok természete már eldöntötte volt Magyarország sorsát s a trónkövetkezésnek tényhatalmi rendjét.

Többé kérdésen kívül áll, hogy a habsburgok trónra jutásának kényszere szólott a dolgok állásából. Magyarország európai múltjánál, fejlődésénél, nyugati keresztyén kultúrájánál, jövője érdekeinél fogva a *nyugatra* volt utalva. S a nyugatot Ausztria, Németország, a habsburg-dynastia képviselte.

Ha a nemzet e nagy ténynyel idejekorán leszámol és *egyértelműleg* odatörekszik, hogy érvényesülése a Magyarországra nézve lehető legelőnyösebb módon történjék a mi – ismételjük – az *egész* országnak, az *egész* nemzetnek bizonyára jobban sikerülendett, mint ez ország, e nemzet meggyöngített felének, akkor Magyarország egész léte, végzete a XVI. és XVII. században minden valószínűség szerint teljesen más fordulatot vesz vala, más, és talán szerencsésebb fejlődésnek indul, mint a hova az érzelmeik és hatalmi érdekeinek politikája vitte. Jól tudjuk, hogy ezen retrospectiv kritika mennyire meddő, problematikus, sőt történelmileg jogosulatlan. De szükségesnek tartottuk, ezen történet-politikai álláspontot eleve megjelölni, bizonyos félreértések kikerülése végett, melyek Magyarország állapotának és Ferdinánd uralkodásának alább következő sivár vázlaiból következhetnének.

Ismétlem: nekem a politikai jogosultságnak fölénye egészben véve a Ferdinánddal szövetkező, párt részén állónak tetszik.

De azért a tényeket nem némíthatjuk el s eszünk ágában sincs e politika árnyoldalait, sőt tényleges alakulása szerint nemzeti szempontból való kudarczát a párt-ember elfogultságával akár leplezni, akár fehérre mosni. És most térjünk vissza Verbőczyre. «Ez idegen feje-

delmek – így szónokolt a tokaji gyűlésen (1526. okt.) - többnyire fukar, kegyetlen és hanyag kormányzás által bélyegezték meg magokat, súlyos csapásokat háritva a szegény hazára. Im eleven példa Ulászló, ki mint egy vén asszony tunyán, dicstelen' ült a trónon. Elhallgatjuk szerencsétlen fiának vakmerőségét, melylyel seregünk virágát, ellenségeink között egykor félelmet és rettegést gerjesztő erőnknek és vitézségünknek babérját, ocsmányúl és gyalázatosan elvesztette. Valóban az irgalmas isten különös gondviselésének és jóságának tanújelét láthatjuk abban, hogy e jeles és bátor férfiút (Szapolyai Jánost) a minapi gyászos harcz terétől távol tartani és életét megmenteni méltóztatott. Ekként legalább egy oly férfiút tartott fön részünkre, ki képes és hajlandó hanyatló hazánkat e siralmas időkben bölcs tanácsával és győzhetlen fegyverével támogatni, fölvirágoztatni. »

A történetre utalunk és kivált a Fraknoi könyvére, az ugyanaz évi december havában Székesfehérvrott történt koronázás részletei tekintetében. Az egész jelenet méltán beillenék Shakespeare valamely angol történeti tragédiájába.

E jelenetnek korabeli német krónikása, Widman, a koronázást megelőző választási aktusról szólva következő flegmatikus jellemzéssel zárja be sorait: «Ist demnach für ein Geschrei und nicht für eine Erwählung zu halten.»

Említésre méltó, hogy e gyűlésen a rendek különválasztva tanácskoztak. Az alsó nemesség a városon kívül elterülő mezőn ősi szokás szerint szabad ég alatt; a főrendek Zápolya lakásán a prépostság épületében.

A főrendek határozatát, mely szerint Szapolyay János ellenmondás nélkül, Magyarország királyául kijelöltetett. Verböczy István vitte meg a nemességnek. «Uraim, ma-

gyarok! – kiáltá – tudjátok, hogy fő- és kormányzó nélkül vagyunk, országunk pedig elpusztulva áll; tudjátok azt is, hogy a fenséges ausztriai főherceg kivan királyunkká lenni: mondjátok véleményeteket: akarjátok-e őt vagy nem? Egyhangúlag hangzott a felelet: «A világért sem.» «Kit akartok tehát királyul?» kérdé tovább. És hasonlólag egyértelmű, zajos fölkiáltással fejezték ki akaratukat, hogy Szapolyay János legyen királyuk.

Midőn a zaj lecsendesült, Ferdinand egyik követe lépett elő. Küldője mellett egyenesen felszólalnia, nem lát-szott időszerűnek. Egyedül arra figyelmeztette a nemességet, óvakodjék a királyválasztást végrehajtani, miután a rendek nagy része távol van. Verbőczy ezen intelmet rögtön kiforgatta hatásából. «Minden nap. – monda – sőt minden órán rajtunk lehet az ellenség; rögtön szükségünk van királyra; egy pillanatig sem várakozhatunk » Majd egy hosszú dárda emelkedett Verbőczy mellett, e dárda hegyén számos függő pecséttel ellátott okmány lógott. «Íme uraim! – folytatá Verbőczy – itt az Ígéret, itt az esküvel erősített végzés, mely szerint a megyék és urak mindannyian fogadták, hogy soha idegent nem választanak királyukká.»

S a székesfehérvári koronázás után e gyűjtemény adalékai közt többé csak futólag találkozunk János király e hívével, a nagy kardinális és Gritti után a legjelentékenyebb, ama kiváló egyéniségek sorában, kik a Zápolya-uralom érdekében működtek – nála egy sem hívebben, kitartóbban, önzetlenebbül.

Mint maga a rákosi végzés, úgy az egész magyar nemzet politikája ez időben szenvedélyes gyűlölet rabsága alatt áll. Amaz ezredéves gyűlölet alatt, mely egy óriási eposz gyanánt végighúzódik a magyar nemzet történetén.

A pozsonyi királyválasztó országgyűlésről, a Ferdinánd-párti magyarokról Zsigmond lengyel király követei Esztergomból írják uralkodójuknak: «Contractum est hic tantum odium, nescimus quo facto, adversus Germanos, ut pre illis Turci fratres et amici reputantur.» És *Kriziczky* püspök e követek egyike, ugyanakkor *Brodarics* szerémi püspöknek János király hívének, írja: «Haec gens vestra acleo frémít in Germaniam, nescimus, quo malo facto, ut nefas sit nisi cum contumelia nominare.»

Nevezetes, hogy ugyanez időtájban írja *Frangepan* Kristóf *a tótország rendekről* Dandolónak: «Unica voce dicono tutti signori nobili el popolo, che prima volono rendersi al turcho, che essere sotto alemanni.» – Egyhangúlag mondták a nemes urak és a nép, hogy inkább lesznek a törökéi, hogyses németekké váljanak.

János király pedig Bártfa városához intézett meghívó levelében (a Budán tartandó országgyűlésre) ezeket írja: Non enim desunt plerique, qui sub specie boni zizanium seminare, et sub nomine tutelae et defensionis Regni, periculum et exterminationem Gentis, ac linguae hujus Hungaricae, quaerant et procurant.

«Mert vannak többen, kik a közjó ürügye alatt konkolyt hintenek, és e birodalom gyámkodásának és védelmének örve alatt ezen magyar nemzetnek és nyelvének végveszedelmét és kiirtását keresik és munkálják.»

Látni való ebből, hogy a nemzeti, a faji mozzanat egész öntudatosan és súlyosan játszik közre a két fejedelem romlásos versenyében.

IV.

Persze, ma negyedfél század elmúta után az események összeségét, a helyzet minden oldalát szemlélhetvén, vajmi könnyű a történeti bölcelet álláspontjára helyezkedni és a gyűlölet ilyenén egyoldalúságaitól magát emanczipálni.

De a rohanó áramlatok kellő közepén annyival is nehezebb lehetett ez egyéni érzések elnyomása, ha meggondoljuk, hogy az új dynastia – és talán közelebb járunk az igazsághoz, ha hozzáteszszük – bécsi tanácsadói által sugallt első fellépése éppen nem lehetett rokonszenvet keltő.

A helyett, hogy megtudott volna alkudni a helyzettel és abban az egyben követte volna János király példáját, ki trónfoglalását a szabad királyválasztásnak nemzeti ősjogára alapítá, addig a Habsburg-dynastia elejétől végig a maga föltétlen és kétségbe nem vonható öröklési jogának teoriáján nyargalt, a magyar közjog legsarkalatosabb szabványait ahhoz akarta erőszakolni, s így csak sértett ott, hol a régi törvénynek és törvényes szokásnak óvatos, eszélyes elismerésével ép oly bizton ért volna czélt, még pedig az alkotmánytagadás minden gyanúja nélkül.

Érdekes, hogy mily tervszerűleg járt el kezdettől

fogva, a végből, hogy az örökösödési jog hitét meggyökereztesse a nemzetben.

Az 1526. szeptemberében megtartott Ferdinand-párti első országgyűlés meghívóiról ezeket írja Fraknói:

«Sem a nádor, sem a királyné levelei a király választást nyíltan nem jelölték ki az országgyűlés föladatául. Csak «az ország megroncsolt és megfogyatkozott állapotának helyreállítását, a közüdvöt és honvédelmet illető dolgok tárgyalásáról van szó. Ezen eljárás oka, úgy látszik az volt, hogy miután Ferdinand örökösödési jog alapján igényelte az országot, ezt kijelenteni a magyar tanácsosok veszélyesnek látták, ellenben a királyválasztás jogát elismerni Ferdinand részéről jogfeladásnak tekintették volna. Ők maguk később azt állították, hogy a királyválasztásról azért nem szóltak a meghívó levelekben, mert ezt a király temetése előtt tenni az ország régi szokása tiltotta.»

A királyi városokhoz intézett leveleiben írja Ferdinánd, hogy mint Magyarország természetszerinti örökösét el ne hagyják. Ismét lejjebb, hogy ne csak örökségi jogánál fogva válaszsák stb.

Az ausztriai tanácsosok magának Ferdinándnak ez iránti kérdésére, szó szerint így válaszolnak:

«Auch als die Hungern kain waal ze thun haben, sondern di Kunigliche Maiestät angeender regierender Erbkunig in Hungern ist, und die Hungern kein annder Macht zethun haben, dann die Kunigliche Maiestät fur iren regierenden Erbherm zuerkhennen, und Ír Maiestät on widerstand zu cronen, inhalt der vertrag.»

Azon hosszú utasításban, melyet Ferdinánd a pozsonyi királyválasztó gyűlésre induló biztosainak adott a végső passzusban meg van írva, hogy követeljék, misze-

rint Ferdinándot királyivá, Annát pedig királvasszonynyá «acceptent, suscipiant et déclarent»; elfogadják, vállalják és kinyilatkoztassák. Törvényszerű választásról, mint látjuk, szó sincs.

Persze, a gyűlés színe előtt némileg más húrokat pengettek. így azon Ferdinánd királylyal közösen megállapított igen nevezetes beszédben, melyet a nádor felszólalása után *Rauber* Kristóf laibachi püspök tartott, többek közt ezeket is mondja:

«Ámbár pedig a fenséges csehországi király, úgy mint Ulászló magyarországi királynak veje. azon szerződésnél fogva, melyet az ő szépatyja Fridrik és nagyatyja Miksa felséges császárok Ulászló királylyal kötöttek, ezen országra a légérvényesebb örökösödési joggal bír, minélfogva szabadságában állott volna a királyi koronát bitorló vajda ellen igazságos fegyveréhez nyúlni: ő mégis kímélni akarta a keresztény vért. s míg lehet, mindenkor kíméli; főként a magyarokat, kik a vallás- és hitért számos éven át vitézül harczoltak. jelenleg pedig sokféle csapások által megszagatvák és elborítvák, haddal megtámadni soha sem akarta, hanem a ti megegyezéseket, választástokat várja: e szabad népnek szeretete és becsülése, nem pedig gyűlölete után vágódik.»

S ugyancsak e beszédben találjuk először kifejezve a gondolatot, hogy *Magyarország az örökös tartományok sorsára is döntő befolyással bírhat*. Az évek folyamában, midőn egy pár ezer garázdálkodó német katonának Magyarországra küldése rendkívüli engedménynek, honmentő cselekedetnek van feltüntetve, ez eszme alig egyszer-kétszer csillámlik fel: «A fejedelem», mondja a püspök, «legott gondolkodni kezdett, miként, mily tanácsal és erővel lehetne e nemes országot, a török kár-

hozatos uralmától megszabadítani, várait, úgymint Nádorfehérvárt és a többi véghelyeket visszaszerezni, magát az országot előbbi állapotába és szabadságába visszahelyezni. Mert szeme előtt lebegett, hogy ha ezen ország hosszabb ideig a török hatalmában lenne, az ő ausztriai tartományait is hasonló veszély érhetné; egyszersmind arról is megemlékezett, mennyivel tartozik ő Magyarországnak, mind a jó szomszédságnál, mind a kölcsönös sógorságnál fogva, mely őt és a császári felséget a fenséges La-joshoz köté.»

Körülbelül egy évvel később (1527. októberben) János király a magyar rendeknek, kik Budára, majd Fehérvárra gyűltek Ferdinánd megkoronázása végett, ezeket írja: «Tudvalevő, mekkora öldöklést vittek minap végbe Pest városában és más helyeken az ő (Ferdinánd) csatlósai, nemzetünknek örökös ellenségei, és naponkint véghez vinni nem szűnnek, hogy ellenünk való régi gyűlölségüket csordultig kitöltsék, s e nyomorba süllyedt, megszorodott magyar nemzetet végkép kiirtsák.»

Alább pedig még jobban erősítendő Ferdinánd megkoronázása elleni heves tiltakozását és intelmeit'

«Szemeitek előtt legyen testvéreitek legyilkolása, javaitok elrablása, a szüzek elragadása, és minden rendbelieknek megkeserítése, melyet a németek rajtatok elkövettek; tekintsétek, mely iszonyú büntetteket követett el ez országban, mielőtt király lenne, és gondoljátok meg, akkor mit fog művelni, ő és orczátlan nemzete (nacio sua insolentissima), midőn majd királyivá választatik, s ez országban megfészkei magát.»

Ha meggondoljuk, hogy e szenvedélyes panasz a legszemélyesebben érdekelt ellenféltől ered ugyan, de hogy alig van Ferdinánd-párti gyűlés, melyen ezen állítások az

osztrák szövetség pártjabeli magyar uraktól meg nem erősíttetnének – mint alább még látni fogjuk – ugyan-csak el kell ismernünk, miszerint e német-gyűlölet tényleges jogosultság híjján nem szűkölködött.

Ez első országgyűlések történetéből alig van érdekesebb okmány, mint az a levél, melyet V. Károly német császár intézett a magyar rendekhez, hogy őket az 1527. évi márczius hóban tartott budai országgyűlésen Ferdinánd megválasztására buzdítsa.

E levél páratlanul áll az egész gyűjteményben; úgy kirí ebből a keretből, mely csak Magyarország szomorú, de elvégre is szűk képét fogja körüli. Egy hang ez ama világhüzelem zajából, melyet akkortájt a német császár hatalmas alakja keltett és folytatott. És bár valószínűleg degen és talán épen osztrák kéz fogalmazása, reánk mégis Jyan közvetlen, sajátos benyomást tett, annyira magán hordja írója (avagy aláírója) egyénisége bélyegét, mintha a daliás, viszontagságos fejedelmet magát hallanók.

A levél *Granadából* van keltezve és következőleg kezdődik:

«Hogy föl vállaltuk a római birodalom kormányzatát. s a keresztyén köztársaság védelmét, mindenha legfőbb igyekvésünk vala, hogy ezeket békességben vihessük, és fegyvereinket a keresztyén fejedelmek segélyével, hitünknek örökös ellenségei ellen fordíthassuk. így alkalom adtán a felséges francia királyival, nekünk akkor foglyunkkal – nostro tunc captivo – (a páviai ütközet után) békét kötöttünk, és megállapítottuk és eldöntöttük, hogy a törököt haddal támadjuk meg, s ennek folytán segítettük, hogy Franciaországba visszatérhessen. Míg dolgainkat előkészítettük, hogy a közeli nyár multával Olaszországba menjünk, onnan pedig a köztársaság közös ellenségeit tűzhe-

lyeitektől, határaitoktól elűzzük, ugyancsak a francia király megfélelkezve hitéről és esküjéről, szeretetünkről, és jóakaratunkról s a római főpap Olaszország más fejedelmeivel, ellenünk támadó szövetségre léptek s országainkat maguk között fölosztják, ellenünk, készületlenek ellen pedig hadat izennek.» ...

Ezt mentségül hozza föl, hogy a törökök ellen az ígért birodalmi segély elmaradt.

E levelet Ferdinánd király abbeli saját leveléhez mellékelte, melyben óvja és inti a rendeket, ne engedjék magukat a vajda által elcsábíttatni, hanem csatlakozzanak ő hozzá és vele együtt harcoljanak a haza megmentéséért.

Ámde az a budai országgyűlés, melynek e fejedelmi intelmek szólottak, – a legnépesebbek egyike – épen János-párti buzgalmában nem ismert határt. Jellemezze a hangulatot, a Zápolya-párt szellemét és fölfogását azon szenvedélyes válasz néhány kiválóbb passusa, melyben V. Károly és Ferdinánd említett levelei ellen tiltakoznak:

...«Felséges fejedelem! Károly császár úrnak említett levelére, vagy külön küldöttel, vagy levelünkkel fogunk válaszolni. A mi azonban Felséged levelét illeti, dolgainknak és szabadságunk állapota megkövetelni látszik, hogy arra most mindjárt megfeleljünk. Fenségednek tehát nem kellene, néhány magyarnak, egyébként testvérünknek, barátunknak, most pedig verseny felünknek tanácsára, ki megfélelkezve a haza, Magyarország sz. koronája, és önönvérünk eránti húségről, most Posonyban kószálnak, avagy más által meggyőzelve, sem Felséges és kegyelmes urunkat János királyt, kit egyező szavazattal és választással, törvény és szabályszerint megkoronáztunk, erdélyi vajdának nevezni és királyi felségének címét, melylyel jogosan él, tőle elvenni: mondjuk, nem kellene Fensé-

gednek sem magamagát Magyarország királyának nevezni, sem bennünket alattvalóinak hívni, mikor Felségedet sem koronás, törvényes királynak, de még elválasztottnak sem ösmerjük el, s a jövőben sem fogjuk elősmerni. Mert van nekünk, a mint feljebb előrebocsátottuk, királyunk, nekünk kegyelmes urunk, kit egyező szavazattal és értelemmel megválasztottunk, s a királyi szent koronával már felavatunk, a kitől holtaiglan elválni a dolgok semmi fordulata, a szerencse semmi esélye folytán nem akarunk soha.»

«Állítja azonkívül Felséged, hogy Magyarországra valamely örökösödési joga volna. Tudja meg Felséged, hogy ezen Magyarország sem adományos, sem hűbéres, sem eladó nem volt soha, hanem szabadon, és minden külföldi fejedelem fennhatóságától menten állott fenn és úgy áll most is ... »

De azért Ferdinánd igyekezete uralkodását örökösödés jogára alapítani az évtizedeken keresztül folyton kísért. Mindjárt az 1539-ki pozsonyi országgyűlés királyi propezízióinak megnyitójában benn van, hogy ő felsége örökösödési jogai alapján igényt tarthatott a magyar trónra.

Mire a Ferdinánd-párti rendek nem is mulasztják el megjegyezni, hogy «ők nem más jogcímen, hanem Magyarország ősi szabadságai értelmében szabad választás útján fogadták el ő felségét uralkodójuknak». A választ megkapták a király egy későbbi leiratában, melyben írja, hogy őt az ország védelmére «az előtte uralkodott magyar királyokkal kötött szerződésai és örökösödési jogai» készítették: holott a magyar közjog e szerződéseket soha legkevésbé is jogérvényesnek nem ismerte el, s a nemzet az önkény ez állítása ellen mindenha tiltakozott.

V.

De térjünk vissza az 1527-diki budai országgyűlésre. Az ott alkotott törvénycikkelyek elsejével, a rendek ajánlják egész ingó vagyonuk, aranynak, ezüstnek, készpénznek, ökröknek, juhoknak, disznónak és igavonó marhának tizedét, az ország védelmének költségeire. Hogy azonban János király pénzügyi kormányzatában mennyi lehetett a hit, mutatja következő betűszerint visszadott, meztelen szavak toldaléka.

« ... Mind ő Felsége, mind az általa választott országos kincstárnok, legnagyobb keresztyéni hitőkre köteleztetnek, hogy az ország ezen kincsét, csak azon végre igazgassák és költsék, melyre ezen egész ország adta. *«Ő királyi Felsége abban bizonyos lehet, hogy ha ezen kincscsel nem azt művelné, a mit v Felsége az országlakosoknak mondott, soha ezen ország ő Fel-*

«A kitől holtiglan elválni a dolgók semmi fordulata? a szerencse semmi esélye folytán nem akarunk soha.»

Az első, ki az ország valamennyi főurai és rendjei élén 1.527. márczius 24-én e büszke szavakat aláírta: Paulus de Warda, *Várday Pál* esztergomi érsek, Magyarország primása, született pápai követ, az ország főkancelárja stb.

Ugyanez év október 6-án, tehát alig egy fél évvel

később, Ferdinánd király a budai várpalotába gyűjté össze a megjelent pártjabeli főrendeket. Latin nyelven tartott hosszabb beszédére, melyet magyarul a kancellár, Szalaházy Tamás, veszprémi püspök tolmácsolt, ezeket felelé a főrendek első szónoka:

Mindannyian, kik Lajos király halálát túléltek, meg-gondolván, hogy az ország védelme tekintetéből, nagy hatalommal és számos országokkal bíró uralkodóra van szükségük, Ferdinándot óhajtották királyukul. Miután azonban a szepesi gróf pártja felülkerekedett, annak királyivá megválasztását inkább félelemből engedték meg, mint jóváhagyták; a koronázáson nem szabadakarattól jelentek meg, hanem azért, nehogy elmaradván, kárt szenvedjenek. Mindnyájunk előtt ismeretes, mennyire döllyfös és kegyetlen a szerencsében, mennyire gyáva és tehetetlen a szerencsétlenségben; mit most ismét bebizonyított, futásnak eredve, mihelyt Ferdinánd hadainak közeledését hírül vette. Ennek folytán örömmel értesültek Ferdinánd győzelmeiről és szerencsét kívannak neki. Királyivá választatását mely Pozsonyban a királyné hívei által történt, érvényesnek ismerik el, s közmegegyezésükkel járulnak hozzá. Azokat, kik vele ellenkeznek, ellenségeiknek fogják tekinteni. A szepesi gróf, ki vétkes erőszakkal foglalta el az országot, mint felségsértő, fegyverhatalommal üldözöbe veendő; mivégre készségesen ajánlják fel a királynak fegyverüket és vagyonukat.

«Vegye át a király haladék nélkül az ország kormányát, és koronáztassa meg magát Székesfehérvárt, A főrendek és nemesek készek rögtön küldöttséget indítani Perényi Péterhez, s őt a korona átadására felhívni.»

E szónok Várday Pál volt. kit János király tett meg e gri püspökből esztergomi érsekké.

Midőn harmadfél évvel később János királynak csakugyan sikerült «Acheronta movere», s a kegyelmes szultán meghódította számára Magyarországot, a Budára hitt országgyűlésen (1530. február) csak két főpap megjelenéséről van tudomásunk; egyikök Várday Pál.

Egy darab ideig szemünk elől veszítjük a derék érseket; de már az 1535-diki pozsonyi országgyűlésen igen élénk részt vesz mint Ferdinánd király tanácsadója.

Az 1537-dik év január havában tartott pozsonyi országgyűlésnek legnevezetesebb ténye volt, miszerint a rendek, királyi subsidium gyanánt minden jobbágytelek után *egy* forintot – és a hadak fizetésére *két* forintot ajánlottak volt meg, melynek fele április, második fele július 25-dike előtt fizetendő és pedig minden kivétel nélkül, még a nemesek házaiban lakó jobbágyok sem lévén fölmentve. Egyszersmind a porták új összeírása rendeltetett el és intézkedés történt az 1535-diki országgyűlésen megajánlott, de meg nem fizetett adók behajtása iránt. A főpapok, más egyháziak és világi urak, kik tizedeket bírnak – az esztergomi érsek kivételével – a tizedjövedelem tizedrészét, a lelkészek, a kápolna és oltár javadalmak birtokosai pedig fejenként három forintot tartoznak az ország védelmének költségeire fizetni.

Thurzó Elek királyi helytartó volt a mozgató lelke eme rendszabályoknak, melyek a nemzet minden rétegét a közadózásban való részvételre bírni célozták. S a királyi helytartó alakja talán az egyetlen, mely becsülettel válik ki amaz országnagyok sorából, kikkel e gyűlések folyamán találkozunk. A nagy döntő cselekvésre való képességet benne sem fedezzük föl; de látjuk a tiszta szándékot es a becsületes akaratot.

De a nyitrai részleges gyűlésen a király magyar tanácsó-

sai, a világi és különösen az egyházi főurak minden követ megmozgatnak a Thurzó adóterveinek megghiúsítására. S itt ismét az esztergomi érsek Várday Pált látjuk kiválni, a mint feliratban támogatta társainak ez iránti előterjesztését. Különösen hangsúlyozta, hogy az ország törvényei és ősi szokásai értelmében csak a királynak van joga adókat kivetni s ezen jogát bitorolták a nyitrai rendek. Továbbá mindenek fölött sérelmes a királyra nézve azon határozat, mely szerint a befolyó pénzből semmi sem fordítatik a király szükségleteire. Ugyancsak Várday, Pozsonymegye közgyűlésén követei által kijelentette, hogy a nyitrai végzéseket nem ismeri el érvényeseknek. És hihetőleg az ő befolyásának tulajdonítandó, hogy a nevezett megye közönsége, bár követei hozzájárultak volt a nyitrai végzésekhez, ezek alól magát kivonni igyekezett.

Midőn öt évvel később (1542) a pozsonyi országgyűlésen a magyar főrendek fölháborodva a németnek, Ferdinándnak ámitó hitegetésén, ki a török ellen nagy garral összecsdített 30,000-nyi sereget csatázatlan elszéledni engedé és a magyar törvény erőszakos sérelmével elfogatta Perényi Pétert s a német-újhelyi börtönbe zárata, Thurzó Elek leköszönt: ekkor Várday Pál ragadja magához a helytartói vezértisztet.

Csak így szárazon szembesítjük e tényeket. Elég hangosan beszélnek. A szereplők közül kevés van más anyagból gyúrva. Várday tipikus alak – mely különböző változatokban a rendi társadalom minden rétegében ismétlődik.

Már ekkor vásárt ütött az a szemérmetlen jellemtelenség, mely mint a napraforgó a pillanatnyi sikerre nézett, melynek eredete a múlt korszak corrupciójára vezetendő vissza s a jövőben elfajzott a Balassa Menyhártok torz-

képéig, melyet egy korabeli magyar pasquill oly velős gúnynyal ostorozt vala.

Történelmünkben a köpeny forgatás, a hűtlenség, az adott szó megszegése semmi korban, – pedig voltak, melyek súlyos ínségben a tárgyalt korszakkal vetekedtek, – ily mértékben el nem harapódzott soha.

Mindig elevebb volt az erkölcs és szemérem érzéke.

Példáját egyhamar alig találom, ha csak azon gyalázatos jelenetekben nem, midőn századunk második évtizedében a napóleoni uralom bukása után, Franciaországon tábornagyok és herczegek, senátorok és miniszterek, futó napok változásai szerint homlokegyenest ellenkező meggyőződéseket és személyes ragaszkodásokat váltottak.

A hol az emberek egész tömege igen hitvány, ott természetükön kívül mindig a viszonyokban kell határozó és épen azért talán mentő okoknak fenforognia. Mert az embereknek egész tömege aligha szokott az évek hosszú során keresztül igen hitványnak lenni. Rendes viszonyok közt a feneketlen jellemtelenség ép úgy egyesek előjoga csupán, mint a kiváló erények birtoka.

Mi e tünemény okát e helytt két speciális korabeli körülményben véljük találhatni.

Az egyik az országnak, épen úgy, mint az egyénnek, rendkívüli ínsége, nyomora: az pedig minden időben a cynismus melegágya volt.

A másik – és szorosabb, nyomatékosabb – azon idejekorán meggyökeresedett tudat, hogy a két versenyző fél bármelyike alatt egyaránt pusztul az ország, és hogy abban mindkettő tökéletesen megegyez, minél fogva a haza megmentésére nem tett semmit. János aegise alatt a török dúlt: Ferdinándé alatt a német. Ferdinánd

nem üzte ki a törököt és János nem egységesítette az országot a német leverése által.

Valljuk be, hogy a dolgok ilyen állása mellett, a korabeli magyar embernek nagyon nehéz volt a választás; vagy talán épen nagyon könnyű. A politikai skepsis csakhamar felébredhetett és bóján tenyészett.

Már pedig a politikai skepsis huzamosabb, majd állandó uralma a politika terén, minden jellemépséget szükségszerűleg el kell, hogy sorvaszszon.

VI.

Magyarország hanyatlása, önállósága még árnyékának is eltűnése a negyedik évtized fordulójával – az 1530. évvel – kezd a maga siralmas meztelenségében kiríni.

A múlt év nyarán ismét itt járt a török és János király most a pogány fegyverek győzelme alapján hirdett országgyűlést. A helyzetet mi sem jellemzi jobban, mint az a meghívó levél, melyet Vas megyéhez intézett az az elvetemedett kalandor, ki a szerailok és az uralkodóbasák kegye keresésének aljas mesterkedéseivel Magyarország tényleges kormányzóságáig vitte föl dolgát. *Ludovicus Gritti* ily hangon ír:

«Tudjátok, hogy a hatalmas török császár úgy parancsolta nekünk, hogy Budára jöve, megtudjuk, mily állapotban legyen ezen Magyarország, és kik engedelmesek, és hivek felséges János királyhoz, kegyelmes urunkhoz, és kik nem azok, és mindezeket mielőbb megjelentsük ő császári felségének, a ki nekünk bizonyosnak ígérte, hogyha csak ezen ország főpapjai, zászlós urai és nemesei vissza nem térnek nevezett kir. felségnek engedelmességére és hűségére, kora tavasszal azonnal egész erejével bejövend, és nem olyan könnyőre és szerényen, mint múlt nyáron, nemcsak hogy magukat ezen hűteleneket, de ja-

vaikat is tüzzel-vassal pusztítandja, és egész szigorával megsemmisítendi. A miért is intjük uraságotokat. semmi másban, mint János király hűségében ne helyezzenek reményt és ide Budára gyűljenek ... Secus non futuri – másképp nem cselekedvén.»

És hogy ez nem volt az elbizakodott parvenü pilanatnyi szeszélyének kifolyása, szomorúan bizonyítja magának János királynak ugyancsak Vas megyéhez hasonló kelet alatt irt hasonló levele, mely forma tekintetében kissé enyhébb, de lényegileg ugyanazon, de még súlyosabb - mert hisz Magyarország fölkelet királyától eredő megaláztatást tartalmaz. Ő is a hatalmas császár parancsára hivatkozik és leghatalmasabb érve, hogy a török tüzzel és vassal fog mindent elpusztítani.

Másrészt, hogy a Ferdinánd-párti magyarok milyenek látták az ország állapotát, és hogy Ítélték az osztrákok gazdálkodása fölött, arról hadd szóljon az az előterjesztés, melyet (1530. május hóban) Pozsonyban tartott Ferdinánd-párti országgyűlés a király elé terjesztett:

«A nemzet biztosan várta, hogy a király a belviszályokat megszüntetendi, a véghelyeket visszaszerzendí. Azonban, miután alig néhány hónapot töltött az országban, eltávozott, hogy a külföldön segílyt eszközöljön, ki *«Mit eszközölt ki felséged a lefolyt négy év alatt, előttünk ismeretlen; de igyekezeteinek gyümölcseit nem élvezte még az ország.»* Ellenben távolléte alatt roppant károkat szenvedett, nem csak a török, hanem a királyi hadaktól is. «Bármerre járt felséged serege, mindenütt a legkegyetlenebb ellenség módjára dühöngött, nem téve különbséget a hű rendek és a lázadók között. Számos városokat és helységeket fölgyújtott: számos ártatlanokat, egyháziakat és világiakat legyilkolt; a népet bőrig kifősz-

totta; elvette gabonáját, barmait, bútorait és ruháit. A városok és helységek pusztításánál mintegy rendszeresen leelőbb a templomokba rontottak; mindent, mit ott találtak, szent és világi tárgyakat egyaránt, elragadtak; sok helyen az úr testét sem kímélték. Ezen emberek semmi különbséget nem tettek az úr háza és az istállók között; csakhogy talán ezekben kevesebb gonosztetteket követtek el. Sértenők felséged füleit, ha elbeszelnők kicsapongásaikat, melyeket asszonyokon és szüzeken, kegyetlen tetteiket, melyeket szerzeteseken és papokon elkövettek.»

Továbbá Magyarország, emberek emlékezete óta soha oly számos és súlyos adókkal nem terheltetett, mint Ferdinánd alatt, részint a kamara, részint a kapitányok által.

Az ország rendei ekkor már meghódoltak volt Ferdinándnak kevesek kivételével, a kik szintén hajlandók voltak az ellenpártot elhagyni. Most azonban látván a kegyetlen tetteket, az elnyomatást és tapasztalván, hogy védelmet nem remélhetnek tőle: az ellenpárt körében növekedett az elkeseredés, sőt saját hívei közül is többen elpártoltak.

Az ország szabadságainak folytonos megsértése is élénk panaszok tárgyát képezi. Magyarország ugyanis alig tekinthető többé szabadnak. A király tanácsosai, kapitányai s egyéb tisztviselői között alig van néhány magyar, s ezek is úgyszólván csak a címeket viselik. «A hatalmat idegenek, ügyeink körül teljesen tájékozatlanok, gyakorolják.»

A nemzet feszült várakozással néz elébe a közelebb tartandó birodalmi gyűlésnek, (melyre követeket is küldött); ha most sem hallgatja meg Magyarország esdek-léseit, eltűnik a végső remény is; «Felségtek, (Ferdinánd

és bátyja a német császár), kiktől jelenleg retteg az ellenség, a megvetés tárgyaivá lesznek.»

Ilyen volt Ferdinánd uralkodása; így teljesebben a remények, melyeket a hazafiak ahhoz fűztek vala.

Nem csoda, hogy ilyen állapotok mellett, a magyar főembereket és az ország közrendjeit a kétségbeesés egy neme ragadta meg és elvesztettek minden hitet eddigi politikájukban, pártállásukban s azon tényezőkben, melyektől ez ország megmentését remélhették. Valami sajátos deorganisatio kapott lábra, mely szükségszerűleg új pártalakulásokra, a menekvés egy új ösvényére kellett, hogy vezessen.

De Magyarország megmentésének magasztos célja valami megközelíthetetlen magasságban látszott a vezérlő emberek szemei előtt lebegni, mint csillag az égen, melynek távolsága mértékét kiszámítják, de elérni nem tudják soha.

Az a tehetetlenség, mely a vezérembereket s a nemzet zömét egyaránt paralisálta, az okozhatta, hogy a nemzet egyesülésének, egy új út követésének kísérletei csak tehetetlen kísérletek maradtak, és midőn másfélévi tartamuk után véget értek, a nemzet csak egy csalódással volt gazdagabb.

«Már-már általánossá lett azon meggyőződés, – írja Fraknói – hogy a nyomor megszüntetését egyik uralkodótól sem lehet várni; hogy a földült, megoszlott, a német befolyás és a török hódítás által fenyegetett ország megmentését csak úgy remélhetik, ha letéve a fegyvert, melylyel öt év óta egymást és a közös hazát emésztek, egyesült erővel működnek hazájuk fönmaradása és védelme érdekében.

Várday Pál esztergomi érsek, fölhasználva a köz-

szellem ezen állapotát, a török hadak kivonulása után, 1529. végén megpendítette János király főbb párthívei körében, egy közös gyűlésnek eszméjét, mely mindkét pártnak embereiből alakulna. Azok melegen felkarolták azt és készeknek nyilatkoztak Ferdinand híveivel Esztergomban vagy Székesfehérvárrt tartandó közös gyűlésen az ország megmentéséről értekezni. Hogy ezen terv valósítását a két király meg negátolja, eleve kimondották, hogy az ország továbbra is a két király alatt maradna.

Várday ezen eszmének Szalaházy Tamás egri püspököt, Ferdinánd kancellárját igyekezett megnyerni; azonban a bécsi udvar ellenzése megghiúsította a tervet.

A következő év (1530.) vége felé, a Ferdinánd pártján levő erdélyi vajda, kezdette egy ily közös gyűlés megtartását sürgetni, és evégből Török Bálint s Pekry Lajos közreműködését is igénybe vette.

E közvetítés eredményeként 1531. márczius 6-án mindkét párt előkelőségei közül többen Babolcsán Báthory György várkastélyában, összegyűlnek vala. Itt találjuk Perényi és a háziúr mellett Sulyok György pécsi püspököt, Lengyel Jánost, János király főasztalnokát, Pekry Lajost és gersei Petheő Tamást.

Tanácskozásaik tárgyát azon kérdés képezte: «mint védhetnék és menthetnék meg hitüket és hazájukat a fenyegető végveszélytől? » Míg mások beszédeikben csupán az ország nyomorúságos állapotának ecsetelésére szorítottak, Perényi kijelenté, hogy ő tud egy módot miképen lehetne a hazán segíteni; de ezt csak az ország összes rendéinek gyűlésén fogja feltárni.

Ennek folytán a jelenlevő urak Bélavárra (márczius 19-dikére) gyűlést hirdetének. melyre a magyar-, horvát- és tótországi rendeket meghívták « azoknak tárgyalása vé-

gett, melyek a haza javára és a hit védelmére alkalmazsáknak fognak mutatkozni».

A felhívás nem hangzott el eredmény nélkül. A kitűzött napra számosan gyűltek össze, főpapok, főurak és nemesek; a néven nevezettek között több erdélyi főnemes személyesen és néhány horvát és tótországi úr követei által.

Ezen gyűlésen találkozunk a *nők* országos képviselőjével is. Még a Baboicsára gyűlt főurak külön levélben felhívták Kanizsay Dorottyát, a sánta Báthori István nádornak özvegyét, (ki 1530. május 8-án, az nap halt meg, melyre a pozsonyi országgyűlés kihirdetve volt), miszerint küldéné Bélavárra «néhány biztos, becsületes és belső bizalmas emberét, teljes meghatalmazással és információval». S a nádor özvegye küldött is ilyen követet, mint a hogy Perényi Imre nádor özvegye is küldött volt. A bélavári gyűlés tárgyalásai márczius 20-án kezdődtek meg. Számos szónok beszélt. Lényeges véleménykülönbség nem merült föl a két párt tagjai között. Mindkét uralkodó ellen súlyos vádak emeltek saját híveik: mindkettőt egyaránt felelősekké tették az ország szerencsétlen állapotáért.

A hosszas recriminációk után egy köznemes fõlszólaiâsa más mederbe térítette a tanácskozást. «Értekezzünk inkább – monda – azon eszközök felõl, melyekkel az országon segíthetünk. »

Ekkor végre fölkel *Perényi Péter*, elbeszélte, miként vetette fogságba és szolgáltatta ki õt a szultánnak János király, s miként nyerte vissza szabadságát Ibrahim nagyvezér közbenjárására. Épen e nagyvezér volt az, ki õt ismételve, élõ szóval, levelei és követei által «fõlszólította, bírja reá a magyar rendeket, hogy egymás között egyesülvén, a szultán iránti tekintetbõl, János királynak

engedelmeskedjenek»; ha ezt cselekszik, a török nem fog többé az országnak ártani. A szónok ezután kiemelte, hogy ez az egyetlen mód az ország megmentésére, és fölhívta a rendeket, hogy határozatukat akár ő vele, akár közvetlenül Ibrahim nagyvezérrel közöljék.

Beszéde nagy hatást keltett. Különösen feltűnést okozott azon körülmény, hogy a szultánt «legkegyelme-sebb urának», a nagyvezért pedig «kegyes urá»-nak címmezte.

A jelenlevők, bár elég nagy számban voltak, nem érezték magukat feljogosítva, hogy az egész nemzet nevében akkora horderéjű lépésre határozzák el magukat. Szükségesnek ítélték, hogy Perényi előterjesztéseinek tárgyalá-sára újabb gyűlés hívassék össze. Egyúttal Bornemissza Péter – Perényinek várnagya – a nagyvezérhez küldet-tett, hogy ezen megállapodást értésére adja és felkérje, hogy a jövő gyűlés megtartásáig a török hadakat minden kártételtől tartsa vissza. A rendek nem mulasztották el ajándékokkal is hatni a nagyvezérre, melyekhez Perényi egy ritka nagyságú és szépségű saphirt csatolt.

Bárha Perényi a gyűlésen János király uralmának fen-tartása mellett látszott szólani, titokban tényleg Zápolya ellen működött; sőt bizalmas értekezletekben biztosította híveit, hogy ő tudja módját, miképen szabadulhat az or-szág a tehetetlen fejedelemtől.

A Veszprém városába kitűzött folytatólagos gyűlés előtt Szalaházy Tamás egri püspök egy jelentéséhez mel-lékelt külön lapon, a következőket írja Ferdinándnak: «Sokan azon mesterkednek, hogy a török Perényi Péter-nek adományozza Magyarországot, János pedig elégedjék meg Erdélylyel.»

Hogy ez a Perényi a közviszonyok züllöttségét a

haza nagy balvégzetét a maga parányi személye telhetetlen nagyravágásának kielégítésére akarta fölhasználni, s «az ország megmentésével» csak oly keveset gondolt, mint János király és bizonyára kevesebbet, mint Ferdinánd, bizonyítja a tény, hogy nagyravágó terveivel, bár azok 1531-ben meghíusultak, hosszú időn keresztül nem hagyott föl s ezen békéltetési kísérleteknek időpontját (1535-36.) cselszövényének megújítására alkalmasnak ítélte.

«Pereni Péter – írja 1536-ban *Pempflinger* Márk Ferdinánd híve, *Weze János lundeni* érseknek – az országos kapitányságot ambicionálja, sőt a, mi annál is több: király szeretne lenni. Azt az utat követi: megértvén, hogy a vajda Ferdinánddal egyezsége akar lépni, kivitte a francziánál, hogy ha a vajda Ferdinánddal, vagy a császárral kiegyeznék, Péter lenne Magyarország királya, s ezt a francia a töröknél szorgalmazni fogja s ez utóbbi ebbe beleegyezik.»

Perényi hívei által a felvidéki rendeket augusztus második felében Szikszón (Abauj megyében) tartandó gyűlésre hívatta egybe.

E gyűlésen Thomory Lőrincz vezérlete alatt, egy erős párt Perényit az ország kapitányává akarta kikiáltani. Azonban Ostrosich Miklós királyi kapitány beavatkozásának e tervet meghíusítani sikerült.

S a milyenek a vezérlő egyének, olyan a tömeg. A veszprémi gyűlés rendéről *Szalaházy* püspök, a következő, kevéssé hízelgő képet rajzolja:

«Az ész nélkül dühöngők gyülekezete lesz az, a kik soha egy egész napon végig nem fognak józanul maradni. »

«Tudom – írja más helyütt – mennyire nehéz vala a legbékésebb időkben is, féken tartani e lázongó tömeget s visszatartani a püspököknek, az uraknak, sőt

magának a királynak bántalmazásától. A jelen féktelenség közepette pedig, midőn mindannyian csodálatos módon elvadultak, nem látom át, miképen lehetne közöttük egy békeszerető férfiúnak helye. *Egy eszköz van, melylyel reájuk hatni lehet: pénz és jutalom; ígéretekre keveset hajtanak.*

Azok közül, kik a gyűlés megtartása esetében fontos szolgálatokat tehetnek, első sorban Pekry Lajost nevezi meg, kinek ingadozó hűségét adományok által megszilárdítani annyival inkább szükséges, mert két nagy tekintélyvel bíró főúr: Török Bálint és Bakics Pál egységére lépett vele.»

Ilyenek voltak az ország tekintetes karai, méltóságos főrendei. S az emberek értékének teljesen meg is felel az eredmény. Babolcsáról Bélavárra, Bélavárról Veszprémbe, Veszprémből Székesfehérvárra, Székesfehérvárról Zákányra teszik át a gyülekezés és tanácskozás helyét, mintha e gyűlés egyforma meddőségébe a folytonos területi változás, egy pár heti vagy havi halasztás hozhatna jobb fordulatot.

Pedig e váltakozó gyűlések egész története el van mondva öt szóban: elhatározzák, hogy máskor fognak határozni.

VII.

Zákányról Kenésére tették át a gyűlést. E tíz esztendő folyamában a magyar rendek soha nem állottak oly egységesen tömörülve, soha oly tudatosan el nem választották az ország sorsát a trónkövetelők pártérdekeitől. Fel is használtak ezek minden eszközt, hogy a gyűlést ez ellenszenves semlegesség objektivitásából a saját párttáborukba, személyes érdekük felkarolására szorítsák; vagy ha ez nem sikerülne, paralizálják, megghiúsítsák, végképen megakadályozzák. Ferdinánd mozgásba hozott mindent: «Hívja föl híveit a megjelenésre; küldjön biztosokat; kérje föl a pápát, a császárt és a birodalmi rendeket követek küldésére; *végre tartson készen néhány ezer forintot, «mely összeggel az ellenpárt lármás tagjainak szájukat betömhesse,»* – írja neki Pempflinger István kir. tanácsos. És Kenésén képviselve is volt minden tényező, melyet Ferdinánd hasonló alkalommal actióba vinni szokott.

Ott voltak magyar tanácsosai közül Peregri Albert pécsi prépost és Bessenyey István: a német császár követ-e gróf Montfort Farkas; VII. Kelemen pápa küldöttje Pimpinelli Vincze rosanói püspök és bécsi nunczius.

A *pápai diplomáciára* nézve igen jellemző a nunczius föllépte. Míg a többi biztosok mind haboznak.

vajjon tanácsos vagy érdemes lesz-e Kenésére elmenni, ő Bécsből utasítás vétel után rögtön el is indult, és bár tudomására jött, hogy megjelenésének sikerére nézve az esélyek változtak, ő mindazonáltal Pozsonyba utazik.

«Habár – írja a királynak – felségedet ép úgy szeretem mint magamat, kötelességem a szent atyának, ki követéül rendelt, parancsait teljesíteni; egyúttal felséged ellenségei előtt olyannak kívánom magamat mutatni, hogy velük elhitesse, miszerint minden becsületes dologban nekik nem kevésbé kedvezek, mint felségednek.»

Mennyivel jobban értette a magyarországi helyzetet, mint azok a hyperloyális ausztriai tanácsosok, sőt a Ferdinánd-párti magyar urak is, kik soha nem igyekeztek célzataiknak legalább törvényszerű és hazafias *színt* adni, úgy szólván az alkotmányos dekórumot megóvni hanem már eleve mint a habsburgi dynasztikus érdekek egyoldalú kardosai léptek föl!

János király az egész kenései gyűlés irányában ellenséges állást foglalt; ő neki sem a gyűlés általános szelleme és hangulata, sem ott megjelent párthíveinek számereje nem kedvezett. Egész törekvése oda irányult, hogy a gyűlést megakadályozza, vagy miután ez már későinek bizonyult, legalább minden várható sikerét meg hiúsítsa. A miből távolról sem szabadna azt a következtetést levonni, mintha Ferdinánd és belső hívei e gyűlést jó szemmel tekintették volna.

Hogy a magyarságban, az ország rendénél milyen hangulat uralkodott, legjobban illusztrálja Thurzó Eleknek még a kenései gyűlés megalakulása előtt Ferdinándhoz intézett levele, melyben írja, hogy sokan elvannak határozva – ha sem Ferdinánd, sem János nem elégíti ki a rendeket – *a köztársaságot megalapítani, a törökkel*

vagy a német birodalommal szövetkezve. Oly párt is létezik, mely Grittit óhajtja Magyarország kormányzójává megválasztani; mert reméli, hogy ez utóbbi visszaszerzi a véghelyeket és a török pártfogását biztosítandja az országnak.

Tehát a «stathouderat», a « lieutenant générale du Royaume», ez az mire a magyar nemzet öt századon keresztül meggyökerezett monarchikus érzülete az utóbbi évtizedek csapásai s a versenyző királyok nyomorúságos kormánya alatt jutott.

Hogy Thurzó ezen állításának lehetett és volt is bizonyos alapja, azt az eddig érintett események, valamint a következő évek fejleményei világosan bizonyítják. Magát a nagyváradi szerződést is csak ily áramlatok előzményéből érthetjük meg.

Az a terv, hogy a törökiga veszélye a szultánnal való szerződés által hárittassék el az országról, még a Ferdinánd pártja körében sem volt egészen népszerűtlen. Többen úgy nyilatkoztak, hogy ők «a török és a német között semmi különbséget nem tesznek».

Mégis a többség, úgy látszik, őszintén kívánta, hogy Ferdinánd képes legyen az ország megvédése és békéjének biztosítékait nyújtani. Ámde az esetre, ha Ferdinánd ismételt ígéreteit most sem teljesítené, János király ellenben a szultánt reábirná, hogy a véghelyeket visszaadja és *állandó* békét engedélyez, hajlandóknak látszottak Jánoshoz csatlakozni. Végre azon esetre, ha sem Ferdinánd, sem János nem felelnek meg a rendek várakozásainak, készek voltak egy harmadiknak hódolni meg. És most többen *a lengyel királyt* hozták szóba.

Tehát immár a két koronás királyon kívül, Perényit nem számítva, a harmadik honmentő trónjelölt.

Egyébként a gyűlés sem a török szövetség, sem a két király irányában követendő eljárás iránt nem határozott. Ferdinánd magyar tanácsosainak követői – a pécsi prépost és Besseney – rábírták a gyűlést, hogy miután az ország legelőkelőbb főurai nem jelentek meg, a főnforgó fontos ügyek elintézésére egy újabb gyűlést hívjon egybe.

Sicuti supra!

Szükséges volna-e még ezek után akár ezen Berenhidára hirdetett folytató gyűlés, akár az azt követő tisztán Ferdinándpárti pozsonyi gyűlés történetét vázolnunk?

Meddő tanácskozások, s a királyok aprólékos mesterkedése!, hogy e tanácskozások soha mások, sikeresebbek ne legyenek

A történet tanulmányozóra nézve mégis nagyérdekűek, nagyfontosságúak.

Minden egyéb tünetnél világosabban mutatják, hogy Magyarországon nem volt a helyzet követelményeinek színvonalán álló férfiak! A két király maga legkevesebbé az. Hogy örül mindkettő e gyűlések eredménytelen lefolyásán! Mennyire nincsen tervök, komoly szándékuk, egy nagyobb horderejű intézkedések az ország segedelmére, megmentésére! Silány – mert hatálytalan – expediensek, melyek még a saját maguk hatalmának állandó megszilárdítására sem tettek semmit. Sokat és azért semmit nem mondó frázisok, általános hitegetések, melyekkel napról napra tovább tengették uralmuk szánalmas ügyét.

Onnan ered, hogy egy szál német katonában, kit a maga valóságában láttak, több bizalmuk volt a magyar rendeknek, mint a királyok legünnepélyesebb fogadásaiban.

«Nekünk – írják Ferdinánd biztosai az 1532-iki pozsonyi gyűlésen – kötelességünk mindent megtenni, mi

hatalmunkban áll, azonban nem reméljük, hogy sokan fognak összejönni, miután fölséged ígérte volt, hogy a gyűlésen személyesen megjelenik és mindnyájunknak bemutatja azon haderőt, melyet az ország védelmére összegyűjtött. *Ha Kaczier némi hadakkal megfő, könnyen meggyőzhettük volna a rendeket, hogy a többi sereg is jó utána, és felséged azért nem érkezett meg, mert szervezésével van elfoglalva. Most azonban, miután semmit sem látnak, könnyen azon meggyőződésre jutnak, hogy semmit sem várhatnak. »*

A magyarság elpusztulását, elfajzását mi sem bizonyítja jobban, azon providenciális szerepnél, melyet a német tábornok játszik. Tárt karokkal fogadják mindenütt, «Haben mich also einhellighklich für iren Obristen Veldhauptman furgenommen und erwellht und mit grossen ersuchen bey Mir angelangt ... » írja ő maga a tótországi rendekről, kik közt számos magyar főúr volt. de azért a külföldi tábornoknál esdekelnek, hogy jelenjék meg, mint valami honmentő, tartományi gyűlésükön.

Ezen légkör, ezen hangulat iránt tisztában kell lennünk, hogy, részben legalább megértsük azt a tüneményt, mely e korban a legrendkívüliebbnek látszik és mégis a viszonyok alakulatából könnyen megfejtethető. A *Gritti* Lajos szereplését értem.

Hogy Magyarország uralma elnyeréséért harczolt, dolgozott, fondorkodott – hogy aspirációi a magyar korona meghódításának magaslatáig csapongtak és hogy az országban e czélok kivitelére pártja is voll – azt életének végzete és katasztróhája, tragikus halálának története tanúsítja. Egyáltalában *Gritti* a XVI. századi történelemnek egyik legcsodálatosabb jelensége. Egyénisége és mesés pályájának megítélésében a magyar történetírást eddigelé egy

hibás mérték alkalmazása tévesztette meg; t. i. a magyar hazafiét – a veneto-levantin szerencsefiak ezen legruganyosabb, legerélyesebb, és legnagyobböröbbsjével szemben. Micsoda hozzáképest az a magyar dynasta, Zápolya János, ki a szultánnak a mohácsi csatamezőn kezét csókolt? Zápolya az eszköz és Gritti az akarat. És nem csak Zápolya, a ki a külső magatartás bizonyos méltóságával takarja ürességét, tehetetlenségét – hanem még a legberzenkedőbb török-magyar főurak is – megannyi sodronybab – fantoche-ok – az olasz ezermester kezében, a ki kertészművészete és drágakő – főleg gyöngyismerő specialitásával, perai kertjeinek titokzatos árnyékában megtudja büvölni a szultánt, a nagyvezírt. És Lasky Konstantinápolyban megkínálta a lengyel királyleány, Izabella kezével. Pedig csak serail-kegyencz, férfi-favorit vala. A török uralomnak Magyarországon legjellegzetesebb megtestesülése. A törökpárti Magyarország rettegett és megundorodott a megszemélyesüléstől – főleg mikor így a honi sujtás nélkül jelentkezett – és ócsárolta, majd lefejezte azt. De a *dologgal*, az állapottal magával megbarátkozott és be nem látta, hogy annak igazi képmása: Gritti.

A Zápolya-pártnak Budán (1532 őszén) tartott, országos gyűlésnek lefolyása ezen túlálaltalánosoknak tetsző tételeinket megeleveníteni, illusztrálni fogják.

«A gyűlést a ferencziek kolostorának egyik termében Gritti Alajos, mint az ország kormányzója nyitotta meg. Olasz nyelven tartott beszédében előadta, hogy az országot nagy veszélyek fenyegetik, melyeket egyedül ő maga képes elhárítani; a török pártfogásáról biztosíthatja a rendeket, sőt a Szerémség visszakapcsolását is kilátásba helyezheti; de miután Ferdinánd az ország birtokáról nem akar lemondani, fegyver hatalmával kell őt attól meg-

fosztani. Felhívja a rendeket, hogy a hadi költségekre adót ajánljanak meg. Egyébkint megnyugtatta őket az iránt, hogy bár ő maga idegen, az ország kormányában csak magyarokat fog alkalmazni.

Gritti beszédét Dóczy János tolmácsolta. A rendek körében élénk visszatetszést szült, hogy a gyűlölt idegen ragadja kezeibe az ország kormányát. «A király nem gyermek, – mondák többen – forduljunk tehát ő hozzá!» Bajoni és Bekényi Zápolyához küldettek, hogy megtudják akaratát.

A király, ki az általa is gyűlölt olasznak kegyeit keresni kénytelen vala, csillapítani igyekezett a rendeket. «Jól tudjátok – így szólott a küldöttekhez – mikép szolgáltam én a hazának. Ti ellenben, bár négyszer esküvel fogadtatok nekem engedelmességet, ezt nem teljesítették. Háromszor árultatok el, és ennek következményeit csak a török pártfogásával háríthattam el. Már pedig Gritti volt az, ki részünkre megnyerte a törököt; most tehát, miután ő kormányzótok, ő reá hallgassatok.» Verbőczy is, kihez a rendek tanácsért folyamodtak, ugyanazon szellemen válaszolt.

A gyűlés azután megajánlotta a Gritti által kívánt adót: a nemesek, nem nemesek és egyháziak ingó birtokai értékének felét.»

Nil aliud, non multum ... írja, bizonyos csöndes iróniával Szerémy.

VIII.

Az anyaországban ezután három teljes év múlik, melyen országgyűlés nem folyt; az eddigi és a következő országgyűlések sikereihez képest nem nagy veszteség Magyarországra nézve. Csak Erdélyben, Tót- és Horvátországban folytak ez idő alatt tartományi tanácskozások, melyekre még vissza fogunk térni. Az 1535. évnek késő őszén hívta össze Ferdinand a nagyszombati, majd pozsonyi ülést, melyet azonban leghelyesebben és legjellemzőbben *bécsi* gyűlésnek lehetne keresztelni.

Ezen országgyűlésnek – mely mint egy-két elődje, két táblára oszolva tanácskozott – tanácskozásainak tárgyát, a királyi előadások szerint a törökkel és Jánossal kötendő béke, a rendek részéről pedig – mint Mohácstól fogva «háromszáz esztendő óta» – a *sérelmek* kellett volna, hogy képezzék. Hogy mily irányúak voltak e sérelmek, az eddigiek után talán felesleges volna részletezni.

A király, miként maga monda, nagyszámú fontos ügyek tárgyalása által el lévén foglalva, – bár a rendek Thurzó Elek vezetése alatt, két ízben küldöttséget menesztettek hozzá, mely megjelenését sürgette – nem jött Pozsonyba: hanem óhajtotta, hogy a rendek utazzanak (el Bécsbe; a pozsonyi biztosoknak pedig föladata volt a rendeket rábírní, hogy a király ezen kívánatát teljesít-

sék, és az országgyűlést Bécsben tartásuk meg. Többen a nemesség köréből vonakodtak ugyan engedelmeskedni, de a rendek jelentékeny része hódolt a királyi akaratnak és november vége felé Bécsbe ment.

Úgy látszik, az urak, nemesek és városi követek a királyi előadások meghallgatása után rögtön visszatértek Pozsonyba. Annyi bizonyos, hogy december első napjaiban Pozsonyban folytatták a tanácskozásokat a királyi előadások fölött; és pedig oly szorgalmasan, hogy az ülések naponkint reggeli hét órától délig, és ebéd után estig tartottak. December 6-án benyújtották fölterjesztésüket a királyi biztosoknak.

Decemberben azután ismét *Bécsbe* tették át az országgyűlést. Ott szerkesztették a törvényczikkeket, melyeket a király eleinte megerősíteni vonakodott, de később mégis szentesített.

Igen nevezetes törvényczikkek. Mindjárt az első szó szerint így hangzik:

«Magyarország karai és rendjei ez időtt semmitől sem félvén jobban, mint az országnak ő felsége és ellenségei közt való megosztásától: ennek kikerüléséért ő felsége soha magyar tanácsosainak tudta nélkül békeszerződést ne kössön.»

Úgy látszik a félelem, hogy Ferdinánd a túlságig vinné Magyarország egységének integritását, nem bántotta a rendeket. Különbösen e törvényczikkre megkapták a választ három évvel később – a nagyváradi béke pontjaiban.

A XXVI. cikk pedig nem egyéb, mint törvénybeigjtatása a német seregek garázdasága égbekiáltó emlékeinek.

«A nyomorú népnek – mondja többek közt e cikk – nem maradt egyebe mesztelen testénél, az is sanyarú ütéstől kínzottan (diris affectum verberibus).»

E törvénycikkekől látszik egyszersmind, miképen támad lassankint Magyarországon egy egész új kormányzat, melyről még Verbőczy nem tudott, és melynek alkotmányos jogszerűségét a régi magyar törvény hívei – a nemzet túlnyomó zöme – évszázadokig kétségbe vonták.

Az 1535. XXIX. t.-cz. először teszen említést a Ferdinánd által 1531-ben fölállított magyar kamaráról. «A királyi felség helytartót rendelt az országban», mondja a XVI. S egyszersmind nádori helytartóról, kapitányról emlékezik meg. És Kaczianer tábornok Felső-Magyarországon tényleg gyakorolta a királyi helytartó hatalmát és tisztét.

Persze Ferdinánd király személyére nézve is 1535-ben a pozsonyi rendekhez írt válasza végén bevallja, miszerint consuetudinum et jurium regni et aliorum forte non tarn exactam habet noticiam et informationem ...

Nem csoda, hogyha a magyar alkotmány *ilyen* ismerője nem igen rajongott annak ősi épségben tartásáért.

IX.

Ámde daczára a királyi hatalom ezen alaki, külső kiterjesztésének – daczára azon ékesszólása végzeményeknek, melyek a leggyökeresebb, de az ország züllött viszonyai között nyilvánvalólag soha meg nem valósítható rendszabályokat törvénybe igtatták: a jogtalanság, a fejtelenség s önkény állapota az élet minden vonatkozásban, mozzanatában általános vala.

Legjellemzőbb e tekintetben és leglázóbb a *Pető Ferencz özvegyének* esete, mely miatt ez úrnő az (1538-diki) pozsonyi gyűlés színe előtt személyesen panaszt emelt.

Az előkelő hölgy, gyermekei, testvérei, sógorai és barátai által környezve, megjelent a rendek színe előtt.

Át-
tika várát, árulás segélyével, önkényesen elfoglalta, az itt talált, százezer forint értékű drágaságokat, melyek csak részben a panaszlót illetik, részben egyházak és magánosok által, biztosság kedvéért, helyeztettek el a vár falai között, lefoglalta; magát az Özvegyet egy ideig szigorú fogságban tartotta, majd gyalázattal tetézve, háznépével együtt a várból kiutasította.

A rendek ugyan ez ügyben rögtön a királyhoz fordultak igazságért, de azért még soká tartott, míg a tu-

lajdonában, becsületében sértett asszony némi tökéletlen elégtételt nyert és birtokát visszakapta.

Számos ehhez hasonló Zsarolást és jogsérelmet idézhetnénk, melyet hatalmaskodó főurak a nemességen elkövettek. Ilyenek különösen a Keglevich Péter, Podmaniczki János és Rafael erőszakoskodásai.

S ez állapot teszi érthetővé, hogy midőn (1542.) a besztercebányai országgyűlés rendéi a kir. propositiók részletes tárgyalásába bocsátkoztak, úgy találták, miszerint feladataik sorában a nemzet belső *egységének* visszaállítása foglalja el az első helyet, azt pedig csak úgy lehet megoldani, ha a jogtalanul bírt jószágok törvényes birtokosaiknak visszaadatnak és az okozott károk megtérítetnek. Ámde azon főurak, kik ily jószágok birtokosai s ama kárvallások okozói voltak, magánérdekeiket a közkövetelményeinek alárendelni nem voltak hajlandók s odahatottak, hogy e kérdés elnapoltatván, mindenek előtt a török elleni hadjárat ügye kerüljön szőnyegre. Perényi Péter, Bebek, Ráskay, Báthory és Balassa álltak első sorban azok között, kik három napon keresztül nagy hévvel ezen álláspontot védelmezték. Midőn végre belátták, hogy a nagy többség a jog és méltányosság igényei mellől nem akar tágulni: fenyegetődni kezdtek, hogy ők majd éreldektársaikkal elutazni fognak – a mi az országgyűlésnek felbomlása^ vonta volna maga után. A királyi biztosok és tanácsosok körében nagy rettegés uralkodott. Attól tartottak, hogy a nevezett urak a nyílt lázadás zászláját tűzik ki.

Végre márczius első napjaiban a szakadást elhárítani és az urakat némi engedmények által megnyugtadni sikerült.

Erőteljességében megragadó hasonlaltal jellemzi e

viszonyokat a felső magyarországi városoknak szikszai részleges gyűléséből (1536. augusztus végén) kelt fölterjesztésének következő tétele: «A kiknek királyi felséged – írják – akkora hatalmat és tekintélyt adott, hogy hivataluk szerint legeltessék a rájuk bízott nyáját és őrizték királyi felséged szöllejét, azok, mint a ragadozó farkasok viselték magukat és a reájuk bízott szöllőt elpusztították.» ...

Ilyen volt a kiváltságos osztályoknak, a nemességnek, a magyar szent korona tagjainak tulajdon és személybiztossága. Képzeltetni, mily mérhetetlen sanyarú sors juthata osztályrészül ama jobbágyosztálynak, melynek szenvedéseit az uralkodó politiko-társadalmi tényezők számba venni nem szokták, alig hogy említést tesznek róla.

Szegény magyar nép!

Petheő Ferenczné nem az egyedüli *nőalak*, ki ez országgyűlések történetei folyamában feltűnik. Másokkai is találkozunk; még pedig mindig panaszosokul, kérelmezőkül jelentkeznek. *Pekri Lajosné, Katzidnerné* küldöt-eik által kérik a horvát rendeket, hogy a felségnél eszközölnék ki elfogott férjeik szabadon bocsátását.

Katzianer ugyanis, mint Szomszédvár birtokosa, a horvát rendektől, kik néhány esztendeje csaknem megváltójuk gyanánt fogadták, a sorukban való felvételt kérte. De a tót rendek – háládatlanul – kitérő választ adtak a fogságra vetett tábornoknak, a ki, mivel Eszékenél a török elleni ütközetben megveretett, árulás gyanújába esett és kegyvesztesen, a király által börtönre ítéltetett.

A *Pekri Lajos* elfogatásának okai kevésbé világosak. De napnál világosabb az önkény és törvényszegés,

mely e tényből, az egész eljárásból meztelenül kirí. Való igaz! az olyan alattvaló mint Pekri Lajos semmi uralkodó előtt kedves nem lehetett. Rakonczátlan, törvény- és jogtapodó, erőszakra és lázadásra mindenkor hajlandó. Személye megtörésén alig lehet sajnálkozni. De sajnálatos észlelni az osztrák ház önkényes és mindenkifölött magyargyűlölő politikájának ez első kísérletét, mert e tett egyenest ezen politikának, e szellemnek volt kifolyása. Pekrinél törvénytapodóbb oligarcha az ország különböző részeiben akárhány garázdálkodott kénye szerint büntetlenül tovább. És mi volt a Pekri elfogatásának oka? Halljuk erre nézve Ferdinánd királyt magát. Előre kell bocsátanunk, miszerint Pekrit a rend helyreállítása céljából ki akarta volt nevezni Horvátország bánjává, s e végből tárgyalásokat folytatott vele. «Nemcsak hogy ezt főnhéjazva és szemtelenül visszautasította, hanem minden ok nélkül még annyi mindenfélét követelt és fenyegetőzött, hogy ha csak igaztalan kéréseinek helyt nem adunk, őt ezek iránt, ki nem elégítjük és nem biztosítjuk, másképen fogja intézni dolgait. És nem is tartózkodott ezen vakmerőségét még számos gyalázatos és fenyegető szóval tetézni, mely rossz szándékát, valamint tőlünk való elpártolására és új zavarok támasztására való hajlandóságát világosan kimutatta. Azért is, hogy megelőzzük azon bajokat és veszélyeket, melyek e vakmerő férfiú törekvéseiből ezen országunkra, hű jobbágyainkra és reánk hárulhatnak, a szükség arra kényszerített, hogy őt elfogassuk és fogságban tartsuk; nem kevésbé eme jobbágyaink haszna és nyugalma kedvéért, mint annak emlékezteért, mi mindent követett el azelőtt és gyakorta ellenünk, valamint hű jobbágyaink ellen, erőszakosan,

gonoszul, lázadón az ártatlanoknak elviselhetetlen nagy sérelmére.

Ellenségeinkkel összeesküdni nyíltan törekedett, elannyira, hogy folyton a legnagyobb ígéretekkel kelle őt istentelen szándékától elvonni:

Ez idő szerint is vagy *Tereck* Bálinttal uralkodásunk veszedelmére összeesküdött volna, avagy másképen ellenségeink részére pártolva egész országunkat felzavarta volna. »

A király e nyilatkozata több tekintetben fölötte érdekes és jellemző. Csak némileg is figyelmesen átolvasva, kitűnik belőle hogy elejétől végig egyetlen *tényre* sem képes reáutalni – mind csupa feltevés, érzelmekből való következtetés, mesterkélt imputatio. Mutatja az, hogy a puszta feltevés, a gyanú, de mindenek fölött a modor nyers illoyalitása elegendőnek tekintett az előkelő országnagy elfogatására, hosszú évekig való raboskodásra. Egyébiránt minden okunk van feltenni, hogy a mi a király előadásában Pekri és magatartása, általános jellemzése gyanánt foglaltatott – mindaz tökéletesen találó, hű és igaz.

Valóban nevezetes, hogy a századok alatt a Pekri családban is mily benső hasonlatossággal tűnnek elé a faji leszármazás átöröklött, azonos vonásai. A Thököly és Rákóczy felkelésekben ugyanazokkal a kurucz, rakoncátlan vérű, lázadó Pekriekkel találkozunk, kiket soha senki sem jellemzett oly találóan, mint a föntebbi sorokban Ferdinánd király, avagy gondolatának valamelyik hű tolmácsolója.

De hogy az esengő hitvesekhez visszatérjünk: mindkettőjük kérelmét a tótországi rendek teljesítették, ha szinte

kevés sikerrel. Pekry legalább még soká raboskodott az ország határán kívül, törvényes Ítélet nélkül.

Nem sokkal világosabb a Perényi Péter elfogatásának, bűnhődésének formális jogcíme vagy akár csak jogi ürügye. «A királynak – írja Fraknoi – szándéka volt őt is az országgyűlés által árulónak nyilváníttatni, s a hőtlenség büntetésében elmarasztalni. Udvari körökben kétségtelennek tartották, hogy ez meg fog történni, s már a halál azon iszonyú neméről is beszéltek, melylyel ki fog végeztetni. A rendek szintén kívánták, hogy a király Perényit küldje Pozsonyba, s itt az országos törvényszék elé állíttassa. Egyúttal felszólaltak az ellen, hogy Perényi, miként már régebb idő óta Pekri Lajos is, az ország határain kívül tartatik a törvények ellenére fogságban anélkül, hogy elítéltetett volna

Azonban Ferdinánd nem vélte tanácsosnak e kívánság teljesítését; ő ugyanis sietett a német birodalmi gyűlésre, már pedig előre volt látható, hogy a per hosszú időt fog igénybe venni.

De hihető, hogy azon körülmény is befolyt elhatározására, miszerint Perényi árulását nem volt oly érvekkel bebizonyítani képes, melyeket a magyar törvényszék elégségesnek tekintett volna.

A rendeknek tehát azt válaszolta, hogy mihelyt Nürnbergből visszatér, nem fog késni Perényi ügyének eldöntését a rendes törvényszékre bízni.

Az 1538-dik évben Kolozsvártt összegyűlt erdélyi rendek végzeményei között a következőre is találhatni: «Item, kéressék meg ő királyi felsége, hogy küldene külön követeket, kiknek útján kieszközölné a Perényi Péter fiának visszabocsátatását.»

Ez a Perényi Péter fia, kiről e gyűjteményben e

néhány sorral történik említés, egyike a legérdekesebbeknek ama háttérben lappangó alakoknak, melyeknek létezése egyedüli nyomául néhány futó, elmosódó vonás szolgál a nagy történelmi kép utolsó sorában. Ha szabad e nagy, komor események közepette kitérni apró személyes emlékezésre, akkor talán el szabad mondani e sorok írójának is, hogy évekkal ezelőtt, ifjúi kora elején ez az elmosódó alak úgy megragadta rokonszenvét, képzelmét, elannyira, hogy egy első és utolsó kísérletre birta a történelmi beszély terén. Ferencznek hívták és a kolozsvári gyűlés most idézett végzésén kívül annak idején csak a következő három adatot sikerült föltalálnom léte nyomául. Az első: hogy atyjáért túsznak vitte a török császár: a második, hogy raboskodó atyját meglátogatandó, Bécsbe rándult, de atyjának csak holttetemét találta; a harmadik pedig, hogy birtokai átvétele ügyében öcscsénél, Perényi Gábornál tartózkodván, ott hirtelen meghalt és hirtelen eltemettetett. A néphit szerint öcscse vesztette volna meg; a Bodrogbá fojtotta, avagy udvari orvosa, Balsaráti Vitus János által megmérgeztette volna, a mint azt Bethlen beszéli...

Már is kelletén túl időztünk egyes és nem is mindig előkelő szereplőknél, egyéniségeknél. De elvégre is, bármit mondjon a modern történetphilosophia, egyeseknek lényében, jellemében, végzeteiben tükröződik vissza a legélesebb körvonalakkal, legtisztábbban a kor, melynek amazok teremtményei, jelzői, gyakorta áldozatai. Pedig jegyzésünkön még számos név van róva, melyről ez országgyűlések történetével kapcsolatban még lenne mondani valónk. Ott *Mária*, az özvegy magyar királynő, ki az országban él, de ez országtól idegen, nemzetével egyet

nem érző, és csak háza, a Habsburg-dynasztia érdekét s a német uralmat látszik szívében hordozni.

Ott *Pázmány* Péter, az a biharmegyei nemes, ki mint Fráter György követe az 1543-iki besztercebányai gyűlésen uralkodó, parancsoló szerepet viszen vala, elanynyira, hogy – Werner György királyi biztos a felséghez intézett jelentése szerint – miatta senki sem mert szabadon, eltérően nyilatkozni. Gyümölcsről a fára, az unoka hajthatatlan szelleméről, a nagy bíbornokérsekről ismerünk reá az ősré.

És Erdély felől a magyar végek felé időnként feltűnni látjuk a magyar történet leghatalmasabb alakjainak egyikét, keze nyomát látjuk a kor legnagyobb magyar statusférfiának, *György* barátának. De róla fönnen és kimerítően beszél az ország történelme.

A történész és politikus érdeklődését egyaránt lekötik a *tót- és horvátországi* részleges gyűlések emlékei. Újabb tanúbizonyságai, hogy az anyaország és tartományai között ezen korszakban is mily szoros volt a kapcsolat, mily erős a magyar hazafiság, mily rokonszenves a magyarfajhoz való viszony.

Az anyaország és a horvát-tót tartományok közötti kapocs az időtájt még oly erős, hogy midőn 1527 őszén, az általános fejtelenség közepette a tótországi rendek a vitéz Frangepán Kristófot kormányzóul választják, Baranya, Pozsega, Somogy és Zalamegyék nemessége is hozzájuk csatlakozik és Frangepánt szintén kormányzójául választja, a nélkül, hogy akár kapcsolatára, akár szellemére nézve e négy megye legkevésbé is megszűnnék magyar lenni.

Hogy Pozsega, a mai Tótország egyik megyéje is ezek között szerepel, mindig szem előtt kell tartani, hogy a mai Tótország megyéi akkor és még jó darab ideig szorosabb értelemben vett magyarországi m egy ékül szerepeltek; az azon időbeli Szlavónia a mai Horvátország megyéiből állt; a régi Horvátország pedig oly területből, mely ma Szent István koronájától egészen, a közös birodalomtól csekély kivétellel el van szakítva.

És nevezetes, ép úgy, mint ma a mai, úgy az idő-

ben a régi Tótország jobban szított Magyarországhoz, a magyar nemzeti ügyhöz, még a faji aberrációkhoz is, mint ma a mai, akkor a hajdani Horvátország. A tót rendekről írja Frangepán: «Egyhangúlag mondták a nemesi urak s a nép, hogy előbb akarnak a törökéi lenni, mint németekké válni».

Míg a horvátországi gyűlésen Ferdinánd német biztosainak érveit a rendek «szigorúan megfontolták és bőven meggondolták és meghajolva azoknak meggyőző ereje előtt, «szívesen, buzgón, jó kedvvel és tisztelettel» készeknek nyilatkoztak Ferdinándot királyuknak elfogadni, addig a tót rendek nyíltan János királyhoz csatlakoznak, ki Frangepán Kristófot törvényszerűen bánának nevezi és gyűlésükre biztosaiul elküldi Bátiffi Jánost és Keserű Mihályt. Hogy mennyire ment a horvát rendek Ferdinándpárti buzgalma, igen ékesen tanúsítja a Ferdinánd király hozzájuk intézett válasz leiratának XIII-ik pontja, mely szó szerint így hangzik: «A mi az osztrák és horvát hazák egyesítését illeti, ő felsége azt feleli, hogy dolgainak temérdek halmaza miatt ezek felől jelenben nem tanácskozhatik, de alkalmas időben tanácskozni fog.» Tehát a horvátok Ausztriához akartak csatlakozni, hűtelenül elpártolni ama «Magyarország szent koronájától, melyhez szabad akarattal csatlakoztunk», a mint ők maguk írják 1527-ben kelt feliratukban. Különben is szabályul vonható le, hogy Horvátország ügyeiben mindenképen a bécsi helytartótanács dönt.

A tótországi rendek pedig továbbra is nem tágítanak János király iránti hűségöktől, mint azt Batthyányi Ferencz bánnak, azon csaknem komikus alaknak, kit az egész kötetten végig a horvát és tót rendek kurentáltatnak, mert soha a megpróbált tartománynak, melynek élére állított,

feléje sem néz, egy barbár latinsággal, de igen kemény hangon tartott dorgáló levele bizonyítja, mely a tót rendeket inti, hogy a «pogány párt» zászlóit mielőbb hagyják el. Ugyanez évben pedig (1530) ama küldöttekhez, (Macedoniai László és Thuróczi Miklós), kik[^] Augsburgban, a magyar rendek nevében biztosítják Károly császárt, ha segít rajtuk, *«készek utódaikkal ő felségének örök időkre szolgálni»*, két tót követ is, Kannaryay Tamás és Spycko György is csatlakozik.

E barbár latinság említésénél nem nyomhatjuk el egy észrevételünket. A horvát rendek feliratai mind ilyen kisebb-nagyobb – és gyakrabban nagyobb – barbársággal vannak írva. De ha az ember figyelmesen elolvassa, vagy magyarra fordítani próbálja, csakhamar megismeri, hogy ezen okmányok latin szavakkal ugyan, *de fordulatokra és szellemre nézve magyarul vannak írva, magyarul gondolva*. A minthogy a legtöbb magyar szó épen e horvát okmányokban fordul elő.

Persze akkor még a Magyarország horvátföldi részében lakó főurak és nemesek magyarok voltak érületre és nyelvre – akkor, és még két évszázadig. Napjainknak volt fenntartva a magyarság ügye hanyatlását e téren is megérhetni.

Azok a horvát rendek, kik 1527-ben, mint a királynál királypártiabb, osztrákosabb érzelmű alattvalók, tartományuknak közvetlen Ausztriához való csatolását kérelmezik, nyolcz évvel később (1535-ben) szó szerint ezt írják Ferdinánd királynak:

«Ha pedig felséged bennünket végveszedelmünkben végképen elhagyna, alázatosan kérjük felségedet, hogy nekünk a biztosai által felségednek átküldött levelünket visszaküldeni és kiadni méltóztassék. Mi pedig a felséged

részéről biztosai által nekünk átadott levelet, melynek párját, a mint előrebocsátottuk, ezen követek által küldtük át felségednek, visszaküldeni és kiadni fogjuk. Alázattal kérjük, ne vegye ezt felséged rossz néven, sem pedig azt, hogy fájlaljuk, annyi hű szolgálatért, semmi kegyet felséged által ígért semmi jót nem vettünk, nem bírunk ...

Látni való, hogy a hyperloyalis horvátországi rendek Ferdinándnak alázatos és mégis forradalmi hangon forma szerint felmondják az alattvalói engedelmességet, széjjel tépik az uralkodói és alattvalói köteléket.

Az egésznek nem igen lett komoly következése. De igen jellemző a Ferdinánd-párti kormányzatra, mely legrégibb (hiszen a horvát rendek még Ulászló alatt az osztrák dynasztia trónutódlása mellett nyilatkoztak) és legbuzgóbb híveit is ily útra tereli, ily hangra kényteti.

Lehet-e akkor csodálni, hogy a faj szerinti magyar a Ferdinándok uralmának súlyosodó, fokozódó Ínségei folytán fellázadt végzete ellen, és a kard élével akarta elhasítani ama levelet, mely kötötte oldhatatlanul?

Valóban, a magyar nemzetnek megvan az a szomrú joga, hogy még a legrosszabb időkben is. ha mással nem, azzal vigasztalja magát, mivel a költő a bujdosó salamisi királyfi Teucer szájában biztatja a «szomorú barátokat» (tristes affatus amicos; Horatius Carm. VIH.): *Pejora passi* – még rosszabbakat is éltünk át.

A KURUCZ-VILÁG KÖLTÉSZETE.¹

(Adalékok a Thököly és Rákóczy-kor Irodalomtörténetéhez. *Thaly Kálmántól*, kiadja Ráth Mór Pest 1872.)

Ghi non si djiol? che non soffrimmo?
intatto

Che lasciavon quei Mii?

Qual tempio, quale altare o quai misfatto?
Leopardi (Sopra il Monumento Di Dante.)

I.

Midőn az előttünk fekvő két kötet ismertetéséhez fogunk, szabadjon mindenek előtt amaz álláspont meghatározását megkísérteni, melyről véleményünk szerint az itészetnek azokat tekinteni kellene, hogy megítélésök, méltánylásuk helyes ismérveit alkalmazza.

Mindenek előtt bizonyára nem abstract aesthetikai elméletek magaslatáról. Nincs itt dolgunk egy műköltő tervszerűleg átgondolt, s műszabályok szerint kivitt munkájával. Egy nép, egy kor költészete van előttünk, mely a külső nemzeti eseményeknek alanyi benső, érzelmi behatásait tükrözteti vissza. Elválasztani az okot az okozatótól; a külső objectiv világ ez alanyi megjelenését, magában,

¹ Megjelent a Szana Tamás által szerkesztett «Figyelő» II. évfolyamában. 1872.

összeségét, de mindig vonatkozással egy nagyobb egészhez. a kor ösztörténetéhez: ez a mi felfogásunk s álláspontunk.

Az előttünk fekvő két kötet költemény (mert prózai darab kevés van benne, de annál több verses, mely merő próza) egy sajátságos kor szülötte. Nem volt az a béke kora, melyben a költői genie képződhetik s érlelődhetik. És nem a háborúé, a szüntelen izgalmas nagy harcok rövid korszaka, milyen volt a 48-49-es éveké – s ilyen idő egy-két évnél hosszabb, nem képzelhető – melyben a költészet vagy egészen elhallgat, vagy csak egy-két rövid, drámai erejű felkiáltással bizonyítja, hogy a fegyverek zaja közt sem halt ki az emberi kebelből. Hosszú negyven évre terjedt az a korszak, mely kurucz-világ neve alatt ismeretes. Sőt beálltának előjelei jóval előbb észlelhetők az 1670-ik évnél, és leviharzásának nyomai a szatmári composition (1711.) túl, messze a XVIII. század késő évtizedeibe benyúlnak.

Oly idő volt az, melyben az egyén nem absorbeáltatott annyira a köz ügyei, küzdelmei, szenvedései által, hogy érzületei a költészetben nem lelhettek volna kifejezést. De másrészt a közállapotok bizonytalansága, nyughatatlansága, az apróbb, néha szünetelő, de mindig megmegújuló csatározások, hadakozások nyomorai, a politikai és vallási küzdelmeknek még békés szünetekben is az egész nemzetet, az összes népeletet átható volta: mindez kizárta volt annak lehetőségét, hogy az egyes alanyi kedvteléseinek, kizárólagos személyiségének kényelmes otthonába vonja meg magát, és énjét, még ha talán akarta volna is, menten tartsa a köz mozgalmainak behatásaitól. Sőt ép

összeségét, de mindig vonatkozással egy nagyobb egészhez. a kor ösztörténetéhez: ez a mi felfogásunk s álláspontunk.

Az előttünk fekvő két kötet költemény (mert prózai darab kevés van benne, de annál több verses, mely merő próza) egy sajtóságos kor szülötte. Nem volt az a béke kora, melyben a költői genie képződhetik s érlelődhetik. És nem a háborúé, a szüntelen izgalmas nagy harcok rövid korszaka, milyen volt a 48-49-es éveké – s ilyen idő egy-két évnél hosszabb, nem képzelhető – melyben a költészet vagy egészen elhallgat, vagy csak egy-két rövid, drámai erejű felkiáltással bizonyítja, hogy a fegyverek zaja közt sem halt ki az emberi kebelből. Hosszú negyven évre terjedt az a korszak, mely kurucz-világ neve alatt ismeretes. Sőt beálltának előjelei jóval előbb észlelhetők az 1670-ik évnél, és leviharzásának nyomai a szatmári composition (1711.) túl, messze a XVIII. század késő évtizedeibe benyúlnak.

Oly idő volt az, melyben az egyén nem absorbeáltott annyira a köz ügyei, küzdelsei, szenvedései által, hogy érzületei a költészetben nem lelhettek volna kifejezést. De másrészt a közállapotok bizonytalansága, nyughatatlansága, az apróbb, néha szünetelő, de mindig megmegújuló csatározások, hadakozások nyomorai, a politikai és vallási küzdelmeknek még békés szünetekben is az egész nemzetet, az összes népet áttható volta: mindez kizárta volt annak lehetőségét, hogy az egyes alanyi kedvteléseinek, kizárólagos személyiségének kényelmes otthonába vonja meg magát, és énjét, még ha talán akarta volna is, menten tartsa a köz mozgalmainak behatásaitól. Sőt ép

ellenkezőleg: legszemélyesebb viszonyai, nyugalma avagy munkássága, vagyoni állapota, sőt a családi élet bensőbb mozzanatai is, annyira függtek a közélet mozzanatainak, alakulásának külső tényeitől és szellemi behatásaitól: hogy lelki szemeivel még akkor is a közügyek folyását kellé szünetlen fürkésznie, midőn legszemélyesebb ügyei és érdekei foglalkoztaták.

Az egyén e helyzetéből azután természetes következetességgel folyik a költészet jelleme is.

Az apró csatározások és nagyobb hadjáratok, a politikai hullámzások, az összes nemzet által érzett behatásai, mintegy természetes tárgyul kínálkoztak a megéneklésre a béke vagy zsidbadás kurta időszakaiiban. Az alanyi, hogy úgy szóljunk, egyéni költészet is mindig a jelzett tényezőket bírja hátterűi. Ennyit a tárgyról és szellemről.

A mondottakból csak oly könnyen következethetni, magára a formára is. Lázás időknek lázas gyorsasággal papírra vetett termékei; ki kívánna, ki képzelné itt formai tökélyt, még akkor is, ha eltekintünk a nyelv elmaradottságától, s azon lényeges körülménytől, hogy itt nem professionátus, hivatás-szerinti poétákkal van dolgunk. Mert e költészet szerzője az egész nemzet; a pór nép nyomtalanul elhalt fiai és leányai; egy-egy névtelen, vagy ha szinte megnevezett, közvitéz, egy táblabíró, ki béke idején perlekedett volna, a főúr valamely párt börtönének fenekén vagy harci sebben, ki azelőtt az ország ügyeit kormányozta. Azon benső kényszernél fogva, mely a nagyobb-szerű események, a súlyosabb sorcsapások hatalmával megszólalásra bírja a néma ajkakat, megszólaltak ezek is, hogy a költészet hol tisztább, hol esetlenebb formáiban, ha szinte csak enmaguk előtt, kifejezést adjanak ama mély,

néha megrázó érzelmeknek, melyeket az idők izgalmi, szenvedései, örömei keblökben ébresztenek.

Hogy itt sok a hivatlan hang, a tehetetlen szó, a mosolyra indító, prózai erőlködés, csaknem természetes. De mennyi a szívből fakadt igaz hang, a megragadó szó, a költői, naiv öntudatlanságban szülemlett mezei virág! ... És még azok is, melyekről költői szempontból talán szó sem tétethetik, gyakorta mily becses anyagot szolgáltatnak a kor szelleme, a költői varázsszal dicsekedhető darabok megértésére!

S ezért a néhány leglényegesebb részletre szorítókozó ismertetésünkben, majdan ezen legutóbbiakra is szükségképen reflektálnunk kell.

11.

Székelyföld	Kicsiny vagy
Mindig zöld.	Mégis nagy
Hazám ott -	Hűvség ott;
Szívem ott.	Hideg vagy:
Jaj be szép	Még se fagy
Székely nép!	Szíved ott.
Székely vér	
Magyar ér.	

Szőke Ambrus írta 1670-ben.

Vajjon hány dala van Burnsnek a skót fennföldről és derék fajáról, mely szépségben, melegségben felülmúlja e kétszázados sorok üde, zengzetes költészetét? Sok okunk van hinni, hogy e kis vers a népköltészet gyöngye. Oly keresetlen, latintalan fordulatokat és szavakat alig talált az e korabeli poéta, vagy litteratus, ki verseléshez fogott.

A kis dal különben e gyűjteményben nem áll magában. Csak arra a meleg, igaz érzéssel írott borongó dalra utalunk, melyet özv. Bottyán tábornokné: Forgách Juliána grófné intézett Palocsay György báróhoz, kedveséhez, ki politikai eltérések miatt neheztelt hőn szeretettjére és tőle válni készült. A vers kelte esztendejének végén (1711) különben a megbékélt kurucz tábornok oltárhoz vezeté aráját. Álljon itt – mint régibb lyránk egyik legtökéletesebb példánya:

Élj kedvedre – szerelmedre
 Immáron nem bánom.
 Érted való túrt kínomat
 Elhidd, szívből bánom.
 Hogy mért kellett engem utálnod
 Hívségemet ezzel szolgálnod!

Emlékezzél: ki szeretett,
 És kit szeretél, -
 Kinek számos hetek után
 Kínnal fizetél,
 Emlékezzél, hogy Isten megver
 Az mint nékem sokszor esküdtél.

A gyűjteménynek különben egyik legjelentékenyebb darabja – esztétikai és szorosabb irodalomtörténeti szempontból: «Az ki régen fegyvert fogott hazájáért». Thököly Imréről és Zrínyi Ilonáról 1683-ban irt ének.

Érintett cím voltaképen a címtelen és Thaly által először figyelemre méltatott codexnek első sora. «A fennforgó mű, – írja Thaly – úgy látszik, epos vagy olyszerű regényes költői beszély akart lenni, mint nagyhírű kortársa: a «Murányi Vénus»; de a költő hosszasan áradozó elbeszélő modora – mely kivált a mű közép részében uralkodik – hátráltatja a cselekmény fejlődését, úgy hogy az ének már-már tisztán alkalmi költeménynyé kezd fajulni, ezt azonban szerencsére a névtelen szerző maga is észrevéve, versének utórészeit gyorsabban és több cselekménnyel folytatja le.»

Thököly és Zrínyi szerelmi történetét adja, bőségesen elegyítve mindkettőnek politikai, históriai szereplése részleteivel. Az egész allegorikus. Nagyban szerepelnek benne a hajdankor istenségei, és az a nevezetes, hogy a hosszú költeményben sem hősei, sem semmi egyéb oly személy s ügyfél, melyet történetök kapcsolatában emlí-

tenie kellett – egyetlen egyszer sincs megnevezve. így p. a német mindig mint sas, a török mint hold stb. szerepel Mégis igen tisztán követhetni az egésznek folyását.

Oly költői művel van itt dolgunk, melynek compositiója meglehetősen silány, cselekmény, esemény, drámai vagy epikai előadásáról szerzőjének igen kevés fogalma lehetett. De a lyrai ér, a költői zománcz oly határozottan a költő szívére és kezére vallanak, hogy méltán sorozhatjuk XVII. századi költészetünk legkiválóbb emlékei közé.

Álljon itt néhány versszak a költői leírásban való jelességének bizonyosságául.

Zrínyi Ilonáról írja:

«Elmúlt ugyan immár az tavasz éltében:
De nyarának most van legkedvesb színében;
Didó lehetett ily, akkor idejében:
Mikor Aeneasnak esett volt kedvében.

Az orczái rózsák, nyaka alabástrom,
Maga kelletése: szívet győző ostrom

Homloka liliom, az ajaka kláris -
Az melynek hervadni magánosan kár is . . .
Bár csókod harmatja érte volna már is!

Cédrus az dereka, tekintete ráró,
Mint vadász Dianna: gyors lába úgy járó . . .

Egész teste: hattyú; galamb engedelme;
Gerlicét követő, társához szerelme;
Az hol kel: mint daru oly szemes figyelme,
Csendes erkölcsében nincs negédes elme.

Úgy tetszik az merre lábai indulnak:
 Azok helyén mindjárt virágok újulnak;
 Az mikor ajaki beszédre mozdulnak:
 Szép szavai között nádmézek¹ is hullnak.

Szóláshoz készülő ajaka nyilasa:
 Úgy tetszik, hogy piros hajnal hasadása;
 Vidám személyének helybül mozdulása:
 Mint az derült napnak az égen járása.

Egyszerűen csak megjelöljük a gyűjtemény legdrágább, leghíresebb ereklyéjét, a Rákóczi-nótát s ama másik halhatatlan kurucz elégiát: «Őszi harmat után» . . . Ama hatalmas, a nemzet véérébe átment, fejvesztő nótáról (melynek cadenciája hajdanában rendesen a fiscus nótája volt) Thaly értekezése után nincs mit mondanunk. Melyik magyar ember ne ismerné ama szívrázkódtató, velőkig ható, forradalmi és mégis általános nemzeti hangokat? Melyik magyar ember ne ismerné legalább ez ének hírét, hatását? Teljes összeállítását, a variánsok közlése mellett, ha jól tudjuk, itt először veszi az irodalom. Thaly Kálmán buzgalmából.

A Rákóczi-nótának mintegy pendant-ja az «Őszi harmat után» kezdetű kibujdosó ének. Mennyi költészet a honfíjdalom e felsóhajtásában, mennyi báj és ízlés a kifejezésben és formában!

Még egy igénytelen¹ kis dalt kell e helyütt megemlítenünk, mely bár közhírűség tekintetében alig sorolható ez emlékezetes költemények sorába, költői becsénél fogva nagyon is megérdemli, hogy közöljük. Az a «Tót kurucz dala.» (1709):

¹ Nádméz-czukor; Erdélyben ma is használják.

Repült, repült, repült
 Páros sas¹ fölöttünk . . .
 Mi lesz már belőlünk -
 Szerelmes Istenünk?!

Szétverték a sasok
 Sólymot, galambokat:
 Pusztítani küldtek
 Hollókat, varjakat.

A míg a hazában
 A sólymok szárnyaltak:
 Addig galambok is
 Bátran turbékoltak.

Madarak fojtanak,
 Huhog bagoly-sereg -
 Galambok zugokba
 Búsan rejtőztenek.

Jöjjetek ti sólymok.²
 Előre szálljatok.
 Gerlét, galambokat
 Ölni ne hagyjatok!

A kor és viszonyok természeténél fogva a lyra foglaltán el az uralkodó helyet, az epikai elem sokkal gyöngébben van képviselve e gyűjteményben. Mindazonáltal két drámai erejű ballada ragadja meg figyelmünket. Az egyik Kerekes Izsák ó-székely ballada; a másik Ócskay Lászlóról való ének; a utóbbit a nép, a kurucz tábor énekelte meg szerevén róla egy «tragoediát dalban», mely compositió és drámai jellemzetesség tekintetében jóval felülmúlja a gyűjtemény bármely epikai költését.

Midőn így költői munkásságában szemléltük volna

¹ Páros sas = német.

² Sólyom – magyar, kurucz.

ama névtelen és mégis örök nevű poétát, *a magyar népet*: vessünk egy futó pillantást azon *egyénekre*, kiknek nevei a gyűjteményből emlékezetünkbe vésődnek.

Van vagy négy-öt ének, melyek szerzőjéül magát a fejedelmet, *Rákóczi Ferenczet* tartják; néhányra alatt nevét is ott látjuk. Mindamellet alig hiszszük, hogy egy is közvetlenül magától Rákóczitól került volna; igen kevés ennek igazolására a történeti támpont és maga Thaly is, bár egyenest ki nem mutatja annak alaptalanságát – talán költőnek is kívánná feltüntetni a bálványozott fejedelmet – nem igen bizonyítgatja annak valóságát.

Egy körülmény azonban feltűnt nekünk. Annak, ki e verseket szerzé, oly embernek kellett lennie, ki nagyon is ismerte a fejedelem érzületét, észjárását, szellemét. Mert nevezetes, hogy többnyire ugyanazon szellem és hangulat szól belőlük, mely Rákóczi confessióiban azon helyekből szól, melyeket Horváth Mihály az akadémiában a minap felolvasott. Ugyanaz a rajongó, Istenbe vetett hit, az az evangeliomi szellem, az a méla resignatio. Forma tekintetében épen nem kiváló. Ki kell itt vennem a «Sok búkat árasztott» .... kezdetű éneket és Rákóczi kesergőjét. Előbbi a nép által Rákóczinak tulajdoníttatik, úgy látszik minden történeti alap nélkül, utóbbi nyilván csak a költői formából kifolyólag mondatja el siralmát a fejedelemmel. A «Rákóczi kesergője» különben az egész gyűjtemény legmeghatóbb költeményei közé tartozik.

A kurucz világnak kétségtelenül legérdekesebb alakjai közé tartozik báró Palocsay György. Rákóczi e buzgó pártfelének meg van a maga szerelmi regénye. Szerelmes Rottyán tábornok nejébe; majd jegyese a fiatal özvegynek, kinek viszonszerelmét bírja. Politikai forgandóság egyidőre elhajlítja az ifjú törhetetlen kurucz vezért, míg

végre a szatmári compositió véget vet a hadi bajlódásoknak és Palocsay ügyének végromlásán, már szeretett neje karjai közt lelhet vigaszt. És nevezetes: ez a regényes, mint élettörténetéből tudjuk, sőt verseiből is helyenkint felcsillámlik, oly mélyen érző, meleg kedélyű dalia, a lehető legrosszabb költeményeket írta, melyekkel e kötetben találkozunk. Épen ott, hol igazán érzett szenvedéseit, reménykedését, örömeit tárja elénk, ott leggyöngébb; legsikerültebb verse: a « Kurucz világ után » című, melyet már haladottabb korában írt vala. Sóhajtozás ez a « régi Magyarország » egyszerű, nemzeties életének és szokásainak elmúlta felett, az öreg Apor Péter szellemében.

Ismét egy példája, hogy a valódi, benső költői érzelmek nem járnak mindig karöltve azok költői kifejezésének képességével!

Két női költővel ismerkedünk meg e kötetekből: mindegyiket egy-egy költemény képviseli. Forgách Juliánna grófnő és gr. Pekry Lőrinczné szül. b. Petrőczy Kata-Szidónia («Múlnak esztendeim» ...) Mindkettőnek egyszerű, átértett költeményéből tanulhatnának jelenkori dalgályos poetrixek.

Sajátságos tünemény, hogy a kurucz világ költői közt, a legkiválóbb épen egy labancz. Szitnyai és csábrághi gr. Koháry István füleki főkapitány, később ország bírása s a király tántoríthatlan híve. talán a legvonzóbb alak, melylyel e gyűjteményben találkozunk. Kemény, csökönyös magyar ember, ki ügye érdekében lankadatlan kitartással küzd és tűr – mert három évig volt Thököly rabja Munkácsott, vasra verve és súlyos megpróbáltatásoknak kitéve. Rákóczi korában meg a kuruczok jószá-gait dülák fel – ámde Koháry hajthatatlan maradt. Azután mint költeményeiből is látjuk, ő csak oly mély

szeretettel csüggött nemzetén, mint a mily odaadó hűség-
gel viseltetett királya iránt. És mily meleg, benső, vallá-
sos kedély szól a «Rabénekek» borongó resignációjából
vagy bánatos felsőhajtásaiból

Mily nemesen van p. o. tartva a IV. dal:

Elmémnek nincs nyugta,
Henyélést nem szokta
S nem akar heverni.
Látom! nincs megkötte
Sem vasba nincs verve,
Vágyódnék sétálni;
Munkács kóVárábúl
S bezárt fogbázambúl
Akarna kimenni.

Mély játszi kedély szól a «Haj ki bánat» . . . «Hogy
az farsang elmúlt» ... kezdetű dalokból (1683).

Az egész embert talán legjobban jellemzi egy negyed-
évszázaddal később írt versének (Keserves életem ...
II. kötet) egyik szakasza:

- Jó végre a rosszat nem szabados tenni,
Rossz útra az jóról nem tanácsos menni;
Mézet az méregbűi a ki szokott venni, -
Elhiszi, üdövel keserűt fog enni!

Ez a naiv hangon kifejezett antimacchiavellismus,
úgy látszik, alapvonása e férfi politikai hitvallásának, s
egész világnézetének. E tekintetben nem áll magában;
kurucz és labancz párton egyaránt voltak ily Koháryak.

Csakhogy Koháry Istvánt a teremtő még a költői
kifejezés hatalmával is megáldotta.

III.

Mit a gyűjtemény tartalmából eddig ismertettünk, mind oly részek, melyeknél első sorban a költői becs és érdek criteriuma alkalmazható. Felfogásunkhoz azonban hűtlenné válnánk, a hű ismertető kötelességének meg nem felelnék – ha itt megállapodnánk. Álljon itt néhány ismertető sor a gyűjtemény ama mennyiségileg jelentékenyebb, mondhatni túlnyomó részéről, melyben a kor s így költészete szellemének és főmotorainak oly adalékaira találunk, melyeket érdekessé tesz a tárgy, vagy néha csak annak vonatkozása az egészhez – de a melyek nélkülözik a költői forma, kifejezés varázsát.

Átmenetül itt azon énekek szolgálhatnak, melyek mint valódi tábori, katonadalok még leginkább magukon hordják a lyrai költészet jellegét; de a hang nyersesége, a számos prózai concret részlet folytán, aligha említethetők egy sorban a fentebb ismertett, költői ihletű termékekkel. Ilyenekben kivált a II. kötet gazdag. (Mikor virrad . . . Balogh Ádám nótája. Vak Bottyánról való ének. Székely kuruczok dala. Bezerédj nótája.) Mutatványul talán nem leend érdektelen a «Mikor Virrad» címűnek néhány versszaka:

Mikor virrad megént, hejh! olyan szép üdő -
 Híres Bottyán hírét,
 Az Bezerédiét
 Egekig emelő, egekig emelő? . . .
 Balogh Ádám nevét -
 Vitéz kuruczokét
 Feltündököltető, feltündököltető? . . .

Sopronyi sánczokat mikoron megvettük
 Az német armadát Bécs alá kergettük.
 Győrvári nagy harczot mikoron megnyertük:
 Styria tartománt kedvünkre égettük.

A kort rendkívül jellemzi: a Papvilág Magyarországon (1671). Tendenciája benn van a versfejekben: «Papvilág magyart rág, Mert nála uraság». Névtelen szerzője keserű gyűlölettel és gúnnyal kel ki a papok ellen, bizonyára csak a kath. clérust értve itt papok alatt. Mert a költemény távolról sem vallási, egyházi, vagy erkölcsi szempontokból indul, hanem kizárólag a clerus politikai túlkapásai ellen kél ki. Keserűen panaszolja:

Az ország dolgárúl papok dirigálnak,
 Törvényt, causákat azok indicálnak;
 Világi tisztekben papok válogatnak:
 Csak azt nem nyerik meg, az mit nem akarnak.

Gondviselő urunk vala palatínus: ¹
 Mostan gubernátor egy hitvány plébánus.²
 A mostani királyt pap tartja fékszárnál,
 Arra húzzák-vonszák mint érsek praedicál;
 Hogyha ellenek jár: pápa átka rászál. -
 Csak papvilág fénylik: a magyar alászáll!

¹ Wesselényi Ferencz.

² Szelepcsényi György, esztergomi érsek és kir. helytartó.

Végüi aztán istenhez fordulva felkiált:

Rettentő ostora ki sok népnek vala.
Tizenkét országnak parancsoló ura:
Ne engedd végtére, Istennek jobb kara -
Németnek, papoknak hogy legyünk jobbágya!

Nem az egyedüli vers ez, melyben a clérus illetén nyájas apostrophálások, megénekeltetések tárgya. A «Pavilág» szelleme, jóformán az egész gyűjteményen végighúzódik. Csak egy pillanatra is gondoljunk vissza a Forgáchok, Szelepcsényiek, Kollonicsok korára, s érteni fogjuk e hangot és szellemet.

Annál rokonszenvezőbb hangok ütik meg füleinket, mihelyt a protestantismusról és martyrijairól van szó. Száraz, okoskodó kathekizálás, meglehetősen együgyű hangon tartott siránkozás bőségesen található ama hét énekben, mely szól Czeglédi István haláláról; a rab praedikátorok szenvedéseiről; az elhagyatott magyar Sionról. Csakhogy mégis oly tisztán csillámlik ki az érzelmek őszintesége, mely e verseket sugalmazá, a valódi szenvedés pathosa. az az ellenállhatatlan ösztön, mely a lelkiismeret kincseit féltő lelkeket megszólamlásra bírja! Azután akármilyen együgyű szavakkal legyen megírva, lehetetlen hogy meg ne ragadjon ama képek kézzelfogható és mégis költői realitása, midőn a szegény, gályarabságra ítélt magyar-papok szekerre ülnek, hogy a távol Adriára induljanak, mint jajgatnak körülöttük feleségeik, mint zokognak a szívek, és mondja p. o. Komáromi István Nagy-Győr lelki-atyja:

Tégedet peniglen édes feleségem,
Én csak azon kérlek, hogy ne sirass engem;
Tudod mint szerettem egy Istók gyermekem, ,
Azt szintén úgy őrizd, mintha látnál engem.

Vajha, érettetek mostan az én szívem
Mint megkeseredett, látnád, belső részem! . . .

Igen közönséges versek; az Istók név pedig egyáltalában nem fér meg a komoly múzsával, és mégis melyikünk nincs meghatva, midőn ily vonatkozásban olvassa e sorokat!

Van különben az I. kötet végén egy hosszabb ének: Zokogó sírással sírhatsz magyar nemzet .... mely legjellemzőbb példája a kurucz és protestáns politikai s egyházi gyűlöletek, keserúségek egybeolvadásának. A magyar nemzetről írja:

A napnyugoti sas körme közé kapta,
Te gyöngye testedet erőssen marczongja,
Hogy erőd ne légyen, szárnyodat szaggatja, -
Szép piros véreddel fiait hizlalja.

Nincs titkos végezés belől palotádban,
Nincs ezüst vagy arany titkos tárházadban,
Nincs oly jövedelem akárhol laktodban,
Melyet írva nem látsz Ausztriai házban.

Ez oka practicát hogy forral ellened,
Míg rabjává nem tesz nemzetestül téged,
Hogy бүdös köntösét viseltesse véled,
Ma is nagy víg kedvvel éli keresményed.

De ezek földiek és mind elmúlándók; nagyobb baj ezeknél, hogy:

Hol ennekelőtte az Isten igéje,
Kiessen folydogált Úr-Jézus beszéde:
Ott most bestiának megbillegzett népe,
Dágon bálvány előtt áll mindennap térdre.

A bestia nevezet alatt érti pedig e vers szerzője: a római pápát.

Mint az eddigiekből is láthatjuk, a kath. clérus nem sokkal szeretetreméltóbban mutatattik be, mint e kor gyűlöletének másik, lehetőleg még utáltabb tárgya: a német, az ausztriai ház. Valami engesztelhetetlen, ösztönszerű, irthatatlan, mély gyűlöletet, utálatot lehelt e kor és költészete minden iránt, a mi német.

Különben csak ezen kor? A magyar nép életének mely korszakában nem volna felismerhető? Átvonul mint igen jelentékeny tényező, összes történetünkön: a vezérek honalapító korától fogva, az 1867. XII. t.-cikk tárgyalásáig. Egy nemzeti hagyomány, mely ember-öltőről öltőre száll, jelenkezésében hol szilajabban, hol gyöngébben törvén elő; de a lelkek mélyén még mai napig is a régi erővel lappangva és rejtőzve, várva a jelszót, mely féktelen szenvedélyeit ismét a felszínre korbácsolja! .....

Egyik legnagyobb költőnkéről hallottuk, hogy egyszer eposzt szándékozott volna írni. e hatalmas nemzeti ősgyűlöletről. Igaz-e, kivihető-e ily szándék, nem tudjuk. De annyi áll, hogy nem tartoznék a legparadoxabb ötletek közé, ha valaki a kurucz költészetet elnevezné: a németgyűlölet költészetének.

Itt van p. o. a régi híres kurucz tábori dal:

Te vagy a legény Tyúkodi pajtás!
Nem olyan mint más, – mint Kuczog Balázs.

Folytatja pedig a kurucz áldomást:

Rajtunk német dúl, rajtunk török jár.
Tűz-vassal pusztul ország és határ;
Ez az istentelen német annyi kárt tött már:
Hozzá képest hogy mit sem tött török, sem tatár!

Az nagy uraknak mézes szókat hány.
 S hozzá hódúinak, mint bódult zsákmány . . .
 Hej nagy urak: nem keresztyén az, a ki pogány:
 Rosszabb pedig még ennél is labancz valahány.

Persze a labancz se rest, és ha a kuruczokra és vezéreikre írt gúnydalokban, a németről hallgat is, ugyancsak élesen megszapulja az egyes elbizakodott, Istentől és királytól elrugaszkodott kurucz főemberek fejét,

Itt van p. o. az a híres nóta, melyben Szepessy Pál Thököly előtt a bujdosók vezére, s a leghíresebb jezsuitapusztítók egyike, úgy állíttatik elé, mintha megbolondult volna, és most eszeveszettségén siránkoznék. Ez a nóta különben arról nevezetes, hogy két versszakából állították össze amaz országszerte sok helyütt még mai napig is énekelt, «neki búsult, rebellis áriát» (mint Thaly írja):

Jaj már nekünk szegény nemzetnek
 Kik feltámadtunk rebelliseknek;
 Szuhay Mátyás – Zákány Tamás kopasz fejének-!
 Nagy pipájú -
 Kevés dohányú
 Magyar nemzetnek.

Különben a legnevezetesebb és legjellemzőbb labancz gúny dal a «Nyalka kurucz» (1710).

Hogy visszatérjünk a német gyűlöletre – itt minden további fejtegetés helyett, közöljük azon drasztikus pár sort, mely legvilágosabban fejezi ki, mit érez e tekintetben a magyar:

Ne higgy magyar a németnek,
 Akármivel hitegetnek;
 Mert ha át is nagy levelet
 Mint a kerek köpenyeged.

S pecsétet üt olyat rája,
Mint a holdnak karimája:
Nincsen abban semmi virtus -
Verje meg a Jézus Krisztus! . . .

Ezt a minden kétséget kizáró verset aztán még mai napig is énekelik Ungban, Zemplénben, Szabolcsban, és más helyütt. Szerzőjének a traditio Rákóczit magát, vagy Bercsényit tartja. Ha egyáltalában valaki a kettő közül, úgy bizonyára inkább az utóbbi lehetne; de ebben is alig van valószínűség.

Az itt említettekén kívül számos dalra találunk, melyet kor festő jelentősége örökbecsűvé teszen. Ilyen a négy változatban közölt szegény legény dala a XVII. század végéről. Egy bujdosó szegény legény – két változatban. A nyomorgó bujdosó katona sorsáról és hogylétéről nem szerezhetnénk a legrészletezőbb krónikából sem világosabb, plasztikusabb képet, mint e versekből. Csakhogy a kép a hollandi iskolából való, a nyomorúság amaz elke-
seredett cynismusával rajzolva, mely ugyancsak ellentéte mindennek, mit közönséges nyelven «aestheticus»-nak szoktak nevezni.

«Óh szegény magyarság mit gondolsz magadban» ... így kezdődik egy 1697-ben írott vers, mely sötét színekkel igen concret részletezéssel panaszolja, mivé lett a magyar a német nyomása alatt? Egy valóságos gravaminális lista, döcögő alexandrinusokba szedve. Csakhogy e nélkül a sok, igen való és igen egyenes, de nem nagyon poétikus panasz nélkül, nem értenők meg, hogy azok a szép, zengzetes, szívhez szóló dalok, melyek e korból kerülnek, miért oly borongók, oly bánatosak; a gyűlölet dithyrambjai miért oly szilajak.

Nevezetes nóta még a «Csínom Palkó»-é is ... .

Garázdább, henczegőbb, léhább verset az ember ennél a kurucz nótánál nem képzelhet. Piszkolja benne igen aljasán azon ellenséget, mely gyakran épen nem vallott kudarcot a kurucz előtt: dicsekszik, mintha legalább is a világot hódította volna meg. Azután félreismeretlen benne azon bocskorosnemesi cynismus, mely jussai megvédése mellett egy kis zsarolást a más jószágában sem tart megvétendőnek. Ennek a nemes versnek ezek a végstróphái:

Patyolat az kurucz
Gyöngy az felesége;
Hetes vászon a labonczság
Köd az felesége.

Nosza tehát hadnagy uram
Dúljuk fel jószágát,
Mind ellenségünknek.
Hajtsuk el marháját.

Ha ránk támad, az pénziért
Vágd be az ajtaját,
Fúrd meg az hordáját,
Idd meg mind az borát.

Az parasztembernek
Fogd meg az szakái át
Hajtsd el az marháját -
Verd pofon ő magát.

Az labonczság takarodjék
Nemes országunkból, -
Hogy végtire szalag-szíjat
Ne vágjunk hátából!

Okvetetlen e «Csínom Palkó» éneklőinek utódai lehetnek azok a vitéz «Forintos»-ok, kik a 40-es években. Zalában, agyonverték egymást a Deák Ferencz választásánál, kikkel a cancellária Szathmárban visszahívatta

Kölcseyt; kiktől néha-néha vendégségek után a háziúr valami rokona által pengő forintjával volt kénytelen visszaváltatni a zsebre rakott ezüst «eszczájgot».

Különben tagadhatatlan, hogy kellemetlenül lepi meg az elfogulatlan olvasót az a tapasztalás, miszerint a kuruczság, legalább e költeményekben úgy látszik, nem igen ért egyet Petőfivel:

Minden Demosthenesnél
Szebben beszél a tett.

Ők hősíleg verekesznek, de azután ugyancsak dicsekesznek is vele. S a mi ennek természetes kiegészítője, a mint egy-egy ütközetben a koczka megfordul, s a kuruczokat megverik: mily csüggedés, mily kétségbeesett síránkozás!

Nem tehetjük le a gyűjteményt a nélkül, hogy itt futólag egy kérdést ne jelezzünk, melyen már gyakran gondolkoztunk és most a II. kötet egyik kis dala, illetőleg Thaly Kálmánnak ehhez írt tájékozása folytán ismét felmerül előttünk.

Tót-labancz dala. (1709.)

Megy a kurucz, Duna partján,
Kardját villogtatva;
Utána a német ballag -
Vállát vonogatja.

Mellette megy el a magyar;
Bajszát pödörgeti;
A szlovák eléje megyén
Mindjárt elkergeti.

«Jellemző különben – írja Thaly – e kis dal második strophájának két sora, mely bevallja, hogy a kurucz láttára a labancz magyar csak bajszát pödörgette és mellette járt el, – mintegy egyetértve vele, vagy legalább

sorsára bízva máspárti fajtársát. És valóban ilyféle érzellet egykorú magyar labancz kútfőkben is észlelhető, pl. a I». Herényi Ferencz-féle Labancz Naplóban».

Hazánknak a Habsburgház alatti történelme olvasásakor, gyakran vetettük fel magunkban a kérdést: hogy viselte magát a bécsi kormány, s a kath. főpapság keltette küzdelmekben, a magyar katolikus nemes ember, ki nem lőn kuruczczá, sőt talán labancznak vallotta magát? A magyar sz. korona tagja volt ő is: jogait féltékenyen őrizhette ő is. Vajjon a jogbitorlások, a nemzetellenes törekvések, a lelkiismereti szabadság arczulsapásának sérelmeit, mint szabad magyar nemes, nem érezte ő is csak oly keserű méltatlankodással, mint azon honfitársa, kitől a felekezeti különbözőség, és a bajok oszoslásának módjai, eszközeiben való eltérése választotta el? Mi viszonyban állt e nemesség zöme, melyről névszerint nem emlékezik meg a történetírás, s a mely mégis alkotja e történetet, azon testvéreihez, kik lelkiismereti szabadságukért küzdöttek, kik egyedül fegyverrel vélték útját állhatni a bécsi miniszterek bitorlásainak, zsarolásainak. Ott voltak-e ők a Szelepcsényiek, a jezsuita hajtóvadászatok kíséretében, támogatták-e azon magyar főurakat, kiknek emlékezetét, mint a bécsi udvar eszközeit, őrzötte meg a történet; avagy támogatták-e küzdő honfitársaikat? Avagy módos curiáikba vonulva közömbösen, vagy talán elszorúlt szívvel kísérték e küzködések; s ekkor a «Tót labanc dala» jellemzi legjobban helyzetöket?

A kútfőkben bizonyára kimerítő választ nyernénk kérdésünkre; történetírásunk – mely az ily kérdésekkel bibelöldni eddigelé nem igen szokott – hallgat felőle. Pedig inkább érdemelné a pontos kiderítést, mint akárhány csata, vagy meddő alkudozás . . .

Bárha egyhangú versszakokba van szedve s épen nem tart igényt a «drámára», mégis a gyűjtemény legdrámaiabb darabja: Thököly Hadi Tanácsa (1680-1681). melyben Thököly főembereinek, s a seregnek tanácskozása a császári békefeltételek felett íratik le, valódi drámai közvetlenséggel és kitűnő egyénítéssel.

Végűi hadd említsük azon verseket, melyeket a két kis Rákóczi gyermek, a 9 éves Ferencz s a 13 éves Julia 1686. május 22-én az ostromolt Munkács várában, Zrinyi Ilona nevenapjára, édesanyjuknak elszavalt. Igen ízetlen hosszadalmas versek; de azt hiszem, senki se fogja e gyűjteményt kezébe venni a nélkül hogy azokat el ne olvassá, valamint azon meleg, anyai szeretettől ihletett sorokat is, melyeket e saját keze által másolt versekhez. Zrinyi Ilona irt.

Teljesen mellőzhetünk itt egy sor száraz históriai éneket és verses krónikát, melyet csak a történetíró fog elolvasni, adatgyűjtés kedvéért.

Annál értékesebb a Toldalék, mely az I. kötetben Gyöngyösi 16 darab eredeti, szép magyar stylú levelét hozza. A II. kötetben pedig két gyönyörű latin éneket tartalmaz: Kuruczok éneke Magyarország védasszonyához (1703-11), és A nemzeti szövetség Hymnusa. Mindkettő a középkori rímes egyházi költészet mintájára készült.

S ezzel búcsút veszünk e nevezetes gyűjteménytől, melyben minden magyar ember, ki érdeklődik nemzetének múltja, s e múlt szellemi élete iránt, annyi becses, megragadó emlékre fog találni.

SZÉCHÉNYI PÁL KALOCSAI ÉRSEK S A MAGYAR NEMZETI POLITIKA.¹

(1642- 1710.)

Vir Erat Moris Prisci, Hoc Est Severi
Et Factum Ad Omnem Gravitatem.

Mathias Bél.

A pálosok zárdájából vált ki és mint nemzetének dísze tűnt fel a magyar történet láthatárán. Kortársait rögtön meghódította, a mint egyéniségének hatalmas körvonalai észlelhetőkké váltak. Nem látjuk készülni és végig kevésbé fejlődni. Mindössze két igen általános, de igen jelentékeny adattal rendelkezünk, mely fejlődése folyamára a férfikor elértéig világot vet. Az egyik említett szerzetessége és elmélyedése a hittudomány problémáiban, mint tanuló és tanár. Az értelmi és kedélyi harmóniának forrása volt az és kétségkívül egy nagy erősség a megpróbáltatások közepette, melyekkel férfi- és aggkorának éveit lelké nyugalmát megtámadták. Azok a Széchényiek voltak a boldogabbak, kik a cselekvő élet küszöbén a lemondás reliigiójával eltelve tűntek fel és idejekorán megtanulták azon szenvedések elől, melyekkel a világ sora üldöz, a hit eszményi világában keresni menekülést.

¹ A Magyar Történelmi Társulat által 1882-ben a Bay Ilona-féle pályadíjjal koszorúzott tanulmány.

Mert a lelki tulajdonságok átöröklő azonossága, a Széchényiek fajában felette csodálatos. Mély szenvedélyek-
kel szívökben és magas eszményekkel szellemök látkörén,
kiváló tehetségek és a lelki erély nem csekély foka mel-
lett: a beteg kedély és túlérzékeny szív, a csalódások
szertelen érzete és az elcsüggedés reménytelensége űzi
őket. Bizonyos megragadó pathos van mind a négy alak-
ban, mely történetünkön feltűnik: de e pathos szívszorító
amaz atyában, ki nemzete sorsa felett kétségbe esve «vi-
gasztalanul szállt a sírba», s azon megrendítő tragikumma
fokozódott fiánál, a legnagyobb magyarnál, melyből hiány-
zott a kiengesztelés, a katarrhsis. Bizonyos benső vallá-
sosság e pathos egyik eleme mind a négy Széchényinél.
De míg a legnagyobb magyar és atyja a végcsüggedés
perceiben és reményeik hajótörése után nyúlnak a hit
horgonyához, melyet szertelenségekre hajló lelkük ismét
beteges rajongássá csigázott; addig a két főpap azon
doctor angelicus szellemi légkörében nőtt fel, ki a pálo-
soknak szószólója volt; talán korlátolt, de szilárd életnéz-
letök képződött: a szellemi törekvéseknek egysége s állan-
dósága szükségszerűleg és jótékonyan vissza kellett hogy
hasson kedély világukra, enyhítve lényöknek sötétebb vo-
násait. És Széchényi Pálnak ez enyhületre nem csekély
szüksége volt!

A másik, mit említésre méltónak találok, hogy ő is
mint vérbeli nagyobb utódja, idegen földön fejezte be ta-
nulmányait, kiképeztetését; a mennyiben az iskolai tanu-
lást még csúcán is annak nevezhetjük. Bécsben «böl-
csészetet» tanult, Rómában bevégezte hittudományi stúdiu-
mait. Láta Rómát; bár a pápai reactio vezérszázadában,
maga pedig valószínűleg a nemzetebeli collegium falai közé
zárva: az örök emlékek szemlélete talán nem volt tőle

megtagadva s e nagy környezetben az ifjú pálosnak talán nyílt némi sejtelve ama világtörténeti összefüggésekről, melyek egyik központja Róma. Midőn évtizedek múlva az angol királynő egyik bécsi ügyvivője, Whitworth, a külhatalmi közvetítés alkudozásai közben csodálkozik, hogy a magyar követek milyen tájékozatlanok az európai közügyek terén¹: panasza nem vonatkozott a nemzeti közvetítés vezérére, Széchényi Pál kalocsai érsekre. Ennek politikai látköre mindvégig elég szélesnek bizonyult, legalább soha nem ütközik más korlátokba, mint a melyeket meggyökerezett elvei szabnak: mit egészben véve kevés korabeli magyar politikusról és szereplő dignitariusról lehet elmondani.

De nem az a nevezetes, mit a külföldi nevelésben netalán elsajátított, hanem százszorta inkább az, mit kététségkívül le *nem* vetközött: s ez tözsgyökeres *magyarsága*. Pedig gyakran és szívesen az ország szélén tartózkodva. Bécstől csak néhány órányira, a császári székhely köreivel folytonos érintkezésben s így idegen befolyásoknak folyton kitéve: valóban nem lett volna csoda, ha ezen érseki nepos, kinek nevelése a catholicus egyházrend egyenlősítő és cosmopolita nevelése volt: a nemzeti érzület, a honi nyelv és szokás, a speciális magyar faji jellegnek vonásait nem azon tökélyben tünteti vala elő. miként ő, ki újkori történetünkben a tiszta, de tisztult magyar typusnak egyik legeredetibb és legnemesebb képviselője.

Történetünkön végig, de különösen a mohácsi vésztől

¹ «I percieved the deputies themselves, however knowing they may be in the laws of their own kingdom, to have very imperfect notions of the present State of Europe.» Archiv. Rákóczi. Dipl. I. 445. 1.

1867-ig nem elszigetelt eset, hogy közéletünkben kiemelkedik egy alak, a közbizalomnak gyújtópontjává lesz s a nemzeti érdekek képviselőjében vezérszerepet visz, a nélkül, hogy e szerep akár a történetileg fényes származás, vagy a lángész elementáris varázsa, akár a nagy tettek vagy kiváló alkotások, akár a közügyek vitelében való fokozatos kitűnés, folytonos működés által indokoltatnék. Feltűnnek zajtalanul; a közbizalom letéteményeseivé válnak csaknem észrevétlenül; csakhamar vezérek, majdnem akaratlanul. Ilyen volt Deák Ferencz; ilyen volt Széchenyi Pál is. Nem kutatjuk, hogy a passiv egyéniség ezen varázsa közjogi helyzetünk, általános fejlődésünk, társadalmi szerkezetünk, mely sajátságaiban és fogatkozásaiban leli magyarázatát: de tényszerűségét constatálnunk kellett.

«Bizonyos híveinknek különös közbenjárására és szorgos ajánlására»^x nevezi ki a császár a pálosok váralfvi (vonndorfi) perjelét 34 éves korában pécsi püspökké.

Azonban míg nagybátyja a kalocsai érsek, majd Magyarország primása élt, addig nem lép előtérbe. Az a szoros összeköttetés, mely közöttök az egyházi téren fenforogott, bizonyára a politikai actióra is kiterjedett. Álláspontjuk az ország ügyei irányzásában tökéletesen egyező volt. A magyar faj csorbíthatlan hatalmi állása, a nemzeti alkotmány tényszerű fentartása s a magyar közjog alapján a korona és a nemzet közötti solidaritásnak megóvása fel- és lefelé: ez a törekvés azon férfi minden cselekedetén is végigvonul, kinek a magyar egyházfejedelmek s ország-nagyok sorában a legnagyobb aggkor jutott osztályrészül,

¹ «Ad singularem certorum fidelium nostrorum intercessionem et diligentem recommendationem.» – [Acta decorum Farn. Com. Széch. concernentia.]

a nélkül, hogy az évek súlya alatt meggyőződésének erélye meghajolt volna. – Midőn azonban Széchényi György az esztergomi prímás 1695-ben kimúlt s utódja azon férfi lőn, kinél a történeti magyar alkotmány ellenségei között lehettek konokabbak, de nem volt veszélyesebb: ekkor e magasztos érzetek hagyományosául azonnal előlépni látjuk öcscsét, a kalocsai érseket, s a jogszerű nemzeti öntudat. a királyi esküvel biztosított alkotmány benne újra megtalálta szószólját és védelmezőjét. Történeti szereplésének ez kiindulása. Amaz emlékezetes jelenet óta, midőn Bécsben, a császári várpalotában, az elképedt, és megnémult országnagyok között ő talál szavakat és bátorságot szembe szállni a Kollonich előterjesztéseivel, – a férfias elszántság s a közbelépés merészsége őt azonnal a törvényes nemzeti ügy vezérbajnokává avatja.

Sajátságos, de fölötte jellemző találkozása a véletlennek, hogy a jelenlevők közt első az a férfi jegyzé fel ama megkapó jelenetnek tényét – s az ő sorainak jellemzése Széchényi Pálról megy át a magyar történelembe, ki évek múlva hivatva lőn mintegy az érsek friss sírhantja felett, megkötni, formába önteni azon békeművet, melynek eszméi és létesüléséért amaz éveken keresztül küzdött és fáradott, a nemzetnél és az uralkodónál egyaránt. Bár történelmi irodalmunkban már-már közhelyszerűekké váltak, mégis lehetetlen nem idéznem azon emlékezetes sorokat, melyeket «Életének ... emlékezetes folyási»-ban *Károlyi* Sándor jegyzett fel: «megkell vallanom, írja, jobbára mind kétségbe estünk, valahogy oly erős kökörtben az hallgatás és bátortalanság miá egészen el fogunk nyomattatni; mind az által az isten ő szent felsége egy méltóságos, igaz magyar hazájának s koronájának állhatatos hívét, papi méltóságba helyezettettet,

megbátorítván, törvényünkön fundált bölcs propositióval ellenünk felindult haragját az felséges udvarnak annyira mitigalta ...»

Az ítéletet, melyet e sorok a meg nem nevezett Széchenyiről tartalmaznak, a történet fényesen igazolta. Pedig az ki nem meríti az érdemek és honfi erények teljességét, mely e névhez fűződik. Még történetünk nem összegezte azokat, az adatokat nem gyűjtötte egybe, és nem fixirozta a vonásokat, hogy ez az alak a maga megkapó életteljességében és kiváló politikai jelentőségében ragadja meg és hassa át a nemzeti köztudalmat. – Ha e sorok némi ösztönzésül szolgálnak, vállalkozni e feladatra, – melyet megoldani nem képesek – akkor nem czéltalanul írtak ...

Midőn a katonai garázdálkodás, a közigazgatási önkény visszaélései s a magyar alkotmány megsemmisítésére irányzott czélzatok a nyomorba sülyesztett és megalázott nemzetet kétségbeesésre hajták és a lázadó szellem ismét megtalálta szervezőit és vezéreit ama nemzeti oligarchia sorában, melyben a honfi bánat s az elnyomók gyűlölete. a szertelen dicsvágy magasra csapongó lángjától élesztett: akkor a meglepetett udvar, melynek legfőbb érdekei egy világra szóló háborúban Közép-Európa csaknem minden államában kockán forogtak, Magyarországon a békeszerzés azon módját kívánta megragadni, mely a nemzeti sérelmek törvényes orvoslásában, vagy ez orvoslási szándék látszatának ébresztésében áll. Magyarország viszonyát a koronához, akkori pártviszonyainkat és a szereplők helyzetét legélesebben jellemzi az a tény. hogy a vezérméltóság hordozója, kinek törvény szerint főhivatása a fejedelem és a nemzet közötti közvetítés vala, *Esterházy* nádor, e feladatra képtelennek találtatott. A nemzet repu-

deálta, holott ő a bécsi magyar udvarbeliek körében talán a legnemzetibb érzületű vala; s az osztrák intézők ennek teljes tudatában voltak.

Stepney az angol ügyvivő, a ki küldetése elején, midőn még magyarokkal kevéssé érintkezve, túlnyomólag osztrák forrásból meríti értesüléseit, következőleg jellemzi őt: «kevés eszű és még kevesebb ügyképességű ember, kit ezért választott ezen udvar eszközül hazája szabadságainak kijátszására, melyeket a nádor hivatalánál fogva fentartani köteles¹». Ez ítélet túlságosan kemény, de nem alaptalan, mindenesetre kortársai felfogását visszatükröztető, melyet a történet s az utókor nem hazudtolt meg, csak enyhített. – Érvénye különben kihatott a magyar főrendiek és országnagyok egész körére, mely az udvar köré csoportosult; mit konstatálni kell. a nélkül, hogy jogosultságát kutatnám.

Ily viszonyok között a közvetítés és békéltetés művére nézve egyedül oly közeg jöhetett számba, ki, a korona iránti hűsége minden kétségen felül állván, – alkotmányos érzülete és őszinte faj- és honszeretete által a felkelő magyarságnak bizodalját bírta s az egyezkedés eszméjének nemzeties színt kölcsönözhetett. – Szervezett párt, melyre ily törekvések alapíthatók lettek volna, egyáltalában nem létezett; egyesek gyér számmal; vezérférfit csak egy: Széchényi Pál, a kalocsai érsek. A magyar politikusok és politikai szereplők vagy a szélsőségek maratalékai voltak, vagy azok irányában tévedeztek szilárd

¹ The troubles in Hungary ... owe their rise in a great measure to the mismanagement of this Prince Eszterhazy. a man of little sense and less experience in business and therefore chose by this Court as a tool to betray the libertys of his Country, which a Palatine (by virtue of his office) is oblidged to maintain.

jogalap nélkül s az ellentétek elvi megoldásának határozott eszméi, talán reménye nélkül.

A viszonyok kényszerűsége ösztönözte tehát a bécsi udvart arra, hogy egy pillanatra megvonja a sarki ellentétek között azon eszményi diagonálist, mely a törvényszerű, a korona állandó érdekeivel kiengesztelt magyar nemzeti politikának középútját jelzi. Ez eszmének megtestesítője a kalocsai érsek volt.

Felfogásom szerint, ebben rejlik alakjának történeti jelentősége.

A bizalom, melylyel nemzete és fejedelme iránta viseltetett, ehhez képest másodrendű dolog; inkább egyéniségének vívmánya, mint állásának következménye, s én helyzetét akkor találom legtermészetesebbnek, midőn az legelszigeteltebb.

A dolgok ilyen állása teszi tehát érthetővé, hogy az ő közvetítésének az uralkodó által kikérésébe beleegyeztek azon udvari körök, melyek az ő föllépését Kolonichsal szemben nem felejthették el és melyek, hogy mennyire gyűlölték őt, ő maga nem tudhatta úgy, mint mi. Mert az udvar, midőn az érsekkel közvetlenül s egyenest érintkezett, mindig derűit homlokot mutatott s a tisztelet külső jeléül nem mulasztá el magát meghajtani. De előttem fekszik három vaskos kötetben az angol és hollandi bécsi követségnek levél- és okmánytára¹ 1703-tól 1711-ig, a

¹ E sorok (első) megjelenése táján (1882) vettük ama férfiú balála hírét, ki az önkéntes számkivetés hányatott éveit alatt, London, Brüsszel, Paris levéltáraiban kutatva, egybegyűjtötte azt. Az «Angol Diplomatai Iratok II. Rákóczi Ferencz korára, Angol Levéltárból» (Archivium Rákóczianum diplomatai osztály Pest, 1871-1877.) a *Simonyi Ernő* történetbúvári működése s érdemeinek maradandó emlékét képezik.

szathmári békekötésig. A legélesebb belepillantás ez a bécsi intéző körök veséibe: száz nagy s apró vonással megmutatja, mily nehezen sikerült nekik a gyűlölet kitörését elfojtani s a külszint megóvni. Széchényi érezte ezt és mi sem jellemzőbb, mint azon erős hite, hogy 1696-ban. bécsi viselt dolgai után megétették.

Tény, hogy súlyos betegségbe esett, melyhez nála nem kellett mérgezés. A ki csak némileg is foglalkozott a gr. Széchényi István psychéje örvényeivel, az érteni fogja ezen adaléknak lélektani, sőt physiologiai horderejét. Egy beteg idegzet, mely az erkölcsi erőfeszítés megrázkódtatása alatt megtörik. Üldözési mánia, melyet a túlcsigázott képzelem még a gyilkosság iszonyaival is kapcsolatba hoz. Thomas Aquinas tanítványa, a hajdani pálos, kinek szellemi köteleke a rendházzal csak véglehelletével szakadt meg – ment volt azon rémes árnyék kísértéseitől, melyről könnyű volna kimutatnom, hogy férfikora első éveitől fogva, egy félszázadon át, koronként – és nemcsak élete válságos perceiben – gr. Széchényi Istvánnak beteg szívére és forró agyára reátette őrijítő kezét, míg egy sötét perczben megejtette áldozatát. Az öngyilkosság démonát értem. Ezzel rokon a gyilkosság gyanúja inkább, mint félelme – mert a bátorság rendkívüli mérve egyik jellemvonása volt – mely az érsek lelkét is időnkint megfogá s a Heister pusztításai felett kitörő szenvedélyes panaszok mélyén, mintegy a sorok között, halkán megszólalni látszik.

E férfit kérte fel tehát egy régi római ismerőse, ki a bécsi udvarnál carriéret csinált, báró Scavioni Jeromos kamarai tanácsos, hogy jelölné meg a módokat, melyekkel «seditioso et turbulento hoc tempore,» e forrongó és zavargó időben, ezen nemzet megbékéltethető lenne. Az

érsek válasza e felhívásra nyugodtan, higgadtan kezdődik, mint a ki tőle idegen és távol álló ügyben ír. Majd áttér a fölkelés (rebellió) okainak elsorolására s itt szavai, melyek állítólag mások érzületét tolmácsolják, mind élesebbekké, bélyegzőbbekké válnak, míg végre teljesen kiesik a tárgyilagos tudósító szerepéből s midőn hozzácsatolja saját magának, egyházának, papságának sérelmeit, néhány szónyi fordulattal nyíltan azonosítja magát azon jaj kiáltással, melyet a nemzet jogainak lábbal tiprása, a föld népének sanyargatása, a köznyomor felett, idegen panasz gyanánt emlegetett, melynek objectivitása gyöngé fátyolán keresztül azonban félreismerhetetlenül átszállott az író sebzett subjectivitása és erős érzetközössége. Akárhány nevezetesebb levele és alanyiabb nyilatkozata van az érseknek; de én felette jellemzőnek találok azt a közvetlenséget, melylyel hivatása küszöbén énjét, érzelmeit kitárni kénytelen. Tényleg soha egy perczig sem találta el a tárgyilagosság azon nemét, mely a nemzet szenvedéseivel, mintegy szembesíteni, azoktól megkülönböztetni bírta volna énjét, ha nem is osztotta azon utat és elítélte a törvényszegést, melylyel a nemzeti párt azok orvoslását kereste. Az érzelmek ezen közvetlenségének, kitörő alanyiságának nem csekély része lehetett a nemzeti párt és a felkelő tábor rokonszenveinek önkéntelen hódolatában. De az udvari körök bizalmatlanságának és gyűlöletének kiapadhatatlan forrása volt. A bécsi minisztertanács már-már kész volt Thiehl előadó javaslatára a közvetítés legelején, az érsek első leveleire (1704 tavaszán) absurda, scandalosa et auditu horrenda gyanánt bélye-

¹ Ad hoc propositam proferrem ego privátam quidem meam. sed omnes tangentem iniuriam. Miller. Epist. e Com. Széchényi I. 42.

gezni előterjesztéseit, «mintegy feddésül, hogy oly szabadon és tartózkodás nélkül közölte az elégületlenek beszédjeinek némely pontját» – írja Stepney¹ – és csak is a külföldi közbenjárók tiltakozásának sikerűit a sértő kitételek elhagyását kieszközölni, melyek az uralkodó neve alatt lévén intézendők, talán még az érsek SZÍVÓS türelmén is kifogtak volna, s a békéltetés művét már a kiindulásnál lehetetlenítik vala.

A kiindulás, a rugók, a célpontok merő ellentétesége szülte e lappangó viszályokat. Az érseket «veleszületett igaz magyar lelke» indította a közvetítés útjára, s «a magyar vér sugallja neki, hogy itt a legalkalmasabb idő a közbékességgel egyszersmind az ősi szabadság visszahelyezésére».² «Veleszületett igaz magyar érzelemből» – sürgeti újra Rákóczit egy békéltető gyülekezet egybehívására – melynek ajánlását parancsolja neki «a szeretet s üdvünknek, szabadságunknak, legégetőbb vágya.»³ Es Károlyi Sándorhoz intézett egyik nevezetes levelében, melyre azonnal vissza kellend térnem – «igaz magyar szívvel»⁴ ajánlja magát.

¹ Stepney Hedges miniszternek i. h. I. 247. 1.

² Quid verō ego facturus sim. conatusque, quos et quales adhibiturus ab innato mihi vere Hungarico animo, non una in occasione. etiam furentibus Aulicis. patefacto, colligere dignetur Altitudo Vestra. Videtur autem mihi dictare id ipse sanguis Hungarus, esse nunc tempus acceptabile, et restituendae avitae Libertatis, cum universali tranquillitate, occasionem longe praestantissimam. Levél II. Rákóczi Ferenczhez. Miller Epist. 71. és 72. 1. (Hist. des Rev. Hongr. is.)

³ Ea propter, quem Celsitudini Vestrae ex innato mihi vere hungaro affectu commendavi, regnicolarem Congressum, denuo commendare me iubet affectus et salutis ac Libertatis nostrae ardentissimum desiderium. Epist. I. 104 1.

⁴ Epist. t. 121. 1.

A miről pedig az ő ajkai túláradtak, az az ő szívének legbensőbb érzése volt. Cselekedetei tettek erről tanúbizonyságot; a nemzet s a felkelő tábor legszélsőbb elemei is ez érzelmek őszinteségéről és mélységéről át valának hatva. És Rákóczi «a hazának szeretetében támadt társaként» üdvözi őt.¹

Ez az égő honszerelem fokozta oly kínossá a magyar faj fenmaradása iránti aggályokat, melyeket a belháború kegyetlenkedései s a bécsi udvar szándokainak sejtelve inkább, mint ösmerete, költenek benne. Gyötörte a gondolat, hogy azon csalékony szövetkezések, melyeket a felkelők a külföldi hatalmakkal kötni véltek, felbomolván, az osztrák hatalom körülfogja Magyarországot (a vicinis cingimur) s a nemzetre egész súlyával reá nehezdedve, még mielőtt az elszakadhatna, «törekvéseinket ezernyi különféle fegyverrel szétrobbantja s a szabadság helyett a legalávalóbb szolgálai sors várakozik majd azokra, kiket tűz és vas el nem pusztított».

Ő előtte nem lebegett hatalmi kérdés, mint Rákóczi és Bercsényi előtt. A magyar alkotmány teljéhez, szelleméhez szívósan ragaszkodott; de maga nem kapaszkodik a közjog betűjéhez, mint a magyar legisták, kiknek kívánságait a koronánál tolmácsolni vállalkozott.

Ámde idegesen összerenzen minden hírre, mely a magyar vér omlásáról beszél s a kétségbeesés indulatával fakad ki, midőn a pusztulás művének önmaga tanúja, vagy annak következményei eléje tárulnak. «Semmi jót s Isteni áldást várhatunk mindezekbül – írja valamely felekezeti villongások hírére Károlyinak – mint csak

¹ Quae meus erga Pátriám amor et ei serviendi occasio mihi suppeditant tantum in Celsitudine vestra nactus in hujus effectum socium.

abbul is, a mit mondanak már e tájon s másutt is a Pápsták, ki lehet tanulni: attul tartok, hogy fegyvert egymás ellen fognak, factiók lesznek; omne regnum in se ipsum divisum desolabitur».¹ E végsorokról, mely magyarnak nem jutnának ama megrázó szavak, melyekre csaknem másfélszázaddal később egy másik Széchényi fakadt, midőn látnoki szeme előtt feltárultak a polgárháború iszonyai és túlcsigázott képzelme már-már a magyar faj pusztulását látta a csillagokba írva .... flagellum Dei!

A lelki állapotok ezen hasonlatosságának van egy magyarázó kapcsa: s ez történeti fejlődésünk folytonossága, a helyzetek, s áramlatok azonossága, majdnem változatlansága, a mohácsi véstől az 1867. esztendő nagy államközi rendezéseig.

Ámde Széchényi Pálnak lelkét a folytonos polgárháborúk és fegyveres lázadási kísérletek, melyek élte korszakát betölték, némileg megedzik vala; mintegy hozzászoktatják ezen irtóztató képek elviseléséhez. Elméje már talán azért sem veszíté el egyensúlyát és lelki ereje meg nem tört, hanem férfias haragban viaskodott.

«Az parasztembernek puska-porral töltik meg az torkát, száját, az hasán veti ki magát az por; sütik, nyúzzák elevenen az szegénységet, az asszonyokat emlőjénél fogvást kötik föl az gerendán, úgy kínozzák őket. Templomokat fosztják, Papokat ölik, vagdalják. Ha ezekben alább nem hagynak, bizony hasonlót s többet is várhatnak.»² E realistikus rajz a császári sereg magyarországi viselt dolgairól szól és nem csuda, ha az érsek kevésbé

¹ Epist. I. 120.

² Levél Visa prépost és Okolicsányi Pálhoz, az érseknek a békéltetésben ügyvivőihöz. Epist. II. 91.

palástolja megelégedését, ha ezért a kuruczoktól «szenvedik az refavorot».

Ne higgye az olvasó, hogy egy lélektani felfogás igazolása végett netalán túlzott, általánosító következtetéseket vonok némely elszórva talált levélbeli kifakadásból, vagy, hogy maga az érsek a nemzeti érzület hypertrophiájából, agyrémeket lát és korlátlan fellobbanást enged indulatainak. De azon köteteken végig, melyek a különböző angol és hollandi diplomatai ügyvivők s a londoni kabineti ministerek jelentéseit, bizalmaskodását, okoskodásait tartalmazzák Magyarországról s a melyekre nekem már ismételve hivatkoznom kellett: eme kilencz évre terjedő minutiósus észlelésen, megfigyelésen, melyben a bécsi körök ezen idegenektől, szövetségeseiktől részesültek – végig vonul a gyanú, az aggodalom, a sajnálat, hogy az udvar és a cseh-német «államférfiak» minden áron a háborút akarják Magyarországgal, mert meghódítani, alávetni akarják e szabad országot és kiirtani vagy legalább is lenyűgözni büszke népét.¹ Idézetekkel – melyek bőven kínálkoznak – e helyütt nem támogathatom ezen tényt: úgysis feladatomnak viszonylagos újdonsága és homálya, azon szűk határokat, melyeket a jellemzés szabatossága von, némi terjengő adalékokkal kiszélesíteni kénytetett.

A nemzeti lét veszélyeztetésének eme lankadatlan érzete, a honszeretet lángoló szenvedélye, mely Széchényi Pált áthatotta: nem engedheté, hogy önző elzárkózásban átadja magát a bánkódás tétlen hangulatainak. A mély igazi szenvedélyeknek egyik leghatározóbb sajátja, hogy a cselekvésre buzdítanak, a tetterő szívósságát fokozzák,

¹ «That fine nation» írja Stepney egy helyütt Harley miniszternek i. h. I. s ismételve más levelekben.

sőt éltető céljaikra nézve a számító észet élesítik, vagy a lázasan túlfeszített intuitio sugallataival pótolják azt.

A hirtelen fellobbanó indulatok azok, melyek az érzelmek külső felvillanásával ki is merülnek, hogy bizonyos fásult tétlenségre zsibbaszszák a lelket. A magyar faj inkább ez utóbbi tünetek tapasztalásához szokott. És talán azért szokta kevésbé élesen és gyorsan felismerni a correlatiót, mely a szenvedélyek mélysége s a cselekvés erélye, szívóssága fenforog. A legnagyobb magyar lényében a nemzet zöme azért nem tudott a mai napig eligazodni. Széchenyi Pálnak lényé nyilvánulásait, cselekvőségét, csak ezen lélektani tételből indulva bírjuk megérteni és méltányolni.

Őt a hon- és fajszeretet szenvedélye tette buzdította, ő szembe szállt a veszélyekkel, melyektől féltette nemzetét és küzdött azon alap kivívásáért, melyről a kibontakozást s a romlásos ellentétek megoldását eszközölhetőnek vélte.

Mit akart ő, és melyek voltak a törekvések, az igények és módozatok, melyeket a fejedelem s a nemzet között állva tolmácsolt, támogatott és érvényesíteni igyekezett?

Stepney ügyvivő Harleyhez, a tory kabinet szellemi fejéhez intézett egyik levelében,¹ azon két tételben véli azt legrövidebben és legvilágosabban megmagyarázhatni, melyet az érsek maga formulázott: «Satisfactio ad Legalia Petita and Praestanda Paciscendorum Securitas» - sive Guarantia, tehetném hozzá, azon kitételrel, melyet az érsek, valamint a villongó és közvetítő felek maguk leg-sűrűbben használnak.

¹ Id. munka. II. k. 7. 1.

A magyar törvényes alkotmány és történetileg fejlődött közjogunk legteljesebb érvényesítését, az ez ellenében követett sérelmek és vétségeknek gyökeres orvoslását jelenti az egyik.

A másik azt: hogy ezen teljes alkotmányi visszahelyezés, ezen jogi restitutio in integrum, a honi intézményekben rejlő belső, mintegy szellem-erkölcsi biztosítékain felül még bizonyos külső, nemzetközileg fogatos hatalmi biztosítókkal támogattassék.

A közjogi sérelmek vezértételeit s egy három százados alkotmány-küzdelem minden nyomorúságait kellene összegezmem és megvitatnom, ha e követelmények jellemzésébe vagy részletezésébe akarnék bocsátkozni. Széchényi a fejedelemmel s a bécsi udvarral szemben ez alapra nézve soha még az alku eszméjét sem pendíté meg. Mégis a felkelő tábortól, az érzelmi politika önös szítóitól, a visszahozhatatlan múltak rajongó, vagy kalandos káprázat-hajhászaitól, egy éles határvonal választotta el őt. Mint mondtam, ő a történetileg fejlődött alkotmány alapján állt. S e fejlődés törvényes közjogunkat elválaszthatatlanul egybeforrasztotta a Habsburgház uralkodásával, örökletes elsőszülöttségi trónkövetkezésével, az örökös tartományok szövetségi kapcsolatával s ebből folyólag a nemzeti önrendelkezés teljének bizonyos múlhatatlan korlátozásait idézte elő, melyek az 1681. és 1687. évi soproni és pozsonyi országgyűlések alaptörvényszerű cikkeiben találtak legélesebb és leghatározottabb kifejezést. A felkelő magyarság az ellentállási záradéknak fölélesztését s a választó királyság elvi visszahelyezését, vezérkövetelései közé sorozta. Tehát visszaakarta állítani közjogunknak 1687. előtti állapotát: a fejedelem és a nemzet között súrlódásoknak eltakart, de kiapadhatatlan forrását, a libe-

rum veto intézményeit, melyeknek kitűnőleg államellenes, országbontó hatását még *egy* köztársaság sem kerülte ki. hol e tanok és intézmények idejekorán el nem fojtattak.

Széchenyi Pál ama pontozatok között, melyekben a felkelők kívánságait, mint közvetítő, a korona elé terjesztette, ezen követeléseket nem mulasztotta felemlíteni. De maga soha sem azonosította magát azokkal, az uralkodó és tanácsosai előtt sohasem támogatja. Az öröklési Monarchiához való ragaszkodása még legbensőbb ellenségei által sem vonatott kétségbe.

Nemzedékünk eszejárására minden képen visszas benyomást kell, hogy költsön a «Guarantia,» a nemzetközi biztosítékok követelése. A bécsi kormányférfiak ellenvetéseit e követeléssel szemben, minden irányban igazoltnak kell tekintenünk. Az uralkodó és népe közötti viszonyoknak nemzetközi meghatározása, a törvény tisztelének diplomáciai szerződések által való biztosítása: ez a nemzeti egység s a souverénitás teljességének oly flagrans sértése és megbontása, mely a normális állami létben se nem tűrhető, sem – a mi a legfőbb – hatályosnak és célravezetőnek soha nem bizonyulhat. De ez az állameszme tisztult felfogásból eredő, aránylag újdonkeletű nézlet. A történeti fejlődés teljesen eltérő irányban indult; a mint azt az európai szerződések a bécsi congressus actájáig bizonyítják.

A Széchenyi Pál álláspontját is két körülmény fogja megmagyarázni, sőt bizonyos tekintetben – történetileg - igazolni. Az egyik azon történelmi tény, hogy a Habsburgház trónfoglalása óta a magyar alkotmánynak biztosítása nemzetközi szerződések által s a külhatalmak jóállása mellett, ismételve megkíséreltetett. – Az alkotmány-bizto-

sítékoknak egyik történetileg keletkezett, mintegy törvényesen recipiált módozatának tekintetett az.

A másik azon politikai tény, hogy midőn ezen külhatalmi beavatkozás eszméje végleg elejtetett, a magyar államférfiak napjainkig nem szűntek meg a magyar közjogon és a Szt-István koronája területén kívül fekvő tényezőknek biztosítékát keresni. Csakhogy e tényező megszűnt nemzetközi lenni s államközivé¹ vált. Az osztrák tartományok alkotmányos kormányzatának eszméjét és törvényes föltételét értem. Ily eszmemenet a francia forradalomig az európai köztudalomtól teljesen idegen volt. s ezen úr is már némileg indokolja a külhatalmi biztosítékok fictiójához való ragaszkodást.

Széchenyi Pál ahhoz szívósan ragaszkodott. A császárhoz intézett leveleiben nem szűnik meg jogszerűségét igazolni, jelentőségét enyhíteni, üdvös következéseit dicsérni. Ez nemcsak a felkelők kívánsága, ez ez ő határozott személyes követelménye is. Bármint gondolkozunk e követelmény államférfiúi jogosultság s politikai hatálya felől – egyről döntő bizonytságot tesz: hogy a férfi, a ki formálta, nem a minden áron való békéltetés által akart a trón előtt olesó babérokat szerezni; hanem tartósan biztosítani akarta a magyar alkotmány épségét s azzal szilárdítani a szabad nemzeti fejlődés feltételeit.

Ily férfi őszinte jóakarataról és loyaltásáról meg lehetett győződve az uralkodó: de a bécsi kormánykörök soha sem tekinthették zászlójukhoz tartozónak, sőt ösztön-

¹ A német államtani terminológiának ezen fogalmak megkülönböztetésére igen szerencsés kifejezései, a «völkerrechtlich»-international és «zwischenstaatlich» jelzők.

szerű bizalmatlansággal, majd nehezen palástolható gyűlölettel kellett hogy kísérik.

E célzatok érvényesítéséért küzdött tehát éveken keresztül; ez eszmék szolgálatában lázas tevékenységet fejt ki az agg egyháznagy. Levelez, gyűlésez, követeket instruál, személyesen capacitál s örökké útban van. A felkelő táborban a vezérek oldalán mindenütt ott terem: Gyöngyösön, Egerben, Miskolcson, Selmeczen, Széchenyben, Szegeden, Pakson, Gyulán. Azután Sopronban, Pozsonyban, Nagy-Szombaton, Bécsben, a bécsi kormánykörök és meghatalmazottjaik székvárosaiban és ideiglenes tartózkodási helyein.¹

E működés méltatása az érsek helyzetének bővebb megértése végett, szükséges egy futó pillantást vetnünk a vezértényezőkre, melyek a közügyek alakítására határozólag befolytak.

A legnyíltabb ezek között a katonai párt, gróf Heister tábornagygyal az élén. Ez tüzzel-vassal pusztítja az országot, különösen a dunamelléki vármegyéket és míg az érsek odajár az uralkodó érdekében, a bécsi miniszterek kérésére, felkelő honfitársait fegyverletételre bírni, addig a tábornok különös buzgalommal dúlatta kedves püspöki székhelyét, Veszprémet – mert Széchenyi élete-fogytáig a veszprémi püspökséget is megtartotta. Égetett, gyilkolt és fosztogatott, nem kímélve nőket, gyermekeket, védteleneket, papokat, nem a káptalanbélieket. És nem mulasztotta el mindenképen megértetni a főpappal, hogy ez a szelíd emlékeztető neki szól. «Csu-

¹ Joggal írhatta Egerből bécsi küldötteinek: «ennyi üdőtől fogvást mindenem elveszésével itt nyomorgottam sok költséggel, életem veszedelmével, kit kegyelmetek maga jól tud». . . . Epist. II. 170. 1.

dálkozással értesültem – írja az érseknek egy katonás rövidségű és felette jellemző levélben – hogy Excellenciád inkább fél ő cs. felsége győzelmes fegyvereitől, mintsem azok sikerét óhajtáná. Egész Alsó-Magyarország megadta már magát, azok kivételével, kik Nlmgod körül vannak és pártfogása alatt élnek. De intek minden magyart azon részekben, melyekben Nagyméltóságod lakik, hogy adja meg magát, vagy várja prédára vetését és kardra hányatását feleségestől, gyermekestől. Egyébiránt maradván stb.»¹ E nyelvet nem lehetett félre érteni; mert ama részekben bizonyára nem lakott jobb magyar a veszprémi püspöknél. Ha csupán a tábornagyon múltot volna, Széchényi Pált ittasult martalóczok bizonyára felkonczolják, vagy legjobb esetben fegyveres poroszlók fogva kísérik vala a bécs-újhelyi börtönbe. A császár s a miniszterek csak nehezen fékezhetik a tábornok hevét. Ő és fegyveres társainak egy része minduntalan arra unszolják az uralkodó tanácsát, hogy minden alkudozásnak és békéltetésnek véget vetve, nem a külellenség, hanem Magyarország meghódítására, e lázadó nép megtörésére fordítsák a hadsereg teljes erejét.

Széchényi izgékony lényét s érzékeny lelkét a szoldateszka dühöngései mélyen megrendíték. Már fentebb láttuk, mint telik meg emberszerető szíve bánattal és keserűséggel a nép szenvedései s a magyarság pusztulása felett. De férfi büszkeségét gyógyíthatlanul sebzé a személye ellen irányú méltatlankodás. – Levélben panaszkodik a császárnak, a horvát bának, a bécsi minisztereknek – kitörő indulattal oltalmat kérve a jövőre.

« Midőn búcsút vettünk az érsektől, (kit rosszullét

¹ Epist. I. 172. (latinul).

még szobájában tartott – írja Stepney¹ – ő könnyekre fakadva beszélt nekünk azon méltatlankodásokat (ill treatment), melyeket gróf Heistertől és más császári tábornoktól szenvedett, kik nemcsak hogy jószágait pusztították, hanem még a császári udvar előtt is gyanúsítani igyekeztek, holott ő el van tökéelve, ő felsége mint törvényes uralkodójának és hazájának híve maradni, élte végpercezig. »

Széchenyi Pálnak egész lénye tükröződik vissza e pathetikus jelenetben, mely a főnnebbiek után talán nem szorul magyarázatra.

De azért soha egy pillanatra nem villan meg benne a gondolat, lemondani hálátlan és veszélyes missiójáról. Útjáról nem bírják letéríteni a Heister hőstettei.

Sem a nehézségek, melyeket az osztrák kormányférfiak gördítettek útjába. Egy távol álló, ki szigethonában néhány osztrák követen kívül, valószínűleg soha sem látott, sem osztrákot, sem magyar embert, Harley miniszter a következőleg jellemzi ezen kormányfiérfiakat: «Nagyon is igaz, hogy a császári miniszterek súlyos okot szolgáltatnak a haragra: gőgjük akkora, mint tehetetlenségük (their pride is equall to their impotence). Néhány közülök (üem gróf Wratislaw, mert az nem volna csuda) igen szemtelen levelet írt,² mely a hollandok kezére került s a hollandusok méltán fel vannak indulva egy udvar arroganciáján (arrogance), mely többé alig magni nominis umbra, – nagy nevének árnyéka.»

Az 1704. év elején írja Stepney: «Gyakran gyana-

¹ A selmeczi értekezletről szóló jelentésben i. h. I. 556. 1.

² T. i. hogy csak két hatalom van Európában, a bourbons az osztrákház. i. h. III. k. 217. 1.

kodott, hogy több miniszter sohasem kívánta őszintén, ezen viszályoknak barátságos kiegyenlítését, mert ők ötlet-szertileg (by starts) cselekesznek s igen buzgók (a békülésben), míg páni félelem tartja őket fogva, mint húsvétkor, midőn a lázadók (rebels) csaknem a város faláig támadtak: de midőn az ily rohamnak vége, nagyon is hajlandók hinni, hogy soha többé vissza nem térend s újra felkapják dölyfös, önkényes elveiket.»¹

Körülbelül hét év múlva (1710. december) néhány hónappal a szathmári békekötés előtt, egy új és teljesen közönbös ügyvivő, Francis Palmes, St. John (Bolingbroke-nak) írja:² «ez az udvar minden erőfeszítést tesz, hogy a magyarországi háborúnak fegyver élével vessen véget s azt hiszem, minden további közbenjárás (sollicitation) az elégületlenek javára meghallgatatlan fog maradni».

«A magyarországi megbízatás mint egy malomkő terhel engem: Ön tanúm – írja Stepney, Stanhope hágai angol követnek, – hogy midőn a királynő közvetítését és jótállását ez ügyben Hedges miniszter először hozta javaslatba, azon levelekben, melyeket én Angliába menet, az Ön háza tetője alatt írtam, én ellenvetem, hogy ez az udvar bizonyára meg leend sértve ilyen ajánlat által és bár nem fogják nyíltan visszautasítani, rajta lesznek, hogy bennünket kijátsszanak és minden igyekezeteinket megghiúsítsák. A mit előre láttam, az teljesen bekövetkezett.»³

Vannak személyiségek és kérdések, melyekről magyar forrás megbízhatónak, részrehajlatlannak csak ritkán.

¹ I. k. 223. 1.

² I. h. III. k. 466.].

³ I. k. 597. 1.

tekinthető: s a melyről magyar toll nehezen tud a történész tárgyilagosságával és higgadt méltányosságával nyilatkozni. Ez az oka, hogy az osztrák kormányférfiakra nézve, ezen idegenek, különben osztrák szövetséges felek benyomásai és nyilatkozatainak idézésére szorítokozom.

Ezekből indulva, Széchényi Pál kölcsönös viszonya az udvarral és a bécsi kormánykörökkel, könnyen mérlegelhető és világosan megérthető lesz.

A «gr. Széchényi-család díszét érdeklő okmányok» sorában (*Acta decorum familiae Comitum Széchényi con- cementia*) őriztetik azon kegyelmes császári kézirat, melylyel Lipót császár és király Széchényi Pált, a legmelegebb elismerés és dicséret kifejezése mellett, val. belső titkos tanácsosává nevezi.

Midőn Lipót császár egy évvel később meghalt, az érsek nem sietett eléggé a gyászoló utód és az uralkodónak lábaihoz rakni részvéte és hódolata nyilatkozatát; legalább ez volt az udvari körök panasza. Holott az érsek, Kolonichnak egy levelével a császár kimúlása hírért vévén, a bíbornokhoz intézett rögtöni viszonzválaszában méltó kifejezést adott mély megilletődésének a gyászeset fölött és hódolatának az új uralkodó iránt, kinek lelki üdvéért imákat rendelt el, – kit nagybátyja koronázott volt magyar királylyá s a kivel még Lipót császár életében igen barátságos viszonyban látszott állani.¹

De Kolonich valószínűleg feleslegesnek tartá e levelet legfelsőbb helyen tudomásra hozni. Széchényi ekkor Egerben tartózkodott Rákóczinál, a béke művén fáradozva, és bécsi küldötteitől várta a kormány választát előterjesztéseire. E válasz, melyet irányánál fogva Stepney a kato-

¹ Epist. II. 166. 1.

nai kancelláriának tulajdonított, «nem sok tekintetet árúit el egy főpap iránt, ki eddigelé nagy buzgalmat és fáradtságot fejtett ki a hazájabeli zavargások békéltetésében, fáradságaiért azonban nem fog több köszönetet aratni mint mások,¹ mert ő olyan lelkű ember, a ki inkább bátran kimondja az igazat, mintsem hízelkednék a miniszteriumnak a nemzet érzületének takargatása által s ily módon ferde rendszabályokra indítaná az udvart.»

Nos, ezen harcziás válaszban megfosztani készültek az érseket belső titk. tanácsosi méltóságától – az egyedüli címétől, mely neki a bécsi udvar byzantin hierarchiájában megfelelő állást biztosított. «Imperatoris Leopoldi quondam Consiliario intimo» volt a kísérő levél czimezve. Az angol és hollandi ügynökök ijedve futottak Salm herceg, a kormány fejéhez és magát az uralkodót kellett megmozgatniuk: hogy az érsek ezen méltóságában újból megerősíttessék. Napokig húzódott ezen ügynek elintézése: Visa és Okolicsányi valószínűleg mély államférfiúi szempontok latolgatásának tulajdoníták e késedelmet. Az érseknek pedig ezen episod valószínűleg sohasem jött tudomására ...

E keretből kiválik egy alak, melyet idegen származása es lángelméje nem enged a cseh-német aristokratia ama sarjadékaival azonosítani, kikre a Harley jellemzése vonatkozik. Széchenyi Pál jelentőségének nem kevésbé megtisztelő bizonyítványa, az az állhatatos ellenszenv és bizalmatlanság, melylyel Savoyai Eugen herceg, minden tényét és mozdulatát kísérni látszik. Ő nem árul el személyi animositásokal külsőségekkel nem törődik, subjectiv

¹ As other people – mi alatt Stepney önmagát értette i. h. U. k. 161. 1.

indulatok által nem vezettetik. Mégis következetesen mindig mást akar, mint a közvetítő érsek. Miként angol főforrásaim adalékaiból következtethetni, Eugen is Magyarország fegyveres meghódítását tervezhette; de inkább az eljárás tényszerű részleteiben látszik törekvései érvényesítésére hatni, mint általános kifakadásokkal. Sehol sem találok nyomát, hogy ő Magyarországot, vagy a magyarságot, legkevésbé is gyűlölte volna. De ő egy nagy eszme szolgálatában állott. Egy nagy, egységes monarchia megalapítása keleten, azon szoros állami összetartozóság és kormányzati központosítás mellett, melynek eszméje évtizedek múlva egy Gebier államtanácsos szellemes conceptioiban, vagy József császár hatalmas kísérleteiben¹ nyert öntudatos, határozott alakot, részben megtestesülést. Eugen herczeg teljesen megértette az érsek engesztelékeny, mérséklő törekvéseinek horderejét. Azok az ő törekvéseivel homlokegyenest ellenkeztek. S ő elhatározásában soha sem mulasztá el ez ellentétnek következményeit megvonni. Pedig a zentai győzelem a kalocsai érseki megyére nézve kiváló nevezetességű forduló pontot képezett, A bácsi püspöki megye egy része akkor szabadult ki a török járom alól s a kalocsai érsek e győzelem dicsőítésére lón Bácsmegeye örökös főispánjává nevezve.² Mekkora irónia az események és érzületek ezen sajátságos találkozásában!

¹ Hogy ezek tekintetében a nemzetnek születésre és műveltségre nézve legelőkelőbb köreiben igen eltérő nézetek uralkodtak, melyek a nemzeti ellenzék, a középnemesség zömében uralkodó hangulattól és felfogástól lényegesen különböztek – lásd bővebben *Fraknoi* Vilmos Martinovich és társai összeesküvéséről írt művében; és legújabbán *Grünwald* Béla «A régi Magyarország» illető fejezeteit – végre *Marczali* H. «II. József és kora» I. köt.

² Katona, Hist. Eccl. Goloc. II. 120. 1.

E tényezők felett lebeg a korona és hordozóinak szelleme. Széchényi Pál békéltető, közvetítő, pártonkívüli szerepét, végelemzésben csak a két uralkodónak higgadt belátása, bölcs mérséklete s a külön egyediségek iránti érzeke tette lehetővé. Én e tekintetben csak benyomásokról szólhatok. A két fejedelem lényének beható ismerete, egyes fényeikben, az alanyi, spontán mozzanatoknak részletszerű és biztos megkülönböztetése, kiválasztása, tehát a legrészletesebb búvárlat kellene ahhoz, hogy tájékozva legyünk benső érzületük valóságáról, s arról, hogy egyes külső nyilatkozataikban mi egyéni elhatározás vagy őszinte hozzájárulás, és micsoda a cancellariiai politika ténye. E két uralkodóra nézve ily részletes ismerettel nem rendelkezem. De József császárnak, Széchényihez intézett levelein, különösen Lipótnak utóirataiban, bizonyos alanyi színezet ömlik el, bizonyos önálló, engesztelékeny szellem szól belőlük, mely legalább is egyéni elhatározásra látszik vallani.¹

¹ A két uralkodó állásának jellemzésére vonatkozó fentebbi sorok, e tanulmány első közrebocsátásakor (1882-ben) éles támadások tárgyát képezték. Pedig én ezen fejedelmeket tisztán a magyar politika esélyei, a nemzeti érdekek szempontjából ítélttem meg. *Ezen szempontból, egy I. Lipótot, minden közepszerűsége és gyarlósága daczára, a ki egyezkedni akar a felkelő magyarsággal, méltán felülállónak tekinthetem az összes bécsi körök felett – és csak ezekről van a fentebbiekben szó* – még egy Savoyai Eugén felett is. a ki fegyverhatalommal letiporni és megnyügözni akarja Magyarországot. *I. Józsefről* az 1715: I. Decretum Praefatiójának, talán a kifejezésben túlzó, de lényegében igazolt megemlékezését, mint «Princeps quippe et Monarcha ab omnibus amabilis et desideratissimus» a történelem is ratificálta. De az *I. Lipót* kormányzásának minden bűnei és alkotmányserelmei közepette, midőn a bécsi körök összes törekvései, a Kolonich által pártfogolt spanyol

Mintha ez uralkodók kisebb-nagyobb mérvben mindig bizonyos sejtelmével bírtak volna azon igazságnak, melyet oly találóan fejezett ki, az a ragyogó elme, mely Anna királynő alatt a kormány vezérletét meghódította, hogy jellembeli nyomorúsága folytán csakhamar reménytelenül alásülyedjen: sejtelmével azon igazságnak, melyet St. John, *Bolingbroke* távol hazájában megértett, de azon miniszterek, kik Magyarország határszélén születtek s ez országgal és népével egész életükön át foglalkoztak, megérteni nem voltak képesek. «A szabadsághoz szokott nép lévén – írja *Bolingbroke*¹ a magyarokról – erőszak és elnyomatás soha sem fogja őket alávetni, hogy békében maradjanak az osztrák kormány alatt. De könnyen megnyerhetők jó indulattal (indulgence) és ismét hű alattvalókká tehetők, ha igaz előjogaikba (just privileges) visszahelyeztetnek. Amde ha kétségbeesésből, vagy a Nagy szövétség ellenségeinek ösztökélésére a török védelme alá helyezkednek ... irtózom a következményektől, me-

és olasz barátok famósus tervezetei szerint, a magyar alkotmány és szabadság teljes elnyomására, Magyarország «beolvasztására» irányultak, nem-e azt tapasztaljuk, hogy midőn a magyar főméltóságoknak, magának Széchényi Pálnak, közvetlenül az uralkodóra appellálhatni sikerüli, e merényletek végleges foganatosítása mégis megakadályoztatik, vagy legalább függőben marad? Lipót császárnak Széchényihez intézett levelei azok, melyek azon pillanattól fogva, a mint a Rákóczi-féle mozgalom komolyabb mérveket ölt, a kibékülés és kiegyezés szálaít Bécs és Magyarország között szövik és fentartani igyekeznek. Hogy I. Lipót vallási vakbuzgósága és túlszigazott felségérzete daczára, nem csak igen gyenge, de alapjában jószívű ember volt. – erre nézve lásd *Pauler Gyula*: «Wesselényi F. nádor és társainak összeesküvése» I. kötetében foglalt jellemzést.

¹ 1711. új év napján Palmes bécsi angol ügyvivőnek, i. h. III. 478. 1.

lyek akkor a császár országait közvetlenül sújthatnák, s a közügyet¹ legérzékenyebben érinthetnék.»

Cseh-német udvaroncokról és hivatalnokokról nem lehet feltenni, hogy a Bolingbroke eszével bírjanak, de talán nem csalatkozom, midőn a két uralkodónak ezen eszmemenet iránt, némi fogékonyságot tulajdoníthatni vélek.

És milyen volt Széchényi viszonya a *magyar* pártokhoz?

Az ország törvényes főméltóságai Bécsben székeltek. Ezek között gr. Pálffy Miklós kir. főkamrás, pozsonyi gróf és koronaőr, a bécsi kormányférfiak tanácskozásaira, legalább a mennyiben Magyarországot illetik, rendszeren meghívatni szokott. Nincs nyoma, hogy bármi befolyást vett volna az ügyek eldöntésére. A többiek, mint a nádor, Erdődy György országbíró, Mattyasovszky püspök-kancelár, gr. Eszterházy Mihály, gr. Batthyányi Ferencz, gr. Illésházy Miklós örökös főispán, gr. Koháry és mások, az évek folyamában egyszer vagy kétszer hivattak egybe tanácskozásra. Az ország primása Kollonich, majd elhunytával Szász-Seytz Ágoston herceg volt. E főurakat, Kollonich kivételével, Bécsben – és bizonyára joggal – még mindig magyar hazafiaknak tekintették. Egy közvetítő politika keresztülvitelében, annak bizonyos stádiumában, az ország ügyének esetleg még tehettek volna némi szolgálatokat. De a nemzet zömével minden kapcsolatuk megszakadt. Az érseknek velük való összeköttetése szintén felette gyér és laza volt, s a formális udvariasság és hivatalos érintkezés merev korlátai közt mozgott. E körből

¹ Mi alatt a Franciaország ellen küzdő coalitio érdekét érti Bolingbroke.

csak egy férfi áll benső, rokonszenves viszonyban az érsekhez s ez gr. Pálffy János, a horvátországi bán. Igen nevezetes, a viszonyok által mégis könnyen magyarázható, hogy az a férfi, kire az udvari visszahatás egyik legromlásosabb eszköze bizva volt, legmelegebben vonzódik az érsekhez s az alkotmányos restaurációnak buzgó híve. A végvidékekről csődült gyülevész rácság volt alája rendelve, mely dúlt és fosztogatott az alvidéken s a dunai megyékben. – az érseknek is valamelyik jószágát rabolták, – de hogy ezen ellenforradalmi guerilla mozgalom nagyobb mérveket nem öltött, abban a horvát bánnak kiválóbb része lehetett,¹ mint azt történetünk eddigelé elismerte. Talán nem túlzott a következtetés, hogy e hazafias tartóztatás némi részben Széchényi szellemi kihatásának is volt köszönhető.

A felkelő táborral és a nemzeti párt vezéreivel szemben, Széchényi helyzete látszólag a legkönnyebb volt. Elvi követeléseik és törekvéseik nagyban és egészben megegyeztek. De ez csak látszat. Az elvek felszíne alatt végzetes érdekek örvénye lappangott. Az érsek a magyar sz. korona épségének, a koronás fejedelemnek, a törvényes uralkodási rendnek tántoríthatlan híve volt. De Rákóczi egy országnak akart fejedelme lenni; Erdély különválása a fölkelő politika egyik sarkköve volt; s a magyar szövetkezett rendek fővezérét, tehetsége szerint kétségkívül megillette az a vezérméltóság, melyre határtalan dicsvágya áhítózott. Azonban ama törvényes álláspont s ezen alig takart aspirációk között nem lehetett valódi közösség.

¹ Lásd a bán leveleit. Epist. I. 176. és köv. lap. Azon nevezetes szerep, melyet Pálffy János eme végzetes bonyodalmak végkifejlése körül játszott, történelmileg köztudomású.

És bekövetkezett a nap, melynek be *kell*t következnie, midőn a nagy-szombati békekísérlet meghiúsulása után, a fegyverszünet leteltével, a kurucz fegyverek valamely mulékony sikerein elbizakodva, Rákóczi az érsek semlegessége felett «megütközésének», «az özveszövetkezett státusoknak méltán következhető megbotránkoztatásoknak» ad kifejezést. Megtagadván az érseki jószágoknak és «szolgálatyában levő Rendeknek» a kurucz pusztítások alóli mentességét, Széchényinek egy elmés, de élesen sebző szójátékban szemére lobbantja, hogy nincs joga egyenlő elbánást követelni azokkal, «kik Hazájok szabadságáért készek a földet is megfesteni s azzal nem különbféle praetextusokkal szineskedni – hanem ugyan valójában szíves Hazafiaknak is magokat megbizonyítani; melyre nézve is *az ollyatén akárki szolgálatjára*,¹ az nemzetséges Confoederációhoz való idegenségnek nyilvános megmutatásával magokat kötelező Rendek sok igaz hazafiainak közösi nem lehetnek.»

És el kelle türnie egy Forgách Simonnak oktatásait a hazafiságról és politikai morálról, a «hizelkedőknek, Statistáknak és Pseudopoliticusoknak büszke és felfuvalkodott Tanátsok»-ról, és a nemzetnek szolgáltatandó igazságról – a mint «jól tudná Nagyságod, ha akarná».²

A fentebbiek után nincs mit hozzátenni, a nemzeti hála e fényes bizonyságaihoz. Talán felesleges kutatni, hogy mennyire sebezte ez odaadó és szenvedélyes lelket a töviskoszorú, melynek ezek ma már porladó levelei.

¹ Ez célzás azon tényre, mely szerint Széchényi P. a nagy-szombati békealkudozásokon császári biztos minőségében szerepelt. Epist. II. 264.

² Epist. II. 270.

S a forradalmi elbizakodás nem maradt a merő fenyegetésnél.

Az ónodi gyűlés jószágai elkobzására ítélte az érseket.¹

És midőn e gyűlésen a fékevesztett indulatok a vérszomjúságig fajultak – az egyik áldozatnak, Okolicsányi Kristófnak atyja, Pál, az érseknek a közvetítés és a kiengesztelés művében hű segédje és lankadatlan munkása, megyéjében, Turóczban, rokonainál tartózkodván, nehéz fogságra vettetett. A buzgó lutheránus közjogásznak éveken át elválaszthatatlan társa e szüntelen, meddő, törődéses küldetésben, Visa püspök, Széchényi alter-egója, szintén fogva volt.² Mély fájdalom és keserűség fogta el azon keveseket, kik e hű hazafiak igazi történetét és buzgó szolgálatait ismerték. A liptai nemes család aligha sejti, hogy ezen fiának, kire méltán büszke lehet, egy tory cabineti miniszter Whitehallban írta a legméltóbb emlékfeliratot. «Mély szánalom fog el Occoluzani s a többiek végzetén, kik vele szenvedtek.³ Mr. Stepney idejében

¹ Horváth M. Magyarország Története VI. kötet.

² . . . in durum arestum et career es tracti . . . írja Okolicsányi Pál és társairól az 1715: 46. t. ez. (Turócziensis Comitatus Novum Sigillum).

³ írja Harley miniszter Medows bécsi ügyvivőnek 1708 febr. 14. id. h. III. k. 361. 1. A miniszter ugyanis azon feltevésből indul ki, hogy Okolicsányi Pál is kivégeztetett, miként azt Medows 1708. január 28-ki leveléből következtethette. Utóbbi t. i. ez év január 11-kén Kassáról kelt levelek alapján jelenti vala, hogy «the Baron of Kalmanczay, Paul Ockoliczani. egy bizonyos (one) Smernick és még két más személy hirtelen kivégeztetett (put to death) és hogy az egri főpap és Visa püspök Munkácsra vitettek fogságba.» E rémhír tudvalevőleg alaptalannak bizonyult; de hogy azon zavarteli időkben felette el lehetett terjedve, azt Vetési

számos iratot láttam, mely oly férfiúnak tüntette fel őt. kit a legjobb szándék vezetett hona békességének vissza-szerzésében, de a pártzsarnokságnak áldozatául esett, mint rendszeren szoktak azok, kik észszerűen kivannak cselekedni.» Aranyszavak, melyek a Széchényi Pál lelki martyriumának is egyik kulcsául szolgálnak. Milyenek lehettek az ő érzelmei!

Neki is idegen kéz emelte az első, ledönthetetlen emlékoszlopot. Nem egy levél, hanem az a kilencszáz okmány, mely az angol közbenjárásnak foglalatlaj a, a zendülés kitérésétől a szatmári béke megkötéséig, a maga összességében Széchényi Pálnak hervadhatlan érdemeit s égő honszerelmét hirdeti.

Kökényesdi Lászlónak (francia) levelében foglalt azonos állítása tanúsítja, melyet Horváth Mihály (történet VI. k.) Kökényesdi rosszakaratából és bosszúvágyából eredő koholmánynak vagy egyszerű tévedésnek tekint. Az a körülmény, hogy az angol diplomácia is ezen eseményre nézve hasonló tévedésben volt, azon következtetést engedi, hogy e tévhit ama végzeteljes gyűlés színhelyétől távolabb fekvő részekben országszerte el lehetett terjedve és sok valószínűség szól a mellett, hogy maga Széchényi Pál is e hiedelmet táplálhatja. Én annak keletkezését különben két körülményre vélem visszavezethetőnek: 1-ször, hogy Okolicsányi Kristóf, voltaképen vagy legalább állítólag, atyja magatartása és viselt dolgai megtorlásának esett áldozatául; 2-szor, hogy az angol ügyvivő, és valószínűleg mások is, azon tévhitben valának, hogy O. Kristóf miként követő, Rakovszky, a gyűlés színhelyén sebeiben nyomban elvérzett, (after having cut his son to pieces) és hogy az az Okolicsányi, a kit későbbben lefejezték, nyilván csak atyja, Pál, lehetett. Pedig utóbbi jóval túlélte szerencsétlen fiát, mint az az 1715. évi végzemény fent idézett érdekes cikkelyéből is kitűnik, mely a «nevezett Okolicsányi Pált és Huszár Józsefet» jelöli Turóczmegye azon követjeiül, kiknek kérésére az ónodi gyűlés ismeretes határozata, e megye pecsétjét illetőleg, megmásított s a két érdekelt családnak oly fényes elégtétel szolgáltatott.

A való történet regeszerű alakításainak egyik leg-sajátságosabb esélye, hogy a tőzsgyökeres magyar hazafinak, a buzgó katolikus főpaprak, egyedüli tevékeny szövetségese és törekvéseinek őszinte, hathatós előmozdítója, két messzeföldi idegen és megesőkönysödött eretnek. A németalföldi státusok követje és magyarhoni meghatalmazottja, a jó Hamel Bruyninx rokonszenveinek mélysége daczára, egy perezre sem veti le a holland plegma látszólag nyugodt és közömbös külszínét.

De az angol királynő ügyvivője, George Stepney, a kelta-szász vérmérséklet egész hevével – ez a legforróbb vér Európában – azonosítja magát az ügygyel, melyet fejedelme megbízásából felkarolt és nemcsak kötelesség-érzetből, de ügyszeretetből és egyéni rokonszenvvel istápol.

Igen, az angol és holland ügyvivők, és nem kevésbé az angol udvar s a németalföldi státusok teljes rokonszenve, a magyar nemzeti aspirációk részén áll. Ha érdekük az osztrák hadierő felszabadulását és koncentrációját igényelte is: érzelmeik azért csaknem kizárólag a magyar alkotmány sértetlenségéért s a protestáns vallás-szabadság biztosításaért buzogtak. S ez az érzélem egész eljárásukban az uralkodó; talán a diplomaciai ügyvitel igényei ellenére is. Onnan van aztán, hogy ez az angol-holland «mediatio» az egész Rákóczi mozgalomnak egyik legörvendetesebb, legtisztább lapja – a minthogy a francia udvar nyomorult hitegetése s a felkelő vezérek sajátoszerű hiszékenysége, önámítása – e mozgalomnak legvégzetesebb, de egyszersmind legdísztelenebb és leg-szomorúbb fejezete is. Ezen érzelmeik kétségkívül Stepney Györgynél nyilvánulnak legszenvedélyesebben. Midőn maga a monarchiától távol, Marlborough táborában tartózkodva, az újonnan érkezett Palmes ideiglenesen informálja őt az

osztrák-magyar bonyodalom legújabb mozzanatairól, bizonyos osztrák csapatösszpontosítások hírénel, melyekről a felkelő sereg tönkretételét várták Bécsben, Palmes hozzáteszi: So, your magyars will be beaten, – így az Ön magyarjait meg fogják verni. Annyira megszokta már az angol diplomácia is Stepneyt a magyar ügygyel azonosítani. A bécsi udvar jól tudta ezt s ezért volt a Stepney állása ez udvarnál oly nehezen tartható.

Az 1882. év nyarán Londonban, Westminster Abbey emlékkövei és sírtáblái között bolyongtam. Sok világhírű és sok drága nevet találtam e kövekre vésve, de engem egy sem vonzott és hatott meg akkora közvetlenséggel, mint a Stepney Györgyé. Mert a bécsi követnek, nemzetünk e hű, ragaszkodó barátjának is hely jutott a halottak e fényes gyülekezetében. Mellszobra ott áll a templom déli oldalhajójában jobbról, fali relief díszítmények között, két pufók angyaltól környezve; alól egy latin felírás, mely hona szolgálatában szerzett érdemeit dicsőíti, míg oldalt a márvány babérkoszorú levelein, diplomáciai küldetesei vannak felsorolva. E sorozatban, melyben a legtörpébb német fejedelmecske is meg van említve, sajnálattal nélkülöztem Magyarország említését. Jól esett volna a Rákóczi nevet olvasnom a szigetországi pantheon egyik félreeső zugolyában! (Stepney szobra széles arcot, mutatinkább nyílt és jóságos kifejezéssel, mint szellemes vagy szabályosan szép vonásokkal.)

Nos, az angol és németalföldi «Mediatio» ezen közegei – és minden vérmessége mellett első sorban maga Stepney – felette visszatartók és kételkedők azon egyének megítélésében és méltatásában, kikkel küldetésök folyamában érintkeznek. Az általános ítéletektől lehetőleg tartózkodnak, bár olyanokra is hivatkozhatnám. De számos

elejtett szavuk, gunyoros észrevételük, két irányban mégis biztos következtetést enged érzületük természetéről. Az egyik a megvetés, melyet különböző árnyalatokban a bécsi udvar szereplői és közegei iránt táplálnak. A másik a gyanú és bizalmatlanság, melyet a magyar fölkelés támasztói és vezéreinek önzetlensége tekintetében táplálnak. Feltétlen bizalmukat s elismerésüket csak egy szereplő tudta kivívni, s ez Széchényi Pál. Mert ők közletről szemlélték működését; tanúi voltak önfeláldozó buzgalmának mint senki más; és a veszélyeket, melyek környékezik vala, tisztábban látták, mint önmaga.

Talán számot nem adtak maguknak róla, de ösztön-szerűleg érezték varázsát azon önzetlenségnek, mely a kalocsai érseket ama dráma összes szereplői között kizárólag jellemezte. Itt mindenki valamely személyes előnyt les; legalább mindenkiről felteszik azt; csak róla nem. Ő soha nem kér semmit; róla fel nem teszi senki, hogy személyes előnye, vagy külfénye emelésére bármit kívánna. Az uralkodónak néhány kitüntető Ígérete nem az ő ösztönzésére történt és beváltásuk valószínűleg az ő büszke, hallgatag közönyén múlt. Ő számot vethetett, tisztában lehetett magával, hogy midőn a nemzet jogaiért kiszállt a sikra, akkor letért a világi emelkedés útjáról.

Ő sikereit egyedül a közügy érvényesítésében kereste. S azért felülemelkedett korának egész kicsinyes, hivalkodó gondolkozásán. Ha életrajzot és nem egy vázlatos jellemzést írnom adva lenne, akkor talán az egyedüli lapot, melyen némi enyhítő humor felcsillámlanék, azoknak a mindenféle tisztességi, címmezési, rangsorozati ütközéseknek leírása képezné, melyekkel e történetek összes szereplői, komoly redőkre vont · homlokkal bajlódnak: egyetlenegynek kivételével. Kezdve Rákóczin és Bercsényin,

egészen az angol királynőig – kinek a császári cancel-lária megtagadja a Majestas címét – mindenki egy magasabb cím és elsőbbségi rangfokozat követelésével és megtagadásával vesződik. A császári biztosok és kormányközegek, élükön báró Sailern, az érseknek egyik legelkeseredettebb ellensége, mindenekfelett kiválnak e szőrszálhasogató etiquette-aggályok támasztásában. Az alkudozások menetében e versengések hihetetlen nehézségeket okoznak.

Végre a roccoco ördög, a mi scepticus, gunyoros, felvilágosult Stepney barátunkat is megszállja és a nagyszombati fegyverszünet tárgyalásainál a diplomatai közvetítőknél az ülésben jobbkézt való elsőbbsége felett ő kezd vitát.

Csak egy ember van, a ki mindenhol alárendeli magát, a ki mindenben enged, a ki mindenről lemond: és ez a kalocsai érsek. Mit neki Hekuba! Ő egész lelkét föltette ama nemzeti czélok kivívására; erős egyéniségének minden egyéb mozzanata háttérbe szorul; mintha ama czélok egész énjét felszívták volna.

S azért lényének szükségkép meg kellett törnie, mintegy összeesnie, midőn az események fejlődése e czélra törekvésének útját vágja és tetterejét a közérdek kivívásában megbénítja.

Körülbelül egy hónappal azután, hogy Harley amaz idézett sorokat írja Okolicsányi haláláról, az érsek maga a pápa lábaihoz bürül és kétségbeesve a saját tehetlensége felett, a Szent Atya megkönyörülését és áldását esdi, «inkább az égtől lehetvén várni, mint az emberektől remélni. hogy egész Magyarországnak a forrón kívánt béke visszaadassék».

Történetünkön végig kevés egyéni nyilatkozat lesz,

melyen oly megragadó pathos ömlik el. Egy sikertelen küzdelemben megtört léleknek vallomása az. «E balvégzetű forradalom ideje alatt, nem kíméltem sem fáradságot, se igyekezetet, hogy az annyira óhajtott békét a hazának visszaszerezsem; de minden eszköz sikertelenül kimerítetett, minden jóknak mérhetetlen fájdalmára.»^x

Ez utolsó nyilatkozata, melynek nyomát találok. Leveleinek sorozata ezzel megszakad. Ezután még csak egyszer tűnik fel, amint az egykor oly esengve várt törvényes országgyűlés megnyíltával (1708) ott áll a primás – egy idegen – mögött, a pozsonyi országház tornácán, a királyi biztosok ünnepélyes fogadtatásán.²

De ő megszűnt remélni; lénye megtört. Az 1710. esztendő tavaszán ama pálos szerzetnek perjele kezéből veszi fel az egyház végszentségét, melynek küszöbén át lépett Magyarország forumára, melyhez őt a szeretetnek titokzatos kapcsa fűzni soha meg nem szűnik s a melynek templomában örök nyugalomra temetkezett.

Egy év múlva megkötötték a szatmári béke.

Az események megérlelték a sikert, melyet tőle megtagadott a végzet.

Néhány meghíúsult békéltetési kísérlet a haza érdekében: látszólag erre szorítkozik életének egész tartalma s eredménye.

De a ki beletekint a magyar történet szövevényébe, az másképen fog ítélni.

Ő ezen válságos korszakban a magyar nemzeti eszmének, a maga történetileg valószínű alakjában, vezérhordozója és rettenthetlen bajnoka volt.

¹ Epist. II. 282. 1.

² Medows jelentése Harleyhez i. h. III. köt. 373 1

Történetünk egész mystériuma a Habsburgház trónra-jutásától, az 1867. XII. t.-cz. megalkotásáig, kiválólag néhány alaknak megértésével válik maga is némileg érthetővé. Ezek közzé tartozik Széchényi Pál is.

Az ő életük és működésük elemzése teszi érthetővé: hogy, az a magyar nemzet, mely már ismételve az enyészet szélén látszott állani, a gondviselés által mikép mentetett meg az életnek;

hogy a magyar alkotmány, szabadságunknak áthatatlan vértje, egyediségünknek hú oltalmazója, mikép tartatott fön a századokon által s a minden oldalról való támadások közepette;

végre, hogy midőn feltámasztatnék a fejfa, melyet a feledés repkénye már-már ellepéssel fenyegetett – egy igénytelen emléksor még e nyelven rovathatik reá.

MAGYARORSZÁG

A NEMZETI ÉBÉDÉS
ÉS ALKOTMÁNYI
REFORMKÜZDELMEK KORSZAKÁBAN

XIX. SZÁZAD.

RÉGI LEVELEK.

KAZINCZY ÉS GUZMICS.

1.

A XVIII-dik század, valamint századunk eleje, tudvalevőleg egészben véve kedvezett az írói individualitások szabad fejlődésének. A társadalom minden egyéb rétege Európaszerte, az egy Angliát kivéve és kivéve néhány esztendőt a francia nemzet történetéből, kisebb-nagyobb mértékben le volt nyűgözve. Az Íróknak, a maguk szellemi republikájukban, sok minden szabad volt; kivált egymás között. Sőt egymás között talán minden, kezdve az erkölcs elleni lázadástól egészen a politikai revolúcióig. Utóbbi persze csak négy szem közt, gondosan elrejtegetendő levelekben, melyeket egy néma fiók sírja fedett, hol a revolúció azután bízvást kitörhetett, – nem tett senkiben kárt.

¹ Kazinczy Ferencz utazásai. Új lenyomás. Pest, kiadja Ráth Mór. 1872.

Kazinczy Ferencz és Guzmics Izidor közti levelezés 1822-től 1831-ig. A pannonhalmi könyvtár kéziratgyűjteményében levő eredeti levelek után közli Gulyás Elek, a sz.-Benedek-rend tagja. Második kiadás. Pest, 1873. Aigner Lajos.

Csak beszélni, nyíltan mozogni nem volt szabad. De az ember tudvalevőleg *proprium sociale*, társas állat és gondolatait, ötleteit szereti, sőt kénytelen közleni a világgal, embertársaival. S azon időkben, midőn a cenzúra bölcs intézménye egyaránt vette védszárnyai alá a lángész saslelkét s az apróbb tehetségek ökörszemröpdeléseit, ez időkben sok minden volt, mi a hivatalos könyvkéziratból visszaszorult az író tollába, hogy aztán később szétfrecscsenjen apró vonásokba; ötletekre oszolva, egy nagy munka helyett számtalan szétfutó levelekben.

Egyrészt ebben vélem látni magyarázatát, hogy a múlt században, de meg századunk elejétől fogva Európa minden országából annyi figyelemre méltó munka jő napfényre, egy egész könyvtár, mely csupa magánlevelekből áll. Kivált Németország klasszikus földje ennek az óriási levéllitteratúrának. Én mindig a félelem egy nemével tekintetem azokra a hatalmas quartkötetekre, melyeket Goethe, Schiller, Wilhelm von Humboldt, Bunsen, Schleiermacher, Varnhagen von Ense stb. összeleveztek s a melyekben csakugyan az irodalomtörténeti érdeken kívül még oly sok absolute tanulságos s élvezetes foglaltatik. Én mindig azzal vigasztaltam magam, hogy befejezett műveikben még jóval több a tanulság s élvezet és vajmi ritkán bolygatám hátrahagyott leveleiket.

De ez elsőrangú szellemeken kívül még egész légiója a német szellemarisztokráciának pusztán leveleiben adott formát szelleme benső munkájának. S itt mindenkifelett az asszonyok tündökölnék; Rachel, Bettina von Arnim, Dorothea, a Schelling neje és még annyi más. A ki ráér e levelekbe belepillantani, eredeti, magas röptű, mély műveltségű lelkeket ismer meg, bár telve túlzásokkal, excentricitásokkal, sok beteges érzelgéssel és álpathosszal.

A kort azonban jobban jellemzik, mint bármely történelem, vagy specziális korrajz. E női levelekben mennyi minden foglaltatik, mit nagy, nyilvánosságra szánt könyvben író mai napig sem írna, akkor pedig írnia nem lett volna szabad.

De e sűrű levélírásnak van még egy, hogy úgy szóljunk közgazdasági indoka is. Az emberek csak igen nehezen jöhettek össze. Hetek útja volt (és még csak három-négy évtizede), mi ma napoké. S Európában az élet elég csöndesen folyt. A politikai nyomás bizonyos tekintetben idylli állapotokat teremtett. Az emberek egészben véve nyugodtabban, csöndesebben éltek és kényelmesen reáértek hosszú levelek írására. De e külső momentumnál, – melyet mindamelllett a számításból kifeledni nem szabad, – van egy még sokkal bensőbb és határozóbb. A politikai, gazdasági, sociális élet e renyhe nyugal-mában az egyén mind hajlandóbbá lön önnön magával foglalkozni. Az énje fölötti tépelődés kórja még a leg-egészségesebb lelkeket is megszállá; és hogy e kór mily túlzásokig fajult, hogy kivált az írói világ mily önző érzelmi sofistikával kezdé bonczolgatni subjektivitásának minden mozzanatát, mi sem örökíté meg jobban, mint éppen ezek az áradozó, bőbeszédű levelek.

Idők és emberek e tekintetben nagyot változtak nálunk, Németországon s Európa szerte mindenütt. Ha egy rokon lélek lakik az ország másik sarkában, sokkal hamarább ülünk vasútra, semmint hosszú korresponden-cziára adnók fejünket. Az idő drága lett, time is money: a kor sokoldalú, megfeszítő követelményekkel lép föl minden irányban; az író szellemi dolce farniente-je megszünt; a külvilág ezer új jelensége és munkája az embert elvonja önnönmagától; cselekvő részvétele nyílt a politikai

és társadalmi élet ezernyi ágú feladatai között: a sajtó és irodalom mai nap oly rohamos szellemtelegráfja folyton közvetít a szellemek között és írásra ha ideje marad, az kisebb, vagy nagyobb mérvű, de rendszeres munkává növi ki magát. És ha mindamelllett a postai forgalom oly óriásivá lőn, az inkább onnét ered, hogy a közművelődés terjedésével száz ember ír egy-egy rövid levelet; nem úgy, mint hajdanában, mikor egy-egy ember irt száz hosszát,

Nem mondjuk, hogy ez a mi állapotunk felelne meg az ideálnak. Egyszerűen konstatáljuk tényét: bár annyi áll, hogy a régiebbért nincs okunk rajongani.

Messze elkalandoztunk ama régi levelektől, melyeket e sorok folyamában ismertetni, vagy inkább íróik személyiségéről és koráról egyet-mást elmondani szándékunk. De a mondottakban sok van, a mi ezekre is vonatkozik. Az általános vonásokból sok reáillik Magyarországra és azon korbeli íróira. Reáillik kivált a modorban. De e magyar levelek egyben mégis lényegesen különböznek a fentebb említettektől. Van reális történeti értékük; volt tényleges kihatásuk; egy nagy ember és nagy hazafi kezeiben eszközök voltak, az irodalmi, nemzetiségi agitáció eszközei, midőn első látszatra önczélal bírnak mint az írás művészetének példányképei, vagy Írójuk költői, mondhatnók, néha lyrai ömlengései.

S ez az, a mi oly igen értékessé teszi a magyar irodalomra nézve e régi leveleit. Kevésbé eszmedúsak, mint a külföld nagy költőinek, íróinak levelei. A forma nem oly művészi; érzés és eszme gyakran naiv, gyakran túlzó. Bár a nyelvnek, mely e levelekben talán először igyekezett megoldani a művészi könnyed folyás nehéz feladatát, épen e kiforratlan, küzködő, újdun fordulataiban

van egy kimondhatatlan báj; a tartalomban egy sajátos eredetiség, vegyüléke a világirodalmi műveltségnek s a zempléni nemes ember, vagy a pannonhalmi barát ábrándos csapongó gondolkozásának.

De míg a német és francia ebbeli levelek legfőlebb egy-egy hírneves alak külső vagy benső életének részleteivel ismertetnek meg, s érdekek s értékük e szerint természetes határát leli ott, hol az egyéni élet részletei iránt az érdek megszűnik; addig a magyar levelek beszélnek oly emberekről, kiknek élete és munkája döntőleg belejátszott a magyar nemzet és nemzetiség lételébe: kiknek irodalmi munkássága, nyelvújítása egyáltalában a legnagyobb mozgalom és nemzeti tett volt, mely a múlt századi újjáébredés és Széchenyi István gr. fellépése között, tehát egy félszázad lefolyása alatt folyt és történt: és végre a mit kifeledni nem szabad, e levelek erednek férfiaktól, kiknek hatásra, céljaik kivitelére más eszköz nem is igen állott rendelkezésre, mint az irodalmi agitáció leghatásosabb, mert egyén szerint módosuló eszköze – a levél.

S e férfiakkal feltáruul előttünk a régi, ma már végkép letűnt Magyarország, a maga társadalmi nyomorúságaival, kulturai kezdetlegességével, lassú ébredési mozgulásaival s azon titkos, de mindent átható bánattal, mely e nemzet tragikus balsorsával nehezedeck reá.

Lapozzuk e leveleket.

II.

Az előttünk fekvő két kötet elseje, az, mely a Guzmicsal folytatott levelezést tárgyalja, rendkívül jellemzetes fényt vet hazánk összes katolikus egyházi viszonyaira. Az a döntő hatalom, melylyel az egyház állapota, tanainak mily türelmességgel vagy türelmetlenséggel való jelentkezése, a klérus és hierarchia viszonya a néphez és nemzetiséghez a nemzetek egyetemes kultúrájára befoly, első rangú érdeket kölcsönöz az adatoknak s érzületeknek, melyekkel e levelekben találkozunk.

S az egyház státusa, hatalma, varázsa hazánkban e század első évtizedeiben jóval nagyobb, kihatóbb tényező volt a nemzeti kultúrára s a közállapotokra, mint ma, midőn a közművelődés a múlthoz képest óriási haladást tanúsít, s a közélet minden ága – ismét a múlthoz képest – nem remélt lendülettel és gazdagsággal fejlett.

Egy férfiúval találkozunk e levelekben, kinek nyugodt, derült, költői alakja a legnemesebb individualitások egyikét mutatja, melyeket a magyar faj valaha – legalább a közéletben vagy irodalomban ismertek közül – produkált. Egyikét azon papoknak, kiket Kazinczy, *Utazásában*, egy konok angol állam-egyházinak feelve, oly találóan jellemzett e szavakkal: *L'habit est noir, mais l'âme est blanche*; ruhája fekete, de lelke fehér.

És világosabb, tisztább, szeretőbb lélek a Guzmics Izidorénál, a pannonhalmi baráténál kevés találkozhatott a nemzedékben, melyet Kazinczy Ferencz ismerhetett. Vasmegyében született. «Magány szült, magány dajkált,» írja. Mint gyermeket átvitték egy rokonához Zalába, Göcsej-Szt-Györgyvölgybe. «A szép vadon a víz melletti

rónán nevelt gyermeknek valódi éden lón: a ház körülvéve gyümölcsös kertektől, melyekből innen csak három-négyszáz lépésnyire egy fiatal szálalba, onnan bátyám által ültetett szőlőbe, s ebből ismét egy tér mezőségen által a végtelen erdőségbe részint völgyesbe, részint fenyvesbe lehetett jutni. Gondolhatod, mint fejlenek itt hamar ki érzéseim, és mint avatott légyen korán be a természet templomába tudtom nélkül.»

És hogy a természet volt az első templom, melyben imádkozni megtanult, soha nem feledtethetek vele sem a klastromi falak, sem a scholastika theologia korlátai, s a dogmák elszorító gothizmusa. Egész lényében, gondolkozásában, érzéseiben van valami abból az üdeségből szelidségből és erőből, melyet csak az élő természet szerelme adhat, mely szobafalak, föliánsok között soha nem fejlődhetik.

S e kora ifjúságból még egy helyi körülmény látszik előttünk döntőnek a férfi egész életére. A vidék tiszta, tősgyökeres magyarsága. Fajának, nemzetiségének, nyelvének forró s exclusiv szeretetében hatalmas tényező lehetett az a magyar táj és tősgyökeres magyar népsége, melynek emlékeivel és benyomásaival, midőn oly igen éles ellentétben állott minden, a mit életének fejlődő fázisában látott és tapasztalt, épen az ellentét költhette oly határozott öntudatra magyar nemzetiségi érzetét.

Guzmics még pesti seminarista korában tanulta bámulni Kazinczyt, a lánglelkű újítót, a nagy irodaim agitátort. Mily lelkesedett örömben tör tehát ki, midőn ez 1822 őszén egy levéllel keresi fel, melyben a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent értekezése fölötti csodálásának ad kifejezést. S e levél kiindulása egy kilencz évig tartó levelezésnek és baráti viszonynak, melynek csak

a halál vethetett véget: Kazinczy utolsó levele halála előtt egy héttel kelt.

A pannonhalmi barátot egy nagy, merész eszme foglalkoztató, egy terv, melynek kivitele reménytelenségről élete végéig nem akart meggyőződni. Pedig a mily nemes és nagy, oly reménytelen volt. Az unió eszméje az, hazánk katolikus és protestáns felekezetei között.

Az eszmét mindenk fölött Guzmics személyisége magyarázza.

Mély felekezeti vallásosság mellett, még mélyebb emberszeretet, mely a békét és testvériséget áhítozza s e kettőnek minden akadályát eltörölni vágyik; és mi volna nagyobb akadály a felekezeti egyenlenségnél?

Ő meg volt győződve vallása felsőbbségéről a protestáns fölött, s az utóbbiban nem látott mást. mint oly szakadár különbözést, mely az egységes lényeg mellett a formákban való kölcsönös engedmények által megszüntethető volna.

Legalább is akkora súlylyal, ha nem nagyobb, esik a latba egy más tényező, mely speciális magyar szempontból állíttatá vele ez uniót.

«Egy *nemzeti* religio épen úgy szükséges a nemzet boldogságára, mint az egy nemzeti konstitutió, és az egy nemzeti nyelv. Ez a *három egy* teszi egygyé a nemzet lelkét, szívét; ha közülök megoszlik valamelyik, utána oszlanak a lelkek és szívek. Nem szólok én a te religiódrol. nem az enyémről, hanem a nemzeti religióról. A magyar konstitutió össze van fűzve a katholicismussal, s a katholicismus a nemzeti religio. A katholicismus az ő princípiumaiban jó, jobb a protestantismusnál; mint az a nép között van hiányos, hibás, mint minden, a mi emberi. A

magyar konstitúció is hiányos és hibás, elveszük-e azt azért egészen? »

Csak alantabb reflektálunk e felfogás egyházalvi oldalára, de a nemzeti szempont ezen hangsúlyozása, úgy látszik nekünk, Guzmics döntő rugóját tárja fel. Ő, ki testestől-lelkestől magyar, igen helyes tapintattal látszik sejdíteni, hogy a magyar, szemben összes nemzeti tradícióival, melyek a decentralisatiohoz vonják, nemzeti léte megóvása és megerősítése céljából épen az általános concentratio-ra van utalva. Ne feledjük, hogy ez legnagyobb magyarjaink ideálja a nemzeti élet többi ágaira nézve. Széchenyié a politikában és gazdasági életben, Kazinczyé az irodalomban.

A hit ez unificatioja tekintetében Guzmics magában áll; mégis ki tagadhatja, hogy eszméje speciális magyar nemzeti szempontból figyelemre méltó, bár csak oly kivihetetlen, mint az általános világszellem álláspontjáról tekintve, melynek fejlődése nem egy szertelen uniformitás felé irányul.

Nem csoda, ha Guzmics ez őt oly mélyen megragadt eszmét mindjárt Kazinczyval való levelezése elején felveti és mintegy részben magát Kazinczyt megnyerni igyekszik.

Sok volt e tekintetben a Kazinczy egyéniségében, a mint az Guzmics előtt jelentkezett, a mi őt erre bátorítsa, sőt kihívja.

Kazinczy Ferencz művészi természet volt, olyan, mely az életben első sorban a szépet keresi. A finom műveltségű műbarátot és költői kedélyét csaknem szükségképen megragadta a katolikus dogmák hatalma s a két-tűs költészetének varázsa.

Hozzá Kazinczy világnézet és bölcsélet tekintetében a francia irodalom és bölcsészet prestigiuma alatt állott

ép úgy, mint korának minden felvilágosodott elméje, csaknem kivétel nélkül; egyedül a költészetben vannak német ízlései.

Már pedig ezen francia iskola rendes járuléka volt egy erős adag skepsis és indifferentizmus, mely hol a teljes vallási tagadásban, hol bizonyos humanistikus és bizonylapos türelmességben és általános vallási békülékenységben nyilatkozott, mely – ismételjük – nem egy objektív kiforrott világnézet felülemelkedettségéből, hanem a skepsis mindenbe belenyugvó kényelmességéből ered.

E két tulajdonság: a Künstlernatur katholicismusa s a francia indifferentizmus türelmességének egygyéoldasa s utóbbinak előbbi által való leleplezettsége élesebb szemeket kívánt, mint melyekkel Guzmics egyenes lelke nézte az embereket, hogy fölismertessék. Hozzájárult még Kazinczynak előszeretete, udvariassága a katolikus klérus iránt s így egészben véve oly ember állott Guzmics előtt, kinél alkalmasabbat az unió elfogadására alig képzelhetett magának,

Csakhogya egy harmadik tényező hozzájárulása Kazinczyt szükségkép ez eszmék visszautasítására vezette.

Kazinczy a mellett, hogy a német költészet imádója, a francia felvilágosítók híve, kozmopolita művésztérmezészet volt: nem szűnt meg zempléni kálvinista nemes ember lenni.

E nagy kozmopolita talentumnak erős érzéke van nemzetének múltja s a magyar protestantizmus küzdelmei iránt. S ez a történelmi érzék tiltakozik benne a Guzmics történetgúnyoló, ideológ terve ellen. E levelekben, bár félig leplezetten, nem egyszer utal azon igaztalan üldözésekre melyeknek a magyar protestantizmus kitéve volt, azon iszonvokra, melyeket az ellenreformáció elkövetett.

Ez ösztönszerű érzésekkel látszik inkább Guzmics eszméje ellen küzdeni, mint tárgyilagos érvekkel.

Mert a Guzmics ellen szóló főérv, valamint a kérdés alapjának felismerése, egyiknek sem adatott. Az idők eszméinek tisztázatlanságát mi sem tanúsítja inkább, mint hogy két kiváló szellem, ki sokat foglalkozott a vallási és felekezeti kérdésekkel, – és Guzmics még legrészletesebb árnyalataikkal is, – nem tudja, a mit ma minden az ilyenekben általában tájékoztatott ember tud: hogy t. i. katolicismus és Protestantismus nem csupán egyes dogmák eltérése, hanem két különböző világ-irányzat, melynek különbözőségében megmásíthatatlan történeti, politikai, sőt faji és földrajzi tényezőknek döntő része van.

E különbözőségek kiengesztelésének vágya, ha oly indokból ered, mint Guzmicsnál, lehet igen nemes tévedés; de bármily indokból eredjen, mindig a viszonyok meddő félreismerése lesz.

A katolikus egyházi élet Magyarországon a század első évtizedeiben viszonylag talán szabadabb, türelmesebb és önállóbb irányban haladt, mint az utolsó évtizedekben. Mondhatni, e század egész első felében ez a szellem uralkodott. Csak a nagy nemzeti szabadságharcot követő ájultság s a bécsi reakció, a Thun-féle concordatumnak köszönhető, hogy felszínre került, előtérbe lépett, mi a régibb magyar papi világban túlzás, türelmetlenség és jesuitismus csak volt. Ama régibb papi nemzedék melyet az osztrák concordatum, a vallási és politikai reakció szelleme még nem érintett, talán még erősebb tudatában volt bizonyos nemzeti, quasi-autonomikus hagyományoknak.

Kazinczy és Guzmics levelezése e tekintetben sok fölötte jellemző vonást szolgáltat.

Ha Guzmicsban első sorban egyéni rugók és tulaj-

donságok indokolják az unió eszméjén való csüggését, úgy nem kevésbé magyarázza azt maga a magyar egyház akkori állapota.

E levelek telve vannak apró vonásokkal, melyek az akkor élt magyar főpapok türelmes, engesztelékeny s azért igazán keresztyéni érzületéről tesznek bizonyosságot.

Kirum nagyváradai püspök, ki «a Kálvin prédikátorait örömet látja házához szállani .... egy Pastoralét vagy mit ereszte el plébánosaihoz s azokat eltiltá a polemizálástól: elég dolgunk marad nekünk azzal is, hogy a magunk tanításainkat védjük». Ezeket Kazinczy újságolja.

Mire Guzmics válasza: «Az ő nyájas, emberszerető leereszkedése a különfelekezetűek iránt többet nyom sok polemika tárgyú foliánsoknál. »

1830. október havában pedig Újhelyről a következő érdekes esetet írja Kazinczy Guzmicsnak: «*Torna*, melynek mind lakosai nagyobb részben, mind főispánja kálvinisták, két pápista követet választta az ország gyűlésére. Ekkor felkele az általam szívesen tisztelt *rozsnyói* püspök s ezt monda: a tekintetes nemes vármegye most két katolikus követet választta: én tehát deklarálom, hogy ha a jövő Diétára két református követet fog küldeni, azt nemcsak ellenezni nem fogom, sőt abban előre megegyezem, s úgy hiszem, azt fogja tenni successorom is, ha talán itt akkor más volna a püspök, s ezen declaratiomat kívánom inprotocolláltatni. Egy szép példa a másikat szüli. Most tehát feláll a középsorsú, alkalmasint öreg ember. Én – úgymond – igaz, kálvinista vagyok, de ha ez a megválasztott két követ pogány volna is, én mást nem választanék. »

Ez a rozsnyói püspök pedig Scitovszky János volt,

kit később mint ország primását valláskülönbség nélkül tisztelt az egész nemzet.

Persze a mai uralkodó szellem s elért haladás mellett igen nyomorúságosnak fog feltűnni az olyan közállapot, melyben e tényt egy Kazinczy «elragadtatással vette».

Igen élesen illusztrálja, hogy Magyarországra a múltban mily nyomasztólag nehezedtek a felekezeti bilincsei. De az egyes cselekedetek, mozzanatok jelentőségét elvégre is nem az abszolút ideák szempontjából mérlegelhetjük, s ennyi is a régibb időkhöz képest bizony haladást jelez.

Az egri érseki székben Pyrker ült, felső-óri Pyrker László, a német költő. Nagy műbarát, kedvelt szónok, érzelmes kedély – és költő, ha szinte csak középszerű költő. Ultamontán hajlamokról e nemes, hitbuzgó, ihletett lelket nem vádolhatni.

Az egyházi szónoklat pálmáját ekkortájt Magyarországon egy német hitszónok nyerte el: Pater Stanislaus Albach. Kazinczy (Pest, május 16-án 1828.) következőleg ír róla: «. . . Fellépe a régen várt ember, a német szent igével. A prédikatiót a zsidók zsinagógájában is elmondhatta volna azonkívül, hogy egyszer *szent Ghrysosthomust* hívta tanúnak, kétszer pedig ezt említette: *Die Mutterkirche*; elmondá, mi baja az embereknek és miért kell, miért nem kell imádkozni. Jót monda, de én tőle sokat nem tanultam, szívemhez szólt, nem fejemhez. Nagy stílusza bombast nélkül, de poétái képekkel és poétái nyelvben, *midőn a mindenható lehellése az élet utolsó felcsilldmlását (Funke) eloltja*. A nem poétái Debreczen ezt így mondaná: *mikor meghal.* »

Ez volt a kor legkiválóbb katolikus hitszónoka. Ilyen vezér alatt, a kapucinádok s az elmérgesítő szószéki felvallások nem igen dívhattak.

A theologiai irodalomra és szellemére nézve pedig legtanulságosabb, mit Guzmics saját dogmatikájáról ír (1830. szeptember 19.) «Most irtam az együttlevő püspöki karhoz, hogy theologiám felett mondják ki az Ítéletet, és ha javalják, vitessék seminariumaikba a nálam heverő példányokat. *Kopácsy* és *Kirum* kedvezőleg ítélték már ezelőtt róla. Másoknak az *eredeti bűn* nem látszik elég orthodoxyával bírni; mások az örök büntetésben nem látnak elég erőt; mások máshol akadoznak. Én, mikor irtam. épen nem gondolkodtam, mint fog tetszeni? A fiatal papság volt szemem előtt, ez belőle humanitást s a theologusnak oly igen szükséges modestiát (nem rátartóságot!) nagyobbab, mint az eddig nyújtottakból, fog nyerni.»

Tehát érsekprimás Kopácsy és Kirum nagyváradi püspök kedvezőleg Ítélték a munkáról, mely tankönyvül befogadtatott, hogy azután később, orthodoxabb nézlet elől kiszorulni kénytelenüljön.

« E hetekben kezembe vevém a Conversations-Lexicont – írja egy helytt (1826. július 7. Ujhely) Kazinczy. – A *H* betű cikkelyének egyik lapját keresvén, ez a szó tűnek szemeimbe: *Febronius* a Hontheim név alatt. Megolvasám, mert gyermeki esztendeim óta ismerém. S egy bizonyos valami (ezen artikulusban) élőmben eddig állata képedet a legszebb glóriában. Most értelek; eddig soha sem foghatám meg, hogy remélheted te azt, a mit én remélhetetlennek képzelek. De az ilyenről csak szóval lehet szólani. »

Guzmics, ki leveleiben minden legapróbb positiv adalékot, mit Kazinczy a katholicismus körül felhoz, mohón megragad és részletesen tárgyal, e tételre igen jellemzően válaszol. Nem válaszol *semmit*. Az a némaság itt pedig igen sokatmondó. A trieri választott püspök a maga

híres munkájával: *De statu ecclesiae et légitima potestate Romani pontificis* (Frankfurt, 1762.), a németországi, osztrák és magyar klérusnál a múlt század utolsó tizedeiben s a jelennek elején, vezéréül tiszteltetett azon nemzeties irányú és szabadelvű ellenzéknek, mely a római kuria mindenhatósága ellenében támadt. Híres munkáját később, agg korában visszavonni, czáfolni kényszerült ugyan, de első hatása sokára fenmaradt. Ha Guzmics nem ért vala egyet e tanokkal, akkor bizonyára tiltakozik Kazinczy azon eszmetársítása ellen, melylyel személyét a Febronius tanaival kapcsolatba hozza. De minden arra látszik utalni, hogy őszintén nem tiltakozhatott s azért Kazinczyval egyetértett abban, hogy: «az ilyenről csak szóval lehet szólni».

Egy más helytt Kazinczy az unió kivihetlenségét akarván bizonyítani, annak gyakorlati megkísérlésének szükségképi eredménytelenségét akarja demonstrálni. Elmondja, hogy a protestáns és katolikus egyházi emberek megjelenének Rómában egyházi zsinaton, ott egymást meggyőzni próbálnák, de természetesen a vitatkozásoktól nem jutnának semmi praktikus eredményre.

Guzmics erre azt válaszolja, hogy ő egyáltalában nem úgy képzeli az egész dolgot Nem kell oda semmi egyházi zsinat. A magyar országgyűlésen egyszerűen elfogadtatnék a két vallás közös lényege és mindkét részről megtörténnének a szükséges engedmények, persze kiválólag a katolicismus előnyére.

E felfogás sok tekintetben igen jellemző Guzmicsra.

Mindenek előtt szembetűnik az ideolog inpraktikus gondolkozása, ki mai napság még országgyűléstől véli várhatni, hogy egyházi belügyekben sikeresen intézkedni tudjon.

Másodszor kiderül a magyar pap kitűnőleg nemzeti és alkotmányos szelleme.

És végre kisül, hogy a magát szigorú, orthodox katolikusként képzelő pap oly modusról ábrándozik, melyért ma mint heretikus okvetetlenül excommunicato magna-val sújtatnék.

Mert hogy országgyűlésen, vagy bármily nemzeti laikus testületen az egyház körül intézkedések, engedmények téessenek, ha szinte az egyház javára, az hierarchiai szempontból borzasztóbb volna a gallicanismusnál, azt a szentszék még akkortájt sem engedte volna meg. Guzmics erre, úgy látszik, „nem is gondol.

És ez természetesen nem tudatlanságból, tájékozatlanságból magyarázható, hanem azon, a mostaninál jóval lazább viszonynál fogva, mely hazánk s a kúria között ekkortájt még fenforgott.

«A jezsuiták imádói gyűlölnék bennünket s akarnák, hogy ne legyünk, s mocskolják s mocskoltatják nevünket.» írja Guzmics 1824-ben.

S ez a néhány sor minden, mit a vázolt szabadelvű gondolkozás és ténykedés ellen- és visszahatása gyanánt látunk e kilencz évi levelezésben följegyezve. S e körülmény önkénytelen ismét egy tényre térít vissza, melyre bevezetésünkben utaltunk: a gazdasági fejlődés és a közhaladás szoros behatására a szellemi életre.

Nagy tévedés azt hinni, hogy e fejlődés egyoldalúlag csak a szabadelvű eszmék terjedésének kedvez. Ugyanazok az eszközök: a vasutak, a távíró, a sajtó és mindenek fölött a mind általánosabbá vált *szabadság* megannyi hatalmas eszközök a konservatív ideák, az ultramontanismus, a reakció megerősítésére is.

S azután maga a római egyház egy negyedszázad

óta tagadhatatlanul a visszahatás útjain halad. E reakció terjesztésére, parancsai teljesítésének ellenőrzésére a fentjelölt eszközökkel kitűnőleg tud élni. Ma már csak néhány napi út választja el Rómát Magyarországtól: akkor még hetek.

S a jezsuiták hatalma maga az egyház fölött ma türelmetlenebb, szigorúbb, aggódóbb és óvatosabb. Csakhamar elhat mindenhova.

Egy negyedszázada még a szigorúan centralizált katolikus egyházban is meg volt a külső decentralizáció, bizonyos szabad mozgás lehetősége, mely ma már megszűnt. Magyarországon akkor Róma mint valami magasztos ködkép tűnt fel, messze távolban. Ma mint hatalmas tényező folyton belejátszik a magyar katholicismus életébe.

S ez talán jórészt megmagyarázza, hogy Guzmics békén élhetett és működhetett a feltüntetett irányban mint bakonybéli apát.

III.

Rómában jártunk és nem láttunk pápát. Kazinczy leveleivel és levelezésével foglalkozunk s a legkiválóbb egyéniségről, melylyel e levelekben találkozunk, magáról *Kazinczyról* még alig szólottunk.

De a nagy képtárakban a ki mai nap megfordul, átengedi magát azon emótióknak, melyeket a világhírű remekművek látása költ; de irni rólok kevésbé hajlandó. Ha tollat ragad, szívesebben elidőz egy-egy hírben másodrangú mester munkáján; egy-egy rejtettebb fülkében feledt képen; egy-egy érdekes conception, melynél a kivitel nem

áll arányban az eszmével, melyet a műtörténelem meg nem jegyzett s a nagy tömeg észrevétlen mellőz.

A régi levelek íróival is így járunk. A kiknek neveit és tetteit a történet, irodalom, művészet megörökítette, itt nem kötnek le oly érdeklél, mint ama homályban feledt alakok, melyeknek körvonalaik csak ily levelekben lesznek világosak és kidomborodók.

Mégis, ha a hely szűke s az olvasónak máris túl-hosszan igénybe vett türelme engedné, mennyi eredeti, érdekes vonást jegyezhetnénk ide irodalomtörténetünk e nagy alakjáról, Kazinczyról. Ismerjük munkáit: bírálták, ismertették és dicsőítették személyét; mégis e levelekből mennyi új szempont tárul eléink lényének, jellemének s életének megismerésére.

S itt mindenek előtt a Guzmicscsal folytatott levelezést kell kiemelnünk. Kazinczy életének kilencz végesztendeje áll itt előttünk a legkerekébb összefüggésben, szerves egymásutánban. Mint a közlött levelekből kivehetni véljük, – pedig meglehetősen gondosan olvastuk át, – nincs bennök hézag, ki van adva mind; s e tekintetben irodalmunk igen jelentékenyen le van kötelezve a pannonhalmi szerzet hazafias szívességének és Gulyás Benedek úr, e szerzet tagja ügybuzgó fáradozásainak. Mégis sajnálkozással kell fölemlítenünk azon, hazai könyvkiadó jártasságunkat fölötte jellemző tény, hogy a könyv nem tartalmaz egy-két bevezető lapot, melyen e levelek külső története, néhány adat a kéziratokról, őriztetésök helyéről stb. foglaltatnék, mihez ha még néhány felvilágosító jegyzet, néhány adalék járul vala Guzmics Izidornak Kazinczy Ferenczhez, ennek a rendhez való viszonyáról, adalékok, melyek e levelekben nem foglaltatnak s a melyek traditióképen akár a szent Benedek-rendi atyák között, akár régibb irodalmi

viszonyaink más ismerősei által őriztetnek: akkor a nagy-érdekű kötet egyszersmind befejezett *könyv* lenne. De nálunk az ilyenekre nem szokás ügyelni, még második kiadásnál sem, mint a milyen az előttünk fekvő. Külföldön nem is képzelhetni, hogy hasontartalmú kiadvány a megrótt hiányokkal a könyvpiacra bocsáttatnék.

Pedig a Kazinczy *Utazásai* még sokkal inkább osztoznak e hibákban.

Egy 1839-ben Bajza és Toldy által sajtó alá rendezett kiadvány változatlan lenyomása az. Nem tudjuk, vajjon Bajza és Toldy kinyomathatták-e mind azt az anyagot, mely akkor rendelkezésükre állott. De ha ki is adhatták mind, akkor midőn 33 év múlva új kiadás rendeztetik, tekintettel kell vala lenni azon nagyszámú levélre s egyéb kéziratra, melyet irodalombúváraink azóta Kazinczytól napfényre hoztak s a mely nem egy irányban kiegészíteni hivatott a régi közlemények hézagosságát. A helyett tovább járja a régi slendrián.

Különben az *Utazások* (Gömör és Nógrád; Pannonhalmi utazás; Erdélyi levelek) benső értékre nézve távolról sem hasonlíthatók össze a Guzmicscsal váltott levelekkel. Még a híres erdélyi utazás levelei sem, melyek telve vannak ugyan adatokkal, nagybecsű statisztikai, társadalmi és igen kezdetleges históriai adalékokkal, de magára Kazinczyra, az irodalmi viszonyokra, a korra még sem vetik azt a jellemzetes világosságot, mint amazok. Styl, szellemesség, őszinteség s azért megbízhatóság tekintetében a Guzmicscsal való levelezés talán a legkiválóbb, mit irodalmunk e grenre-ben felmutathat. Az *Erdélyi utazás* levelezéseiben mindhármát közepszerűnek találtuk.

Kazinczyt főntebb művésztermészetnek neveztük. A levelek indokolták nézetünket, Poétái kedély, impressiona-

bilis, meleg; hajlandó azon tárgy- és alaktalan szétfosló sentimentalismusra,¹ mely a kor légkörét képezte. De Pyrker hallva Kazinczy rögtön találó ítéletét egy keresztelő szent Jánost ábrázoló szoborról, (persze németül) felkiált vala: *a művészi szemek!* Széphalom. 1830. márczius 15-én.) Nem tudom, vajjon az érsek-patriarchia mondott-e életében még sok ehhez fogható lakonikus rövidségü és mégis egy egész lélektani értekezéssel fölerő jellemzést. Ennél találóbbat ugyancsak nem mondhatott volna!

Mert a- költői kedély s a művészi szemek, ezek a Kazinczy lényének fővonásai, hogy úgy szóljunk, predominans orgánumai. És ha egy merész hypothesisist kockázathatnánk, azt mondanók: a művészi szemek inkább, mint a kedély.

És ha van némi hasonlatosság Göthe és Kazinczy között, – pedig mindössze is nincs sok a nagy magyar litterator s a világra szóló lángész között – épen e művészi szemekben rejlik a hasonlatosság.

Éles, tiszta tekintettel csakhamar felismerik a szépet; és minél tisztábban jelentkezik a szép, annál hamarább. Mindkettő azért olyan nagy görög. Persze Göthe egy *Iphigenia auf Tauris* remekét teremtette, Kazinczy csak csodálni tudja és szeretni Hornért és isteneit.

És nemcsak a művészetben látnak oly tisztán e szemek (*die klaren Griechenaugen*, mint Heine mondja Göthéről): élet. világ és emberek körül is megőrzik azt az éleslátást. «*Gróf Dezsőffi Józseffel* s 14 esztendő Aurél fiával összeakadok minap *Patakon*; kiszállánk szekereinkből s én a görögül folyvást olvasó és Homérnak három első könyveit megtanult Aurélnak olvasám fel e sort:

¹ Scythák. honszerzők, hadrontók, népeket őrzők.

s rápillanték a gyermekre. Ez *Homér!* . . . kiáltá Aurél s összecsókolám e ráismerésért. . . íme tiszta lelkesedésének egy kis idylli példája. Egy évvel később pedig ezt írja Kazinczy a Dessewffy-családról: «Ily háznál nem lehet gyermekeknek nagyokká nem neveltetni. *Látnak és hal- lanak.* – *Az én szerelmem Aurél ....*»

Magyarország politikai története húsz évvel később fényesen igazolta e szerelmet. Pyrker-nél való látogatáson ezt írja Kazinczy 1830-ban: «Kanonok *Lonovicsot* itt láttam először. Ez a fiatal és igen szép növésű, arczú. módú kanonok püspök lesz. Sallustnak sok helyét könyv nélkül tudá.»

Az éles szem egy futó látásra ideje korán ismeré fel a jövőendő kalocsai érseket és híres egyházszonekot.

Hogy tekintete emberek és dolgok körül mily biztos és tiszta volt, elvégre is mi sem bizonyítja inkább, mint hogy ő. az agg, virágkorát rég túlélt Kazinczy fölsimerte és méltányolta a legifjabb nemzedéket, mely élte végén az irodalomban föllépett: Kisfaludy Károlyt, Bajzát, Toldyt, Czuczort és Vörösmartyt: egyikök sem feltétlen követője. Fölsimerte és bevallja, hogy többet érnek az ő korának embereinél, és védi őket a conservatív, bár jóval ifjabb Guzmics ellenében.

Korabeli magyar író bizonyára nem volt, ki képző- művészetekben hozzáfogható jártassággal s ízléssel bírt volna.

Csakhogy e művészi vonás nála néha a költői érzék zavartalanságának rovására esik. Annyira megszerette és megszokta az antik classicismust, hogy költészetben is bizonyos kizárólagossággal követi az ahhoz közeledő újkori irányt. S ez elfogulttá teszi azon új hangok ellen, melyekre az ifjú nemzedék fakad, a taposatlan nemzeties ösvény ellen, melyet a lángész vakmerősége nyitott. «Minekelőtte

Zalánt láttam, mint a *Tumziászt*, azt kérdem magamtól (írja Kazinczy Ujhelyről, 1827. márczius 16-án), hogy a *Mythologia* isteneinek híjokat *Vörösmarty* és *Pyrker* miként fogják kipótolni, s így értem, mit akara az elsőbb a maga tündéreivel. Rossz pótolék; de jobbat Vörösmarty nem találhatott s nem lehetett el nélküle .... Én azt szerettem volna, hogy Zalánjában leltem volna több nyomait *Homérnak*, nevezetesen azokat a Homérban oly szép hasonlatokat. Lehet e nemben szép, a mi nem homéri is; de engem igen gyönyörködtet, midőn a Homér nemében homérit lelek . . . » Kazinczy, úgy lászik, nem érzi, hogy a mit ő követel, az merő lehetetlenség. Ha Vörösmartyban csak képzelhető is volna a *homéri* (hasonlatokban s istenekben), akkor Vörösmarty nem volna Vörösmarty. Azután lehetetlen föl nem ismerni, hogy Kazinczy, ki a Vörösmartynál sokkal alantabb álló költői tehetségek mai napság már rég feledésbe merült próbálgatásait valódi lelkesedéssel szokta fogadni, oly igen nyugodt hangon bírálgat, midőn e kor legeredetibb, leghatalmasabb költői alkotásáról van szó.

Hiába, korának nyomasztó hatása alatt állott ő is, és bár sokban tudott az uralkodó szellem fölé emelkedni, egészen véve még sem volt az az erős természet, mely a külvilág s énjének harczában a maga egyéniségét tudta volna szabad diadalra juttatni.

Egyéniségének körvonalai bizony nem egy tekintetben szétfolyók, elmosódnak s a kor általános áramlatába veszők.

A legjellemzőbb e tekintetben az a mondva csinált formális sentimentalismus, mely e korban kísért és mely, midőn vele e *Levelekben* s *Íróiban* egy félszázad után találkozunk, annyival boszantóbb, mert még az őszinte,

igaz érzések iránt is kétkedővé tesz, s azokat – a kifejezés által – való természetükből kivetkőzteti.

Mennyit nem könnyeznek, sóhajtanak, imádnak és lelkesednek ezek az emberek! Mily sokszor és hamar osztják a nagy és dicső epithetonjait! Hogy szeretik az érzelmi *poset*-t, az érzelmek kifejezésének színpadí hatását, a megindító szavakat és scénaát! . . .

Meglehet, túlzottnak látszand ítéletünk és kegyelet nélkül valónak. De állításunk illusztrálására szolgálhatunk néhány példaával, mely azonban így kiszakasztva, kevésbbé fogja megértetni az olvasóval panasznak igazságát, mint ha összefüggésben olvassa az egészszel s ez egésznek hangját és légkörét ismeri.

Szemere Pálnak 1831. április 12-én, Pannonhalmáról keltezve, a Kazinczy pannonhalmi tartózkodását leírva, írja Guzmics:

«Tegnap a mi *széphalmi* barátunk író, véső és rajzoló volt. Ebéd után fölkerelkedik s egyedül kést véve kezébe, akar lefutni kertünkbe. – Magadat nem bocsátlak és Szedert szeretném látni velünk! mondám. – *Szeder* maradjon, te jöhetsz. – Lefutánk. Mindjárt a kerti erdő szélében áll egy *Ailantus*; veszi kését és egy G betűt vés kérgére csodaügyességgel. – Te, mit csinálsz? kérdem. – Csak várj, mond, s közel ott egy más fára B-t. – Ha én úgy tudnék, nevedet én vésném, vésd magad helyettem. Megyünk és vésSz-et; közel F K 1831-et, mindjárt mellette S-A s a kettő között, de csak délután, ismét egy B-t: a két B titkai közé tartozik.»

«*Crescetis amoves!* mondám, elkészülve munkámmal.» (Kazinczy Pannonhalmi Utazás.)

A *pannonhalmi* könyvtárban pedig:

«Ezt iram, míg a bibliothekáros a bibliothekát előmbe

borda, egy könyv táblájára: «Emberi nagyság, mi volnál te ész, erény és honszeretet nélkül!» – A szót eljövetelem után megfejtették a könyv tábláján s értették és szerették! ... »

«. . . *Pyrker* szepesi püspök korában a mi Hegyaljánkon járván, megszálla a tolcsvai plébánosnál. Az a maga világtalan és nehezen halló anyját eléje vivé a nagy vendégnek s a poéta püspök, mint egy *Illés* vagy *Elizeus*, nekiment a szerencsétlen asszonynak s megcsókolá homlokát, »

Az olvasó, midőn e költői melegségtől áthatott mozzanatokat olvassa, bizonyára eltekint minden egyéb mellékkörülménytől és csak azon benyomásnak engedi át magát, melyet ez érzelmes helyek olvasása reá teszen. Reám pedig, ki e szép helyekben sentimentalismust látok, igen hajlandó lehet követ dobni.

Ha ezek az emberek, kik az ily érzelmes jeleneteket és megindító mondásokat annyira szeretik, mindenben, társadalmi életben, tetteikben, karakterükben mindenhol következetesen keresztülvinnék ez idealismust. hogy ha az önkéntelen, ösztönszerű felbuzdulás volna, mely egész életökből, gondolkozásmódjukból szükségkép folyik, a kétkedés és idegenkedés szava valóságos bűn volna: fásultságunk és prózai szárnyaszegettségünk szegényes értelmetlensége.

De ezekben a költői felindulásokban a keresetiséget épen az ellentét tünteti ki, mely köztök s egyéb életmozzanataik közt fenforog. Kazinczy mielőtt valamely lelkesedett és lelkesítő levelével készül fölkeresni valamely ügybarátot, nem mulasztja el gondosan megtudakolni Guzmicstól, vajjon mi az illetőnek hierarchiai rangja, nehogy a címkezés megrövidítése által sértést kövessen.

Széphalomról 1829. szeptember 17-én délben ezeket

írja Kazinczy: «Képzeld egy szerencsétlenségemet. Aurorában vagy Urániában megjelene egy francia ízlésű epigrammám:

Poéta vagy, s historikus.

Mi vagy nagyobb, biz én nem értem. stb.

s valamely rossz ember elhithetni igyekezett gróf Teleky Józsefet és Dezsőffy, hogy rajok van a célja, mert egyik sora ez:

Illustritásod meg nem sértem.

Teleky soha nem írta verset, Dezsőffy soha nem történelmet, s az epigrammát húsz esztendő előtt írtam. Lehet-e tehát célzás? – Telekynek ma írok: D . . . nek nem írok.»

Hanem hallani kell azt a jajveszékelt, azokat a panaszokat, melyeket Kazinczy Guzmicshoz folytatónak írt leveleiben megereszt. Mily szerencsétlennek érzi magát, hogy netalán el találja veszteni gróf Dezsőffy barátságát és gráciáját. Végre Guzmics közbenjárásával, sok mindenféle oda- és visszaírással sikerült e fontos ügyet kiegyenlíteni.

Újhely, 1830., szeptember 30-áról keltezve egy levél valódi tervrajzát hozza a főispáni – *ebédlő asztalnak*; mely sorban foglalt ott helyet a sok mindenféle méltóságos úr, personalis, tabulae assessor, főtisztelendő stb. És Kazinczy szíve mily örömmel repes ez ebédlő társaság fényességén. «Te értesz, hogy ezeket nem hiúságból mondom, hanem hogy tégedet akaralak részesévé tenni örömmem. . .» Pedig ezek közt az új örömek között legelőbb helyet foglalnak el azok a bókók, melyeket «a kir. tábla assessora, méltóságos *Szerencsy* úr, ki az ajtóhoz közel az e mellett ült» Kazinczynak egy transparentre írt olasz formájú verseire mondott.

De mindez elvégre is sem Kazinczy, sem senki más egyes ellen nem szólhat.

Olyan volt akkor Magyarország; a legjobbak, a költők, tudósok, egyházférfiak és státusemberek s a közönséges megyei kurta nemes egyaránt. Csak egy-egy régi, a világtól elmaradt opponáló kurucz, abból a kihaló fajtából, melynek talán mi látjuk utolsó mohikánjait s egy-egy ifjú lázas agygyal, gyúlékony kedélyvel, rejtve táplált kalandos, jövő századi ideákkal – ezek tértek ki a főispán és nádori ebédek és méltóságok uraságok enthusiasmusá elől.

Kazinczy nem térhetett. Ő neki hódítani kellett a társadalom minden rétegében s az arisztokráciában mindenk fölött. Azok az emberek, kik letéteményesei voltak a nemzet politikai dignitásának, a nagy vagyonnak, nem csak született törvényhozók, kik trón és nemzet közt közvetítenek, de egyszersmind született kormányzók is. kiknek kezében – a dikasteriumok élén állván – központosult minden administratív hatalom.

És mily távol álltak ezek az emberek szeretetétől, de még képzetétől is a magyar irodalomnak! Mily idegenek voltak saját fényök és történetök földjéhez, és mily ellenségei minden nemzeties szellemi mozgalomnak!

Ezeket ismét visszaédesgetni, érdeket költeni az iránt, minek absolut érdeke és értéke akkortájt még oly kevésé volt, ez lehetett a Kazinczy igyekezete, ez volt egyik nagy sikere. Ha tárgyilagos, lélektani szempontból tekintve, az ő egyéni jelleme gyakran törpülni látszik, – és ennek tényét konstatáljuk – soha nem feledjük azt, hogy az ő egyénisége, élete, munkája, kedélye, öröme és bánata, egy szóval mindene egy felsőbb hatalom szolgálatában állott: a magyar irodalom, a nemzeti ügy magasztos szolgálatában.

Az ember gyöngéi a honfi erényévé válnak. És sok ily apró gyengét lehetne Kazinczy életéből, akár csak e Levelekből is kimutatni. De önkéntelen megakasztja tollunkat az érzet, hogy fölötte kicsinyes, igaztalan munkát végeznénk. Egy nagy ember, egy milliók között kiváló individualitás szükségképi fogyatkozásait hánytorgatnók. egy oly emberét, kinek első sorban köszönhetjük, hogy pallérozott, kiképzett nyelven írhatjuk e . sorokat, hogy létezik magyar irodalom és folyóirat, mely e sorokat napfényre hozza; kinek kiváló része van benne, hogy van magyar olvasóközönség, mely ez igénytelen sorokat türelmére méltatta. Örök dicsőség örökzöld cserkoszorúját e férfinak!

ALKOTMÁNYUNK REFORMKORSZAKÁBÓL.¹

(1880. januárban.)

Azon emlékezetes korszakot, mely a régi magyar alkotmány gyökeres átalakulásának volt tanúja s eszközlője, s a mely ez alkotmánynak enyészetével látszott véget érni – eddigelé kiválóan csak egy tábor, a küzdő felek egyik csoportja igyekezett megvilágítani. Eddigelé kiválóan csak a magyar nemzeti, szabadsági és haladási eszmék hívei, az actió emberei szólaltak föl. A másik táborból, melyben az uralkodó áramlatnak ellenesei csoportosultak, kik a conservatio vagy stabilismus, a történelmileg kifejlett állami és társadalmi rendnek érdekeit képviselték, csak kevesen kíséreltek meg, eszméiket és törekvéseiket az új nemzedékkel megértetni és saját álláspontjukról vázolni e korszak eseményeit. E párt magában a történetek folyamában is aránylag ritkábban emelte föl szavát és folyamosított az irodalmi hatás eszközeihez, mint az új eszmék hívei tevék. S a mennyiben ez egyáltalán megtörtént, az túlnyomóan azon független, országgyűlési tényezők műve volt, kik bár az újjító tervek merészségével szembeszállot-

¹ *Wirkner* Lajos, udvari tanácsos, *Élményei*. (Néhány lap 1825-től 1852-ig terjedő nyilvános pályám naplójegyzeteiből. Pozsony, 1879.) alkalmából.

tak és túlzásaikat ostorozták, mégis szorosan nemzeti alapon állottak, és érzékkel bírván az újítók eszményi törekvései iránt, készek voltak bizonyos mértékig megalkudni ez eszmék megvalósításával. Ilyeneknek tekintem én a három Dessewffyt, tudniillik Józsefet, a nemzeti eszme buzgó hívét, lángelméjű fiát, Aurélt, s ennek kevésbé tehetséges, de nem kevésbé honszerető, nemes szándokú s éles eszű testvérét, Emilt.

Annál mélyebb volt a hallgatás azon nagyfontosságú tényező részéről, mely az ügyvezetés élén állott és a főnálló rend voltaképi letéteményese és hivatott védője vala, a régi dicasterialis magyar kormány s az osztrák államministerium magyar tagjai, irányadó hivatalnokai részéről. E körök valódi törekvéseiről, és azon bizalmas természetű eszközökről, melyekkel céljaik valósítására hatottak, eddigelé jóformán csak ellenfeleik révén értesültünk – ők hallgattak. És minél rohamosabban haladtak az évek. végére járván ez elaggott század: a feledés moha annál bujábban lepi és takarja e közel és mégis régmúlt történeteket, annál hiúbbnak látszott a remény, hogy ez oldalról vegyünk az események felől hírt, védelmet, új adalékokat. Még köztünk él e kornak számos szereplője s a hontól távol bár, de él a legnagyobb alakok egyike, kik e kort mozgatják vala, mégis, mintha mérhetetlen távolság választana el tőle, és ma már mondhatni: valóhan történetivé vált.

E tekintetek fogják igazolni, ha Wirkner udvari tanácsos naplójegyzeteinek nagyobb fontosságot vélek tulajdoníthatni más hasonfajú «élményeknél», bár adatra dúsabbak és szélesebb kört felölelők legyenek is az utóbbiak. Nem, mintha távolról is történelmi munka, vagy bár e kor történetének vázlata gyanánt tekinthetnők. E följegyzéseket sokkal erősebben hatja át a szerző alanyiséga, érzülete,

pártállása, hogysem erről szó is lehetne. Azonban épen e subjectivitás kölcsönöz a följegyzéseiben foglalt adalékoknak és benyomásoknak történelmi érdeket. Úgy találom, hogy épen apró egyéni vonások azok, melyek minden fejtegetésnél világosabb tájékozást nyújtanak annak megítélésére, milyenek voltak ama legmagasabb kormánykörök, melyek Bécsben intézték Magyarország sorsát, hogy vélekedtek e nemzetről és mi érülettel, szándokokkal viseltettek irányában. Sőt azon merőben személyes természetű megjegyzések, melyek a szerző magánviszonyaira vonatkoznak, még azok is kiváló korrajzi és politikai tanúsággal bírnak, mert a maga nemében fölötte kifejlett, kibélyezett egyedet tüntetve elő, egy egész fajnak természetrajzát adják: a 48 előtti aulikus magyar főhivatalnokét. Wirkner esetéből tanuljuk, hogy e tényező a dolgok menetére kiváló befolyást gyakorolt, Mert szerző maga is – daczára annak, hogy könyvében folytonosan e föltevés ellen látszik küzdeni – a magyar államügyek vezetése körüi sokkal fontosabb szerepet játszott, mint általán gondolhattuk, mire e sorok folyamában még lesz alkalmunk visszatérni.

1.

Daczára annak, hogy Wirkner könyvének nem tulajdonítunk történetírói jelentőséget, és becsét nem a magyar alkotmány lényegéről, szelleméről szóló észrevételekben keressük, mégis megragadjuk az alkalmat, hogy néhány megjegyzéssel kísérjük azon nézeteket, melyeket főként alkotmányunk történelmi fejlődéséről mindjárt a bevezető fejezetben fejteget. Nem mintha az érdeemes, ősz szerző

alkotmánytörténeti elméleteit bíráló alá venni és tévedéseit kimutatni kívánnók. Hisz nem volna méltányos, az agg szerző rovására írni az oly tévedéseket, melyek uralkodó eszmékül tekinthetők és a közvéleményben mélyen meggyökerezve általános elterjedésnek örvendenek.

Wirknernél jóval igényesebb írók is osztoznak azokban. És bár jól tudjuk, hogy az azonnal következő néhány észrevételünk e keretbe egyáltalán bele nem illő. mégis elmondjuk azt, mert üdvösnek tartunk megragadni minden alkalmat, hogy bármely módon és terjedelemben, ha csak egy porszemmel is, hozzájáruljunk ahhoz, hogy szélesebb körökben is tisztuljanak az alkotmányunk lényege és fejlődési folyama felőli alapfogalmak.

Wirkner szerint: «szellemében a magyar nemesség alkotmánya, demokratikus, csak formailag volt aristokratikus intézmény», a mi különösen a tétel utóbbi, tagadó pontjára nézve megfelel az általán elterjedt nézetnek, miként ennek érdemes tudósunk, Wenczel Gusztáv is alkotmánytörténeti tanulmányában kifejezést adott. Ha szinte nem merik is vitatni alkotmány és közjogi történetíróink a tant. hogy az alkotmány demokratikus volt, mégis jól esik szívőknek a bizonyítgatás, miszerint nem volt aristokratikus. Pedig ma már csaknem apodiktikus biztossággal állíthatni, hogy igenis egyike volt a legkifejlettebb aristokrata alkotmányoknak, melyekre egyáltalán utalhatni, és tipikus tökélyben nem múlja fölül, csak a legtisztább alkotmány és köztársaság e nemben, melyet a történelem fölmutathat: a lengyel. Ez utóbbi egész lényében kimúlásáig mindazon tulajdonságokat és jellemvonásokat egyesítette magában, melyek csaknem eszményi tisztaságban közelítik meg az aristokratia elméleti fogalmát, miként azt a tudomány a legmesszebb eső korok s államok alakulataiból levonta.

A lengyel állam talán fönnállásának egyik századában sem, különösen a piasti ház kihalása óta, nem volt monarchia a szónak valódi értelmében.

A király szerepe, mint *merõ primus inter pares* ott tökéletesebb volt, mint bármily más középkori államban. A királyság ott csakugyan pusztán közjogi forma volt, nem tényleges hatalom, s az állami életben folytonos kifejezést is nyert azon elv és valóság, hogy a nemesség összesége a fejedelem, a korona fölött áll. Egy abszolút hatalommal rendelkező olygarchia képződése is ki volt zárva a nemesi egyenlőség folytonos és szigorú megóvása és érvényesítése következtében s a köznemesség egyeteme mindig erősebb volt a soraiból kiváló főnemesi dynastáknál. Az államhatalom tényleg e nemesi egyetem kezében volt. Végre nem is létezett más népi elem, mely a nemesség e sűrű és szilárd tömegével versenyezhetett volna, avagy voltaképen csak bármiként is érinthette volna annak hatalma teljét és korlátlanságát. A köznép, a parasztság e tekintetben szóba sem jöhet. A városi elem pedig nem fejtett ki akkora életképességet, hogy a lengyel alkotmány tényezőjévé válhatott volna.

Ezekben, úgy véljük, megjelöltük az aristokratiai uralomnak fő vonásait. Az a kérdés, hogy mennyiben illenek ezek Magyarországra?

S itt azonnal előre bocsáthatjuk, hogy nem illenek azon merevséggel és hatálylyal, a melylyel illenek az e tekintetben mintaszerű Lengyelországra. És hogy annyi viszontagság után ma még korlátolt önrendelkezéssel bár, de létezik magyar állam, hogy a modern állami lét képességével bíró, megifjodott nemzet küzd a népek sorában, főképp e tökéletlenségnek köszönhető, melynél fogva Magyarországnak sohasem sikerült elérni a lengyel eszményt.

a minthogy hanyatlásának, hiányai- és fogyatkozásainak főoka talán abban keresendő, hogy koronkint megközelíté azt.

A magyar királyságnak, egy nagy fejedelem hatalmas betűkkel az intézményekben leírta szilárd körvonalait. De e vonalok csakhamar elmosódtak és bár eltörölve soha, még a legvésebb fejetlenség időszakában sem voltak, a századok folyamában csak elvétve, egy-egy kiváló fejedelem alatt tűntek ki azon világos, éles szabotossággal, melylyel az államalkotó király lerakta. Wirkner hivatkozik Corvin Mátyás és «számos más erélyes, kitűnő királyok országlatára» annak bizonyítgatása végett, hogy a király «erélyes végrehajtó hatalmat gyakorolhatott, a nélkül, hogy az alkotmányt megsértette volna». Tényleg azon királyok száma, kik Magyarországon «erélyes végrehajtó hatalmat» gyakoroltak volna, a XVI. századig oly ritka, hogy öt ujjon megolvasható. Nem az egyéni erélyt értjük ez alatt, hanem azon országúé képeességet, mely intézményeket teremt, nemzedékekre kihat alkotóan, fegyelmezően és nyomokat hagy a nemzet szervezésén. Ilyen királyokban Magyarország igen szegény volt – és midőn királyt mondunk, értjük alatta azon centráló, államfőntartó és egybefűző, fegyelmező és edző hatalmakat, melyek a király személyével nem függnék szükségkép össze, e személy külső és benső változásaitól függetlenek és rendszert jelentenek inkább, mint egyéni hatást. Azt értjük alatta, a mi Angliának volt a normán királyi ház, midőn gyarló fejedelmek alatt is erélyes kancellárok, jogtudók, püspökök, katonai és kincstári tisztek egy erős központi hatalmat, egy öntudatos állami szervezetet teremtettek, melyet nem voltak képesek felbontani a feudalismus centrifugális elemei, s ez elemek harczi önmagok között s a korona ellen, miként azt főként Stubbs,

jeles alkotmánytörténelmében, normán ellenszenvei daczára, oly világosan s tüzetesen kimutatja.

A magyar királyságtól a nemzeti és választott királyok századaiban is ez államalkotó, nemzetalapító képességet teljesen megtagadni nem lehet. Talán többet tett s alkotott, mint azt azon hézagos és hiányos ismeret mellett, melylyel a magyar államról s intézményeiről a mai napig bírunk, ma még képesek vagyunk belátni. Mind a mellett félreismerhetetlen a végeredmény: hogy a nemzeti és független magyar királyság gyöngébb volt a nemességnél, melylyel való küzdelmében alábukott – utódjára a Habsburg-házra, a kimerült országban alig hagyván más örökséget e nemességnél és törvénybe igtatott történelmi önkormányzatánál (a szó legszélesebb értelmében véve azt) – a magyar alkotmánynál,

Ha Wirkner és előtte sok mások utalnak a nemesi egyenlőségre és azon nagy számra, mely a hatalomnak részese volt, ezzel csak azon tüneményre utalnak, mely Lengyelországban – mint fõntebb megjegyztük – mintaszerű tökélyben jelentkezett és csak azt eredményezé, hogy az aristokratia sohasem vált olygarchiává s a nemesek tömegébõl kivált fõurak sohasem voltak képesek a hatalmat tartósan és korlátlanul magokhoz ragadni.

E nemesi egyenlőség és a kiváltságosak nagy száma tényleg legnagyobb akadálya a demokratia kifejlésének. Pedig nevezetes, hogy épen e körülmény szokta megvesztegetni legtöbb hazai történetírónk és publicistánk Ítéletét. Midõn egy kiváltságolt osztály annyira népes, minõ a régi Magyarországé vala, ez rendszerint annak jeléül tekinthetõ, hogy a társadalmi test még fölõtte kezdetleges és hogy az összes politikai és társadalmi hatalom ez egy osztály által tökéletesen absorbeáltatik. Minél inkább kibe-

lyegzetek és sokoldalúak a különbségek, minél egyenetlenebb a hatalom eloszlása, minél kisebb azok száma kik kiváltságok- és előjogoknak örvendenek, ha szinte ezen előjogokat nagy mértékben és kiváló súlylyal gyakorolnák is, annál kifejtettebb a nemzeti test, annál szélesebb lesz a kör, mely kisebb-nagyobb mértékben közvetve vagy közvetlenül az államhatalom gyakorlására befolyás a közpolgári jogok részese.

Midőn tehát nálunk a kiváltságos és egyedül-uralgó osztály nagy számára történik hivatkozás, valójában a leghatalmasabb érvek egyike kínálkozik azon fölfogás igazolására, hogy a magyar alkotmány szoroson arisztokratiai természetű volt; minek konstatálásával tényt jelzünk, nem ítéletet,

Fokozza e viszony ténszerűségét azon körülmény, hogy a kiváltságos osztályokkal, sőt mondhatjuk, a szorosabb értelemben vett nemességgel – a mi még szűkebb fogalom az előbbinél – nem áll szemben oly tényező, mely annak hatalmát lényegesen korlátozhatta, ellensúlyozhatta volna.

A föld népe mint alkotmányi tényező szóba egyáltalán nem, vagy csak azon kivételes esetben jöhet, midőn egész helységek és némely kiváltságos kerületek lakossága nyert nemességet vagy a nemesiekhez hasonló előjogokat. Önálló jelentőséggel ez elemek sohasem bírtak és a nemesség utolsó sorában állva, csak a számot szaporíták, de a hatalmi arányokat semmikép sem érintek.

A városok és a polgárság szerepe és befolyása ennél kétség kívül sokkalta kiválóbb, mindazonáltal távolról sem mérkőzhetik azon jelentőséggel és mély behatással, melyet nyugati államokban az alkotmány fejlődésére s a hatalmi viszonyok alakulátára gyakorolt. E viszony néhány főin-

dókáinak merő jelzésére fogok szorítkozni. Mindenek előtt tekintetbe veendő a nagy különbség, mely maga a várost alkotó elem eredetére nézve Magyarország és a nyugat közt fenforog. Nálunk néhány régibb magyar város kivételével, nagy részök idegen telep, mely a magyar nemzettesttel szerves összeköttetésbe lépni nem bír és századokig származási földjének polgári jogával él. A nemesség és polgárság között különösen a középkor századaiban nálunk csaknem teljesen hiányzanak azon benső szálak, melyek nyugaton erős ellentétek daczára a két rend között szövődnek. Csak azon tényre kell utalni, mely szerint az újabb német kutatások számos német városnak eredetét vagy kifejlődését lovagi telepedésre vezetik vissza s a régi városi patriciatásban számos esetben voltaképen nemesi családokat tüntetnek elé, melyek a polgárságba olvadva, annak élén állanak. Nálunk ilyenén tünemények csaknem teljesen hiányoznak.

Az egyes rendek vagy osztályok politikai állása tekintetében kétségkívül döntő azok részvéte a rendi vagy nemzeti képviselőben, a törvényhozásban. Pedig Magyarországon a városok első meghívása a nemzet gyűlésére több mint kétszáz esztendővel később történt, hogy Angliában meghivattak, s a német és olasz városok történeti fényök és dicsőségek tetőpontját már rég meghaladták, és hanyatlásnak indulnak vala, midőn Magyarországon; a városi élet némi virágzásnak lendült.

Autonómiájok és helyhatósági önkormányzatuk kétség kívül teljes volt egész a Habsburg-ház trónrajutásáig, midőn a kormányi gyámkodás és fölügyelet első kísérleteinek színhelyévé lesznek. Közjogi tekintetben azonban állásuk végig alárendelt. Gyöngye curiális szavazatuk tényleg egyetlen vármegye szavazatával ér fel: erkölcsi súlyra

nézve egy tekintélyesebb vármegye szavazatánál alább áll. E gyarló képviseleti kereten kívül a városi elemnek kihatása a közszellemre, a nemzeti politika alakulására - a zérussal egyenlő. A város korlátain túl csak a bécsi kormánykörök befolyása alatt álló, főként kamarális hivatalokban, találkozunk vele többnyire alárendelt tisztségekben és sohasem oly állásban, mely politikai jelentőséggel bírt volna.

A nemesség uralma tehát e részről hatályos korlátba nem ütközött.

Még csak egy szót a papság állásáról. A magyar katolika egyház történetének mindenesetre egyik legnevesebb és legörvendetesebb vonása, hogy hierarchiai tagolata sohasem simult a társadalom hierarchiai fokozataihoz, mint azt legmerevebben egészen az újkor küszöbéig, sőt napjainkig Németországban szemlélhetni. Tény, hogy az, a mit az egyház infeudatiójának nevezhetni, Magyarországon sohasem következett be. Különben a magyar egyház beléletének, társadalmi mozgalmainak az eddiginél részletesebb és szabatosabb történelmi ismerete szükségeltetné annak meghatározásához, hogy e tételek is mily mértékig igazak. Ámde a családi származástól teljesen nem függő egyenlőség, mely a magyar egyházban nagyjában uralkodott, távolról sem vált a demokratia előnyére és a magyar nemesség állása s uralmának erősítésére szolgált inkább, mint ellensúlyozására. Ugyanis a papság közjogi állására nézve a nemességhez tartozván, az által tökéletesen absorbeáltatott, úgy hogy közjogi tekintetben Magyarországon külön papi rendről voltaképen nem igen lehet szó. S ennél fogva a papság körén belül sem létező társadalmi ellentét, a köznép emelésének és az állampolgári egyenlőségnek eszménye a katolika papság köré-

ből, épen a rendnek liberális szerkezete következtében Magyarországon nem nyert mozgó erőt. Ugyanez áll kisebb-nagyobb mértékben azon más hivatású elemekre nézve is, melyeket Wirkner említ.

A nemesség volt azon centrum, mely felé minden gravitált. A közhatalmat az gyakorolta, és a társadalomnak azon többi elemei, melyek politikai jogosítványokkal bírtak, vagy hozzá simultak ez uralkodó rendhez vagy politikai hatásra megsemmisültek.

A magyar alkotmány és közjogi értelemben vett nemzet, a natio legalis, tehát szorosán aristokratiai természetű volt.

Az érvek, melyek ez ellen fölhozhatók, s a viszonyok, melyek ez ellenében tényleg fölforgottak, egészen más bizonyítanak, mint a mit velők bizonyítani akarnak.

Ugyanis azt tanúsítják, hogy a magyar társadalmi test sohasem volt azon kasztszerű aristokratizmus békőiben megmerevedve, mely a germán fajú társadalmak sajátja. A vértheoriájának, a mint az Eddákban foglaltatott s a német rendi létben testet öltött, a magyar nemzet életében és intézményeiben nincs vagy kevés a nyoma. Az uralkodó osztályba olvadás nem volt elzárva és a társadalmi mozgalom, a vér-megifjodás, az életrevaló új elemek befogadása, főként a múlt század vége óta, meglehetősen eleven. Az a némi haladás, melyet Magyarország a közjogi rend és a törvényhozás tespedése daczára fölmutathatott, s az a reformképesség, mely a nemzet fensőbb és közép rétegeit áthatotta, csak ezen szabadabb társadalmi irányzattól és elevenebb osztályi mozgalomból magyarázható. Ámde azért a föntjelzett megkülönböztetést társadalmi viszonyok s alkotmányi, közjogi állapot között, szem elől

téveszteni nem szabad, a mint hogy elvétése tényleg sok zavarra adott okot.

Mert az illetén általános természetű tételeknek helyessége, szabatosága, távolról sem olyan közönyös, akadémiai érdekű dolog, mint nálunk vélik. Ez általános tételeknek, az alkotmányunk lényegéről való nézeteknek ferdesége, tévelygései, megvesztegetik a nemzet történeti felfogását, érzékét és fölötte megnehezítik az intézmények eredete, jelentősége, lényegének tiszta fölismerését.

Ily tévesztő hatású az a tan, mely a történelmi magyar alkotmány aristokratiai jellegét tagadja, a nélkül, hogy más meggyőző és positiv jellemhatározást bírma vagy csak igyekeznék is adni.

Ezzel szoros kapcsolatban áll a tan, mely közjogászaink és jogtörténetíróink körében a legújabb időki általános elterjedésnek és tekintélynek örvendett – az az irány, mely a feudalismus kihatását tagadta a magyar történelemre, jogra és intézményekre s azt teljesen kiküszöbölni igyekezett azon tényezők s indító okok sorából, melyekből indulva intézményeink magyarázata keresendő. A zavar és félszegség, sőt hátramaradás, melyet ez irány különösen a régi magyar magánjog történelme és lényegének világos megértése körül okozott, leírhatatlan.

Ez a «feudalismus» egyáltalán oly mennyiség, melylyel főként publicistáink retrospectiv okoskodásaikban nem igen tudnak számolni. így a mi tisztelt szerzőnk is Metternich herczeghez intézett egyik igen nevezetes és éles politikai fölfogásról tanúskodó emlékiratában «a magyar aristokratiai feudal-alkotmányt a IX. század hagyományaként» emlegeti, holott a mi alkotmányunkban a kilenczedik századból való, az bizonyára nem feudális természetű, a

mely alkatelemeire pedig ez utóbbi jelző reá illik, azok legkorábban a XI. századra vezethetők vissza.

Csaknem hasonló alaposágú szerzőnek két másik tétele, a magyar alkotmány szelleméről, mely nem kevésbé általános elterjedésnek örvend, az tudniillik, «hogy a magyar nemesség alkotmánya már a legelső időtől kezdve repraesentativ rendszeren alapúit» és hogy «az eredetileg hűbéri rendszer szerint fölállított megyék csakhamar népszerű, életerős politikai köztörvényhatóságokká lettek».

Pedig e két tétel, mely összes politikai irodalmunkon végig vonul és a nemzeti közvéleményben meggyökerezett, egyszerűen ellenkezik a tényekkel. A magyar nemzeti királyság egyáltalán nem ismert képviseleti intézményeket. A concilium magnum, az ország nagyjainak udvari tanácsadó testülete működött a király oldalán, ki a törvényhozó hatalmat fölségjoga gyanánt gyakorolta, épen úgy mint Angliában a Magna Chartát követő korszak első parlament! kísérletéig. A székesfehérvári gyülekezeteknek – törvénytörvényeknek – *Hajnik* merőben bírói jelentőséget tulajdonít, a minek ellenkezőjét nehéz is volna bebizonyítani. A képviseleti rendszernek alkotmányi, közjogi jelentőségű kezdeményei aránylag későn, a XIII. század végén, az utolsó Árpád-kori királyok uralkodás alatt tűnnek elő.

Még későbbi a vármegyének «népszerű, életerős politikai törvényhatósággá» alakulása. Botka Tivadar a nép részvételét a bíraskodó megyei gyülekezeteken legelsőbb IV. Béla uralkodása idejére véli tehetni. Önkormányzati helyhatósággá a szó teljesebb, újabb értelmében csak Zsigmond alatt kezd fejlődni. Az önkormányzó megye «őskorát» alkotmányi történelmi vizsgálataink már rég a mesék országába száműzék. De azért a politika és publicistika terén még mindig kísért.

E sorok írójának ne rovassék föl tudakosságul vagy fontoskodásul, hogy Wirkner könyve alkalmából, mely csak 1825 óta folyt eseményeket tárgyal, s annak néhány bevezető lapjához fűzve, bocsátkozott a főntebbi fejtegetésbe. De minden alkalom jó, mely e fontos kérdések tisztázására, a közvéleményben főnforgó téveszmék elosztatására. a tárgyilagos igazságnak szélesebb körben való terjesztésére szolgál.

Hogy az eszmék e téren nemcsak nálunk, hanem európaszerte mily tisztázatlanok, s a történelmi tényekből vont helyes következtetések aránylag mennyire újdonságok, érdekesen illusztrálja egy példa, mely irodalomtörténeti és kritikai tekintetben is igen nevezetes. Ugyanis Wirkner a magyar és angol alkotmány hasonlatosságának előtűntetése végett idézi Macaulay története (bizonyára az I. kötetnek) egy idevonatkozó részletét, mely a régi angol alkotmánynak jellemzését tartalmazza s ez alkotmány lényegét három vezér-elve vezet vissza, «mely oly régi, hogy senki sem mondhatja meg, mikor származott... Először: a király nem hozhatott törvényt parlamentjének beleegyezése nélkül. Másodsor: adót nem vehetett ki szintén parlamentjének beleegyezése nélkül. Harmadszor: a végrehajtó igazgatást az ország törvényei szerint volt köteles intézni és ha megszegte e törvényeket, tanácsosai és ügy viselői felelősek voltak.»

E három tételben most már az a legnevezetesebb, hogy egyikök sem igaz, s a stuarti korszak beható és fényes irányú történetírója, Anglia egyik legszemlésebb essayistája a közhiedelem fictióit és a népi szójárás közhelyeit reprodukálta a főntebbi állításokban. Mert az angol parlament nem sokkal korábbi fejlemény a magyarnál. A közönséges adó kivetése még később is, midőn a par-

liament intézménye már némileg megizmosodott, nem volt annak elhatározásához kötve. Az igazgatásnak pedig «az ország törvényei szerinti intézése» épen oly kevéssé követtetett, s a hódító bármennyire is ígérgette a Consuetudines Regni Angliáé megtartását úgy mint azok a hitvalló király korában főnnállottak: a «normán lawyers» mégis fölforgattak mindent. A parlamentumok pedig még sokáig a király vagy valamely olygarchiai dynasta akaratának regisztrálása végett gyültek össze. A mi pedig a kormány vezetőinek felelősségét illeti a végrehajtó hatalom törvényszegése miatt, ez intézményül az új kornál előbb nem jelenkezik.

Az angol publicistikának is nagy mérvben meg volt az a sajátsága, hogy «from times memorable» valónak szeretett nyilvánítani oly intézményeket, melyek keletkezése emberemlékezeten belül szorosán meghatározható időpontra vezethető vissza.

Magyarországon az ilyenmő phrasaologia még sokkal veszedelmesebb confusiót idézett elő az elmékben. És századunkban általános szokássá vált ősidőktől főnnállók gyanánt hirdetni azon közjogi állapotokat, melyek 1825-ben főnnállóknak találtattak. A mi mindenesetre legkényelmesebb módja a történelmi fölfogásnak.

*

*

Wirkner bevezető fejezetétől – mely az újabkori magyar közviszonyokat illetőleg sok találó és helyes nézetet tartalmaz – nem válhatunk meg a nélkül, hogy egyetlen mellékesen odavetett adatából egy kis tanúságot ne vonjunk. Ugyanis politikai irodalmunkban szélteben el van terjedve a hivatkozás Savoyai Eugen herczeg egy

nyilatkozatára, mely szerint az osztrák birodalom súlypontja Magyarországra fektetendő, a mit írónk rendszerint érvül szoktak fölhozni a magyar nemzeti törekvések teljesítésének szükségszerűsége mellett. Azonban Eugen herceg nyilatkozatát közelebről nem ismertetik. Wirkner teszi azt, s idézetének körülményessége a mellett bizonyít, hogy közvetlen vagy közeli forrásból merített. «Eugen herceg – írja – államelvül monda ki azt, hogy Magyarországot kell tenni az ausztriai monarchia központjává és ha Német-Alföld elveszne, a birodalom összes országai és tartományaiból egy egységes tömör állam képzendő, mely a bomlásnak induló Németország helyett leghatásosabb ellensúly legyen Franciaország mindinkább növekedő hatalma ellen.»

Savoyai Eugen állam-elve tehát egészen mást rejt, mint a mit annak Magyarországon tulajdonítanak. Jelenti Ausztria német birodalmi állásának földadását, s egy új, egységes, tömör állam alkotását. Magyarországot ezen egységbe belevonni, ez egység központjává tenni, ez képezte a habsburgi dynastia legnagyobb hadvezérének követelményét, Az egységes osztrák monarchia eszménye ez, úgy miként az József császár és báró Bach előtt lebegett, mindazonáltal azon egy lényeges módosítással, hogy Ausztriának német birodalmi hatalmasságáról való lemondását foglalta magában, mivel az osztrák monarchiái egység hívei 1867-ig sohasem tudtak megbarátkozni sőt e monarchiái egységet, szilárdságát s erejét egyenest csak eszközül tekintek, a német birodalmi hegemonia megszilárdítása és kiterjesztése érdekében.

II

Wirkner személyes élményei 1825-ik október havával kezdődnek, midőn Bécsben az udvari kancelláriához fogalmazó gyakornokká kineveztetett, tehát azon időtájban, melyre a nemzet politikai ébredése esik.

Ő e korszak elvi kiindulását három körülményben keresi, mely – szerinte – «a régi magyar alkotmányt alapjaiban megrázkódtatta»; tudniillik, hogy az alsó tábla elnöke ezen 1825 -27-iki országgyűlésen a kérdéseket először (?) bocsátotta a képviselők formális szavazata alá; ez időben először jelent meg az úgynevezett bocskoros nemesség a megyei ülésekben, ott szavazott s az eddig kizáróan résztvevő magasabb rendű birtokosság elhatározásaira befolyt; végre, hogy ekkor élt először Széchenyi István a felsőház ülésein a magyar nyelvvél, mi a legtöbb megyében csakhamar utánzásra talált.

Hogy általánosítsuk a tisztelt szerző által megjelölt okokat, ezek a következők: kibontakozás a rendi képviselet formáiból és a modern parlamentarismusra való áttérés első kezdeményei; nagyobb tömegek részvétele a közéletben; a nemzetiségi eszme érvényesülése törvényhozási és igazgatási téren.

Valódi fontosságot a három fölhozott körülmény közül csak a harmadiknak tulajdoníthatni.

Érdekes adat, hogy Gyürky Pál, a későbbi nógrádi főispán volt az első, ki ez időben illetően nagyobb bocskoros tömeget a megye gyűlésére' bevezetett. Mert tudunk szerint a múlt század végén, különösen a József császár rendeletei visszavonását követő időszak zajos megyegyűlésein, a bocskoros nemesség is ott vitézkedett. Ámde a következtetés, melyet szerzőnk e körülményhez könyve és

emlékiratai több helyén ismételve fűz, nem látszik egészen megfelelni a tényeknek és az események folyásának. Ő ugyanis mindig úgy tünteti elő e nemesi parasztszoprotoknak részvételét, mint a haladási mozgalom tényezőjét. Pedig a kor történelme az ellenkezőről tanúskodik. A kormány volt az, mely számos esetben a bocskorosok zajongásait és megvásárolható voksait, az értelmiség elnémitása és leszavazása végett, céljaira igénybe vette, mint azt a Kölcsey esete Szatmármegyében, a tolnamegyei mozgalmak, majd a zalai korteskedés mutatja.

A könyvnek azon része, körülbelül kisebb fele, mely az 1843-iki országgyűlésig terjed, nem annyira elvi jelentőségű kérdések tárgyalása, s a vázolt események nagy hordereje által mint inkább a szereplő egyéniségek föl-tüntetése, eddig ismeretlen és fölötte jellemző személyi és korrajzi adalékok elbeszélése következtében válik fölötte érdekessé és tanulságossá.

S azért nem tartván magunkat az időbeli egymásutánhoz, a személyekhez fűzzük azt, mit följegyzésre méltónak találunk.

E korszak közdolgoit csak érinteni is lehetetlen a nélkül, hogy a *felsőbükki Nagy Pál* alakja mindnyája és mindenek előtt föl ne magasodjék. A legnagyobb magyarnak működése inkább társadalmi téren, a hagyományos politikai kereten kívül folyt. Azonban minél inkább tanulmányozzuk e kor történelmét, annál világosabban válik ki e férfiú nagy politikai értelmisége, éles elméje, államférfiúi magaslata – Széchényin kívül tényleg az egyedüli magyar, kit e korból államférfiúnak nevezhetni.

Wirknerrel közölt sajátkezű feljegyzése szerint az 1825-iki országgyűlésen, miután a többség «az alkotmányt a fejedelem írott szava által biztosítottak tartotta» egyik

kerületi ülésben, e szavakra fakadt: «Nevetséges e képzelt biztosság, melyet az alkotmány új körülsánczolása kelt, míg e sánczon belül csak egy pár százezer nemes ember vagyon és 12 millió polgár és paraszt a sánczon kívül állva, minden perczen kész annak ostromlására; azért az alkotmány jótéteményeit kellő mértékben Magyarország többi honpolgáraitra is ki kell terjeszteni» .... E szavakat – teszi hozzá Wirkner – Nagy Pál népszerűsége daczára, a gyülekezet morajjal fogadta, sőt többen demokratának nevezték el.

Hogy az akkori ellenzéknek kicsinyeskedésén és törik-szakadékoskodásán mennyire fölötte állt, mutatja az 1830-ik évi országgyűlés folyama, melynek célja Ferdinánd trónörökös megkoronázása s az újonczok fölajánlása lévén, mindkét ügy csak Nagy Pálnak közvetítése, államférfiúi készsége következtében volt megoldható.

Midőn az 1832-iki országgyűlés vitái egy szabad, országgyűlési hírlap követelésével kezdődtek. Nagy azon éles belátású észrevételt teszi, hogy «olyan szabad újságnak csak ott van helye, a hol a szabadság általános, nem pedig egy aristokratiai országban», – s ezzel az ügy el volt ejtve. Az ilyen nyilatkozatok különben Nagy Pálnak népszerűségét már ekkortájt erősen csökkenteni kezdek és kétség kívül csak ellenszenvesen érinthetek a haladás híveit s az ifjú nemzedéket. Tényszerű helyességüket azonban nem lehet tagadni.

Az Élmények teljes terjedelmében közlik azon beszédet, melyet az örökváltság mellett 1833-ban tartott, Ezen, csaknem félszázadja mondott beszéd olvasásakor, mélyen érezzük parlamenti életünk elfajulását, a képviseleti színvonal hanyatlását. Magyarsága kissé avult, helyenkint a szónoki trópusok dagályra és túlterhelésre

ragadják, jog- és alkotmánytörténelmi érvei pedig nem mindig állják ki a szigorúbb kritikát és helyenkint egyenest félreértésről vagy egy kis szándékos sophistikáról tanúskodnak. Ámde mindezek egy szónoki műnek árnyoldalai; oly mérték, melyet újabb parlamenti beszédeinkre épen nem lehet alkalmazni. A nyelv művészi szabatosága, s a formai szépség utáni sikeres törekvés, a tárgy államférfíúi fölfogása, a hazai jognak és történetnek beható részletes ismerete, egyes fordulatok előkelő elméssége, s a megrázó erő és velősség, mely egyes retorikai fokozásaiban rejlik: mindez csaknem szónoki mintává avatja azon termékekhez képest, melyekkel parlamenti életünk utolsó évtizede óta, sőt 1867 óta találkozunk. Pedig ez örökváltsági beszéd szónoki tekintetben is csak másodrangú, ama kornak számos más, valóságos szónoki remeke mellett. Igaz, hogy a szónoklatok ideje lejárt, de a mi modern parlamenti beszédjeink még azért nem okosabbak és tartalmasabbak, mert pongyolák és minden dísz és formai tökélyt nélkülözők.

Wirkner följegyzései Nagy Pál haláláról rendkívüli érdekűek, sőt történeti fontosságúaknak mondhatók, mert e kiváló alaknak életrajzát egy igen fontos s eddigelé ismeretlen adalékkal egészítik ki s egész lényére világot vetnek. Adjuk szó szerint, a mint Wirkner elbeszéli:

Köztudomás szerint Nagy Pál curátora volt a Pálffy Ferencz gróf vagyónára tett sequestrumnak, s mint ilyen köteles volt előbb a nagyszombati kerületi táblának, Bach idejében pedig az ottani királyi törvényszéknek működéséről kimutatást adni.

A mint Pálffy Ferencz gróf meghalt, annak fia őt 36,000 forintnyi összeg erejéig a mödlingeni járásbírósnál bepörölte. Nagy saját házában lakott Jazesdorfban.

Azon véleményben, hogy az erre vonatkozó competens forum a nagyszombati kerületi tábla s ezért a mödlingeni járásbírótság meghívásának eleget nem téve, contumáltak a föntebbi összeg erejéig.

Ezen ítéletet a végrehajtás követte, és mivel Nagy még mindig erősen vonakodott a mödlingeni járásbíróstágot erre nézve fölvilágosítani, hogy ez ügyben egyedül a nagyszombati kerületi tábla a competens forum és ez összeget le nem fizette, gróf Pálffy ügyésze, ha jól emlékezem, dr. Budinszki, indítványára a bécsi adósok börtönébe zárták.

E csapásról Nagy leánya által értesülve, azonnal Jósikához siettem, és evvel herczeg Eszterházy Pálhoz, ki Apponyival egyesülten 24,000 forintot tett le, a hátralevő 12,000 forintnyi összeget a minden nemesebb tette mindig kész s ezért köztisztületben álló bankár, Schey Frigyes, nekem azonnal kézhez szolgáltatatta.

Ámbátor az összeg néhány óra alatt elő volt teremtve, mégis néhány nap telt el, míg a fogságból való kibocsátása megtörtént.

Rövid idő múlva fölkeresett Nagy Bécsben, nagyon kérve, hogy halála után gyermekeiről hű barát gyanánt gondoskodjam, s alig hogy e kívánságát nyilvánította, gutaütéstől érve, összerogyott.

Lakására vitték a Frankfurt városához címzett vendéglőbe és a mint én öt egy óra múlva meglátogattam, láttam, a mint ápoló leányának mosolyogva a szekrényre intett; én azt kérdezvén, hogy mit kivan a beteg, könyvelt szemekkel beszélte a leány, hogy Nagy, mióta a fogságból hazament, naponkint szeszes italokat vesz magához, és ha őt az ember az ezen szeszes italok rendetlen élvezéséből származó kárra figyelmezteté, egyedül azt vála-

szolá: «Hagyjatok békében; ember, más nemzetből, ha ily csapás érné, sírna; a magyar iszik». – Másnap meghalt. Számadásai a legnagyobb rendben voltak és a 36,000 forintnyi összeg minden ellenkezés nélkül vissza lón fizetve.»

Nincs magyar, a ki mély megindulással ne olvasson e sorokat. Először nyerünk itt arról tudomást, hogy a régi Magyarország e nagy alakja is megtört szívvel, reményvesztetten szállt a sírba. Lelki gyötrelmeit itallal kábítja el, mely aláássa testi szervezetét. Tehát Nagy Pálon is teljesedett az a fátum, mely a magyar nemzet legnemesebb, leglángeszűbb fiait kíséreni látszik: hogy a halál percze nekik nem kiengesztelés, hanem a lelki conflictusoknak kínos, gyakorta erőszakos végetvetése, a csomónak kettévágása ....

Wirkner pályájára és Magyarország sorsára sokkal közvetlenebb és hatalmasabb befolyást gyakorolt egy másik férfiú, ki elérte a legmagasabb polczot, melyet talán Werbőczy óta magyar köznemes elért: gróf Reviczky, magyar kancellár. Mellőzöm itt azon adomaszerű részleteket, melyeket e férfiút illetőleg az *Élményekből* már a hírlapok közöltek. Szliácson tartózkodása alatt egy séta-kocsizásnál nyílt az őt kísérő Wirknernek (1828) első alkalmá «mélyebb pillantást vetni azon nemes szívébe, mely nemzete iránt a legtisztább hazafisággal és szeretettel telve, fejedelmét majdnem imádva, teljes hódolattal ragaszkodott I. Ferencz császár és király- személyéhez».

«Örömkönytől nedves szemekkel beszélte el nekem, hogy életének utolsó perczét is boldogítani fogja azon tudat, miszerint neki királyát nemzetével kibékíteni sikerült és most – ezek az ő tulajdon szavai – «a király még vánkosa alatt is tartja Corpus Jurist s azzal alszik is». Be fog következni a nemzetre az aranykor s örök dicső-

ségben fog ragyogni császára és királyának magasztalt neve».

Midőn látjuk, hogy e hódolat I. Ferencz császár iránt a *kísérőnek*, az *adeptusnak* legerősebb szenvedelme a viszonyok s emberek változásai közepett, könnyen elképzelhetjük, hogy mit érzett a *mester* azon fejedelem iránt, kinek ő oly rendkívüli jótéteményeket és vívmányokat köszönhetett. A mi azonban Magyarországot illeti, az Reviczky előtt kevésbé honos föld volt, mint a magyar köznemes kancellárról általán fölteszik.

A császári kamarától a kancelláriához neveztetvén, «arra törekedett. . . hogy az ország viszonyai és szükségletei iránt teljes tájékozottságot nyerjen, mert eddig Gácsországban és Olaszországban lévén alkalmazva, legtöbb idejét az országon kívül volt kénytelen tölteni».

A fentebbi idézet különben mélyebb jelentőséget látszik rejteni. Reviczkynek, úgy látszik, csakugyan sikerült eloszlatni a császári autokratizmus aggodalmait, meggyőzővén Ferenczet a magyar alkotmány conservatív, aristokrata lényegéről. A császár uralkodása végéveiben beláthatta, hogy az adott viszonyok között ez ódon alkotmánynak épségben és tiszteletben tartása még a legalkalmasabb mód a conservatióra, az újítások és fölforgató tervek megakadályozására. Mindketten, úgy látszik, kevésbé ismerték a nemzet valódi közérületét.

E viszony szempontjából bírálendő meg nézetem szerint Reviczkynek magatartása a nemzet iránt. Előtte egy Vendée lebegett, melynek royalista enthusiasmusá kedvéért régi rendi alkotmánya is tiszteletben tartható. Ő ennél fogva a nemzetnek bizonyos mértékig szabad tért és mozgást engedett, különben is előítélet nélküli, világos eszű, jó akaratú jellem lévén. Midőn azonban szerzőnk reformok

iránti hajlandóságát emlegeti, adatszerű bizonyítással is tartoznék, mert a nélkül el nem hisszük – a mi Reviczky nagy érdemeiből, jelességéből nem von le semmit. Mindenki nem lehet reformer, s az akkori viszonyok között egy oly érzületű kormányférfiú is, milyen Reviczky volt, Magyarországra nézve vívmánynak tekintendő.

Egy pontban Reviczky mindenesetre töről szakadt magyar ember, valóságos magyar mágnástermészet volt – már mi az adósságcsinálást és a rossz gazdálkodást illeti. Mindig adósságai voltak, írja Wirkner, a mi azon gyöngeségből eredt, hogy az akkori fogalmak szerint magas állását s azon Magyarországot, melynek Bécsben képviselője volt, méltóan akarta képviselni. Adósságait Ferencz császár kétszer, és Florenczbe (mint házi követ) való távozása után Wirkner, mint meghatalmazottja, az utolsó krajczárig kifizette, miután Metternich herczeg közbenjárása által engedélyt kapott arra, hogy Grünnebergben fekvő villáját kisorsolja, a mi 100,000 forintot hozott be, s mivel Reviczky pénzügyeit tökéletesen rendeznie sikerült.

Érdekes episod, hogy az említett szliácsi tartózkodásba a keleti kérdés is belejátszik. Az 1828-29-iki török-orosz háború ideje volt ez. Szliácsra váratlanul megérkezik Metternich futárja a császár parancsával, legyenek útra készek, mivel az országgyűlés egybe fog hivatni 100,000 katonának megajánlása végett azon esetre, ha Oroszország még egy lépést tenne Drinápolyon túl Konstantinápoly ellen. E fenyegetés eredménye a történelemből ismeretes.

A központ, mely körül az egész udvari és hivatali világ forgott, maga a császár vala. A Wirkner könyvében foglalt adalékok is teljesen elegendők, hogy egyéniségének hű képét egybeállíthassuk. A fejedelmi, személyi autókra-

tismus képe az, miként azzal hasonló tökélyben, a történetben nem ritkán találkozunk. E tekintetben Wirkner egyéni nyilatkozatai épen oly jellemzők, mint a tények, melyeket említ.

«Ferencz császár alatt», írja, «csak egy, tudniillik épen csak a császár akarata volt irányadó annyira, hogy viszályokról a ministeriumban vagy a császári családban szó sem lehetett.»

A kormányzati hierarchia élén álló, vele közvetlenül érintkezésben levő államtanácsba, «melyhez minden ügy végső véleményadás végett jutott, csak a közép- és polgári osztályból nevezett ki tagokat, a kiknek a hatalmas nagy családokkal összeköttetésök nem volt». Az autokratia egyik legjellemzőbb vonása, e benső bizalmatlanság az aristokratia iránt.

A személyes felelősség és hatás tudatát a császárban még az életveszély sem képes elnémítani, mint azt a cholera alatt Bécsben követett magatartása tanúsítja. A megrémült főurak Schönbrunn elzárásával akarják megóvni a császár életét. De a császár behajtat Bécsbe, hintójáról leszáll s a tömeg közé lép, ott hol több ezer munkásnak kenyeret osztanak; az embereket biztatja és megnyugtatja, de egyszersmind inti is: jaj annak, a ki rendetlenséget idéz elő vagy a hatóság ellen föllázad. Az ily vonások az 1848 előtti Ausztriát az alkotmányért kárpótlták.

Ez uralomnak legjellemzőbb vonása azonban az a rendőri szellem, a kémkedés, kölcsönös megfigyelés és föladás valóságos rendszeres hálózata, mely a kormányzókat és kormányzottakat egyaránt körülveszi. Az Élmények e részben fölötte érdekes adatokat tartalmaznak, melyekből meggyőződhetni, hogy a magas rendőrség még önmagától,

önön árnyékától is félt, s ez árnyékot is titkos fölügyelet alá vétette; hogy a legbelsőbb, legloyalisabb főhivatalnokok működése is titkos jelentések tárgyát képezte, hogy az állami teendők és kormányzat legfőbb sphaeráit utolsó vonalban a rendőrségi tevékenység tárgyául tekintette, és hogy e légkörben voltaképen bajosan lehetett meghatározni, hogy kicsoda nem «titkos» és valamely rejtélyes megbízatásnak viselője a hivatalszolgától s. ifjú gyakornoktól kezdve föl a püspökökig, miniszterekig, hercegekig – és minden kétségen kívül föl a császárig. Mert senki sem gyönyörködött úgy e rendőri mikrokosmuson, mely körülle nyüzsgött, mint maga Ferencz császár, a kinek, úgy látszik, abban telt legnagyobb öröme, ha mint legfelsőbb rendőrfőnök a birodalmi rendőrfőnöknél is jobban és gyorsabban volt értesülve valami harmadrangú részletről, valamely legbensőbb kéme által. Pedig kétségtelen, hogy senki sem volt annyira kikémlelve, mint ő maga; és Wirkner könyve több helyéből kitűnik, hogy a fejedelmek elhatározásai első rendű államügyekre nézve bámulatos gyorsasággal jöttek oly egyének tudomására, kiknek nem voltak szánva – daczára annak, hogy se vasút, se távirat még nem létezett.

Hogy mily hatása volt e rendszernek, erről tanúskodik a Ferencz-féle uralkodási rendszer egyik legbuzgóbb hívének, magának Wirknernek nyilatkozata: «A császár, mivel mindent tudni, mindent megvizsgálni és mindenről határozni maga akart, az idő hiánya miatt néha fontosabb ügyek is késedelmet szenvedtek és a mi még sajnosabb, a császár ez által maga magát emésztette».

Hogy milyen lehetett a császárral való személyes érintkezés, legjellemzőbben illusztrálják Wirkner következő sorai, melyek egyik császári fogadtatására vonatkoznak:

«Ferencznek fölötte kitüntető szavai után nekem jobb kezének pár ujját nyújtotta, melyeket én, Reviczky által előre instruálva, mélyen meghajolva csókoltam meg; ez a császári kegynek oly ritkán előforduló jele volt, hogy ebben mint Reviczky nekem mondotta, néha-néha csak Metternich és ő részesült».

Hogy a császár miként gondolkozott a földnépe állapotának javítására irányzott törekvésekről, tanúsítja Wirkner irányában 1833-ban a facultativ örökváltságra nézve tett nyilatkozata, miszerint «minden oldalról aggodalmakat nyilvánítottak előtte, hogy az örökváltság által egy új, még nem ismert népes osztály létesülne s e gyors változás által könnyen zavarok támadhatnak».

Alig foroghat fönn kétség, hogy a bécsi kormánykörök az úrbéri kérdésben egészen 1847-ig követett magatartása, politikájának kulcsa a császár által itt kifejezett aggodalomban keresendő.

Maga a szerző e környezetben nem játszott alárendelt szerepet. Hivatali állása nem ugyan korához és társadalmi rangjához képest, de amaz államügyek fontosságához mérve, melyek elintézésében részt vőn, szerénynek mondható, mindamellett oly tényezővel ismerkedünk meg benne, ki a magyar ügyek összes vezetésére nem volt hatás nélkül; egyes, concret kormányzati rendszabályokra pedig egyenesen irányadólag folyt be. Hogy voltaképen micsoda volt Wirkner Pozsonyban, hogy mily föladattal szerepelt az ifjú udvari fogalmazó az 1830-dik évi országgyűlésnek coulissai mögött, az emlékirataiból tisztán ki nem tűnik. Sehol sem írja körül pontosan korábbi kiküldetései célját és természetét, mert a kormánynak mintegy politikai biztosaként Pozsonyban, csak későbbben volt tekinthető, midőn mint udvari tanácsos már magasabb hivatali rangjánál fogva

is a kormány hivatalos megbízottja és közvetítője gyanánt léphetett föl. Némileg definiálatlan állása azonban elejétől fogva érdekes és befolyásos. A fiatal pályatoró úgy látszik kítúnó gyakorlati érzékkel bírt az expediensek gyors föl-találásában, melyekkel a kormányzati és dietális nehézségek megoldhatók, a kérdések máról holnapra elintézhetők valának. Valójában, ez volt a tehetség netovábbja, melyet a korszak kormányférfia megbecsültek és műveltek, így Ferdinánd trónörökös koronázása alkalmával Wirkner tanácsolja, hogy a magyar szent korona tekintet nélkül a táblák vitatkozásaira és a koronázási diploma fölött folyó közjogi töprenkedésekre, a templomból a királyi lakra vitessék – egyedül e lépéssel lehetővé a viták befejezésére hatni, mert törvényes szokás szerint, három napra e tény után a koronázás meg szokott történni. Az illetén gyors és bizalmas szolgálatokkal nyerte meg a császár kegyét is. S e császári kegyben keresendő e jellem kulcsa, e létnek mozgató elve. A kézcsók rendkívüli malasztjáról már föntebb megemlékeztünk. Más alkalommal, midőn tudniillik Wirkner a felség azon parancsát veszi, hogy közvetlenül a császárhoz intézze jelentéseit, Reviczky megjegyzi, hogy ő ezen nem csodálkozik, «mert a császár már téged jobban szeret, mint engem». Majd udvari tanácsosi ranggal cabinetjébe kívánta fölvenni a császár, s e szándék csak a kancellár ellenzésén tört meg, ki Wirknernek Pozsonyban különb hasznát vélte vehetni. Pulszky emlékiratai szerint, a császár akkor Reviczkynek azt mondta volna: «irigylem öntől fiatal barátját». Ez hét évi hivatali szolgálat után ez időkbén oly páratlan sikert jelentett, és szükségképen oly varázshatalommal füzte az uralkodó személyéhez az ifjú titkár lelkét, hogy azon imádat – egy neme a religiónak – melylyel Wirkner

műve utolsó soráig, és valószínűen végleglegéig Ferencz császár személyét kíséri, minden gondolatját és tettét föltétlenül helyesli és védelmezi – a tárgyilagossá bíró előtt tökéletesen megmagyarázva és mentve lesz. Képzeljünk ma az alkotmányos és demokratiai szabadság hatalmasan lüktető, sőt mondhatni uralkodó áramlatában egy ifjút hasonló viszonyban uralkodójához, a milyenben Wirkner állott Ferencz császárhoz, és csak a legrendkívülibb értelmi és jellembeli tulajdonságokkal bíró lény, a legelőkelőbb szövetű egyéniség – százezer között talán egy – lesz képes objecti vitását, ítélete s érzülete függetlenségét megóvni és nem a legkorlátlanabb szellemi vak engedelmesség süppedékeibe veszni. Ezen önfentartásra kétség kívül senki sem volna képtelenebb a teli torok és cifra káromkodások amaz ifjú óriásainál, kik éktelen lármával és piszkolódással fogadnak minden az övéktől eltérő nézetet s irányt és Wirkner fölött is – a mennyire egyáltalán figyelmökre méltaták – bizonyára siettek pálezát törni. Pedig a kor, melyben az ifjú Wirkner szerepelt, nem volt sem a szabadság, sem a demokratiai önérték, kora – daczára annak, hogy a régi magyar alkotmány fönnállott – és azon tényezők hatálya, melynek skeptikus létemre, még ma is akkora bűverőt tulajdonítok, Ferencz császár alatt ezerszerre fokozott vala. E szempontokat számba véve, Wirknertől még az önállóság bizonyos mértéke, s azon határpontok között, melyek közt gondolkodása mozog, a viszonyoknak némi szabadabb megítélése, áttekintése bajosan megtagadható.

Azonban az álláspont, melyen a bécsi kormánykörök magyar tanácsosai és intézői állottak, az eszmekör, melyben mozogtak, egy mély űr által volt elválasztva még azon kormányférfiak eszmevilágától, érzületétől is, kik

Magyarországon a budai országház bureaiban s a pozsonyi országház gyűléstermében hívatva lettek volna, a Bécsben fogant eszméknek érvényt szerezni – a nemzeti mozgalom részeseiről nem is szólva. Ez úr forma szerint el volt takarva, s az ellenzéki eszmék haladása, terjedése közben mind kevesebb figyelemre méltattatott – bár az ellenzéknek gondolkodó, óvatosabb elméi e viszonyoknak mindig tudatában voltak. Így én magától a 48 előtti ellenzéknek egyik legélesebb elméjű vezérférfjától, Szentkirályi Mórictól hálálom, hogy még későn az 1844-diki országgyűlés folyamán, egy kerületi ülésben, közvetve bár, kifejezést adott ez eszmének, hangsúlyozván, hogy az ellenzéki követelések nyomása fölfelé, biztosíthatta egyedül e magyar conservatív körök Béccsel folyó küzködéseinek sikerét, az alkotmány föntartásáért.

Ez alkotmányos és nemzeti érzelmű kormányférfiak prototypusául a nádor, József főherceg tekintendő. Minél behatóbban foglalkozunk e korszak történelmével, minél több adalékot veszünk a politikai események bensőbb mozanatairól, annál világosabban, annál élesebb körvonalakban válik ki a nádorispány látszóan egyszerű, de valójában igen jelentékeny alakja, hogy meghódítson következetes, szilárd hazafiságával, mély politikai belátásával, sőt állásához és korához mérten szabadelvűségével is – a legjobb értelemben véve e problematikus becsű terminust. E könyvön végig folyton mint antagonistáját látjuk azon irányzatoknak és árnyalatnak, melynek programját, érdekeit Wirkner közvetlenül szolgálja.

Még Reviczkyvel, a legnépszerűbb magyar kancellárral is feszült viszonyban áll, vagy legalább nem képes vele egy nyomon járni és Reviczky sem bízott soha a főhercegben, a bécsi kormánykörök terveinek, szándokai-

nak hű végrehajtása tekintetében. így Ferdinánd főherceg koronázását titkolni akarják a nádor előtt; és az újonczozási ügyben adott utasítások a nádort végleg elidegenítik a kancellártól. Kétség kívül való, hogy az osztrák származású főherceg nemzetibb, magyarabb érzelmű volt a borsodi köznemes fiánál; pedig Reviczky e században a legnépszerűbb kancellár vala. Hogy föladatát a közdolgok intézésében mily komolyan vette a nádor, legjobban tanúsítja azon Horváthnál is fölemlített adat, mely szerint az 1828-diki telet nem Budán saját lakában, hanem Pesten gróf Károlyi palotájában töltötte, csak hogy szakadatlanul elnökölhessen azon országos bizottság tanácskozásain, mely az 1790-diki országgyűlési deputatiók elaboratumainak átvizsgálásával, a reform kérdésével a régi alkotmány alapján, e nemes törekvésű, de reménytelen és meddő munkával, a Systematicával foglalkozott.

Az ellenkező irányra és fölfogásra nézve a legjellemzőbb Wirknernek egy egészen mellékes megjegyzése - ítélete gróf Pálffy Fidélről. Igaz nem rajong érte, hanem «nyílt és becsületes jellemnek», máshelyen «tetőtől talpig becsületes férfinak» nevezi, ki azon irányban, melyet a birodalomra nézve üdvösnek tartott, nagy tevékenységet, hű és kötelességszerű buzgalmat tanúsított». E becsületeségi bizonyítvány ellen nem lehet kifogásunk. Azonban Pálffy Fidél működése még a conservatív magyar kormányférfiak részéről is elítéltetett, s azon érdekeket, melyeket szolgálni vélt, túlhajtott ridegségével, vak buzgalmával mélyen károsította. Mindamellet természetesen találok, ha Wirkner elismerően nyilatkozik róla. Pálffy talán nem volt a császárnak eléggé óvatos és eszélyes szolgálja – de feltétlenül hű és a császári politika végrehajtásában bizonyos hideg rajongással kíméletlen és

buzgó. A császár akarata végrehajtásában pedig, azon iskola szerint, melyhez Wirkner tartozott, a nagyobb buzgóság a nagyobb erény és így egészen következetesnek találok a leggyűlöltebb kancellár dicséretét...

A kormány természeténél fogva minden árnyalattal és így a legszélsőbb irányzat képviselőjével, Kossuth Lajossal is érintkezésbe jött. Minden adat, mely a nagy agitátor korai szereplésére vonatkozik, fölötte becses és Wirkner könyve néhány eredetivel szolgál. Midőn 1832-ben az Országgyűlési Tudósításokat könyomatban kezdé sokszorozni, sajtója felső parancs folytán gr. Zichy Ferencz főlovászmester által lefoglaltatott.

«Másnap, a mint az agg Zichy grófot meglátogattam – írja Wirkner – elbeszélte nekem, hogy Kossuth Lajos még egyszer hozzá ment és miután neki elmondá, hogy munkálatai által anyját és testvéreit tartja fenn, ő indítva érezte magát a lithografiai sajtó megszerzésére tett kiadásokat neki bőven kárpótolni. . .»

.... Csak ez epizód után jelentek meg az Országgyűlési Tudósítások írott levél alakjában, a mi engemet mindig azon hasonirányú politikai hírvivő levelekre emlékeztet, melyek Angliában a második forradalom előtt, tehát mintegy 160 évvel a Kossuth levélhírlapja előtt, divatoztak. Általában úgy látszik, hogy a mi állapotainknak híres hasonlatosság a az angol állapotokkal mindenben fölötte találó, csakhogy legalább is ilyenén másfél százados korkülönbségeket kell fölvenni.

Kossuthal még többször fogunk találkozni.

A másod- és harmadrangú személyeket illetőleg, kiknek emlékét e följegyzések fölelevenítik – különös érdekléssel bírnak a báró Sináról szóló közlemények. A görög bankár a magyar ügyekre, úgy látszik, jelentéke-

nyebb befolyást gyakorolt, mint a közvélemény általán föltételezte. A bécsi magyar társaságnak egyik központját képezte. Így Wirkner az ő rábeszélésének tulajdonítja, hogy gr. Kollowrath a hatalmas államminiszter, végre beleegyezett unokájának, Pálffy Fidélnak elmozdításába és gróf Majláth Antal kancellárrá neveztetésébe. Azonnal látni fogjuk, hogy Metternich herczeg nagy jóakarátát Magyarország iránt, valóságos hevét, melylyel a hazai reformok élére lépni, egy erélyes nemzeti kormányt szervezni akart, senki sem bírálta meg oly találóan és igazán, mint Sina. . . .

A német olvasó egy tekintetben bizonyos kiábrándulás és csatlakozás érzetével fogja letenni Wirkner könyvét (mely egyidejűleg németül is megjelent). Megszokván az újabkori magyar ügyekben kiválóan a Deák Ferencz neve hangoztatását hallani – Kossuthé közelebről csak a forradalom és emigratióéval forrván össze – nagy csudálkozással fogja tapasztalni, hogy e könyvben alig van szó nemzedékünk vezéréről, Európa egyik legtiszteltebb államférfiáról. Mindössze vagy háromszor-négyszer találkozunk nevével – mindannyiszor a közvetítő szerepében a kormány propositiói, eljárási módozata s az ellenzék merev tagadása avagy rohamossága között. Politikai történetünk fölületes ismerői kétségkívül hajlandók lennének e tökéletlenséget megróni.

Pedig hát Wirkner csak a tárgyilagos igazság és kitűzött terve szerint járt el – följegyezvén élményeit s az események vázlatát adva csak, előadása hézagainak pótlása végett; és ily keretben – bármi csodálatosan hangozzék – a Deák Ferencz 1848 előtti szereplése soha nem fog különös tért elfoglalni.

Így történt, hogy hason alkalomból engemet is hi-

báztatott két jeles külföldi közlöny¹ bírálata, a miért fő vonásaiban ismertetvén némely politikai és közjogi vezéreszmének fejlődését az 1848-at megelőző korszak alatt, a Deák Ferencz működésének tért nem szentelek. A dolog érdeme, és nem a tárgyilagos s ennél fogva jogosult észrevétel elleni védekezés viszketege sugalja, hogy e kérdést néhány szóval tisztázzuk.

Hogy Deák Ferencznek 1848 előtti szereplése mily nevezetes volt – a tények tanúsítják; a köztisztelet, melyben részesült és a mely az 1843-ki országgyűléstől való elmaradását mintegy országos csapás gyanánt tekinté, s az az osztatlan közbizodalom, mely az első magyar minisztériumban az igazságügy vezetésére Deákot és egyedül Deákot látta hivatottnak, bár az igazságszolgáltatás egyik ágában sem fejtett ki gyakorlati működést, s az elmélet terén is kétségkívül volt egy pár jogász, ki fölülmúlta őt vagy legalább mérkőzhetett vele. De e kiváló, osztatlan tekintély inkább a személyes szereplés, egy kitűnő egyéniség varázsának kifolyása, mint a közvetlen alkotás, az államférfiúi vezérlő munkásság hatása. Ha minden kornak meg vannak a maga «representative man»-jei, úgy Deák Ferencz nagy hírneve daczára, az 1848 előtti Magyarországnak illetően representative man-je a szó bensőbb értelmében, mely bizonyos hibák és fogyatkozások tulajdonát is magában foglalja, *nem* vala. E korra nem ő sütötte bélyegét, mert azt Széchenyi tévé; nem tekinthető a régibb keletű nemzeti és alkotmányi

¹ A Hunfalvy-féle *Literarische Berichte aus Ungarn* című szemlében megjelent: *Die Entwicklungsgeschichte der politischen Beformideen in Ungarn* című tanulmányomnak bírálatai a londoni *Academy* és az augsburgi *Allgemeine Zeitung* hasábjain (mindkettő 1879 folyamában.)

törekvések, a nemesi ellenzék szabadsági, de történeti eszméinek vezér képviselője gyanánt, miként felsőbükki Nagy Pál.

Nem tartozott azon eszmék és módok propagatorai közé, melyekért *Kossuth Lajos* több hévvel és fényes tehetséggel, mint a politikai eszmék benső következetességével – Széchenyi István ugyan az ellenkezőt állítá – küzdött. Az Eötvös-Szalay-féle «centralisatori» árnyalattal nem volt azonosítható, bár ez irányhoz bizonyára legközelebb állott. A kormánytól természetesen távol állott, mint az ellenzék egyik vezérférfia – mégis közvetített érdekében, hol az ő megvesztegethetetlen józan politikai érzéke sugallta, hogy az igazság a kormány oldalán van, s a nemzeti aspirációk hívei megtagadni vagy megghiúsítani törekvesznek oly rendszabályokat, melyek elkerülhetetlenek. Működése e korban csaknem kizáróan az ellentétek közötti közvetítésre szorítkozott. Egy első rangú hatalmat jelentett már akkor is, mely azonban még nem lépett sajátképi actióba. Tényleg az emberek már akkor is meghajoltak előtte, de a viszonyok nem egyeztek egyéniségével. Ő lehetett táblabíró hajlamai, temperamentuma és külső modorra nézve. Valójában modernebb volt legvérmesebb és legradikálisabb kortársainál, és mégis mérsékelt, mert kitűnően positiv államférfiúi elme. Az eszményi, néha bizony a fellegekig kalandozó, és mégis oly ingatag, akadémiai, a reális substrátumot nélkülöző törekvések és küzdelmek e korszaka, nem az ő kora volt. S azért bár Deák pályájában a 48 előtti szereplés bizonyára nagy fontosságú, s az ő remekül harmonikus alakja e kor emberei között magasan kiválik, sőt bizonyos tekintetben e kor egyik specialitása – épen specialitás, mely nem áll oly szoros benső kapcsolatban e kor küzdései-, törek-

vései-, sikereivel, hogy midőn annak mozgató eszméi s elemei tagialtatnának, a Deák Ferencz személyének szükségképen előtérbe kellene lépnie.

Korszakot alkotó, történelmi hatása Magyarország sorsára csak azon időben kezdődik, midőn a múlt és közelmúlt romjaiból ki kelle ragadni a ledőlt, de meg nem csorbult oszlopokat, Magyarországot visszanyerni az életnek, s újból megvetni e megifjúlt állami létnek közjogi alapjait.

Ez újjáébredés és positiv állami rendezkedés korszaka, a mi nemzedékünk története az, mely elválaszthatlanul összeforrott a Deák Ferencz nevével.

III.

Ferencz császár halálával a bécsi kormányrúd körül új tényezők kerülnek fölszínre. A császár, a ki nem csak uralkodott, hanem kormányzott is, nem hagyott hátra ily utódot. Pedig a Habsburg-ház a lorettói Ferdinánd óta ritka megszakításokkal, az uralkodóknak egész sorát nemzette, kik tényleg az államügyek élén állottak, s a kik alatt a legbefolyásosabb miniszternek is politikai tekintetben csak másodrangú szerep juthatott. V. Ferdinánd trónralépésével e láncz megszakadt s így nem merő véletlen, hogy Metternich herczeg személyes nézetei, hajlamai, tervei e fejedelem alatt határozottan előtérbe lépnek, holott az államminiszter működése és tényleges beavatkozása a magyar ügyekbe, Ferencz császár alatt bizonyára sűrűbb és hatályosabb volt. Csakhogy e működés Ferencz alatt a császár által kitűzött vonalban

mozgott és a belügyi politika terén Metternich voltaképpen csak oly föltétlen szolgája volt a császári akaratnak, mint a többi fő tisztviselő, bárha a kancellár szerette az államférfit önellenség színét miadencor és minden irányban megóvni.

Az 1843/4-ki országgyűlés forduló pontot jelez a Wirkner működésében és könyvében egyaránt. Mindkettőnek legérdekesebb részletei itt kezdődnek és egész az 1848. évi márczius 15-ikéig terjednek. És Wirkner működése itt főleg Metternich herczegnek Magyarország iránti terveivel, viselt dolgaival függ össze.

A nemzeti és ellenzéki mozgalom már fenyegetően a kormány nyakára nőni kezdte, Wirkner pedig – s valószínűleg megbízói is – sötét színben látták a megnyílandó országgyűlésnek majdani lefolyását. Érezték, hogy az eddigi utak és módok a kormány céljainak kivitelére végleg lejártak magokat és hogy határozó, nagyszabású rendszabályokhoz keilend nyúlni az eddigi kicsinyes fogások helyett. E régi módoknak, melyekkel a korábbi országgyűléseken egyet-mást kivitt, tanulságos elősorolását adja Wirkner: «Ugyanis barátokról gondoskodám – írja – s ezeknek hivatalokat és kitüntetésekert szereztem; pénzbeli megvesztegetésről soha szó sem volt; továbbá oly félénkeket, kik még erősen ragaszkodtak kiváltságaikhoz, az által ijesztettem és intettem mérsékletre és hajlékonyságra, hogy máskép az ős alkotmány jönne veszélybe; vagy végre ha már semmi sem használt, az ellenzék vezéreivel kéz alatt a kormány magatartását illetőleg alkudozásba s egyezkedésbe bocsátkoztam.»

Wirkner ez apró módok helyébe az összes kormányzati rendszer megváltoztatásán, mindenesetre pedig a kormány taktikájának gyökeres reformján törte a fejét.

és gróf Majláth kancellár hazafias hozzájárulásával, igyekezett ez eszméknek Metternichet is megnyerni. Ez időtájt jött a herceg Kossuth Lajossal is érintkezésbe. Kossuth a *Pesti Hírlaptól* megválván, egy új lap kiadására keresett kormányi szabadalmat. A két államférfi találkozása szíves lehetett, bár távolról sem mozgott a társadalmi egyenlőség színvonalán. A herceg-kancellár bizonyos tekintetben protegálva, irányt szabva néz le a magyar újságíróra, a ki azonban se protegáltatni, se irányoztatni nem engedi magát, ha szinte különben a legnagyobb tisztelet és alattvalói alázat hangján nyilatkozik is a kormányfőnök iránt, és egyáltalában egészen más húrokat penget, mint néhány évvel később, midőn a nagy események izgalmai alatt valószínűleg már rég elfeledte a kancellárral való találkozását.

«Én nem vagyok – így szólt Metternichnek nyomban letett följegyzései szerint – az oppositiónak embere, ha e szónak azon értelmet adják, hogy mindennek ellentálok, a mi nem személyemtől indult ki, én kívánom a jót és mindig kész vagyok tevékenységemet annak szentelni, és azt hiszem, hogy ezt nem csak egyszer be is bizonyítottam.»

Metternich, ezúttal középszerű emberismerettel, mindjárt egy kis vesztegetési kísérletet is tett és megtagadva Kossuthtól a hírlapi engedélyt, bár az anyagi viszonyainál fogva reászorulhatott, megkínálta őt valami kir. donáció-félével (a nélkül, hogy megjelölte volna e módot), mely írói «függetlenségét» minden irányban biztosítja. Kossuth ez ajánlatokra egy Wirknerhez intézett német levélben válaszolt (minthogy az voltaképen a hercegnek szólt). E levélben Kossuth természetesen visszautasította a hercegnek minden ilyenmű ajánlatát. De egyébként kevés

tagja lehetett akkortájt a legmérsékeltőbb ellenzéki árnyalatnak is, ki annyi hódolattal és loyaltással, a kormányzati exigenciák akkora elismerésével nyilatkozott volna írásban a kormánynak országgyűlési faiseur-je előtt az uralkodóról, a bécsi kormányról, az államkancelláról, mint azt Kossuth Lajos tévé. Beszél «köteles tiszteletéről és hódolatáról a magas állású herceg, Európa első államférfia irányában», és «ő hercegségének jelenteni kéri, hogy kegyes szándékait hálás szívvel elismeri és méltányolja»,

«hogyan érjen bár szerencse vagy szerencsétlenség; várjon bár rám kényelmes vagy gondokkal terhes élet; minden viszonyban, minden körülményben mindig az lesz büszkeségem és boldogságom, hogy olyan lelkületű alattvalója vagyok ő fölségének, az én uramnak és királyomnak, a ki hűségben és loyaltásban egy élő lénynek sem áll utána; »

fogadkozik, hogy teljes erejét és tevékenységét «a magas államkormány legjobb akaratú szándékainak és alkotmányos rendszabályainak lehető előmozdítására» fogja fordítani.

Más helyen pedig «erősen meg van arról győződve, hogy a kormány az ország javát akarja».

Én ez idézetekből, e hangból, mely annyira eltér Kossuth későbbi nyilatkozatai modorától és tartalmától nem akarok semmi következtetést vonni. Az idők és emberek változnak és velők a modor, melyben nyilatkoznak. Mert én a túlbuzgó loyaltási áradásokban Kossuthnál is csak a kor szokásainak megfelelő modort látok, mely a lényeket nem érinti, és a melynek időnkénti alkalmazása Kossuth részéről soha sem bírt tévútra vezetni egy Széchenyit, azon talán még öntudatlanul rejtőző forradalmi

szellem iránt, mely az agitátort pályája kezdetétől fogva eltöltötte.

Metternich közelebbi érdeklődése, foglalkozása a magyar ügyekkel mindenekelőtt abban nyilatkozott, hogy Wirknert a teendők és új rendszabályokra nézve fenforgó nézeteinek írásba foglalására szólította föl. Az emlékirat, mely e fölszólításnak köszöni keletkezését, a negyvenes évi politikai okirattárnak nevezetesebb darabjai közé tartozik. Mert az addig követett kormányrendszer eredményeinek, az ország politikai állapotának a kormányhatalom szempontjából nagyjában hű és találó rajza, helylyelközzel meglepő éleslátással és józan ítélettel szerkesztve, ha szinte itt-ott alárendelt szempontokból bírálva meg nagy érdekeket, és apró helytelenségek, sőt ferdítéseknek sem lévén hiányában, mely «inaccuracies» főleg történeti visszapillantásaiban bukkannak föl. E történeti és közjogi lapsusokkal nem érek reá foglalkoznia, bár taglalásuk nem volna érdektelen. Az emlékirat actualis becse amúgy is kizáróan azon időnek megítélésében rejlik, melyben íratott, és azon módok megjelölésében, melyeket korára alkalmazandóknak ítél. A kormánykörök előrehaladottabb, fölvilágosultabb árnyalatának – melynek az országgyűlésen a Dessewffy fractió felelt meg – fölfogását tükrözeti vissza és a legközelebbi teendőkre nézve ennek pro grammjául tekinthető. Az eszmék, melyek benne Magyarország közállapotának bírálatára, különösen a kormányhatalom gyöngeségére vonatkoznak, némileg régi ismerőseink; mintha már a Dessewfy Aurél czikkeiben találkoztunk volna velük. A mi távolról sem akar a szellemi önállót-lanság vádja lenni. Dessewffynek ebbeli nézetei és sérelmei oly alapigazságokat, mondhatni az alkotmányos kormányzás elementáris követelményeit tartalmazzák, hogy

minden fölvilágosult, öntudatos kormányférfimnak alá kell vala azokat írnia, sőt minden parlamenti politikusnak is, ha 48 előtti országgyűlésünk parlament lett volt.

«A teljes föloszlás képe, mely elem tükröződik - írja Wirkner – mély szomorúsággal tölti el lelkemet.» A megyék ... «gyakran királyi parancsolatokat és udvari rendeleteket azon cím alatt mellőztek, hogy ellenelőterjesztést tesznek, sőt még törvényeket sem foganatosítottak, mint a milyen az, melynél fogva a jobbágytelket bíró nemes ettől adót fizetni tartozik. A megyék .... ily módon legnagyobb részt a reakció férfiainak ingyen zsákmanyaivá, izgatásaik harczerévé lettek, melyek gyakran véres veszekedésekké és gyilkolásokká is fajúinak.»

Különös bizalmatlansággal kísér Wirkner minden mozzanatot, mely a régi magyar diétának parlamenti testületté való átalakulását előmozdítja. Ismételve hangsúlyozza az oly fordulatok jelentőségét, milyen a magyar tanácskozási nyelv behozatala a latin helyébe; a formális szavazás gyakorlata az elnök többségi enunciatiója helyett; végre a kerületi gyűlések folyton növekedő fontossága és gyakorlata, melyeknek szabad és minden kormányi befolyástól ment tanácskozásai alatt az ügyek érdemleg eldöntetnek, míg a formális országos ülések, az ott hozott határozatok merő registrálására szolgáltak. «Ily módon Magyarországon a végrehajtó és törvényhozó hatalom csekély idő alatt teljesen megbénult, az országgyűlés. valamint a megyei közigazgatás pedig néhány pártoskodó embernek .... hatalmába jutott.»

Nyíltan kimondja, hogy ez állapot egyik főoka. miszerint «Magyarországban az osztrák kormány általában czélszerűtlen, sőt egészen hibás, mert ott Magyarországra nézve két kormány van: a magyar és az osztrák».

A magyar kormányférfiakat pedig Wirkner nem tekinti elég alkalmas eszközöknek az előtte lebegő rendszabályok és reformoknak végrehajtására, mert «még alkalmasint élénk emlékezetökben van, hogy azon férfiakat, kik magokat az 1822. és 1836. években készséges eszközökül használtatták föl, később egészen mellőzték».

«A kormánynak tehát más útra kell térnie – írja egy második emlékiratban, mely az előbbinek folytatásául és kiegészítésül tekinthető – a kormánynak az események élére kell állnia, kezébe véve azon anyagi és szellemi reformok vezetését, melyeket Magyarországon a képzetebb rész általánosan és sürgösen követel.»

Igyekeznie kell tehát, hogy a «befolyást, melyet a közbejött események következtében egészen elveszített, alkotmányos úton ismét visszanyerje és hogy a következő országgyűlésen egy őt támogató többséggel rendelkezessék ».

Az eszközök, melyeket e cél elérésére szükségesnek s alkalmasnak tart, három pontban vannak elsorolva, melyek közt az első pont hat alineában (*a-f*) nem egyéb, mint részletezése azon módoknak a megye igazgatása és politikai vezetése körül, melyek foglalatja, az adminisztrátori rendszer nevezete alatt vált emlékezetessé. E rendszer részletei ismeretesek s itt nem szorulnak ismétlésre. A szellemre, mely azt át lengeni fogta, fölötté jellemző Wirkner pontozatainak néhány tétele. így az eszményi főispánt «als Chef der Provinz» jelöli meg a függelékben közölt eredeti német szövegben. És midőn részletezné, hogy a minden rendű köz- s egyházi hatóságok s azok «ügyészei, tisztviselői, plébánosai és káptalanjai» miképen volnának a főispán politikai támogatására szorítandók, megjegyzi, «hogy azokkal, kik ezt

tenni vonakodnának, azon szempontból, hogy «a ki velem nincsen, ellenem van», ez idegenkedést alkalmilag erősebb módon is éreztessék». Az adminisztrátori rendszer gyűlöletességét, e szerencsétlenül megválasztott és talán mégis mellőzhetetlenné vált kísérlet miatt támadt elkeseredést, mely az Apponyi-féle kormánynak államférfiúi céljai és jogosult törekvései ellen fordult – az ily tendenciák magyarázzák meg legjobban.

A reformok megállapítására a legműveltebb és hű férfiakból egy bizottság volna összeállítandó, melynek munkálatát a központban hasonlóan valami «assemblée de notables»-féle szellemi élite-gyülekezet vizsgálná át, «mely iránt a kormány teljes bizalommal viselkedik, s a mely tekintettel mind az összbirodalomra, mind a magyar nemzet óhajaira s érdekeire, az azoknak megfelelő véghatározatot hozni teljesen képes».

Végre e nagy actió vezetésére alkalmas magyar államférfiú az ügyek élén, ki «a kellő tehetségen és tudományon kívül a legnagyobb bizalmat élvezze (fent), «hajthatatlan jellemzilárdságú legyen, egyszersmind a népszerűségről, melyet most annyira hajhásznak, lemondjon».

Ha valamivel behatóbban ismertettem e két emlékirat tartalmát, mint az «eines halbverstorbenen Hofrathes» idestova negyven esztendő előtti elucubratióival szokásos – szolgáljon mentségemül, hogy itt egyáltalában nincsen szó úgynevezett «becses materiáléről» – hanem oly okiratról, melyeknek kiváló történeti actualitás felel meg. Ugyanis bennük találjuk lerakva azon programnak első és fő körvonalait, mely a főnállóit kormányhatalomnak végső kísérletét jelzé a már-már ellenállhatatlanná váló áradatnak megfékezésére, a reform művének a főnálló alapon való keresztülvitelére, Magyarországnak

a régi alkotmány formái között való kormányzására, miként az főleg gr. Apponyi kancellársága alatt érvényesült. Mert az utóbb vázolt mindhárom pontozat tényleg megvalósult.

Ugyanis behozatott az adminisztrátori rendszer, szorosán ugyanazon elvek alapján, melyeket Wirkner részletezett. És miután nincs nyoma, hogy e rendszer ily öntudatos, szabatos összefüggésben 1844. január hava előtt – midőn Wirkner e sorokat Metternichhez intézte – valaki által valaha vázolta lett volna, talán nem lesz túlmerész a föltevés, ha Wirknert tekintjük az adminisztrátori rendszer kísérletének szellemi szülejétül.

És már magában véve ez az egy tény is indokolná azon fölfogásunkat, mely szerint Wirknert az 1848 előtti kormánypolitika oly tényezőjének ítéltük, kinek, emlékiratai alapján, kiválóbb jelentőség tulajdonítandó, annál, mely a kormány s országgyűlés hivatalos történelméből kitűnik.

Az általa javasolt második módozat sem maradt teljesítetlen. Az Apponyi kancellársága alatt közzétett kormányprogram minden valószínűség szerint a «fontolva haladó» conservatív vezérférfiak együttes megállapodásainak eredménye s azon szélesebb körű értekezletek retortáin is keresztül mehetett, melyeket e párt az évek folyamában néhányszor tartott vala.

A mi végre a vezér személyiségét illeti, minden igaz, gondolkodó honfíú a Wirkner sorait még ma is, midőn ez események oly messze távolban tűnnek föl mögöttünk, nem fogja olvashatni egy méla fájdalom érzése nélkül. Mert a férfi, kire a Wirkner szavai valójában reáillenek, ki egyedül és igazán hivatva volt a békés reformmú és nemzeti átalakulás vezérletére, ott élt,

munkált, fáradott és vérzett e nemzedék küzdelmei és szellemi vajúdásai közepett. De ő reá nem gondolt sem a nemzet, sem a korona. És az udvari tanácsos is nem a legnagyobb magyarra, nem Széchenyi Istvánra gondolt e sorokban, hanem kétségkívül az ifjú gróf Apponyi Györgyre céloz, kinek államférfiúi képességéről és hivatásáról sokat tartottak mind a bécsi, mind a pesti kormánykörök.

A Wirkner tanácsai Metternich hercegnél termékeny talajra találtak. Kétségtelen, hogy hatásuk alatt keletkezett azon két kiváló politikai, lélekrajzi, sőt történeti érdekű levél, melyet a magyar ügyről József nádorhoz intézett, s a mely Horváth történelmében csonkán. Wirknernél pedig először található teljes szövegben.

Kritikai részében lényegileg a Wirkner által hangoztatott vádaknak s ítéleteknek ismétlése; azonban ama szabatos, éles formulázásban, s azon széles látkörből szemlélve a dolgokat, mely egyedül az államférfiúi elme sajátja, szemben a hivatalnok tárgyilag helyes nézletével.

Beismeri, hogy e «pangó országban» Ferencz császár » hosszú uralkodása, tehát a herceg saját kormányzata «semmit sem teremtett». Ennek indokai között első sorban ő is az alkotmányos magyar s absolutistikai osztrák elem közötti ellentétet sorozza.

Az 1825 óta megindult nemzeti, politikai fejlődés folyamata az ő nézete szerint is csak arra vezetett, «miszerint Magyarország nyilvános életében paralyálva van». A baj orvoslását, az egészséges átalakulás útját ő a törvényhozási szerkezet reformjával akarja kezdeményezni, és e végből három módozatot ajánl, mely határozott közeledést jelez a parlamenti rendszer irányában; mindenesetre pedig annak néhány fő kellékét valósítja

meg. Hogy miben állottak e módozatok, már a Horváthnál közölt töredékből ismeretes. Egy biztos kormánypárti többség alakítása, a kormány által szerkesztett kész törvényjavaslatok előterjesztése a kir. propositiók általános jelzései helyébe; külön országgyűlési kormánybiztosok kinevezése e javaslatok képviselőjére és védelmére.

Arra nézve azonban nem foroghat fönn kétség, hogy a kancellár csak a formák tekintetében közeledett a parlamenti rendszer felé, s újításainak egyedüli célja a kormányhatalom megerősítése s a legszükségesebb kormányzati reformintézkedések keresztülvitele lett volna. A szellemtől, az eszménytől, a céloktól, melyek e kor szak nemzeti törekvéseit áthatották – ő idegenkedett, sőt azok leküzdését tűzi föladatul; szerinte « a demokratái elem a magyar viszonyok egyetemével a tulajdon alakulásától kezdve – ellentétben áll».

Ez áramlat ellenében «ha fölülről nem jő segély, úgy az országnak, hogy bajaiból szabaduljon, csak egy út marad nyitva, a sociális forradalom útja».

József főherczeg válasza ismét fényes tanúbizony-ságául szolgál a nádor őszinte alkotmányos, nemzeties érzületének, s a haladó kor igényei iránt fogékony szellemének. S itt bátorságot veszek magamnak, egy általam korábban nyilvánított, de ferdének bizonyuló nézetnek helyreigazítására. Ugyanis a Huszonöt év történelmének tökéletlen közlése alapján, ama föntebb – a 361. l. jegyzetében – idézett tanulmányban megjegyzem vala, hogy a nádor válaszában «nem tanúsít különös érzéket Metternich herczeg javaslatainak jelentősége iránt». E válasz teljes szövegének ismerete gyökeresen meg kell hogy másítsa ez ítéletet.

A főherczeg mindenek előtt a sorok között amúgy,

szelíden polemizál azon Wirkner-Metternich-féle főfogás ellen, mely a latin nyelv kiszorulásában és a hazai nyelvnek érvényesítésében, terjesztésében oly nagy veszedelmet látott. Különösen a szűkebb értelemben vett Magyarországra nézve, még a nem-magyar ajkú lakosoknak belenyugvását is a nemzeti nyelv állami használatába, talán a valóságnál is kedvezőbb színben tekinti.

Metternich javaslatait a törvényhozási szerkezet reformja tekintetében teljesen aláírja. A kész törvényjavaslatok előterjesztését «a jobb rendre s az országgyűlésnek nagyobb fontosságára nézve az első helyes lépésnek» tekinti.

Azonban kikötéseket tesz. Kívánja, hogy e javaslatok szerzői «alkotmányos fogalmakban jártasok» legyenek.

Magának e reformnak kezdeményezését nem «föülről» kívánja mintegy octroyálni, hanem javasolja, hogy a kormány oda hasson, mikép a megyék e rendszabályokat utasításaikba fölvegyék.

Végre magának az e célból szerkesztendő törvényjavaslatnak szellemére nézve, hangsúlyozza, hogy az az országban bizalmat keltő legyen: «mert meggyőződésem szerint minden javítás csak úgy lehet sikeres, ha a közvéleménnyel találkozik és helyeslést nyer». A mi, tekintve az eszmecserélők állását és helyzetét, e levelezés bizalmas természetét a legfelsőbb kormánykörök akkori dispositióit, lappangó válságát s ellentéteit, távolról sem az a banális közhely, melynek ily szelíd, magától értetődő phrasis egy modern miniszter vagy dignitárius tollából, bármily párthoz tartozzék is az, mai napság tekintetnék, ha egyáltalán figyelemre méltatnák. Akkor ez állásfoglalást jelentett, melynek meg voltak a maga gyakorlati és

nyomós következései, habár a rugók nem is voltak nyilvánvalók.

Az államkancellár mint régi, kipróbált diplomata válaszában úgy segít magán, hogy a nádori nyilatkozatnak e színezetét teljesen ignorálja, sőt egy kicsinyt ferdít is, a mennyiben összegezve a főherceg levelének velejét, oly dolgokat emel ki, melyek abban csak mellékesen és nem ily célzattal voltak megemlítve. A herceg egész érvelése egy tételnek bizonyítására irányul, mely úgy, miként azt ő fölállította, nem is igen czáfolható. «Magyarország nem volt kormányozva.» Mielőtt erre visszatérnék, a kancellárnak még csak egy találó, szellemes mondását kívánom idejegyezni. «A haladás emberei – mondja – a népek között mindenütt testvéri szeretetet hirdetnek, de egyszersmind a nemzetiségeket szoros elszigetelésre és egymás elleni küzdelemre izgatják.»

Csak ma vagyunk igazán azon helyzetben, hogy e nyilatkozatokat, a hercegnek a magyar ügyben ez időtájt tanásított egész magatartását valódi értékére redukálhassuk, s egyéb hasonló tényeivel egybevetve mérlegeljük. Ma megjelentek hátrahagyott művei, emlékiratai, önéletírása, diplomáciai intézvényei s átíratái (a mi a note, dispatch-nak egyedüli helyes magyar kitétele, nem pedig a «jegyzék») s alkalmunk nyílik hasonló retrospectiv okoskodásának más viszonyokra alkalmazva, de analog egyéni helyzetben tanúi lenni.

A herceg egyáltalában nem volt az az absolutista szörnyeteg, az a konok magyarfaló, nemzeteket nyomorító és típró zsarnok, kinek a vármegyei sváda hősei ezt a «Mettemikk»-et még késő napjainkig, egészen az 1867-es közjogi vitákon végig emlegetni szokták. Való, hogy a szabadság és nemzetiuralmi alkotmányosság mértékével ő

ép oly kevésbé mérhető, mint bármely más német kormányfő akkortájt vagy akár mai napság is a dicső Mecklenburgtól kezdve, le a déli határig – so weit die deutsche Zunge reicht. Azonban nagyműveltségű, értelmes, új eszmék s emberek iránt egyénileg fogékony, szelleme és tevékenysége egy félszázadig az európai politikai és nemzetközi mozgató eszmék s események legmagasabb régióiban mozgott, Európa egyik vezérlő államférfia volt, a nagy Napoleon ellenfele, Talleyrand szövetségese, versenytársa és részben tanítványa. Ily férfit nem lehet valamely német duodez állam telj hátaim as vicetyrannusával. egy carriéret csinált osztrák rendőrfogalmazóval vagy azon cseh főurak egyikével párhuzamba tenni, kiknél a dölyf. szolgáltság s agyvelőlagyulás örökletes. A francia nyelvű német diplomaták – s ő írásban élte fogytáig folyékonyabban kezelte a francziát a németnél – azon szellemes iskolájához tartozott, kik magok esetről-esetre szabad és nemes eszméket és ösztönöket árultak el – négyszem között vagy magánlevelezésben – a cselekvésnél jóval előbb vagy jóval utóbb s e gondolatszabadságot kiterjesztve az udvari tanácsostól fölmenő rang- és díjosztályzatok tagjaira is, bizalmas beszélgetéseik vagy magánrelatióik tekintetében. Az időnkénti szabadság s utólagos tiszta szándék e fogékony és fenkölt szellemei azért szükség esetén, midőn a «Staatsraison», a fejedelem akarata vagy saját állásuk igénye követeli, ép oly kevésbé riadnak vissza a leggaládabb tett elkövetésétől vagy ahhoz hozzájárulásától, mint ama másik köznapi eszmeszegény, alanti árnyalat emberei. A kettő között azonban egy igen nevezetes különbség forog fönn. Míg az utóbbi fajtája a kormányzó génieknek e galádságokat érdemek gyanánt czégrézi – addig a magasabb rendű, előkelőbb szellemek

azon iskolája, melyhez herceg Metternich tartozott, egyszerűen elfelejti azokat és midőn a múltba visszatekint, soha nem pillantja meg önmagát ama ponton, melyen a jelen távcsövén át tekintve, hibák vagy bűnök voltak elkövetve. Én kész vagyok e feledékenység őszinteségében, jóhiszeműségében hinni. Ki a hercegnek itt taglalt leveleit olvassa, ámulva kérhetné, hol volt ő, ki 1815 óta Ausztria és Németország belpolitikai rendszerének is élén állott, midőn Magyarország sorsa fölött döntöttek Bécsben, s a magyar ügyek vezetésének, birodalmi szempontból is, oly nagyfontosságú fővonásait megállapították?

E kérdésre a választ megadják azok, kik a hercegnek irodalmi hagyományait bírálva megrostálták. Eddigél csak két ilyen bíráló hangra találtam, bár e mű francia s angol kiadásának ismertetéseit is figyelemmel kísértem. Mindkettő német író, de lényegesen eltérő álláspontból kiinduló mindkettő. Lorenz Ottokar osztrák történetíró az egyik. Észak-Németország egyik legkitűnőbb irodalmi és politikai történetírója s essayistája, a cosmopolitából poroszszá vedlett Hillebrand K. – egyébiránt korunk leguniverzálisabb és legrokonszenvesebb írói egyéniségeinek egyike – a másik.

Mindkettő Metternichnek más-más posthumus nyilatkozataiból indulva ki, kimutatja, hogy nyugodt, méltóságteljes, bölcs és őszinte kifakadásai mily éles ellentétben állanak a hercegnek tényleg követett magatartásával s eljárásával a cselekvés órája alatt.

S e retrospectiv igazságnak megfelel jövődő tervezéseinek értéke.

Nincs semmi ok azon föltevésre, hogy a kancellár gyűlölte volna a magyarságot. E conservative tespedő aristokrata test csak tetszését nyerheté, melyet az a kis

alkotmányosdi meg nem zavarhatott, a meddig a hagyományos keretben mozgott, s az újító eszméket egyszerűen nevetségeseknek találta.¹ A bécsi aulikus magyar tanácsosok nagy nemzeti érdeme, hogy Ferenczcel úgy mi-ként vezértanácsosával, bizonyára saját meggyőződésük szerint el bírták hitetni, hogy a magyar nemzeti mozgalom voltaképen és kizáróan a régi alkotmány föntartására irányúi és hogy az újítók párt nélküli rajongók. Az autokratia csak e föltétel alatt engedé épségben fönnállani a magyar alkotmányt. És ha néha kiesett jogtisztelő szerepéből és körmeit érezteté – az a gyanú fölébredése volt, hogy e különöz ósdiság alatt talán egyéb is lap-pang és hogy az ideologok talán még sem oly veszély-telenek.

A kancellár bölcsen ítélte, de gyarlón vagy sehogy sem cselekedett. Eltalálta a dolgok velejét, midőn már későn volt – pályája végén. Magyarország nem volt kormányozva. Ez oly sarkelv, mely nélkül Magyarország történelme, fejlődése 1790-től 1848-ig meg nem érhető. A nemzedék, mely e korszaknak utolsó századnegyedét keresztülélte, annak megítélésében, különösen napjainkban, két szélsőség hibáiba szokott esni. Vagy magasztalja a jelen idők rovására «az elmúlt magyar (megyei) szabadság» napjait. Vagy följajdul a régi küzdelmek emlékeze-tére, «az osztrák elnyomás s önkény» ellen. Pedig egyik tendentia sem, vagy csak nagyon is relative igazolt. Hogy közállapotaink – a jelen minden nyomorúságai daczára

¹ Lásd e részben azon emlékiratot, melyet Metternich hg. az ötvenes években a Bach magyarországi kormányrendszere elle-nében szerkesztett s a melyet nekem kéziratban olvashatni e tanul-mánynak megjelenése után nyílt alkalmam. Valószínűleg «Memoi-rok» függelékében lesz közzétéve.

– mégis szerencsésebbek, szabadabbak amaz eszményi harcok e nemes korszakánál, bővebb bizonyítást igényelne és különben sem tartozik közvetlen célomra. A másik tagadást azonban a legelemibb tények igazolják. Az az önkény és elnyomás, mely alatt egy nemzet mindig törvényes határok között maradva, akkora haladást tud fölmutatni a szellemekben, a közvéleményben, a szabadságjogok gyakorlása és kiterjesztése tekintetében, milyent a magyar nemzet tőn 1825-től 1848-ig. az az önkény s elnyomás nem lehetett fölötte súlyos és hatékony, avagy csak a mozgalom fölületét érinthette és sem mélyre, sem messze nem nyúlhatott. Tény, hogy Magyarország nem volt kormányozva; s ez nemzeti és társadalmi fejlődésünk megértésének egyik kulcsa; nagy gyakorlati fogyatkozások és nagy alkotmányi vívmányok magyarázata.

Hogy a herceg-kancellár kormányzati buzgalmának is mekkora volt a foganatja, tanúsítja kortársainak Ítélete. Maga Wirkner is úgy nyilatkozik, hogy nála «még sem volt meg az elégséges hatalom vagy a kellő akaratereő arra, hogy a magyar ügyek vezetőjét» az új irányban a kellő «pártfogásban részesíthette volna». Ez ügyek vezetője az 1844-ki országgyűlés föloslásával már gróf Apponyi György vala.

Még jellemzőbb s érdekesebb egy kortársnak e törekvések idején kifejezett véleménye, melyben mindenestre meg van akkora gyakorlati igazság, hogy teljes terjedelmében ide jegyezzük. Báró Sina bankárnak már főntebb említett nyilatkozatára célzok.

Ez a Metternich hercegnél szándékolt lépést – írja Wirkner – egész határozottsággal ellenezte azon okból, mivel ő maga fölötte nagy befolyása mellett sem elég hatalmas és benne agg kora miatt már a szükséges kitar-

tás és akarat is hiányozni fog arra, hogy az osztrák államférfiakat a magyar ügyekbe való avatkozástól távol tartsa. – «Hanem ezeknek is csak szívókon kell hordaniok Magyarország fölvirágozását», válaszolám én. «Minden esetre viszonzá Sina, ha Magyarországot is absolutismussal kormányozhatnák, mint Ausztriát, és a mi a fő, az még igen kérdéses, hogy az által Ausztria nyer-e valamit, ha Magyarország kultur-állammá válnék.»

«Az emberek azt hiszik, hogy Magyarország a közös kiadásokra semmit sem fizet: ellenkezően, Magyarország egy kis Nyugat-India Ausztria számára. Minden maroknyi gabnája, minden terménye Magyarországnak Ausztria határán magas vámot fizet, másrésről pedig még a legroszszabb kereskedelmi terméket is megveszi Ausztriától és ez által ennek adóképeségét gyarapítja, a mi pedig Magyarországnak pénzüi megmarad, azt a magyar gavallérok Bécsbe hozzák és ugyanott el is költik. Hagyjon tehát annak békét; használja inkább Metternich herczegnek nagy jóakarát arra, hogy számára egy kis donatiót nyerjen.»

S itt egy kis közbeszúrást.

Az akkori viszonyok ismeretére kötetnyi fejtegetéseknél tanulságosabb amaz igénytelen adat, hogy felsőbükki Nagy Pált, a magyar ellenzéknek e vezéralakját, ki 1807 óta szerepelt a közpályán, kit államférfiúi mérséklete és mert következetes maradt régi politikai eszményeihez, már legalább egy évtized óta a lanyhaság, sőt a kormánypártiság gyanújába hozott, valamikor 1845-ben mutatta be Wirkner a herczeg-kancellárnak. Ilyen volt a viszony a kormány s az országgyűlés vezérférfiai között. Az úr, mely a kormányzókat a nemzettől elválasztotta, valóban oly áthidalatlan, oly tátongó volt, hogy a mai kor fia még

képzetet sem alkothat magának ez állapotról. Nem csoda, ha azután a kölcsönös megértés nemzet és kormány között ép akkora volt, minő az érintkezése és a kölcsönös ismeretség.

Hogy a kancellárra visszatérjünk, Wirkner igen fontos képpel beszéli, hogy a herczeg-kancellár mikép intézkedett, hogy a magyar ügyek s a Magyarországból érkező titkos relatiók a legfőbb rendőrségnél Bécsben tárgyalassanak, hetenkint előadassanak. Nincsen nyoma, hogy a kancellár e fontos intézkedésen kívül saját hatáskörében egyéb rendszabályhoz nyúlt a «sociális forradalom» megelőzése végett.

Igaz, hogy a bécsi kormánynak, az államkancellárnak voltaképi programja a magyar alkancellár kezében nyugodott és annak actiójában kelle érvényesülnie. Azonban idéztük Wirkner véleményét a herczeg által nyújtott támogatásról. Hogy általában milyen volt gróf Apponyi helyzete, a következő tételben fejezi ki legtalálóbban szerzőnk: «hogy nemcsak mindjárt az államtanácsnál s az udvari kancellária közepett, hanem az országban is két kormánypárt keletkezett, melyek a helyett, hogy együttesen működtek volna, egymást bénították.» S e tünetek közt folyt le az ifjú kancellárnak egész működése. Az eredmény, mely ily viszonyok között támadhatott, nem szorul bővebb magyarázatra.

Hogy miért ismételtam és csoportosítottam e nagyrészt ismert tényeket és adalékokat?

Azok egy igazságnak bizonyosságául szolgálnak, mely nélkül az 1848-ik év nagy nemzeti válsága helyesen meg nem ítélnélhető, mert megczáfolják azon fölületes fölfogást, mely a magyar forradalmat merőben a februáriusi napok visszahatása, a hirtelen fölzúdult szenvedélyek kitörése

gyanánt tekinti, miként részben szerzőnk is. Mert eme nagyjában rég ismert adalékok kellő méltatásából az a fontos tanúság tűnik ki, hogy a békés átalakulás egyik nagy tényezője hiányzott. Hiányzott az egységes szellemű osztatlan erélyű és célzatú, öntudatos kormányhatalom. S a fönnálló oly gyöngye, roskatag, hogy az első lökésre – bármely irányból jött legyen az – szükségképen össze kellett dőlnie.

IV.

A másik tényező, a nemzeti törekvések hívei és képviselőinek tábora sem tanúsít ennél különb erélyt, elszántságot, egységet, benső consistentiát. Wirkner részletesen ecseteli azon kísérleteket, melyek az 1847-ik országgyűlés megnyíltával egy középpárt alakítása érdekében történtek. E nagyérdekű följegyzésekből kitűnik, hogy az Apponyi-féle mérsékelt de reális reformprogramm körül – mely a jövővel fokozatosan bővülendő, szélesítendő vala – István nádor-helytartó, Nagy Pál és Lónyai János belső titkos tanácsos közreműködésével sikerült az ellenzéknek több vezérférfiait csoportosítani, s így a békés átalakulás lehetőségét biztosítani. Mindez azonban csak a kulisszák mögött titokban folyhatott. Szentkirályi, Pázmándy, Szemere, Bónis, Lónyay Gábor és Menyhért, ki ekkor lépett a közpályára, egy közvetítő indítványban és megfelelő eljárásban állapodtak meg, melyhez ha ragaszkodnak vala. talán más fordulatot vesznek a dolgok – vagy legalább kevésbbé rohamosan sietnek az állami válság felé. Azonban midőn tette kerül, midőn a titkos megegyezés nyil-

vános érvényesítésére kell törekedni – akkor a szövetkező felek elszélednek és megtagadják ígéretüket. Ki hallgat, ki nyíltan a megállapodás ellenére beszél, és csak egy tanúsít közöttök valódi erkölcsi bátorságot és tiszteletre gerjesztő politikai erélyt: Lónyay, ma gróf Lónyay Menyhért. A többi nem bír ellentállni az uralkodó népszerűségi áramlatnak, mely fölött a Kossuth szelleme lebeg. Pedig későbbben is hányszor szerettek volna e végzetes hatalomnak ellenállni. De ők gyöngébbek valának, hogysen ez elemmentáris erővel nyíltan szembezállni mertek volna!

E közvetítő kísérlet meghiúsulásával el volt vetve a koczka. Ez országgyűlés működésétől a kormány által kitűzött alapon, még a legszabadelvűbb engedmények mellett sem vala remélhető a békés kibontakozás. A bécsi kormánykörökben tehát igen korán támadt föl a föloszlatás terve. Apponyi már 1848. január havában kieszközölt egy kir. leiratot, mely a hallgatóság féktelenségének véget vevendő, a feloszlattással fenyegetett. De e királyi leirat kihirdetését megakadályozta egy tényező, kinek az 1848-iki törvényhozás és nemzeti átalakulás többet köszön, mint a mennyit a forradalom izgalmi közepett, midőn az események csakhamar túlszárnyalták a törvényes kiinduló pontok korlátait, elismertek. E tényező István főherczeg. Ő atya nyomdokain haladt a törvény és alkotmánytisztelet terén, de nemzeti érzületben, mindenek fölött pedig a közjogi reformok félelmetlen támogatásában az ifjúság hevével messze túlszárnyalta azt. Hogy dicsőült atya mily szorosán ragaszkodott az alkotmányos úthoz és mennyire idegenkedett a kényszer-rendszabályoktól, tanúsítja Wirkner azon adata, miszerint az ifjú kancellár, a főherczeg barátságát és támogatását csak úgy volt képes megnyerni hogy biztosította őt, miszerint semmi államcsínyhez hozzá-

járulni nem fog, inkább elbocsáttatását kéri és hogy főleg arról van szó, hogy Bécsben egy önálló magyar kormány alakuljon. Mert azon elemek között, melyek a felső kormányrétegek légkörét saturálták, már ekkor sem hiányzott az államesíny terve.

István főherceg azonban többé nem látszott beérni a kormány törekvéseivel és nem állott gróf Apponyi oldalán, így nem csoda, hogy midőn az államtanács Lajos főherceg elnöklete alatt február végén az országgyűlés felosztatását tényleg elhatározta, egy külön királyi biztosságnak kiküldetését is szükségesnek találta, mely e megbízást a nádor vonakodása esetére, annak akarata ellenére végrehajtsa. Azonban a főhercegnek és Metternichnek eszébe jutott a nádort a forma szempontjából Bécsbe meghívni. Már a vasútnál fogadta őt Z. (Zsedényi?) udvari tanácsos. Mielőtt várbeli lakosztályába tért volna, hol a magyar kancellár reá várakozott, már megnyerte volt a legbefolyásosabb elemek beleegyezését, hogy az országgyűlés felosztatásának elhatározása fölötti tanácskozássra hívják meg Bécsbe az ország összes méltóságait.

E tanácskozmány meg is tartatott; eredménye ismeretes. A kancellár indítványát egyedül gróf Szécheny Miklós kamarai elnök pártolta. Apponyit a gyűlésből betegágyba vitték, melyet csak márczius második felében hagyott el, midőn az események már napirendre tértek fölötte.

Ez alatt Pozsonyba érkezett a februári forradalom híre és márczius 3-án Kossuth Lajos követelte az önálló magyar kormányt, az örökös tartományok számára pedig alkotmányt.

Wirkner e pillanattól fogva lép nyíltan és közvetlenül actióba. Kossuth indítványát illetőleg egy rövid, de kategorikus előterjesztést intéz Metternichhez, melyet szó-

szerinti szövegben közöl, az országgyűlés haladéktalan fölösztatása iránt, egyúttal pedig maga is Bécsbe siet. Ott a monarchia vezérférfiai rögtön elhatározzák az ismételten sürgetett rendszabályt és Wirknert visszaküldik Pozsonyba, azon biztosítással, hogy három nap múlva kéznél lesz a fölösztatási rendelet. Azonban Metternich bizalmasa nem gondolt a kisebb emberek hatalmára, és míg ő közelről szemlélve az eseményeket, látta a villám czikázását s a felhők tornyosulását és csak perczekre számította már a vihar kitörését, mely mindent elsöpörni fog, mi előtte szent és drága, míg ő idegesen sürgönyöz az államkancellárhoz a fölösztatási leirat leküldése iránt, addig a magyar kancellária tanácsosai Bécsben, kiknek e mérhetetlen fontosságú, e percznyi sürgösségű államiratokat véleményezésre kiadták, nyugodtan hevertetik, s a hivatalos slendrián segítségével, mely adott körülmények között valóságos állami hatalommá tud válni, megghiúsították az állammentonek hitt rendszabályt, mely azonban valószínűleg a forradalom kitörésének jeladása lett volna, s a fölösztatott országgyűlést rögtön forradalmi conventté avatja. E hivatalos vis inertiae rendszerének mestere, ki más lett volna, mint az országgyűlési ügyek hivatalos referense a kancelláriánál, nekünk, az új nemzedéknek is régi jó ismerőse, közéletünk egyik legderekabb bajnoka, ma már fájdalom, néhai Zsedényi Eduárd.

E hevertetés közben márczius 13-án a forradalom Bécsben kitör. Wirkner ennek hallatára a nádorhoz siet, hogy egy állammentő eszmét sugalljon neki. A nyilvánosság kizárásával egy vegyes országos ülésnek összehívását javasolta, melyen a nádor a forradalom kárhoztatását s egy loyaltási nyilatkozatot provokált volna, miként azt Széchenyi javasolta, valószínűleg csak kezdeményeül a

törvényes, conservativ reactionak, az alsó tábla eddigi iránya és szándékaival szemben. István főherczeg azonban nem tanúsított fogékonyságot Wirkner sugalmazásai iránt. Még az nap értesült, «hogy a főherczeg, a mint az ülésben épen most előadták, Kossuth, Batthyány, Szemere és Teleky uraknak azon ünnepélyes Ígéretet adta, hogy Magyarország független kormányzásának érdekében egész tekintélyének súlyát latba fogja vetni».

Igen jellemző az 1848 előtti telivér ó-conservativra, hogy az a képviselő, kitől Wirkner e hírt vevé, Balogh Kornél győri követ könnyes szemekkel közölte azt vele, mint valami gyászos eseményt, egyúttal pedig tanácsolta neki, hagyná el rögtön ez istentelenségek színhelyét, Pozsonyt. Mert miként Wirkner adatokkal is bizonyítja, István főherczeg az ellenzéki vezérférfiakkal közölte mindazon terveket, melyeket a bécsi kormány megbízottai ellenök forraltak. így gróf Zichy Edmund (Ödön?) kir. lovászmester az országgyűlés tartama alatt a közrend öre Pozsonyban, az ellenzéki vezéreket egyszerűen el akarta fogatni. A főherczeg ezt is közölte velök, a mi a nádor lakásán egy heves jelenetre szolgáltatott okot, mely a Zichy lemondásával végződött.

Ily körülmények között Wirkner márczius 14-én Bécsbe siet és már másnap reggel barátja, az erdélyi kanczellár, báró Jósika Sámuel palotájában találjuk őt, kit a főherczeg-nádornak «gyöngéden kifejezve igen különös magatartásáról» értesít, egyszersmind pedig elhatározzák, hogy Lajos főherczegnek a báni méltóság azonnali betöltését fogják tanácsolni.

«Ez igen különös magatartás» s a fönnebbi adatok némi világosságot vetnek a tényre: miért kelle az utolsó

magyar nádornak a schaumburgi számkivetés magányában meghalnia.

Másnap báró Kulmer, horvátországi mágnás és kancelláriai főbb hivatalnok is megérkezvén Pozsonyból, Jósika lakásán tanácskoznak Wirknerrel a báni méltóság betöltése iránt, s ekkor Kulmer ajánlja nekik legalkalmasabb jelöltül báró Jellachich ezredest, a mit ők azonnal fölkarolván, Lajos főherczegnél rögtön kieszközlik kineveztetését s az arra vonatkozó legfelsőbb kéziratot még az nap indítják Zágrábba útnak egy kabinet-i futár által.

Ez episod is történeti becsesl bír. Belőle tudjuk meg, mely tényezőknek köszönhető Jellachichnek megbízatása. Wirkner ez események előadásánál merőben a tények elbeszélésére szorítkozik és nem fűz hozzájuk politikai magyarázatot. Nem is szorulnak commentárra.

Nem foroghat fönn semmi kétség azon indokokra nézve, melyek a bécsi kormány magyar országgyűlési megbízottját márczius 15-én arra készte, hogy épen a horvát báni méltóság betöltésével foglal kozzék. A szándékot, mely e kinevezésben rejlett, a közeli jövő történetei csakhamar fölfedek. A forradalmi térre lépett ország ellen a reactionnak első szervezői magyar részről Wirkner és Jósika. Egyedül ők tanúsítanak erélyt és bátorságot szembe szállani az új áramlattal még azon pillanatban is, midőn hullámai győzelmesen látszanak mindent elborítani. Pozsonyban időközben kimondatott a független magyar magyar minisztérium alkotása, a pénz- és hadügynek is teljes különválása mellett. A bécsi államtanács értekezletein csak egy férfi mert ez utóbbi követelménnyel állhatatosan és erélyesen szembe szállni – és ez báró Jósika volt, egyedül az elnök Ferencz Károly főherczeg által támogatva. Sem az ó-conservatív magyar tanácsosok, sem az

osztrák kormányférfiak nem merték e követelmény megtagadását tanácsolni – bizonyára nem politikai meggyőződésből, hanem félelemből és valószínűleg azon utógonddal, hogy az egész boszorkánytáncznak előbb-utóbb amúgy is véget vetnek.

Midőn tehát Wirkner ez időpontra visszatekint a conservatíveknek a 40-es évek alatti működésére s azon érdemökre utal, miszerint ők reformokkal igyekeztek a közelgető válságnak elejét venni – csak az igazságnak ad kifejezést. Azonban a forradalom küszöbén s kitörésekor – a conservatívek nincsenek sehol, legalább a nyílt küzdőterén nem szállanak síkra. Egyénileg, egyenként politikai bátorságot tanúsítanak, de mint párt gyöngének bizonyulnak és Wirkner csak a saját és Jósika érdemeire utalhat. Igaz, még egy conservatív államférfiú mert nyíltan síkra szállani a forradalom ellen: báró Sennyey Pál, amaz emlékezetes szeptemberi ülésen, midőn esdve kérte a képviselőházat, ne hagyná el a törvényesség terét.

A győztes forradalom teljesen méltányolta is Wirkner érdemeit. Kossuth őt Jósikával és Apponyival együtt hazaárulónak nyilvánította; száműzetését még az a Wiener Zeitung is közölte, mely különben az ilyen kitűnő loyális hivatalnoknak előléptetését, rendjelezését vagy nyugdíjazását szokta közhírré tenni; a torlaszokat emelő Bécsnek népe pedig személyét készült megtámadni; Családjával Aussee környékére menekül, futása előtt azonban elégeti Ferencz császárhoz intézett közel száz darab jelentését, melyek a császár sajátkezű jegyzeteivel voltak ellátva. «E nap reám nézve mindig a legnagyobb gyász napja lesz» jegyzi meg; de a magyar politikai történetírás is nem kevésbé sajnálhatja e becses anyagnak elpusztulását.

A magyar országgyűlésen a költségvetés nyugdíj címének tárgyalásánál Madarász és Nyáry Pál keltek ki személye ellen és miként a hivatalos közlönyben közzétett 1848. szept. 6-ki czáfoló levélből kitetszik, többek között «a Horvátországra vonatkozó bizonyos irományok elsikkasztásával» vádolák.

Ezek a «bizonyos» horvátországi iratok! Milyen csudálatos története van azoknak! ...

S a forradalom, ösztönszerű gyűlöletében e férfiú ellen, kire reá bizonyítani semmit sem tudott, nem járt hamis nyomon. Már két hónappal később, 1848 november havában érintkezésbe lép Windischgraetz herczeggel. Maga nem csatlakozik a hadsereghez, de több kancelláriai hivatalnokot ajánl a tábornagynak. Windischgraetz herczeg tudvalevőleg Magyarországnak politikai szervezésével kezdte meg működését, kinevezvén mindenféle fő- és helyi biztosokat – többnyire a conservativ mágnások és volt képviselők köréből. Wirkner mellékesnek tekinté és megvetette e szervezési kísérleteket. Azon erélylyel, melylyel minden dologhoz hozzáfog, itt is mindenek előtt s ismételve a megszállás sikerét, a forradalom katonai legyőzését kívánja – sikeres működésre tért addig nem vél találhatni.

Ily értelemben nyilatkozik Weiden tábornokkal, a Magyarországot megszálló sereg főparancsnokával szemben is. ki őt polgári biztosul óhajtja maga mellé, mert Jósika, ki a polgári ügyek élére van kijelölve «fényes tulajdonai mellett talán nagyon is nagy magyar».

S e ponton kezdődik az, mit a forradalmi, mondhatjuk magyar állásontról, nemesisnek nevezhetni. Már Jósika, a monarchia egységének az osztrák tanácsosoknál is eltökéltebb védelmezője, a hónából mint áruló számkivetett

Jósika – kezd «nagyon is nagy magyar»-nak tekintetni, kiben a katonai vezér nem látszik egészen megbízni.

Majd a Wirkner kívánsága is teljesült, s a forradalom legyőzetett. De ugyan ez a nemes tábornok és báró 1850 elején megjelen Wirkner lakásán – hogy ott személyesen kémkedjék.

Majd Wirkner faggatására bevallja, hogy gróf Stadion még őt is titkos rendőri felügyelet alá kívánja helyezni.

E conservatív főhivatalnokok és főurak egy nagy téveszmén laboráltak, mely midőn kiábrándultak az új rendszer elleni gyűlöletüket fölötté keserűvé tette – mert csalódásból eredt. Azt hívék ugyanis, hogy az osztrák és orosz tábornokok egyenest számukra hódítják meg Magyarországot, s egyedüli céljok az 1848 előtti Magyarországot, a régi alkotmányt, diétát, dicasteriumokat visszaállítani, a conservativek által tervezett újítások szerint s az ő vezérletők alatt. Pedig a es. kir. tábornokoknak, adlátusoknak és minisztereknek, az absolutista és centralisator Kraftgenieknek, legkisebb gondja is a m. kir. udvari kancellária s a Corpus Juris volt.

Így nem csuda, hogy Jósika már 1851-ben, tehát a sajtóképi Bach-korszak kezdete előtt, Schwarzenberg miniszterelnököt, régi barátját – ennek saját szavai szerint – «csaknem az ablakon dobta ki», midőn ez neki az osztrák polg. törvénykönyvnek behozatalát csak egyéni nézet gyanánt is emlegetni merte.

Wirkner kevésbbé házsártosan, de lényegileg nem kevésbbé hatályosan tiltakozott a «systema» ellen. Nem csak Schwarzenberg herczeggel folytatott beszélgetésében, hanem kedvencz szokása szerint, tüzetes «emlékirat»-ban

fejtette ki az osztrák miniszterelnök előtt tiltakozását, az új rendszernek kárhóztatását.

Ez emlékiratnak is több igen nevezetes, tanulságos tétele van. Így többek között az állítás, hogy «a magyarság Magyarországon sohasem volt oly erővel, mint e pillanatban és bizonyára sohasem űzött oly eredményes propagandát, mint a milyenről helyette az ő érdekében az új rendszer gondoskodott».

A tisztviselők közül a bensülötteket «csaknem kizáróan a proletariátus vagy az előbbi oppositív soraiból újonczozták».

Ez oly adat, mely tökéletesen megegyez a Bach-korszak elfogulatlan szemléletéből vont tanúságokkal. Így például az első katasteri műveletnek végrehajtói között, tömegesen szerepelnek az 1848-as honvédek.

«A magyar nem lehet demokrata, mert büszkesége nem engedi meg, hogy másnak mint királyának alattvalója legyen.» Azóta az így értelmezett «demokráciában» mégis nagyot haladtunk. Megtanultunk másnak is engedelmeskedni, megjuhászodtunk.

Végül a magyar conservatív pártnak követelményeit formulázza:

«Nemzeti közigazgatás; az ország épségének s a helyhatósági alkotmányának visszaállítása; eltávolítása mindazon kinövéseknek, melyek a kormányzás menetét már előbb is szükségkép akadályozták.»

Ez emlékiratnak természetesen az volt első és egyetlen fogantatója, hogy szerzőjét nyugdíjazták. S ezzel Wirkner udvari tanácsos közpályájának és élelményeinek is vége szakadt.

Ez öncsetelésben nem egy vonás talán idegenszerűen, visszásán fogja érinteni a mai olvasót. Nem is

a jelennek mértékét, fogalmait szabad arra alkalmaznunk. Egy letűnt kor egyik kivesző typosának rajza ez, és mi azért ragadtuk meg szívesen az alkalmat, hogy körvonalait feltüntessük.

Egy darab Magyarország megíratlan politikai természetrajzából. Megítélésénél sohasem feledjük, hogy ama kor a kiengeszteletlen ellentétek kora volt, hogy a meg hasonlás állami viszonyaink mélyében rejlett s a nagy szakadás alatt az egyén is csak kivételesen óvhatta meg a közdolgok körüi lénye egyensúlyát és harmóniáját, mely csak normális fejlődés gyümölcse lehet – és szélsőségekben tévedezett.

Midőn az 1867. év közjogi alkotásai e meg hasonlásnak véget vetettek, állami létünknek háromszázados benső ellentmondásait kiengesztelték: az új rendnek nem támadtak buzgóbb hívei ama férfiaknál, kik ez elmúlt időket átélve, a honszerelem s az alattvalói hűség össze-ütkezésének gyötrő megpróbáltatásain mentek keresztül.

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND.

(Irodalmi jellemrajz 1888.)

Még közöttünk járt, de földi hüvelyéből már elköltözött a lélek. Egy élő rom hirdeté, hogy az az előkelő és gazdag, mély és átható szellem, mely fönnen kimagaslott az új Magyarország összes szellemi élete fölött - megtört. Azután ez élő rom is ledőlt és sorra nőttek az évek, mióta Erdélynek egy félreeső falujában porlad.

Fejfáján nem zöldéi koszorú, melyet a sokaság részvéte, ragaszkodása font. Nevéről tisztelettel emlékezik a magyar nemzet; de mindenkor csak egy szűkebb kör bírt rokonszenvvel, érdekel e szellem munkája, termőképességének legnemesebb gyümölcsei iránt.

A nemzet velejébe, szívvérébe sohasem bírtak behatolni legnagyobb írójának alkotásai; tiszteletteljesen, de tartózkodva és érzéketlenül haladt el a hazai irodalom legelőkelőbb termékei mellett.

Nem alkalmi phrázis gyanánt, hanem érett megfontolással mondjuk ki a merésznek tetsző szót: Magyarország legnagyobb írója. Közönségünk szélesebb rétegei még mindig sokkal kevésbé tájékozottak a Kemény Zsigmond legsajátosabb alkotásai felől, hogysen ez állítás bizonyításra, sőt talán védelemre nem szorulna. Kísért-sük meg.

Fejlődése s tökélyre törekvésének kezdetlegesebb stádiumaiban, minden nép és minden irodalom a szorosabb értelemben vett költészetnek, a versköltészetnek túlsúlyát – gyors és dús fölvirágzását tanúsítja. A magyar irodalom fejlődése is megerősíti e tapasztalati igazságot, A nagy, vagy csak valóban kiváló író – e szónak széles modern értelmében – fogalma alá csak kevés magyar szerzőt sorozhatni: Kazinczyt, Kölcseyt és Eötvöst – annak kitűnőleg egyetemes értelmében; azután szakbeli korlátozással: Szalay Lászlót és Horváth Mihályt, Bajzát és Erdélyi Jánost, s a politikai irodalom terén Dessewffy Aurélt és Kossuth Lajost. Azon szerzőket, a kiknek tökélybeli kifejlődése ez utóbbi évtizedek vívmánya, e sorozatban mellőzzük. De mindnyájukon túlragyog a Kemény csillaga! Mert szellemének egyetemességével lépést tart a fölfogás és ábrázolás eredetisége. Nem érezni nála az Eötvös melegen lüktető szívét, melynek húrjai a legenyhébb érintésre megzendülnek, mint a hárfáé. Tudományát nem fejt ki oly széles méretekben, mint Szalay, a mint hogy nem ölelt föl oly sokoldalú, szinte túlhatalmas tárgyat, hazája ezer éves történelmét.

De a Kemény elméje a dolgok velejére hat, élesen, mint a tör. Pillantása új oldalakat ismer föl, melyek rejtettek és mégis határozók. Az emberi lélek physiologiája és pathologiája oly nyílt előtte, mint az emberi testé, melyet a bécsi egyetemen tanulmányozott.

Szellemvilágából a köznapi, a közhely, a másolat ki van zárva oly mértékben, mint egyetlen magyar írónál sem és kevésnél a világirodalomban. Eötvös fogékonyabb a reflex-rezgésekre. Szalayval szemben pedig írói fölényét biztosítja, hogy benne a költő, mindenkor legalább is egyenrangú volt a publicistával; a költő benne bátran és

férfiasan kifejlődhetett, s így politikát és történelmet gazdagon megtermékenyíthetett, arany színnel bevont – míg Szalay a költészet tündérországától, mint ifjú próbatértől idejekorán búcsút vőn, hogy tudományos célpontjait kövesse, komolyan, szigorún.

S így Kemény mind a tanulmány, mind az eszmék sokoldalúsága tekintetében, messze túlszárnyalja a magyar irodalom színvonalát, és ha a kapcsolat irodalmunk és a világnyelvek irodalmi között organikus lenne, a mint hogy most merőben külső, töredékes: akkor Kemény a művelt világ legkiválóbb írói sorában nevezetnék. Ókori és modern történelem, államtudomány és jog, orvos- és természettudomány, nyelvészet és hitregetan, képzőművészetek és költészet, végre a honi népek s életnek beható ismerete, valamint a külföldi viszonyoknak mély elméjű szemlélete – ezek szolgáltatják az anyagot, a melyből műalkotásait megteremti. Csakhogy eme hatalmas előnyökben rejlenek szervi fogyatkozásainak csirái is, rejlik végzete – az ő végzete úgy, mint a nemzeté – melynél fogva művének külső hatása nem bírt lépést tartani a belső értékkel – a miért népét meg nem ragadhatta.

Ítéletének éles különböztetései egy dialectikai processus változhatatlan eredményei gyanánt fejlenek, melyeknek a szerző csak kifejezést kölcsönözni látszik, melyek nem simulnak előzékenyen az olvasó elméjéhez, melyekbe az olvasónak előbb be kell hatolnia. Az eszmék, motívumok és vázlatok gazdagsága pedig, a horizont szélessége és változatossága, a költői érzelm mélysége – szinte elburjánoznak a külső alakításban. E hatalmas gondolkodónak ügyetlen keze nem képes a részint nyers, részint csiszolt drágakövek bőségéből egy műarányos ékszett 'összerakni. Mert eme mélyérzésű költőtől, e messze látó

államférfi, ez éles gondolkodó és sokoldalú tudóstól egy képességet megtagadtak az istenek: ő nem művész, legalább a külső alakításban nem – sikertelenül küzd a külformával. Szellemének nemes magvát a nagy szám nem élvezzi, az érdes, formátlan burok miatt.

Emléke iránti bünt követnénk el, ha e fogatkozást is föntartás nélkül állítanók oda. Egyik műve, az özvegy és leánya című korrajz, nemcsak a történetírói plastikának, egy elmúlt kor eszményileg hű megelevenítésének remeke, de egyszersmind az átlátszó compositionnak mintaképe is.

Mégis, a Kemény írói egyéniségére nézve a legjellemzőbb, ha szintén a mesternek egyik korai műve – és talán épen azért – a Gyulai Pál című történeti regény. A költői szépségeknek valóságos aranybányája s a formai élheterlenség netovábbja. Mondhatni idomtalan mű. Az expositió több kötetre terjed; a szövevényes bonyodalom legfontosabb végfejlései egy női napló laza soraiban odavetettek. Az elbeszélés fonalát ismételve elveszítjük: új epizódok, váratlan jelenetek bukkannak föl és nem mindig tudjuk: miért? Sokat és gyakran olvastam e művet. Mint nemes érezet a sziklás, tekervényes aknából, úgy kellett e műből a mély tartalmat és megragadó szépségeit csaknem darabonkint kiszabadítanunk. De mily hálás munka, mennyi gyönyörködtetés! Mély elméjű töredékek egy államférfi – Gyulai Pál – naplójából, ki dicsvágya és lelkiismerete közt hányatik, egy sebzett női szív, az ifjú színésznő, érzelmei kitörésének megragadó lyrai accentusaival váltakoznak. Abban az öt vékony, szürkés kötetkében találunk alapos fejtegetést a tizenhatodik századi székely birtokviszonyokról, csak úgy, mint a korabeli olasz arckép-festésről egy rövid, de finomul jellemző el

mélkedést. Azután ismét a Báthory Zsigmond monomaniája és életpezsgő népjelenetek, híven és kimerítően föl-idézve, de sohasem hollandi realismussal. Ez az előkelő szellem sohasem tud leszállani magaslatairól.

Ő a festő palette-jét kezeli; nem a daguerreotypneurnek szerszámaikat.

Bizonyos ellenmondásnak tetszhetik a fõntebbiekkel, hol alakító tehetetlenségét talán szertelenül kiemeltük, ha azt állítjuk, hogy irodalmunkban senki sem annyira festõ, mint Kemény. Ő nem tud vázolni; néhány nagy, élesen jellemzõ vonásban szürke irónnal odavetni a tárgyak körrajzait. Ő mindennek teljes képét adja; minden ízet, minden részecskét kidomborít egy-egy eszme, alak, vagy cselekvény kivitelében. Kemény a maga sötét alapvászniát mûvészi gonddal és teljességgel tölti be, elannyira, hogy a kép tökélye, teljessége majdnem az irodalmi hatás rovására esik. Minden helyet maga foglalván el a vásznon, nem marad hely, hová az olvasó a saját gondolata, hangulata árny vonalait reávetesse.

És ez Keménynél nem írói modor, vagy merõ mûvészi hajlam; hanem bensõ kapcsolatban áll szellemének analytikus, a szálak és szövetekig fejtõ, mondhatni anatómiai irányával. Úgyde analytikai éllel kétségkívül sok szép, rendkívüli hatást elérhetni; csak egyet bizonyára nem: a pezsdülõ élet közvetlenségét, avagy csak visszautkrözését is.

Persze kérdés: az-e egyáltalában és mily fokig a mûvészet földadata? Legalább Kemény ezt a hatást aligha tûzte ki czélul.

Ismételjük: õ az emberi lélek mûködésének bámulatos ismeretét fejt ki. Belé tekint, mint, ha szabad Jókainak egy gyönyörû hasonlatával élnünk: belé tekint, mi-

ként az arabs, ki üvegkaptáron keresztül vizsgálja méhei sáfárkodását. A lélektani problémák vonzák őt mindenek fölött, vagy a mint ő maga oly jellemzőn kifejezi: «A hún rajzolt emberi természet, mely a viszonyok érintései által rendre az erénytől lehajlik a bűnig, vagy a büntől föl-emelkedik az erényig. Ez út, mely az égtől az alvilágig vonul, s melyen a lelkek járnak a sorstól és akarattól mozgatva» . . . (Élet és irodalom.)

Ez út, mely az égtől az alvilágig vonul . . . Mintha az Inferno egy gránitba vésett sorát olvasnók!

S ő előszeretettel ez úton jár,

. . . per lo cammino alto e silvestro;

ha nem megy is el a kapuig, mely fölé «a sötét színezettű szavak» (queste parole di colore oscuro) írtak:

Bátran állíthatni, hogy Kemény Zsigmond a magyar irodalomnak egyetlen valódi pessimistája.

A Karthausi világfájdalma nem pessimismus és ha Petőfi költészetében valahol nyilatkozik külföldi hatás, Byron-Heinei visszhang, úgy az bizonyára azon verseiben keresendő, a melyekből a leg féktelenebb, de abstract világgýűlölet szól. Geniejének mélysége és tüze, igazi lelkülete nem ezekben nyilatkozott. A segesvári csata nyoma-veszett halottja, az az égő, hívő lélek, nem volt pessimista.

Ellenben a Kemény pessimismusában nincs semmi ostentatio, semmi hatásvadászat, semmi osztályozható rendszer. Nem tanúimányi benyomások gyümölcse és sehol sincs nyoma, hogy Schopenhauerrel, a modern Budhával, foglalkozott volna. Ellenkezőleg az ő pessimismusa elfátyolozott, szinte szándékosan rejtőzködő. Összes iratain végig ugyan magasztos eszmények, mint álló csillagok kísérnek el; ha szinte fényök az ő borongó kedélyének

felhőin némileg megtört. De nincs hite az emberi természetben, még kevesebb a lét boldogságában, az eszmények egyéni megvalósításában.

S a mi alapjában komorrá, csaknem sivárrá teszi, az a relativitási tudat, a kétely az erény boldogító ereje, a jóknak győzelme tekintetében. Sőt előszeretettel rajzolja a nemes ösztönök és tiszta szándokok bukását – se bukás peripetiáinak nyomozásában fejt ki művészetének legmesteribb vonásait. Ebből fakad műveiben a tragikai motívumok gazdag forrása. De az a tétova, bágyadt Pessimismus, még ha a tragikus összeütközések magaslatáig is emelkedik, nem az az alaphang, nem az a légkör, mely a tömeget, de ismerjük el: akár csak egy szélesebb olvasó közönséget is vonzani, melegíteni tudna. A bukott idealisták és méla skeptikusok légköre az.

Keménynek erre nézve is egy különös szava van, a amely mindent megmond: tudniillik «a passiv szívűek».

Azon cikksorozatában, mely kitűnőleg a regény lényegével és tulajdonságaival – nem mondom, hogy elméletével – foglalkozik, ismételve visszatér a regényíró azon jogára, «munkájába passiv jellemeket is vegyíteni, kik gondolkodnak és behatásokat fogadnak el a nélkül, hogy a cselekvényre lényegesen hassanak . . . foglalkozhatni a passiv szívűekkel, kik az illem és bevett eszmék fegyelme alatt tanúinak érezni vagy érzésökről lemondani; kik beleélik magokat a társadalomba, sebzettek és hallgatók s kik mosolygó arczzal takarják el fájdalmaikat, hogy körülök nesz ne támadjon s hogy helyzetök kivételése elenyészék».

Néhány elbeszélés s egy kisebb méretű regény – Férj és nő – kivételével, a történeti regény keretét választotta Kemény e passiv jellemek és passiv szívek moz-

gási teréül. S ez nem merőben külső találkozás, a tetszés-szerű forma kérdése. Hiszen összes alakjai között egyik sem látszik annyira «passiv szívűnek», mint volt ő maga. S az ilyen jellemeknek a történelem természetes menhelyök az élet elől melyről lemondaniok nem lehet, de a melyben résztvenni nem, vagy csak lehető kevésse kívánnak. Nem mintha annyira közönyösek lennének, hanem talán mert túlérzékenyek.

Szükségtelen e helyütt azon többi alanyi és tárgyi rugókra és indokokra kiterjeszkednünk, melyek Keményt leghatalmasabb, legegényibb productiójában épen a történeti regényre terelték.

Csodálatos, hogy ez a műfaj, vagy inkább válfaj, melyben századunk néhány legszebb költői alkotása termett, mennyire tért vesztett a közönség érdeklődésében, mennyire parlag irodalmi művelésében – mondhatni Európaszerte! És ha hitünk a valóban művészi formák fönmaradása iránt nem volna erősebb, mint egy aránylag rövid korszak tényleges áramlatainak tartósságában, szinte azt kellene mondanunk, a történeti regény leélte magát, mert nemzedékünk elvesztett iránta minden fogékonyt.

Bármennyire elismerjük az életnek, a fejlődő és leviharzó jelennek elsőbbségi jogait; bármennyire értsük, hogy átalakuló társadalmunk öröklött kórállapotaival és intermittáló lázrohamaival első sorban magával, napi bajjaival, küzdelmeivel és problémáival akarjon foglalkozni s érdeklődését azokra központosítsa: mégis nem átalom bevallani, hogy szinte megdöbbenőnek találom a közönyt, melyet a magyar közönség a nemzeti történelem vásznán vagy szövetebőin szőtt műtermékek iránt tanúsít, főképen a prózaírás, a regény terén. A szakszerű történelmi kiadványok nagyobbmértvű extensiv terjedése és kereslete

ezen keveset változtat, mert más tényezőkre vezetendő vissza. Amaz megdöbbenő nemcsak a nemzeti szellem hanyatlása jeléül, hanem emberileg is, mert az általános műérzék s a zavartalan irodalmi fogékonyság pusztulását mutatja.

E közöny alatt senki sem szenved súlyosabban, mint Kemény, a kinek legizmosabb alkotásai történeti regények – s egynek, a Zord idők kivételével – csak évtizedek előtt megjelent első kiadásai néhány maradék példánya áll a közönség rendelkezésére. Évi keletjük mindig fölötte csekély volt. Ma mondhatni alig vannak forgalomban.

Mennyi gondolatot nem költ e szomorú üres lap irodalmunk történetében!

S így nem csoda, ha a nemzet halványuló emlékezetében inkább a politikus és publicista él, mint a költő. író. Való, hogy Kemény neve szorosán összeforrott Magyarország újjászületésének történetével azon időponttól fogva, midőn Kossuth Lajos sikerei a legnagyobb magyart háttérbe kezdték szorítani, egészen a kiegyezés befejeztéig, 1868-ban. Pedig ő soha activ politikus, e szónak sajtóképi értelmében nem volt. Mint publicista pedig többekkel osztozik a dicsőségben: Kossuthtal, Dessewffyvel, Deák Ferenczczel, Eötvös-, Csengeryvel és másokkal - ha a publicista fogalmát nem korlátozzuk a hírlapi cikkírásra.

Ámde a legragyogóbb napi termékek rég feledésbe fogtak merülni, midőn a Széchényiről írt hatalmas tanulmány még mindig tündökölni fog fáklyaként, biztos kalauzul ama magasztos mysteriumnak sötét, bonyolult útain, melyet Széchényi István lelkének neveznek.

Könyvpolczomon ott látom Kemény összegyűjtött

tanulmányainak két kötetét – saját kezeinek drága ajándokát – Macaulay essayinek kötetei mellett állva. Nos, nem esnék nehezemre bebizonyítani, hogy e világhírű angol essayk egyike sem – pedig gazdag adattárra támaszkodva, kevés kivétellel mindnyájan befejezett műltra vonatkoznak – ismétlem, egyike sem vesz oly biztos kézzel bonczkés alá egy nagy élő lelket, hogy bámulatos intuícióval, annak alapragóit és – jósszerűen – végzetét, végét kifejtse. Magyarország Kemény révén tanulta ismerni legnagyobb félreismert fiának örvényes lelkét. «Mialatt e két nagy férfiúnak (Széchényi és Wesselényi) életírását Keménytől olvassuk, szemünk előtt egy harmadik nagyság támad: a szerzőé.» Körülbelül e szavakkal jellemezte Erdélyi János. Tömören a legtalálóbb ítélet.

Mint érett ifjat sokat ígérő kezdeményekkel, mint kész befejezett egyéniséget adta őt Erdély a hazának. Évtizedekig, mialatt pályafutását végezte, alig hogy viszontlátta a régi szülőföldet. De szíve mindig eme hegyek felé vonzotta és geniusának legértékesebb adományai között szelíd fénnyel, bánatgyöngyül ott ragyog Erdélyország szerelme. És midőn hosszú évek múltán megtörve, elsötétült szellemmel, csaknem újból gyermek, hozzá visszatért, hű fiának meleg nyughelyet adott Erdély. Azután ölébe zárta örökre.

NEMZEDÉKÜNK TÖRTENETÉBŐL.
EURÓPA
A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN.

III. NAPOLEON.

1873. január elején.

Az egyiptomi fáraók holttesteit tudvalévőleg a nép ítélete elé hurczoltattak. A kinek vádja, szemrehányása, panasza volt az. elhunyt ellen, az felszólalhatott, és a néphit meg volt róla győződve, hogy e vádak és panaszok bíróra találnak a síron túli sötét országban.

A jelenkor legkorlátlanabb imperátora, a legszuve-renebb caesar, holta után szinte talál ily ítéletet. A világtörténet vádló és bíró egy személyben, és a közvélemény serényen hordja össze a terhelő vádakot, a felvilágosító büntanuságokat a nagy, igazságos Ítéletre.

Európának most ily halottja van. Koporsója még a ravatalon fekszik, az áldozár még zengi szent halottas énekeit; a gyászolók vigaszt könyörgő imája még nem lelt meghallgatást: és máris felhangzanak a szörnyű vádak, a sújtó ítélet és a bőszerű gyűlölet szava.

Mi álljunk félre az útból. Sem gyászolók, sem vádlók nem vagyunk. Egyszerű szemlélők, kik emiékézetőkben keresztülfutnak az elhunyt pályáján; keressük benne a rosszat, mi fölött pálczát kell törni, de a nagyot is, mi elismerésre vár; keressük az igaz ítéletet egy problematikus tünemény fölött, mely népeket mozgatott és hatalmakat döntött meg, hogy végre maga is dicstelen

semmiségbe dűljön. Egy tekintetben hasonlít az optikai prizmaéhoz. Világát több színre törve pillantjuk meg és habozva, kérdve állunk: melyik az igazi szín?

Bizarrabb szellem, kalandosabb existenzia még soha sem játszott szerepet a világtörténet deszkám, mint Buonaparte Lajos, utóbb fölvelt nevén Napoleon, mely elé maga az annyira áhított és kiküzdött joggal még egy római hármast írt.

Atyja király volt. Becsületes ember, de szegény, szálnalmas király. Soha sem volt tolakodó, és mégis feltölték egy idegen népnek. Habozó lelkét megsibbasztotta a tudat, hogy királysága pünkösdi királyság és koronája csak máról holnapra ragyog. Egy szóval: jó ember hamis, rossz pozícióban.

A fiú atyjának ellentéte. Hatalom és befolyás nélkül, hontalan találta magát e világon; de sohasem a nyugodt, becsületes lélekkel, mely feltalálja magát azon a helyen, melyet a gondviselés neki szánt. Telve nagy sovárgásokkal, felruházva kétes talentomokkal és gonosz indulatokkal indult az életnek. Es pályája kezdetén már ama furcsa alakban látjuk, melyet bizarrnak nevezünk. Lénye az első pillanatban, melyben az élet küzdhomokjára kilép, egyesíti a legfelsőbbet és a legalantabbat. Az az ember, ki életcélul a legmagasabb aspirációkat tűzte ki: Caesar nevének feltámasztását, a trón szentségét és hatalmát, a világ uralmát, az az ember voltaképen meglehetősen aljas kalandor volt. Hiába, nincs oly hatalmas iróniájú költő, mint az élet. Micsoda hozzá képest Shakespeare és valamennyi angol humorista együttvéve?

Mert ifjabb Buonaparte Lajos Angliában igen kétes körülmények közt élt. Szoros viszonyban állt a londoni demimondehoz és ellenségei később, császár korában, nem egy

részletet hoztak fel, melyben ő herczegsége több, csak sötéttel látogatott házakban szerepelt.

Sajátságos, hogy az emberek oly igaztalanok, vagy szándékosan vakok és a két poláris véglet: e czélok fensége és ez exisztencia alantsága közt nem akarják keresni azt a közeget, mely a kettőt összekösse, az ellenmondást megoldja.

Pedig ily összekapcsoló, ily kiegyenlítő középnek szükségszerűleg kell lennie és volt is. Mutatják ez élet nagy eredményei. Ez a közép pedig nézetünk szerint a lángelme, vagy ha úgy tetszik: nagy lelki- és jellemtulajdonságok.

Vitályos valami a lángész fogalma. Miben volt III. Napoleon császár genie? kérdi most nem egy hírlap és azután elősorolja mindazokat a tulajdonságokat, melyekkel valaki lángész lehet, alkalmazza Napóleonra és kisüti, hogy ő nem bírt azokkal. Nagy katona volt-e? Nem volt. Nagy államférfi volt-e? Az események tönkre tették számítását. Erkölcsi erőben tűnt ki? Nyomorult embernek bizonyult élete több fázisában.

De mi a tényekre hivatkozunk, ez élet szédítőn nagy eredményeit tekintjük és azt mondjuk: csak nagy ember érthette el azokat. Lehetett közepszerű katona, fallibilis államférfi, problematikus jellem. Együttvéve mégis nagy szabású egyéniség gyanánt áll előttünk a halott, ki 1870-dik évi szeptember 2-dikán halt meg Sedannál és a kinek holttestét 27 hónappal később Chislehurstban teszik koporsóba. Akármi ellenadatokat hozzanak fel, nagy volt akaraterije, szívóssága a létért való küzdelemben; esze, melylyel kiszámította az élet esélyeit és az emberek jó és rossz tulajdonságait; egész lénye, mely bűvölt és megvesztegetett és örvénybe csalt embereket és nemzeteket.

Egy áll: ez a bukott, elítélt imperátor, kit nem a Caesarok- és Augusztusokkal, nem a Nerok- és Tiberiusokkal hasonlítanak össze kortársai most, hogy oly nyomorultan elbukék, hanem kit imperátornak nevezve, azon obskurusabb, egyaránt vérengző és gyalázatos, gyáva és telhetetlen kényurakkal látszanak párhuzamba tenni, kiket a Suetonius ecsetje örökített meg, ez a sokat vétkezett és sokat gyalázott III. Napoleon nem volt méltatlan a nagy, dicsőséges, halhatatlan francia nemzethez.

III. Napoleon múltja 1848 előtt valóban úgy tűnik fel, mint egy folytonos farce. Egy nyomorult ember szerepel e tragikomikus játékban, ki a mellett, hogy mint magánember aljas dolgokat követ el, mint politikus valóságos kötni való bolond, kit a messzebblátó, tudakosabb bölcsek egyenest örültnek mondanak. A strassburgi és boulognei kísérletek csaknem gyermekes rugaszkodások. Felsüléseik után a hős tudvalevőleg visszavonult babérajaira pihenni és ekkor a nevetségességet csak egy enyhítette: a feledtetés, a mi hasonlólag köztudomás szerint igen üdvtelen dolog az államhatalom után sóvárgóknak. Bekövetkezik a júliusi forradalom; az orleans-i dinasztia megbukik és Franciaországból kimenekszik.

Ekkor egyszerre újra fellép a boulognei felsült kalandor, a nemzetgyűlésen – állítólag – ismét csupa bakokat és nevetséges szarvas hibákat követ el, melyeknek azután az a vége, hogy a francia nemzet 1849-ben vagy hetedfél millió szavazattal megválasztja köztársasági elnöknek, souverainnek.

Természetes magyarázatul kínálkozik itt a napoleoói hagyomány varázsa. Azonban óvakodni kell e tényező túlbecsülésétől. Teljesen számításon kívül hagyva, sohasem lehetne a szőnyegen forgó probléma megoldását meg-

kísérteni. E hagyomány varázsa híjján természetesen III. Napoleon létezése egyáltalában nem képzelhető.

De nem kell feledni, hogy e tényező nem volt predomináló a francia nép érzületében.

A napoleonizmus ekkortájt egy nagy nemzeti mythosz volt; politikai eszmének kevesen tekintették. Voltak republikánusok, orleanisták, sőt royalisták is, kik rajongtak a szürke kabátos petit caporal-ért, ki Franciaországgal meghódította a világot. De trónja restaurációjáról kevesen gondolkoztak, és sokan nem óhajtották.^x

Azután, hogy jövője legyen a napóleoni eszmének, arra a jelenben is kellett emberek, képviselők, kik hordják és méltóan képviseljék e nevet. Pedig nagy név ritkán volt gyarlóbban képviselve, mint a Napoleon név 1825. és 1848. között. Lajos és József tudvalevőleg igénytelen emberek voltak; korán haltak meg és életökben sem igen lehetett róluk szó.

Maradt Lucián, Jeromos és az ifjabb Buonaparte Lajos. Lucián az akkori Buonaparték közt kétségkívül a legkülönb egyéniség volt. Filozóf. Csakhogy antiquált, múlt századbeli, zsémbelődő filozóf, ki az új korba nem igen tudta magát beletalálni és politika iszerpet soha se nem akart, se nem tudott játszani. Azután ő is korán, homályban elhalt.

¹ Csak több esztendővel a fentebbi sorok írása után jelentek meg Metternich herceg emlékiratai, a melyekből kitűnik, hogy az osztrák kancellár nagyon korán, már a harminczas évek elején tisztán látott a bonapartismus jövője iránt – il couvre une grande superficie, ira – de sőt Buonaparte Lajos személyes kilátásaira nézve már ekkor meglepő előrelátást tanúsít. Valószínűleg az ő sugalmazására vezetendő vissza Ferencz császárnak a buonapartismus nagy mérvű hatályára nézve nyilvánított hasonló felfogása.

Annál erősebben és vígabban élt Jeromos, a westpháliai exkirály, az a kétláb járó, megtestesült vétek, torkosság, bujaság. Egyike volt a leghitványabb embe-
reknek, kiket korunkban a sors szeszélye történeti alakokká tón. Egy kiélt kéjencz, ki sokkal jobban érezte magát a professionátus roué valóságában, mint hajdan, mikor testvérébátyja parancsára Kasselben királyosdit kellett játszania. A napóleoni eszmének ő legfőlebb komikumát képviselhetette volna.

Maradt ifjabb Buonaparte Lajos: azaz egy vakmerő, nevetséges, rajongó kalandor.

Látni való, hogy ezek a napoleonidák szükség-szerűleg arra voltak hivatva, hogy vagy észre se vétes-
senek, vagy tönkre tegyék az ősi nimbuszt.

A történetből tudjuk, hogy egyik sem történt és az a vakmerő, nevetséges, rajongó kalandor a francia köz-
társaság elnöke, majd Franciaország korlátlan császára lett. Miraculum! Miraculum! kiáltaná a római hívő. De a történetből száműzetett a csoda és mindennek, a mi van, indokát, magyarázatát kell keresnünk.

Mi pedig egyszerűen abban találjuk e magyarázatot, hogy ez a gyors, csodaszerű módon fölemelkedett dik-
tátor nem volt sem nevetséges, sem rajongó, hanem erős, hatalmas egyéniség, ki eszével és energiájával fel tudta magát küzdeni a legjobb, legbölcsebb francziák fölé, hogy uralja és lebilincselje őket. És húsz évig tartá ez ember e hatalmas birodalom kormányával az európai politika vezérletét. Politikája egy valóságos bűnlajstrom volt; egy szakadatlan merénylet a francia nemzet szabadsága, függetlensége, önrendelkezése ellen. De húsz évig tudott uralkodni eme szeszélyes, akaratos, sikerthajhászó, telhe-

tétlen nép fölött és ez 1789 óta nagy tény, mely mindig valami relatív, belső jogosultságot involvál.

Annyi tény, hogy a francia nép a maga erejéből nem tudott, vagy nem akart szabadulni önkényurától. Fel kellett támadnia egy nagy, szívós, hadbíró nemzetnek, megbízható, kitartó százezrekkel, kitűnő vezérekkel, páratlan hadtudományyal és tengernyi ágyúval, hogy tönkre tegye ez egy ember uralkodását. Bukásával azután a francia nép is végkép pálczát tört fölötte és a halottak közé temette.

Csakhogy a francia nép halottjainak koporsói hasonlók a Mohammedéhez: ég és föld között lebegnek. Majd fölszállnak a meleg, fényes naphoz, majd lesülyednek a rideg, sötét földbe. Ma szitkok borítják e koporsó födelét, holnap pedig dicsőítve, szeretettel és könyek között hurczoltatik körül. A halott belőle kikél és a tömeg örömrivalgásai közt új életre támad.

A KELETI VÁLSÁG S AZ ALKOTMÁNYOSSÁG.

Történet-politikai tanulmány.
(1878 végén.)

I.

Midőn két európai vezér-állam egy nagy háborút vív, világrészünk a legtávolabb sarkakig megrendül belé. S e földrengés hatásainak terjengése nem csak geographiai, nem csak az országok határain keresztül törő, hanem az eszmék és érzelmek különmemű, elszigeteltnek vélt területeire is elragadt, s eltörli az eszmék határvonalait. A tények földézése azonnal megeleveníteni, megvilágósítani fogja ez elvont észrevétel értelmét.

A keleti háború a porta s Oroszország között - mert a délszláv törzsek felkelése csak az orosz hatalom előőrsi csatározásának tekintendő - állítólag a törökországi keresztények sorsának enyhítéseért, javításáért foly vala; de tényleg a hatalmi kérdésnek felvetése volt s az orosz hódító politikának győzelméért vívatott. Szükségtelen a történetphilosophia legcsekélyebb axiómáját avagy flosculusát igénybe venni annak bizonyítására, hogy a harcz, mely Európa délkeletén dühöngött, Európa minden nagy hatalmát, a párisi béke aláíróit épen úgy mint egy csomó apró államot kisebb-nagyobb mértékben, közvetve

vagy közvetlenül érintett és megrázkódtatott. Hogy ennek miért kellett így történnie, arról az európai sajtó huszonöt esztendő óta szüntelen vezérczikkezett, arra előkészíté a közönséget.

De eszmék tekintetében, két nagy eszme, két hatalmas törekvés az, mely e gyilkos párviadalban érvényesülést keresett. A nemzetiségi eszme az egyik, a hatalmi terjeszkedés benső, ellentállhatatlan ösztöne a másik. Lehetne tán ez ellenébe vetni, hogy az egyik csak eszköz, ürügy – a másik cél vala; ámde a nagy történetekben nem szabad apró szörszálhasogatáshoz folyamodni, lehetetlen valamennyi tényezőnek végső indokait kutatni, a szívekbe beletekinteni. Az tény, hogy az orosz hódítási szenvedély, egy nagy hatalomnak a végtelenbe való terjeszkedési vágya, vezérrugója volt a lefolyt háborúnak. S ép oly kevésbé tagadható, hogy a nemzetiségi eszme, a szláv egység és solidaritás hatalmas motorúi szolgálta e küzdelemben, hogy e solidaritás vérrel megpecsételtetett és hogy e szláv nemzetiségi egység felé, legalább a politikai öntudat és célratörekvés tekintetében nagyszerű haladás történt. Minden egyéb, a mi eszmék dolgában e háború alatt hirdettetett, merő szédelgés volt. Emberség, humanitás dolgában az oroszoknak épen annyi bűnök s érdemük mint a törököknek, s a törököknek annyi mint az oroszoknak. A vallási jelszó csalfa és képmutató hangoztatásának semmi valóság nem felelt meg, mert az értelmes, kitűnően tájékozott orosz jól tudja, hogy Törökországban a keresztény rajah, csakúgy mint minden egyéb felekezet, nagyobb vallásszabadságnak örvendett mint Oroszországnak bármily heterodox felekezete, maga az orthodox hit pedig merőben politikai eszköz és háló a vallási dolgokban teljesen közönyös orosz

intéző kezében. Mindkét állam Török- s Oroszország egyaránt absolutista; a török Parlamentarismus néhány naiv léleknek nyáréji álma volt, és ha Törökországban látszólag több a szabadság, e látszat csak onnan ered, mert nagyobb a rendtelenség, kevesebb a fegyelem mint Oroszországban, s az államhatalom annyira elgyengült, elsatnyult, hogy a legjobb szándék mellett se képes többé egy erélyes, köveikezetes absolutismusra.

A nemzetiségi eszme s a hatalmi terjeszkedés voltak tehát a részben lefolyt küzdelemnek eszmei mozgatói.

E két eszme idegszálainak kellett volna tehát rezgésbe jönnie, valamennyi államszervezeten végig, mely a keleti válság által érdekeltetik, tehát jóformán egész Európa vénhedt testén keresztül. S e vibrációk ugyancsak tapasztalhatók valának, bár nem egyenlő mértékben. Az egyik, a hatalmi expansió túlfeszült idegszála valóságos lázba ejtette egész Európát s a kabinetek ideges sürgésforgása, az exaltatió és neheztelés állapota, mely a különböző államok diplomatiáján észlelhető, mind a túlcsigázott hódítási szenvedély kielégítésének vagy oltatlan szomjának tulajdonítható.

A visszaesés, mely ennél fogva az utolsó muszkatörök háború s a berlini szerződés után az európai államrend stabilitása, általában minden nemzetközi jogrend érvénye tekintetében beállott, épenséggel mérhetetlen. I. Napoleon hódítói fénykora óta, mely azonban elejétől fogva magán hordotta a gyors mulandóság bélyegét, az európai jogviszonyok akkora süllyedést, az erőhatalom ekkora korlátlan túlsúlyra növekedést nem tapasztalt. Még az 1870. évi porosz győzelmek, melyek Európa nemzetközi és területi rendjét alapjaiban érintek, még ezek sem gyakorolhattak ekkora decomponáló, felforgató hatást: ha

szinte Európa állandó hadi veszélyeztetését Sedanra is kell visszavezetni. Mert a porosz hódításnak meg volt az a tulajdonsága, hogy egy meghatározott területre irányúit, annak megszerzése után pedig az új zsákmánynak megőrzésére, a Versailles-i koronázással megalapított birodalmi egységnek fentartására czéloz vala.

De az orosz hódítás nélkülözi ezen conservatív, befejezett és meghatározott vonást. Azon állami rendnek és szerződésjognak, melyet hozzájárulásával alig egy órája megteremtett, e pillanatban már felforgatására tör. Céljai nincsenek mind elérve, s a megkezdett mű még távol áll a betetőzéstől. És céljai, ha nem is végtelenek – de terjengők, meghatározhatatlanok; az Indusztól az alsó Dunáig, a Visztuláig, a cseh Moldauig terjedők. Ki tudja ma már meghatározni, hogy e törekvésekben mi a valóság, mi a lényeg, a szilárd czélpont és mi az ábránd? S ez a bizonytalan, határozatlan terjengő vonás ma egész Európa nemzetközi jogát, köztudatát, morálját, indulatait megragadta és megvesztegette. A regényes, a meseszerű, a kaland kezd mindennapivá válni. S a nemzetek nem képesek belátni, hol lesz a megállapodás e veszedelmes lejtőn.

A vibrációk, melyekkel a nemzetiségi eszme végig lüktet Európán, még egyelőre kevésbé erőszakosak, de azért mégis észlelhetők. Az Irredenta üzelmei, az ausztriai és horvátországi szláv törzsek izgatottsága a nemzetiségi eszme győzelmeinek hatására vezetendők vissza. Ha e hatások mégis csekélyebbek, gyöngébbek, mintsem egy nagy orosz győzelem után várható volt, ne feledje senki, hogy csak hónapok választanak el a háború befejezésétől, hogy az orosz hódítás mélyebb következményeinek elején sem vagyunk még, és hogy a nemzetiségi eszme hatásai mint egy szellemibb erőnek kifolyásai, huzamosabb időt vesz-

nek igénybe, míg a népek millióit átjárják; de e hatások azután annál mélyebbek, tartósabbak, annál rombolóbb természetűek is lesznek.

Az eszmei solidaritás azonban, mely az európai nemzetekre terjed, meg nem állapodott e két eszme idegzsá-lainak Európaszerte való megrezdítésében. A keleti válság, oly államokban is, melyek a háborúban részt nem vettek, mozgásba hozott, kérdés tárgyává tőn eszméket s elveket, melyekről sem Törökországban, sem Oroszországban, sem a két állam között egymás közt, szó nem volt, vagy legalább komolyan nem volt.

Felvetette Osztrák-Magyarhonban épúgy mint Angliában az alkotmányi kérdést. Hogy felvetette abban semmi kétség; hogy azonban e tényt a maga elvi valóságában még előbb constatálni kellett, hogy arról üres szófecsérlés veszedelme nélkül ilyen általánosságban szólni lehet - némi magyarázatra szorul. Ugyanis Angliában azon események folyamán, melyek lord Beaconsfield erélyes keleti politikáját kísérték, nem történt semmi, legalább látszólag és formázerint nem történt semmi, mi akár az alkotmány betűjének legapróbb pontocskájának megváltoztatását vonná maga után, akár az angol alkotmány szellemét, az angol nemzet (képviseleti) souverainitását érintené. Minthogy pedig a világ elhinni sehogy sem akarja, hogy akár a jelenben, akár a közeli jövőben bármi nevezetesebb változás állhatna be az angol nemzet politikai fejlődésében, azért nem is igen vesz tudomást ezen szellemi mozgalomról, a törekvésekről s aggályokról, melyek az angol nemzeti tudalomban, az angol közvéleményben a nemzeti politika irányának, fejlődésének legújabb fordulata miatt támadtak. Az angol speculativ nép, a speculáció pedig a népeket az anyagi forgalom esélyei ép úgy, mint a szel-

lemi érdekek fejlődése méregetésében egyaránt előrelátókká, izgékonyakká teszi. Alkotmányi kérdésekben, ez a nép, mely a világ legtökéletesebb alkotmányát teremtette, felette érzékeny, kényes és gyanakvó. És el lévén telve bölcselkedéssel – és nagy hajlandósággal viseltetvén a generálisálás iránt, (melynek különbözősét az abstractiótól Herbert Spencer oly világosan megmagyarázta): politikai dolgokban, különösen a saját maga dolgában, a fű növést is meghallja, mely német kitételért kegyelmezzon meg nekem a «Nyelvőr».

Angliában tehát a kabinet keleti politikája nagy mozgalmat idézett elő a szellemekben, a köztudatban. Felmerült a kérdés, vajjon a kormány önhatalmú, önálló eljárása megfelel-e az alkotmány szellemének, az utolsó két század tényleges alkotmányi fejlődésének. Bírálat alá vétetett a nemzeti politika iránya, az imperialismus, mialatt az angol liberálisok nem épen caesarismust értenek, hanem általában nagybirodalmi, hatalmi politikát és különösen beható vizsgálat tárgyává tétetett a korona viszonya az alkotmányhoz, főleg pedig praerogatívája, kezdeményező és határozó joga a külügyi politika terén a népfelség s a képviseleti hatalmak korlátlan szabad elhatározásával szemben.

Ausztriában és hazánkban megfordítva áll a dolog. Vajjon Ausztriában a nép, a lakosság szélesebb rétegei – *nemzetről* Ausztriában szó nem lehetvén – a politikai dolgokról egyáltalán gondolkozik-e, vagy csak a felsőbb Diätenklasse-k tanácsosai, doktorai és professoral – az még idáig eldöntetlen dolog. Magyarországon kétségtelenül gondolkozik. De a magyar ember gondolkodása nem szereti az általánosítást, bennünk nincsen metaphysika, mi gyakorlati nemzet vagyunk s az abstractiótól ép

úgy fázunk mint a generalisatiótól. A nemzet éber politikai érzéke mindenkor közvetlen célokra irányult; történeti jogok visszaidézésére, létező bajok lehető orvoslására es pillanatnyi előnyök élvezetére. De a politikai bölcselkedésnek sohasem volt nagy barátja s az események elvi kihatásaival nem szeretett vesződni. S azért, az alkotmányi formák érintetlenül fennállván, a politikai mozgalom, mely Magyarországon két esztendő óta széles népi alapon indult, külügyi actió tekintetében csak a hatalmi kérdés, s a nemzetiségi eszme evolutióival foglalkozott. Az alkotmányi kérdés, a korona, kormányzat és nép jogainak viszonya, a külügyi actió visszahatása az alkotmány belső fejlődésére, sőt netalán a fennálló intézmények gyökeres módosítása irányában, mindez még a hivatásszerű politikai publicista köröket is kevésbé látszott foglalkoztatni - legalább nyilvános szereplésükben látszott kevésbé. Pedig hát a tényleges politikai viszonyok is az angoloknak megfordított képét mutatják. Míg ott az alkotmányi, politikai válság egész létalapja egyrészt a győzelmes tory-párt bizonyos fenyegető allurejeiben, másrészt - az ideiglenesen - tönkre vert liberálisok oktalan doctrinarismusában, felkeltett gyanújában rejlik, melyben kétségtelenül nagy része van a tettetésnek és párttaktikának - addig nálunk tényleg meg van minden elem, mely legközelebb nagy alkotmányi kérdések támasztására fog vezetni, mert mi már is nagymérvű reális nehézségek leküzdésének kényszerúsége előtt állunk. Midőn e sorokat írom a monarchia mind két felében kormányválság van függőben, mely midőn e sorok napvilágot látnak, talán még nem lesz megoldva. Az összeülő törvényhozások s a delegatiók előtt a pénzügyi követelményekkel, az újonnan szerzett tartományok szervezése kérdéseivel, a közös kormány eddigi actiója bír-

latánál, fel fognak merülni az alkotmányi jog elsőrangú kérdései. Azután van valami a levegőben, a mi a crisisek kellemetlen érzetét költi.

E sorok célja az angol politikai mozgalommal, az angol közszellem küzködéseivel megismertetni a magyar olvasót. A hazai közügyek megvitatását, a függő és még csak ezentúl felmerülendő alkotmányi kérdések megvilágítását a legilletékesebb oldalról, az országgyűlés tanácskozásaiiban s a hazai publicistikának bizonyára mind alaposabbá váló nyilatkozataiban veendi a közönség.

Az eszmék tisztázására azonban ezen angol véleményharcz megértése talán nem lesz egészen meddő; természetesen csak azokra nézve, kik tudnak distinguálni, s a viszonyok s arányok lényeges, gyökeres különbségeit a két ország és nemzet között soha szem előtt nem tévesztik.

Mielőtt azonban reá térnék e sorok sajátlagos tárgyára, még két megjegyzést kell előre bocsátanom.

Reá kell ugyanis utalnom a tényre, hogy azon hatás, melyről e sorok szóltak, t. i. az alkotmányi kérdés felmerülte monarchiánkban s Angliában, a hatalmi kérdésnek Orosz- és Törökország közötti vívása folytán – nem véletlen, hanem szoros törvényszerűség kifolyása. A hatalmi kérdés, a hódítás, a fegyveres erő a legbensőbb összefüggésben áll az alkotmányi jogokkal, a polgári szabadság, a népfelség mértékével. Nem akarok állam- és történetphilosophiai okoskodásokba bocsátkozni, ez összefüggés mutogatásában: nem kísérlem e sarki ellentéteségnek matematikai formuláját találni. Megsűgja azt minden gondolkodó embernek ép érzéke, hogy kölcsön viszonyuk lényegében olyan, mint az éj és nappal közötti; egyik kizárja, üldözi a másikat. Némi kiengesztelésük, egyeztetésök békés időkben, rendkívüli kedvező kö-

rülmények között kiváló politikai és művelődési tulajdonok mellett néhány ritka esetben sikerűit; és minden egyes eset nagyszerű diadala a civilizációnak, mely a mesterségesnek diadala az elementáris és természetes felett. A világ mióta emlékezetét bírja, még igen kevés példáját látta e harmonikus engesztelésnek. Róma és Hellasban egy-két századig, hogy ott a szabadság, utóbbiból a hatalom kiveszszén. Az angol-szász faj nagy államalkotásai az egyedüliek, melyek az újabb korban megoldották a problémát; kívülök csak néhány apró, kivételes helyzetű germán és latin államszervezet. De hogy az angol-szászok megtudták óvni e harmóniát, az egyéb nagyfontosságú tényezőkön kívül, többek között onnan is ered, hogy ők folyton e két elem antagonismusának éber tudatában élnek és cselekesznek.

De a mint a háború, a conflictusok korszaka beáll, e mesterséges harmónia rögtön megzavartatik és felbomlással fenyeget. S a *dynamicai törvényszerűség*, mely e két elemnek, az alkotmány-szabadsági s az erőhatalminak apály- és dagályszerű kölcsönviszonyát határozza, annyira hajthatatlan, hogy a hatalomnak Európa bármely pontján történő növekedése, az alkotmányosság, szabadság sülyedését, veszélyeztetését vonja maga után, vagy ugyanazon vagy más ponton. Minthogy pedig Oroszországban sem az alkotmányosság, sem a szabadság már alább nem sülyedhet, Európa valamely más pontján vagy pontjain érvényesül ezen elkerülhetetlen dinamikai törvény, még pedig azon reactió folytán, melyet az orosz hatalmi növekvésnek más birodalmak fokozottabb erőconcentrációja, erő kifejtése tekintetében múlhatatlanul ébreszteni kellett.

A mi most Európában történik, az nem egyéb mint

a «mozgás»-nak (motion) törvényszerű processusa, dinamikai hatása.¹

A másik megjegyzés, melyre indítatva érzem magamat, merőben formai. Szükségesnek tartom ugyanis hangsúlyozni, hogy én igyekszem tárgyilagosan constataálni a tényeket, s eszméket jelezni. Ítélettől tartózkodom. Midőn tehát hódítást s alkotmány válságot, concentralt hatalmat és népszabadságot szembesítek, nem Ariman és Ormuzd, nem a jó s a rossz, fény és setétség áll egymással szemben. A hódítás talán a dolgok rendjében fekszik, az alkotmányválság talán egészségesebb viszonyokra vezet, a hatalmi concentratio talán az egész nemzettestben minden erőt hatványozand, míg a népszabadság korlátlansága decompositióra vezethet. S adott esetben mindegyiknek épen ellenkező hatása lehet. Az exigentiáktól, a mérvek bölcs alkalmazásától, de főleg az öntudatos végzőlok természetétől függ minden. Mert egyik sem absolut ideál.

II.

Mi tűrés-tagadás: a politika, melyet lord Beaconsfield és kabinetje a keleti kérdésben űzött, az angol nép érzülete ellenére indult és a parlament tudta s előzetes hozzájárulása nélkül lőn végrehajtva. A tory-párt tényleg a

¹ Azon időszakban, melyre e sorok írása esik, szerző sokat foglalkozott a *Herbert Spencer* evolutionista bölcséletével, és legfőbb tanelvének, a fejlődés törvényképletének alaki princípiumait a társadalmi tudományok több mezején alkalmazni, érvényesíteni kísérle. Ilyen a «Faluközösség eredete; Ősi család és tulajdon» című munkája. A fentebbiekben az alkalmazás történet-politikai téren kíséreltetett.

kormány-rudat tartotta, de hatalma és gyökere a nép érületében Disraeli 1874-diki kabinetalakítása első éveiben nem vala egyéb, mint a Gladstone-nal lejárt whigek népszerűtlensége, az apathia, mely az angol nemzetet elfogta. Gladstone «harassing legislation»-je, szakadatlan reformhajszája után jól esett az angoloknak megpihenni és Mr. Disraeli bizonyára az utolsó premier, a ki rendszeres, belügyi reformtevékenységgel megzavarta volna e békevágyó hangulatot. Mert a gyakorlati beligazgatás túlságos szenvedélye sohasem zavarta az utolsó toryvezér álmait.

Ezen passivitásban rejlett egész ereje. A torypárt és politikája maga nem volt semmivel sem népszerűbb mint Disraeli korábbi sikertelen, rövidéletű kabinetalakításai idején; csak a whigek voltak népszerűtlenebbek.

Ugyan ez az apathicus, tétlen, tartózkodó szellem az angol nép zömét a külügyekre nézve is áthatotta. Gladstone vér- és velőtelen külügyi politikája, a legtunyább manchesterismus opiátumával altatta az angol nemzetet. A *laissez faire, laissez aller* egész az angol nagyhatalmi állás érdekeinek feladásáig vezetett, az 1871. évi londoni szerződés tengerjogi engedményében. Cobden már rég a sírban porladott és James Bright csak ritkán prédikált – mégis a békedüh, a minden áron való béke szenvedélye soha oly általánosan s oly mélyen nem volt meg-rögözve az angol népben mint a boszniai lázadás s a szerb háború kitörése táján.

A keleti válság ezen első fellobbanásakor az angol közhangulat hideg, érdekeletlen maradt; s arról, hogy Anglia nagyhatalmi állása, érdekei is érintve volnának, tudomást venni nem akart. Tárgyilagos szempontból mérlegelte a kifejlő küzdelmet; alkalmazta a humanitás, a művelődés és haladás mértékeit és hajlandónak mutat-

kozott azon félnek pártjára kelni, ki mellett ezen szempontok meggyőzőbben szóznak. S ez a fél nem lehetett a török kormányzat. Ellenben gondoskodtak róla az oroszok, hogy saját tevékenységük, valódi reformjaik és papíron ragadt terveik minél kedvezőbb, rózsásabb színben tüntettessenek fel az angol nép előtt. Nem akarom a «rubelt» emlegetni, minthogy az ilyen vádat még pedzeni is csak ott, csak akkor szabad, a hol annak alapossága tények, concret esetek ismeretén sarkall. Az angol szabadelvű párt államférfiai és vezériróihoz hasonló gyanúnak árnya sem férhet. De a befolyásnak vannak más tiszteséges megengedeti eszközei, s ezekkel az oroszok kitűnő ügyességgel és buzgalommal tudnak élni, különösen az európai cultura két emporiumán, Parisban s újabban Londonban.

Az angol liberálisok ösztönei különben is a Törökország iránti ellenszenvre, a függetlenségükért küzdő népek támogatására hajolnak, mely irány a görög szabadságharcz kitörésével vette kezdetét, s a krími háború által csak rövid időre lőn megszakasztva. Ekkor is a radikálisok, Sheffield követje, Mr. Roebuck kivételével, nyíltan elleneztek a porta érdekében folyó háborút; a whig kabinet főnökének, earl of Aberdeennek pedig orosz sympathiái miatt kelle buknia. A krími háború eredménytelensége a török bel Y iszonyok javítása, a birodalom consolidációja tekintetében, növelte az ellenszenvet vagy legalább is a közönyt Törökország sorsa iránt, s a tömegek és pártpolitikusok indulatában a török antipathiától az orosz sympathiákig – il n'y a qu'un pas. Felesleges az olvasó emlékezetébe idézni a jeleneteket, a szenvedélyek lángoló fanatismusát, melyet a «Bulgarian atrocities» s az «outrages in Bosnia» lelketlen, bár kétségtelenül ügyesen szőtt

fondorlatai az angol népben felidéztek. E mesterséges mozgalom sikerét nem szabad pusztán annak közvetlen hatása szerint mérlegelni. Közvetett benyomása a tömeg indulatain keresztül felhatott a torypárt s az uralkodó kabinet coripheusaiig. A gyöngébbeket intimidálta, habozóvá tette saját irányuk igazolhatósága, gyanakodóvá a miniszterelnök politikájának helyessége iránt. A határozottabb egyéniségeket nyílt ellenszegülésre, elégedetlenségük hangos bevallására bírta. Csak azon tüntetőleg oroszpartí és törökellenes magatartásra emlékeztetek, melyet a kabinetpolitika egyik kései megtértje, lord Salisbury, a kabinetfőnök iránya ellen, a kulisszák mögött, a kabinetben és nyíltan a peerek házában s a konstantinápolyi congressuson tanúsított; azon nőietlen, tapintatlan gyűlöletre, melyet neje, a gouvernanteból lett marquise, ugyancsak Konstantinápolyban elárult. Salisburyról az angol radikálisok és whigek ma nem ok nélkül szólnak úgy mint apostataról; (a külpolitika tekintetében) még nem rég joggal az övéknek tekintették őt.

A kormány hivatalos politikája azonban, mely a Downing-street kabinetüléseinek határozata gyanánt került ki, s a két ház hivatalos leader-jei által exponáltatott, nem hordta magán a habozás, a meghasonlás bélyegét. Egyeséges és nagyobb időközöket véve következetes politika volt az, a kabinetfőnök Disraeli Benjamin, earl of Beaconsfieldnek akarata és gondolkozása szerinti politika, mely nem volt se nem érzelmesen békés és közömbösen neutrális, se nem orosz baráti; hanem igen is fenyegető, mérész, mindenbe avatkozó és csökönyösen törökpárti. Tehát ellenkezett a népi áramlattal, a közép osztályok uralkodó rétegei érzületével és ezzel szemben nem utalhatott más egyenrangú nemzeti tényezőknek szilárd támaszára. Tény-

leg alsóházi hívei igen langyosan védelmezték a vezért és merőben a defensívára szorítottak; míg hatalmas miniszter társai a felsőházban, Salisbury, Carnarvon és későbbben Derby lordok kevéssé fátyolozták az ellenszegülést, a neheztelést és gyűlöletet Beaconsfield vezérére és politikája ellen. A miniszterelnök a berlini congressusig folyton a bukás szélén állni látszott,

Ily körülmények között angol alkotmányi és parlamenti fogalmak szerint kormányfőnek nem volna maradása, ha csak politikai irányának érvényesülésétől el nem áll s a közvélemény akaratahoz nem simul.

Lord Beaconsfield ezt nem tévé. Szembe szállott az árral, daczolt a közvéleménnyel; a támadásokra, az üres, de nagyhangú phrasisokra a hallgatás megvetésével válaszolt és minden egyes nyilatkozata – számuk öt ujjon megolvasható – az ellenséges közvéleménynek újabb, merészebb kihívása volt. Az események igazolták előrelátását, az orosz békebiztatásoknak nyílt meghazudtolását és szünettelen törekvését némi féket, akadályt vetni az orosz hódítás áradata elé; melyet Európa fatalistikus tétlenséggel, sőt conniventiával szemlélt. Continentális fogalmak szerint a miniszter magaviseletéhez alkotmányi szempontból szó sem férhet. Mert a continentális képviseleti tényezők s a közvélemény csak egy mértéket ismernek a kormány külügyi actiójának megítélésében: s ez a siker. A mi nem úgy értendő, hogy egy nagy siker, egy fényes győzelem elbódítja és annak dicsőítésére ragadja, kit tegnap még megfeszíteni akartak – mert ez Angliában sincs különben. Hanem olyképen értendő, hogy a continentális népek a külügyi politika terén belenyugosznak egy szűk, kiváltságos körnek korlátlan intézkedési szabadságában és békeséggel túrnek mindent egész azon pontig, míg nem sike-

rül a külügyi vezetésnek egy nagy veszedelmet zúdítani nemzete, hazája fejére. A miniszterfelelősség a continensen csak ezen a ponton érvényesül: Angliában már a kiindulásnál. S ebben rejlik a különbség az angol nép s a continentalis közvéleménynek a külügyi politikára való befolyása között. Az egyik csak a kész kudarcot, a tényleg bekövetkezett balsorsot bünteti, a másik az eszmei irányt is számon tartja és eltíporja azt, a ki a népi érzülettel, a köz vélemény nyel szembe szállani merészel.

Lord Beaconsfield pedig szembe szállott, sőt még ennél is tovább ment. Nemcsak az irány, a concret esetekre föl nem bontható diplomatai magatartás tekintetében küzködött a közvéleménnyel és csak lassanként hódította meg a saját pártját, hanem a cselekvés terére lépett, s a parlament megkérdezése nélkül, sőt merő sejtelmén kívül egy végzetes egyezményre lépett Törökországgal, s új foglalást tön: a parlamenttől nyert hitelt pedig felhasználta oly intézkedésre, az indiai csapatok Máltába szállítására, mely példátlan újdonságában és mérészségében az angol világbirodalmi politika legfontosabb érdekeit érinti s az anyaországi tartaléknak előre jelzett behívásával egy rovat alá subsumálható nem volt.

Az angol parlament tehát, mely az úgynevezett local acts alkotásával oly mélyen belenyúl a legapróbb községi és magán érdekek szövetébe, melyet mindenhatósága a hagyomány szerint mindenre képesít, csak arra nem, «hogy leányból fiút csináljon», (a mire, melleleg, minden szabad székely végrendeletében, a «fiúleány rendelésével» képes volt s e szerint az angol parlamentnél hatalmasabbnak bizonyult volna), az a parlament, melynek legfőbb büszkesége a függetlenség és hatalom, melyet mint igazi európai areopag a külügyi politika bíralatában a

az angol alkotmányi scholastica aggályai, a népfelségi iránynak rideg fürkészete.

Három főtétel válik ki a gáncsok, vádak és vitás kérdések tömkelegéből, melynek két elseje benső válrokonságban áll. Fölvettetett ugyanis a kérdés, hogy a külügyi politika vezetése s inspiratiója, valamint a béke és háború joga mennyiben illeti még ma a koronát, s egyáltalában mekkora az angol koronának iniciatívája törvényhozási, még inkább kormányzati, de főleg külügyi téren.

Ezzel szoros kapcsolatban áll a másik kérdés, mely Disraeli eljárása folytán gyakorlati közvetlenséggel fölmerült: vajjon angol miniszter a parlament előleges jóváhagyása nélkül vállalhat-e nemzetközi kötelezettségeket, köthet-e jogérvényesen terhelő szerződéseket és micsoda a parlamentnek helyzete az ilyen nemzetközi fait accompli-val szemben.

Végre ott lebeg az angol közvélemény háborgó vizei fölött az «Imperialismus» túlságosan elvont eszméje. Egy légi szellem, melyről sok szó esik, de a melyet a maga lényegében megfogni nehéz. Különben arra is reá térek.

A legnevezetesebb e gyanú és kétely háromegységében, az első tétel, mely a korona jogait, «praerogatíváit», a fejedelem beavatkozási jogát a béke és háború kérdéseiben feszegeti és lényegében fölveti a monarchia vagy a képviseleti respublica kérdését; mert a minden jelző nélküli köztársaság nem fejezi ki híven azt az államformát, melyet a végkép marionette-té törpített király, s a cziczomává alacsonyított korona főnöksége alatt, a whig elméletek szerint kormányzott angol királyság felmutatna. Az amerikai Egyesült-Államok elnöke a maga tényleges, reális functióival ennél különb, hatályosabb monarchiái elemet képviselne az államszerkezetben. Itt voltaképen az angol

alkotmány alapjai, s az állami fejlődés leggyökeresebb módosulása, jövő irányja vettetett föl.

Hogy a korona belevonatott a vitába, az szintén lord Beaconsfield politikájának és saját szerű személyes helyzetének kifolyása. A nemes lord, a mióta a keleti kérdésben állást foglalt, soká meglehetősen elszigetelten állott, a mire fentebb is utaltam. De elszigeteltsége daczára elejétől fogva valami nyugodt, csaknem egykedvű biztonszággal szemlélte a vesztére torlódó hullámokat, mely nyugalmat egyéni tulajdonságain, kipróbált szívósságán, erős öntudatán és a határtalan megvetésen kívül, melyet ellenei iránt táplál, még egyéb okokra is véltek visszavezethetni. Annyi tény, hogy a királynő s az udvar helyesli a miniszterelnök keleti politikáját és nézeteiben még a kivitel részleteire nézve is föltétlenül osztozni látszik. A közhiedelem ennél tovább ment és úgy tekintette a kormányvezért, mint a ki a fejedelem s az udvar szándékainak csak végrehajtója, a ki föltétlenül rendelkezik a királynő politikai elhatározásai fölött, másrészt maga is kész föltétlenül végrehajtani mindent, a mit a királynő akar és következetesen a korona erősítésére, nemcsak tekintélyének, de befolyásának is öregbítésére törekszik. A korona és kabinet ezen benső ölekezése, a fejedelem iniciatívája és politikai önállósága, a miniszterelnök elszánt, erélyes, imperatív akarat: mindez állítólag oly erős autokrata, gouvernementalis kormányzatra s állapotokra látszik vezetni, melyek ellenkeznek az angol alkotmány újabb fejlődésével, a Parlamentarismus, azaz a parlamenti mindenhatóság eszméjével.

Ezen eszmemenetben mennyi való igaz és micsoda túlzás, milyen viszonyban állanak egymáshoz azon ellentmondó föltevések, melyek itt összezavartatnak, a távolból

megítélni bajos és közelben is bizonyára csak kevés avatottaknak adatott. De annyi áll, hogy ezen okoskodásban némi találó, igazolt is lehet, hogy azon politikában és formális eljárásban, melyet Beaconsfield követ, van valami új, olyan, a mi gondolkodóba ejtheti az angol constitutionalistákat – sa nemzet túlnyomó száma ilyenekből áll.

A korona praerogatíváinak kérdése irodalmi, publicistái úton lön fölvetve. De a mi ezen nyilatkozatokat oly nevezetessé tette, ez azon körülmény, hogy e fölvetés nem a királyi hatalom ellenesei, e hatalom megszorításának híveitől eredt, hanem oly oldalról, mely a korona helyzetének kérdésében a conservatív és monarchiái álláspontot foglalja el, fennálló jogainak védője és részben a korona hivatalos publicistái szószólójának tekintetik. Ez a conservatív, tartózkodó és inkább védekező fél most támadólag, követelőleg lépett föl s újítási terveket ajánlott, természetesen a korona befolyásának kiterjesztése irányában, s e szerint voltaképen a korona ügyvédjei indították a pert.

Mielőtt e controversia jellemzésére néhány szempontot felhoznék, szabadjon még egy általános észrevételt előrebocsátanom.

A föntebbieken s a következőken túlnyomólag nézetekről, nyilatkozatokról, elmefuttatásokról van szó, holott már régen megszoktuk a politikában csak tényekkel, positiv adatokkal számolni, De Angliában a közvélemény, public opinion, valóban uralkodik, és tényleg a legfelsőbb hatalom. Ilyen uralkodás alatt nézetek, érzelmek, eszmék mint elemei, alkatrészei a fennálló hatalomnak, positiv, reális tényezőkké válnak, melyek beható figyelmet kivannak. S ez az angol történetnek nem valami új vív-

mánya, hanem állítólag negyedfél századja, a reformatio óta uralkodó vonása, sőt merészebb historikusok a XIII-ik századtól kelteznek, míg Edward A. Freeman s iskolája már az angol-szász faj kezdőkori, ősgermán tűzhelyeinek hamvai között keresi e hatalmas lángoszlopnak első üszkeit.

De mi legyünk óvatosak a történelmi generalisatiók, főleg az alkotmánytörténeti datálások elnagyolása iránt és mondjuk, hogy másfél század óta mindinkább növekvő hatálylyal számolni kellett vele.

Annyi áll, hogy az ilyen akadémikus controversiák az angol történeten végig gyakrabban ismétlődnek, mint a gyakorlati népről általán fölteszik. De ezen elméleti feszegetéseknek mindig meg volt az a tulajdonsága, hogy talán öntudatlanul nagyon is reális aspiratióknak és majdani valóságuknak hírnökei voltak, melyek az elvi vitatás idején még a nemzeti szellem mélységeiben lappangtak; nemes és bőszen szenvedélyek vegyest, melyek ekkor még az örvényben rejlettek, míg végre az ige tetté vált, és a népi érzet mélységeiből elő nem tört elementáris erővel.

Midőn az anglican episcopalis papság a Stuartok hatalma és uralkodói biztonsága delelő pontján a non-resistance, az ellent nem állás, a fejedelem akarata, önkénye, szeszélye, sőt örülete iránti föltétlen alávetés, a coeca obedientia tanait dogmatizálta, s ezen új dogmákért minden látszó szükség nélkül vallási rajongással töltötte el nyája lelkét, s a kor szellemi mozgalmainak központjává tévé azt: ekkor kiütött az utolsó angol forradalom, mely a jus divinum, az isteni jog eszméjének végleges kiirtására vezetett, melyben a non resistance hívei maguk is feltámadtak az Úr fölkentje (the Lord's Anointed) ellen, s a resistance, a jus resistendi, melynek kimondásától az

angolok mindig bölcsen irtóztak, míg a magyar alkotmányból alig két százada hogy kitöröltetett, az ellentállás doctrinája csak azért nem lön kimondva, mert a király a gyakorlatban meg lön fosztva a képességtől, hogy ilyen ellentállásra okot szolgáltatson. A formális törvény betűje szerint persze a király hatalma még mindig végtelen maradt.

Midőn az ötvenes évek elején megindult az angol békeapostolok mozgalma, nem sokára reá kiütött a krimi háború.

S azért amaz újdonszerű lándzsatorés a korona jogai védelmére, a királyi praerogativa kiterjesztése mellett igen nevezetes dolog, mely nem ok nélkül bizonyos aggodalmakkal töltendi el a monarchiái állam-alkat minden őszinte, elvi meggyőződésű hívének keblét.

III.

Egy könyvnek megjelenése volt az az esemény, melyből a korona jogkörének vitatása kiindult.

«The Life of the Prince Consort* (by Theodore Martin) az elhunyt királyi férj életírásának és részben emlékiratainak 3-ik kötete (1877), mely mű a királynő megbízásából lön kiadva, volt a botránykő, melyen a szabadelvű ellenzék megakadt. A pártközlönyök a korona aggressiv magatartásáról suttogtak. A radikálisok egy meetingjén Willis's Roomsban az egyik szónok nyíltan panaszkodott azon tilalmas befolyásról, melyet az udvar gyakorol. Martin 3-ik kötete ugyanis a királynő uralkodásának azon szakát tárgyalja, melybe a krimi háború esik, s így Anglia,

Törökország és Oroszország kölcsönös viszonya, az angol udvar magatartása a keleti kérdésben alaposan földerítetnek. Kitűnik e kötetből, hogy a királynő erősen a török pártra hajolt, hogy a krími háborúban a torykkal s a köznéppel egyetézve, határozottan a török ügyért lelkesedett, mely rokonszenveinek nyílt kifejezést is adott az akkor kormányon levő whig cabinettel szemben, s ennek bukásához a cabinetfőnök, Earl of Aberdeenhez intézett levelével kiválólag közrehatott. Tehát a királynő a krími háború alatt törökbaráti irányban tényleg beavatkozott a kormány alakításába s a külügyi politika vezetésébe.

«The Crown and the Cabinet» «Verax»-tól, czíme ama pamphletnek, mely az ellenzék hangulatát és felfogását e könyvvel szemben legjellemzőbben tolmácsolja. A névtelen szerző, kinek pseudonymja alatt Lowe volt pénzügyminisztert vélték, bár tévesen, lappangani, (legújban ugyanis kitűnt, hogy Verax igazi neve: Henry Dunckley, előkelő publicista), a királynő és herceg-férfjérei mint «egy követelő úrról és úrasszonyról» emlékezik meg, kiknek intézvényei a miniszterekhez «zsémbesek és szemtelenek (pettish and insolent)». Maga a «Prince Consort's Life» kiadása Verax szerint «egy izenet a koronától mely a miniszterek feje fölött egyenest a nemzethez van intézve». Az Aberdeenhez intézett levélről «nem akar véleményt mondani; loyaltása tiltja azt». Azon esetről azonban, hogy a királynő közvetlen és személyes befolyást gyakorolhatna a kabinet elhatározásaira, iszonyattal emlékezik meg; mert hasonló elvek terjedése esetén «jöhet idő, melyen a nemzet becsületét és sorsát érintő legfontosabb kérdések egy reggeli kihallgatáson fognának eldöntetni valamely jövendő császár és nagyvezére között.» Az uralkodónak igazi alkotmányos állása «Verax»

szerint merőben passiv. A parlamenti többségből választott vezérférfiak kormányoznak a király nevében; s e parlamenti kormányférfiak szabad elhatározását semmi külső befolyás, a király semmi javallata nem zavarja, nem korlátozza. «Ilyen berendezés a népi uralomnak leg-tökéletesebb megtestesülése .... a koronát pedig magasán a küzködő pártok fölé emeli, a bírálathoz kiveszi és lehetővé teszi, hogy irányában zavartalan, ingathatlan loyaltás hódolatával adózzunk. ... A koronát mi csak szertartásos jelvény gyanánt ismerjük a nagy pecséten, melylyel a nemzet határozatai megbizonyíttatnak, s azon perczen, melyben más minőségben kell azt megismernünk, veszély kezdi fenyegetni az egyik felet, aligha mind a kettőt.»

Az a második fél, melynek veszélyeztetése a radikális phamphletista szerint ki van zárva: a nemzet. Minden kísérlettel tehát, melyet az uralkodó a korona befolyásának érvényesítéséért kockáztat, a korona veszélyeztetve van.

A radikális gondolkodás ezen doctrinair túlzása, mely az angol koronában csak pecsétnyomó ábrát lát, s az uralkodót tökéletesen nullificálja, legcsekélyebb önálló életjelét oly alkotmányelleni bűnnek nyilvánítja, mely a korona vesztét vonja maga után – ezen határozottan köz-társasági proclamatió s a közvéleménynek némely rokon felszólalása a korona jogainak védőit, az uralkodó tory pártot egy ellenmanifestumra bírta. A tory párt évtizedes vezérközlönye, melyben mozgó eszméi, jövő célzatai és történeti visszapillantásai, tehát a pártnak legnagyobb publicistikai nyilatkozatai látnak napvilágot, a «Quarterly Review» (1878. évi április-június negyedik füzetében) *The Crown and the Constitution* cím alatt egy

politikai tanulmányt tett közzé, mely kétségtelenül a legkiválóbb publicistái termék, melyet Mr. Disraelinak negyvenes évi essayjei óta a tory párt specialis politikai eszmemenete érlelt. Sőt Disraelinek dolgozatai mindig bizonyos különálló egyéni bélyeget hordván magukon, a hagyományos tory programmba új ideákat akarván beoltani, s a toryk történeti irányával jórészt szakítván, voltaképen nem is tekinthetők a párt orthodox hitvallásai gyanánt. A Quarterly n egyed félvnyi cikkében van valami amaz ősi tory szellemből, mely a Stuartok párhíveit lelkesíté; egy parányi halvány reflexusa amaz érzületnek, mely dr. Filmer patriarchális és Hobbes rationalista absolutismusát sugallta; habár ez az érzület, ez a szellem a mai Angliából ki is veszett gyökeresen, ki a nemzet tory osztályából is. A whig párt vezérközlönye, a Quartelynek régi ellenlábasa, az Edinburgh Review (The Constitution and the Crown: a július-szeptemberi számban) nem ok nélkül jegyzi meg, hogy a Stuartok ideje óta az angol alkotmányi elméleteknek hasonló gyökeres félreértése és ferdítése, még nem jelent meg nyomtatásban. És ha a szabadelvűek szemléje talán túl is lő a célon, annyi tagadhatlan, hogy az uralkodó praerogatívája, a parlamentnek a korona alá rendelése ilyen feltétlen, leplezetlen hévvel, a tory politika legilletékesebb, mintegy hivatalos tolmácsa részéről 1830 óta és talán még régibb időtől fogva nem proclamáltatott. «Az összeköttetés – írja az edinburghi szemle – mely a Quarterly Review s az uralkodó párt között fennáll, e cikknek különös jelentőséget kölcsönöz. Egy nevezetes államténynyel coïncidai az. Valójában oly nyilatkozat, melyet nyílt tett követett. A miniszterek állításai mindkét házban, hogy a korona parlamenti szentesítés nélkül mozgósíthat hadcsapatokat és fedezheti zsoldjukat az egye-

sült királyság jövedelmeiből; az alsóháznak szándékos megvetése, melylyel ezen eljárás bejelentését azon napig halasztották, melyen a ház magát elnapolta; a menthetlen túlság, melylyel a miniszterek a parlamentnek elnézésével, a magyarázatok elhalasztása tekintetében, visszaéltek, mindez megegyez a fejedelmi jus eminens¹ tanával, melyre az új nemzedéket oktatni akarják. Sőt most hirtelen arról értesülünk, hogy a korona miniszterei a parlament tudta nélkül, oly kötelezettségeket vállaltak, melyek az ország összes külügyi politikáját a leglényegesebben érintik, és segédforrásaink terhére, nagymérvű költsézésre kényszerítenek jelenben és jövőben. Lehetetlen ezégrebb példáját idézni ama titkos, önkényes s imparlamentaris hatalomnak, melyre a mai napi toryk törekesznek.» És nem lehet élesebben formulázni a fennálló kormánypolitika sérelmeit, az aggályokat, melyek a szabadsága féltő angol polgár kebelében támadnak, mint a hogy a mérsékelt whig közlöny e nyilatkozata teszi.

És hogy szólanak voltaképen a «high prerogative» ezen toristikus, hyperroyalistikus tanelvei?

Az angol nép. a tory nyilatkozat szerint, mindenkor ösztönszerűleg érezte, hogy belső szabadságának megőrzése, honának függetlenségétől van feltételezve, s e függetlenség megőrzését mindig fejedelmétől várta, mint a ki a nemzet egyesült erejének bizományosa, a béke és háború kérdésének eldöntője, az angol szabadságnak a külfölddel szemben természetes képviselője, s azért az angol nemzet nagyságának minden gyarapodása a király s a nép együttes cselekvésének köszöni létét. Ezt szem

¹ A magyar közjog nyelvén, ez talán a «high prerogative» legtalálhatóbb fordítása.

előtt tartva, a képviseleti pártkormánynak soha sem szabad ez érdekközösség valósulását megghiúsítani. A parlament hatáskörének, Bürke szerint, helyesen az ellenőrzésre kellene szorítkoznia. De midőn a parlament bitorolni kezdte a végrehajtó hatalom jogait, midőn «connexióit» (mint Walpole nevezte a párttömböket) a végre használta, hogy a királyt mandarin bábuvá törpítse, kinek a fejével igent vagy nemet kell bólintania miniszterei tetszése szerint» ekkor a pártnak factióvá kelle fajulnia, s az aristokratia rohamosan sülyedt oligarchiává. S a whig pártnak ez irányra meg van minden hajlama. Nem lehet elvitatni a tétel igazságát, midőn a tory közlöny állítja, hogy a whigek daczára annak, hogy a népi jogokat védelmezték, soha népszerű pártot nem képeztek. Az igazi whig született legista és természetesen aristokrata. Rajong az alkotmányi praecedensekért és kész életét és javait feláldozni a polgári és vallási szabadság elveiért, úgy a mint azokat ő maga értelmezi. Hanem, miként Miltonban, úgy a whigban általán, kevés a rokonszenv, de igenis van egy jókora adag megvetés a nép iránt». S ez a whig oligarchia keményen szembeszállott a korona hatalmával és valószínűleg a korlátlanságig fejtette volna ki a «connexió» elvét, ha a népi közvélemény a korona segítségére nem jött volna, s a whigek megbuktatásával – kikre az új dynastiáknak egy évszázadon okvetetlen támaszkodnia kellett – a torykat nem emeli a hatalom polczára. Báró Stockmar, kinek szavait fentebb idéztük, Albert herczeg bizalmas embere, orvosa, tanácsadója és politikai mestere – b. Stockmar e korszakról, tehát a Pitt kormányzása s a reform-bili közötti mintegy félszázadról a következőket írja a Prince-Consornak: «Az angol államgépezetre irányult minden vizsgálódásaimban nem voltam

képes feltalálni az alkotmányi tényezőknek azon egyensúlyát, melylyel az angol ember annyira dicsekszik. A reform-bili előtti korban ez egyensúly elmélete talán még hiányosabb volt mint jelenleg, de a rendszer a gyakorlatban hatékonyabban bevált mint mostanság. Erélyes kormányának helyt engedett.» E korszakban sok rázkódtatás és megingattásnak volt az egyensúly kitéve, de lényegében felforgatható nem volt, mert ha bármelyik hatalom a három között – korona, parlament és nép – közt túltengéssel fenyegetett, a második kettőben elegendő erő volt a túlhatalomnak ellentállni, a nélkül hogy a hatalom maga megsemmisült volna. Tehát a korona egyenrangú tényező volt a törvényhozással s a néppel, ha nem is felettök álló. Ily feltételek között, nyílt is helye az «erélyes kormányzásnak» és volt az angol államban erélyes kormányzat.

A tory phamphlet az erélyes kormányzat kitűnő hatásai bebizonyítására ismét egy németet, Hardenberg herceget idézi, a ki az e korszakbeli angol birodalmi dicsőség tényeit elsorolva, felkiált: « A régi Rómának szilárd-sága volt az! »

Az 1832-diki reform-bili megzavarta, megakasztotta e hatalmas rendszer egyensúlyát, hatályát. És midőn a tory phamphlet azt állítja, hogy «e nagy forradalom első hatása volt a pártkormányzat régi alapját lerontani, hogy a whig párt 1842-ben meghalt és eltemettetett», egy alkotmánytörténeti igazságnak ad kifejezést, melyet a whigek szenvedélyesen megtámadnak, de megczáfolni nem bírnak. Igaz, még most is jelenkezik, a ki nevek és birtokuk örökségére igényt tart, de a kik ismerték a régi birtokost, azok tisztán látják, hogy az új igénylő nem hasonlít jobban reá, mint a portsmouthi szédelgő az igazi Sir Roger

Tichborne-ra. Százötven esztendeig voltak a népjogoknak őrei a korona túlsúlya ellenében, s ezen korszak alatt elveik világosak és szabatosan körülírva valának. Ámde ezen korszak lejártával a nép belátta, hogy kiskorúsága véget ért, hogy maga képes magát kormányozni és midőn e fokot elérte, nem volt többé szükség reá, hogy a whigek a korona és a nép között közvetítők gyanánt álljanak.

A toryknak ezzel szemben még mindig meg volt az a ratio vivendije, hogy bár elvi programjok igen homályos, de tántoríthatlanul küzdenek a nemzeti intézmények fentartása mellett; más szavakkal a torysmus kerüli a formulákat és törvényi abstractiókat, melyekben a whig szellem gyönyörködik és beéri a korona alkotmányos praerogatívájának loyális védelmével a democratia invasiója ellen.

A pártok ezen változott állásával szemben mily irányban fejlődött a korona helyzete? Az az elv, hogy a korona a pártok felett áll, hogy az uralkodó meghajlik a nemzet közvéleménye, elismert önkormányzati képessége előtt és maga semmi pártirányt nem követ – általános érvényre emelkedett. E pártatlanság azonban a Quarterly R. szerint, távolról sem jelenti azt, hogy az uralkodó megszűnt volna valaha az állami ügyek vezetésére véleményével, ösztönzésével befolyjni.

«Ilyetén közömbösség – írja a Prince-Consort egy magán emlékiratban 1852-ben – sehol sem Ítéltetnék el inkább, sehol sem vettetnék meg igazabban mint Agliábam Mért volna egyedül a fejedelmektől megtagadva a bizalom, hogy politikai nézeteik a nemzeti érdekek, hónuk becsülete, az emberiség jóléte gondján alapuljon. Nem sokkal függetlenebb-e helyzetök mint bármely más politikusé az államban? Érdekeik nem-e a legszorosabban összekötvék

országuk érdekeivel? Az uralkodó nem-e természetes öre országa becsületének? Nem szükségképen politikus-e?»

A «Quarterly» azt tartja, hogy «a legtöbb angol szorosán egyetértend a Prince-Consort ezen nézeteivel az angol uralkodó kötelmei felől, s a herczeg kérdéseire válaszulva mondja: «szükségképen az (t. i. politikus); a belügyekben az uralkodó a szó legnemesebb értelmében politikus, mert ő népének atyja.»

Bármint gondolkozzék valaki ezen uralkodói kötelmekről – s én magam, mint egy continentális állam polgára a continensre nézve szívesen hozzájárulok a herezeg nézeteihez, s a tory manifestum helyesléséhez – annyi kétségtelen, hogy az angol felfogással, legalább annak újabb fejlődésével tökéletesen ellenkezik. Csak a hangot, a fejedelmi szózat buzgó, tettrevágyó hangját kell összehasonlítani, ama fentebbi képpel, mely a koronában egyedül a nagy pecsét díszjelvényét látja. Ez utóbbi felfogás bizonyára túlzott és nem adja vissza az angol nép zömének valódi érzületét; ámde a herczeg elméletei sem adják. Utolsó kérdése azonban s a válasz, mely benne adva van, leghathatósabbán jelzi az örvényt, mely a német származású fejedelem nézete s a mai angol nemzet, még a mérsékelt constitutionalisták érzülete között is, tántog. Ez újabb angol felfogás szerint a fejedelem nemcsak, hogy nem politikus, de egyáltalában nem akar a fejedelem «politikus» minőségéről tudni. Talán készebb a gyakorlatban eltűnni a fejedelemnek tényleges politikai befolyását, mint helyt adni az elvnek, az elméletnek. Midőn pedig a «Quarterly» mintegy «matter of course» odaveti, hogy «a fejedelem népének atyja», egy oly szót ejtett, melyről angol fül 1688 óta egyáltalában nem akar hallani. Ezen egy szó is elegendő ama mély ellenszenv ma-

gyarázatára, melyet e tory pamphlet még a tory párt keretén belül is keltett – holott telve van kiválóan szellemes és találó észrevételekkel; míg a szárazföldi constitutionalista egész felfogásában feltétlenül osztozni fog.

Azonban a befolyás, melyet a korona a belügyi törvényhozásra gyakorol, jóval csekélyebb fontosságú azon hatáskörnél, mely azt, a tory nézet szerint, külügyekben megilleti. Egy szabad nemzet önkormányzatában kétségkívül a közvélemény lesz az uralkodó hatalom; ámde szintoly kétségtelen, hogy nemzetközi kérdésekben az erő a vezértényező. A fejedelem az alkotmánynak feje és keze; az ő elhatározására tartozik a béke és háború, akaratjától fog függni az ország hadi és tengerészeti erejének megindítása. Azonfelül az uralkodó, és nem a kabinet a nemzeti felségnek látható képviselője az összes külhatalmasságokkal szemben. A külföld abszolút uralkodói, semmit sem törődnek az alkotmányi megállapodásokkal; szemükben a nemzet fejedelme az, a ki felelős a nemzet összes cselekvéséért. S ezért bár az önkormányzat elvéből indulva, a királynő véleménye külügyekben talán nem nyomatékosabb legszegényebb alattvalójáénál, a ki választó joggal bír: külügyi kérdésekben érdekeltége hasonlíthatatlanul nagyobb, mint bármely egyes angolé; sőt magával az egész nemzet összérdekével egyenrangú. Ebből folyólag, nem csak fejedelmi praerogatívája, hanem a dolog természeténél fogva a külügyi politika vezetésében döntő személyes része van.

Egy képviselőház, mely a számszerinti többség képviselete elvén sarkall, teljesen képtelen a külügyi politika folyamának megindítására, ellenőrzésére. A selfgovernment csak azon elvnek alkalmazása, hogy a középértékű józan ész képes helyes nézeteket alkotni oly kérdések felett,

melyek saját tapasztalása körébe esnek. Ezen elv, mely bevált a községben, kiterjesztetett az egész nemzetre, 'és az angol nemzet átlagos bölcsesége, körülbelül olyan rendszabályok színvonalára tud emelkedni, mint a gabona-törvények eltörlése, s az 1870. évi oktatásügyi reform. Ilyen kérdésekben csaknem minden angol képes magának nézetet formálni; «hanem mi alapon tehető fel, hogy a közönséges angol ember, ki nem ismeri a földrajz elemeit, még kevésbbé a történetet, a külföldi nyelveket, szokásokat, eszmejárásokat, a ki el van telve szigethoni előítéletekkel, a kellő elmeállal tudjon ítélni a birodalmi politika kérdései felett, melyek az emberi természet legmélyebb ismeretét, s az elvek és részletekben való szoros jártasságot tételezik fel?»

A parlament a múltban, a negyvenes és ötvenes évek külügyi mozgalmai s a krimi háború alatt sem bizonyodott nagyon hivatott testületnek a végrehajtó hatalom actiója irányzásában: de az utóbbi keleti bonyodalmak szülte időszakban, a képviselőház régi szerkezete, a pártviszonyok egészséges arányai elmosódtak, végkép elfajultak. Az egész ház oly kötelmek súlya alatt nyög, melyeket magára vállalt, a midőn régi ellenőrizeti funkcióin túlterjeszkedve, a törvényhozói iniciatívát megragadta. Egyszer debatter-egyletté, máskor községi képviselőtestületté alakúlván át, évről évre képtelenebb lesz azon feladatok teljesítésére, melyeknek elvállalására dicsvágya ragadta. A birodalmi politika ügyei pedig, melyek elintézést várnak, nagyok és változatosak. Felelősségei és kötelmei az állam és társadalom belső reformjai keresztülvitelében, kormányzatában szélesek; de kötelezettségei kifelé még szélesebbek. A történet folyamában első eset, hogy szabad nemzet egy hatalmas birodalomnak ura. Uralma vagy száz önkor-

mányzó gyarmatra terjed ki. Kétszáz millió ember kormányzatára vállalkozott, kik eredetileg polgárainak magánvállalataiban lőnek meghódítva. Mikép lehetne eme nagy dolgokat, melyekben az, egész nemzetnek egysége forog fenn, a pártkormányzat meghasonlásával megoldani? Van-e remény, hogy a parlament ez ügyeket sikeresen győzni fogja?

A rómaiak, midőn hatalom és szabadság között kelle választaniuk, a hatalmat választották. Az angoloknak választása nem lehetne hasonló. Az uralkodóba vetett bizalom azonban a szabadság és hatalom egyenlő megóvását biztosítja. Az angol uralkodó közvéleménynek összesítésére, központosítására, vezetésére a fejedelem a leghivatottabb tényező. Föltéve, hogy egy távolinak látszó időpontban a pártok eltűnnének, s a parlament ismét csak régi ellenőrzeti funkciójára szorítkoznék, minden iniciatívát pedig a hatalom kezében hagyna, mi akadály nyílnék az emelkedő erélynek és dicsváagnak? Méltóság és hivatal továbbra is nyitva állana azok előtt, kik a tanácsban kitűnnek; a fejedelem szabadabban választaná minisztereit, a kik a népnek továbbra is felelősek maradnának, bár megszűnének a nép creaturái lenni. A szabadság veszélyeztetését, mely ily rendszerben rejlenek, ellensúlyoznák az angol nemzet benső szabadság-ösztonei s ősi gyakorlata e szabadság megóvásában. A túlságos centralisatió ellen voltaképi védelmi fegyvere a municipalis önkormányzat. A conservativ politika világos: localisálni minden érdeket, mely helyi, házi; centrálisaim mindent, a mi birodalmi érdek.

S az Angliát környező nemzetek központosító, hódító, fenyegető iránya a Quarterly és a Prince Consort szerint előbb-utóbb kényszeríteni fogják emezt, hogy alkotmánya

fejlődését ezen mederbe terelje. Az utóbbi évek oroszbaráti rajongása, az atrocity meetingek izgalmai, a nemzeti érdekek félreértése, melyet a közvélemény tanúsított, a parlamentnek ingadozása a népies tévelyek behatása alatt mindez kétségtelenné tette, hogy sem a parlament, sem a közvélemény nem az a közeg, mely egy világbirodalom külügyi politikáját biztos, avatott kézzel vezethetné, az angol érdekeket kultámadások ellenében megvédhetné, az európai nemzetközi jog szentségét megóvhatná.

«Csak egy forum létezik, melyben e képesség megvan, mely menten a pártversenyek káprándjaitól, világosan szem előtt tartja a birodalmi politikának egységét és folytonosságát; s ez a korona, a minisztérium által képviselten. A nemzetnek csak egy tagja van, kinek személyes becsületére és méltóságára az ország külügyi közvetlenül és személyesen kihatnak. E tag a királynő.»

IV.

A fenforgó kérdés velejét, az angol korona és törvényhozás hatalmi kölcsön-viszonyát, Haliannak néhány mondata tárgyilag és történelmileg tökéletesen tisztázza.

Anglia egyébként nem boldogulhatott, írja a Constitutional History III. kötetében, «hacsak egy nagy erőfeszítéssel nem sikerült volna a monarchiát a törvény alá vetnie, s az alkotmány kiegészítő részévé tenni, nem hogy ez alkotmánynak első kútforrása, alapelve volna. Meg kelle fordítania a kedvencz maximát: a Deo rex, a rege lex» és a koronát magát a törvény teremtménye gyanánt feltüntetnie. De a régi angol monarchia, mely hét század

folyamában, azon magas és kitűnő előjogok élvezetében, melyeket a törvénytudók egyező véleménye s a parlamentek alávételése elismer vala, megizmosodék; az a monarchia, melytől a képviselőház és minden egyes peer, bár nem az összes főrend maga, a törvényhozásban való részvételét leszármaztatta, e monarchia nem volt ama köztársasági elvek alá vethető, melyek némely más, újabb keletű alkotmányban nem sok sikerrel lőnek megkísérelve. Az angol állampolitika alapjainak megrendítése nélkül, nem lehetett állítani, hogy a monarchia a parlamentnek, vagy történelmileg a népnek kifolyása. De az (1688-iki) forradalom s az Act of Settlement folytán, az uralkodó fejedelem s az uralkodó család jogai valójában a parlamentből s a népből folyók. A jogi műnyelven, alkotmányunk ünnepélyes, tiszteletreméltó elméletében, a korona még mindig az a kútfő, melytől törvény s igazság ered. Praerogatívái még mindig ugyanazok, melyek a Tudorok és Stuartok ideje alatt valának; de a Brunswick-ház joga azok gyakorlatához csak az 1688-iki Conventióból vonható le.»

Lord Haliam az angol alkotmány magyarázatában classikus tanú. Ez alkotmány történelmének ismeretében, a történelmi részletek áttekintésében és tisztázásában *Stubs*, a legújabb alkotmány történeti mű szerzője felülmúlja őt; de az elvek, a szellem megértése és szabatos meghatározása tekintetében Haliam páratlan. Csak a Bürke lángelméje versenyez vele; genialis intuitiója túlszárnyalja amazét az egésznek nagy felfogásában. De ő pártpolitikus vala, míg amaz legista; s azért nélkülözi ama nyugodt objectivitást s a részletekbe hatolás kedvét, mely Haliamnak sajátja.

Nos, a czáfolat, melylyel a whigek visszautasítják a

tory közlöny royalista elméleteit, egyszerűen a Haliam felfogásának alkalmazása gyanánt jelentkezik.

Azon nagy viták között, melyek az angol parlament történetét oly nevezetessé teszik, számos a béke és háború, a szerződések s egyéb nagyfontosságú külügyi kérdések körül forgott. Miniszterek buktak és pártok hatalma ledőlt külügyi kérdések vitatásában. Ámde, ha «a fejedelemnek nagy személyes befolyás engedtetik a külügyi politika vitelére», e vitáknak meg kell szünniök. Az a monstruosus látvány, hogy a képviselőház a korona politikáját, a fejedelem személyes actióját rostálgatná és megdöntené, csakhamar tűrhetetlenné válnék. A parlament meg nem Ítélné az uralkodót. The Queen can do no wrong. A király nem hibázhatik.

A «Quarterly» elmélete e szerint nem csak unconstitutionalis, hanem egyenest megférhetetlen az angol alkotmány lételével; – folytatja a whighek ellenmanifestuma az «Edinburg Review» nyárnegyedi füzetében – nem habozunk kimondani, a mely perczben tudva lenne, hogy az ország politikája bármi érezhető fokban a korona által szabatik elő, a monarchia napjai is meg volnának számlálva. Az angol alkotmány ama tisztességteljes elve, mely a koronát a pártküzdelmek s a közvélemény súrlódásai fölé emeli, annak biztonságára nélkülözhetetlen; és nem tiltakozhatunk eléggé amaz oktalan vakmerőség ellen, mely ezen szentelt intézményt a sérelmeknek és veszélyeknek akarná kitenni.»

Bármily furcsán hangozzék e beszéd a mi continentalis füleinknek – s az az illoyalis képmutatás, mely a szavak kegyeletteljes illedele alatt az alattvalói hűséggel meg nem férő tartalmat rejteget, politikai ép érzékre csak visszataszítólag hathat – mégis el kell ismernünk, hogy

a szavak lényege megfelel a Hallam által kifejtett elvnek. És kétségtelen, hogy az angol történeti fejlődés különösen a lefolyt két század óta a whig elméletet támogatja.

Az alkotmánynak több alaptörvénye a Petition of Right, a Habeas Corpus s a Place Bill az odvar erős ellenzése daczára lőnek megalkotva. Az (utolsó) forradalmat követő században nyoma sincs annak, hogy a korona részéről bill-ek initiáltattak volna a parlamentben. A dynastiának új don forradalmi eredete még eleven volt a köztudatban, s a whig áramlat, mely mindenkor inkább aristocratai, mint monarchiái vala, uralkodó volt. Az, a mit a kontinensen végrehajtó hatalomnak, s a mai Angliában csak néhány évtized óta kormánynak, governmentnek neveznek, az egységes executiva még akkor nem létezett; a miniszterek egymásnak gyakorta ellenmondtak, egymás rendszabályait ellenezték. Idővel megváltozott a törvényhozás menete, de elve változatlanul fennáll. A parlamenti ügykör rohamos növekvése egységes actió szükségét idézte elő; és lassanként a kormány kezeibe összpontosítá az iniciatívát csaknem minden fontosabb rendszabályra nézve. Ez azonban csak látszólag van ügy. Mert míg a régi jó időkben az a látszólag függetlenül initiáló parlament tényleg a korona és minisztereinek creaturája volt; addig a reformat életbeléptetése óta a miniszter mindinkább a Ház creaturájává vált; az ő iniciatívája alatt voltaképen az alsóházi többség kezdeményese s a korona mindinkább ama fenséges régiókba szállt «a pártküzdelmek, s a közvélemény súrlódásai» fölé emelkedve, a hol a biztonságáért

¹ A government néhány évtized előtt nem «executívát» jelentett, hanem ennél tágasabb fogalmat.

egyébként annyira aggódó whig publicista oly szívesen szemléli. Az állam első hatalma a képviselőház.

A külpolitikát illetően különben a whig felfogás is elismeri a korona jogát, mely szerint külhatalmakkal szerződések köthet, hadat izenhet, békét köthet. Míg azonban a hadizenés joga tényleg ellensúlyoztatik s ellenőriztetik a parlamentnek kizárólagos költségengedélyező hatalma által; addig a korona azon joga, melynél fogva szerződéseket köthet a külhatalmakkal, melyek az ország becsületét és létérdekeit érintik, hasonló korlátozáshoz közvetlenül nincsen kötve. De azért a korona hatalma e téren is távolról sem korlátlan; elméletben, az írott törvényben az ugyan, de nem a gyakorlatban, az alkotmány való életében. Az egyedüli biztosíték, melylyel az ország a fejedelmi praerogativa kíméletlen és túlságos gyakorlása ellen e téren bír, a miniszter személyes felelőssége; s ez hatályos biztosíték. Csakhogy a felelősség hatalmat is föltételez, és ha a miniszter merőben a koronának szószólója volna, a parlamentnek legmagasabb rendű birói joga ki volna játszva; verdictje az eszközt érné, a szerző helyett; a politikai miniszterfelelősség lényegében megghiúsulna.

Hogy az angol parlamentnek, helyesebben az alsóháznak mai fejlettsége, mondhatni túlhatalma mellett, midőn tényleg a legfőbb állami hatalmat képviseli, a dolgok ilyenén rendje megfelelne-e az alkotmány szellemének, ilyenén rend képzelhető-e egyébként, mint múltó kísérletül – választ nem igényel.

És mikép viszonylik a Beaconsfield kabinet keleti politikája, egész külügyi actiója – mely mindnyájunk eleven emlékezetében áll, s a melynek főbb vonásaira fentebb utaltam – ez alkotmányi elvekhez?

A kormány ellenesei azonkívül, hogy eszeveszettnek,

vakmerőnek, költségesnek híresztelik – és minden ellenzék ilyennek híreszteli a kormányon levő párt politikáját – főleg azzal-vádolják, hogy conceptiójában úgy mint kivitelében «lényegesen új, imparliamentaris és alkotmányellenes». S ez olyan vád, mely ritkán hangoztatik, angol párt vagy kabinet ellen. És midőn hangoztatik, többnyire bizonyos alappal is bír. Mert azt meg kell adni az angol politikusoknak: bármily drasztikus indulatossággal és metsző gúnnyal üldözzék is egymást, illetén főbenjáró, alkotmányfelforgatási vádak nem egy-könnyen formálnak.

Publicistái és parlamenti izgatók jelszavánál több, midőn a kormányt azzal vádolják, hogy a korona végrehajtó hatalmát kelleténél kijebb terjeszteni akarja. Az angol nemzet széles rétegeiben, a liberális whigpárt nagy tömegében úgy látszik komolyan megrögzött a hit, hogy a kormány a «praerogatívát» oly határig terjesztette ki, melyen a nemzeti souverainitás sérelme kezdődik. S e souverainitás öntudata mind hatalmasabban kezd a nemzet eszménye gyanánt kidomborodni.

Mert hiszen egyébként az ellenzék többi ellenvetésein nagyon is meglátszék, hogy inkább a parlamenti dehors-ok megóvása kedvéért történnek. A pártpolitikus elégtelensége alig bírja eltakarni az angol polgár benső megelégedését azon nagy és dicső szerep fölött, melyet hona világbirodalmi súlylyal ezen emlékezetes nyár folyamán játszott. S ez a szellem nem mai eredetű; bár ez utóbbi idők erősebben kifejtették, mint valaha. Jellemzésére egy csekély és mégis sajátos, nevezetes adatot hozok fel. Ugyanis feltűnt, hogy angol olvasmányaimban a legkülönbözőbb árnyalatú Íróknál. Sir Fitzjames Stephennél, Edward Freemennél, vagy az edinburghi essayistánál, egyaránt ismételve találtam a római költő, az Aeneis büszke versét:

«Tu regere imperio populos, Romane, memento!»

Nincs benne kétség: e nemes sornak magasztos szelleme mindenek fölött áthatotta a mai angol nemzetet, a köznépet, a főrendet, a parlamentet, sőt a távoli gyarmatokat is, úgy, hogy midőn e nyár folyamán a militia behivatott s egy európai háború kitörése fenyegetett, Canadában ép úgy, mint Victoriában a székhely felé özönlöttek az angol-szász gyarmatosok, hogy a kormányzónak felajánlják életüket a királynő szolgálatában; sőt India határszélein is ama szepoy törzsek, kiknek rettenés lázadása annyi angol vérbe került, míg elfojtatott, most égtek a vágytól, «az angolok oldalán harcolni valahol messze napnyugati földön».

Éber és folytonos figyelemmel kísérvén az angol közszellem fejlődését, lelkesedéssel követvén a civilizáció e vezérbirodalmának dicső hatalmi kifejlését – hiszen minden magyar ember voltaképen egy kicsinyt angol, legalább lényének jobb alkat-elemeire nézve az – magam is a térbeli távolságon keresztül szemlélni, sőt érezhetni vélem ezen imperiális szellem általános uralmát. Midőn tehát e vázlat elején az «Imperialismus» kérdésének feszegetésére reá térni ígérkeztem, oly Ígéretet tevék, melyet beváltani nincsen kedvem. Daczára annak, hogy első rangú politikusok, egy Gladstone, egy Robert Lowe, lord Carnarvon s a liberálisok legkitűnőbb publicistái feszegetik e vádat, mégis csak pártfogás az egész: szavak, melyek mögött sem közvetlen indulatok, sem komoly eszmék nem lapanganak. Lowe tanulmánya «Imperialismus» (a Fortnightly Review októberi füzetében), megjelenése előtt irodalmi esemény gyanánt híreszteltetett, és midőn megjelent, eltűnt nyomtalanul és hirtelen, mi az üres phraseológiának méltó fogadása volt, még ha egy kiváló publicista tollából is folyt.

Gladstone' számos pamphletjének egyike a «Kin beyond Sea» (a tengeren túli atyafi), melyben az angolok rovására dicséri az amerikaiakat, a pick pocketek unokáit mint Charles Sealesfield találóan nevezte őket: a «Kin beyond Sea» tartalmaz néhány figyelemre méltó szempontot azon szertelen felelősségre és kötelezettségre nézve, melyet az angol birodalom szüntelen terjeszkedése folytán magára vállalt. De mindez merő theoria, mely a nemzet érzületére nem hat, lelkén nem hagy nyomot. A végső siker fog itt is a végítélet fölött határozni. A veszedelem, mely az európai béke és szabadság nagy ellensége – Oroszország részéről Ázsiában s európai Törökországban próbára tenni készül angol hatalom valódi bel-értékét – lord Beaconsfield politikájának egyedüli veszedelme. Az angol nemzet «imperialista» aggodalmaitól, a félelemtől, hogy túlmessze kiterjeszti birodalmi hatalmát és határát, nincs mit tartania.

Azonban ismételjük: ennél actualisabb a nemzet aggodalma a korona s az executiva prestigiumának, hatalmának túlterjesztése miatt, a mint hogy actualisabb a kérdés az uralkodó személyes joga iránt, kétoldalú, terhes nemzetközi szerződések kötésére. «A képviselőház – írja az Edinburgh Review – megvitathatja a külügyi kérdéseket és interpellálhat; de tényleg, midőn elvégezte ezt, vagy ratificálnia kell a kormány actióját vagy megbuktatni a minisztériumot; mindenek fölött pedig ki kell fizetnie a számlát. A képviselőház helyzete tényleges olyan, mint egy férjé, a ki kénytelen pazar feleségének adósságait kifizetni. Szereti, ha neje szépen öltözik, de későn tudja meg, hogy ennek ugyancsak meg kell adni árát. Hadi és tengerészeti tüntetések, szigetek és protectoratusok igen költséges dolgok; hanem e perczben népszerűek. Hogy egy

kifejezéssel éljünk, melyet Horace Walpole használt Lord. North minisztersége alatt: a (királyi) praerogativa igéjét a nép fülébe súgták és az megfogamzott elméjében.» (Szó szerint: Prerogative has been whispered in the ear of this people, and has taken root there.) A politika szelleme, melyet lord Beaconsfield üz, I. Károly alatt Straffordot, Anna királynő alatt Bolingbroke-ot csinált volna belőle. E politika az egyik merész miniszternek fejébe, a másiknak hazájába került. Lord Beaconsfield kormányzatának törekvése az állam döntő hatalmát a parlamentből a koronára helyezni át; s a korona ez idő szerint a miniszterelnököt jelenti. Anglia történetében messze visszafelé kell lapozni, hogy egy miniszter példájára akadjunk, a kit saját lángelméje és kedvező körülmények annyira egyeduralkodóvá tettek; és mint a francia császárság despotismusa, e hatalom annál önkényesebb, mivel széles népi alapon épült.»

V.

S a mondottakból mi folyik Magyarország külügyi politikájára s államhatalmi rendjére nézve?

Mielőtt e kérdésre megfelelnék, azon mélyreható különbségre kell utalnom, mely az angol s a magyar nemzet alkotmányi fejlődése között általán, de különösen a külügyi politika tekintetében a történeti valóság szerint fennáll.

Az angol törvények ugyanis, különösen az 1688 előttiék, a korona iránti feltétlen hódolat kifejezésétől áradoznak. Általánosságban erős royalistikus szellem szól be-

lölök és valami különöst stipulatio, mely a nemzetnek a külügyek vezetésére irányuló befolyását kikötné, alig lesz bennök található. A ki az angol alkotmány lényegét és fejlődését az írott törvények szövege alapján ítélné meg, az a történettől, a valóságtól legalább is néhány ezer mértföldnyire járna. Tényleg, hitvalló Edward korától fogva a népfellegre, a politikai aristarchiára, a polgári jogegyenlőségre törekedett a nemzeti fejlődés. A reformatio óta azonban egyik legsajátosabb vonása, hogy a közvélemény, a nép élénk részvétellel, majd valóságos ellenőrzéssel és meghatározott követelményekkel kezdte kísérni a külügyi politika menetét s Erzsébet óta. de még inkább a Stuartok trónralépte óta a pártok alakulásában és csoportosulásában a külügyi politika kérdéseinek jelentékeny része volt. A reformatio kiváló tényező lehetett ez alakulásban. Mert az angol nemzet a protestantizmus vezérharcosának, örének tekintvén magát, egy európai hivatás öntudatával viseltett e világrész nemzetközi statusával szemben, mely a XVI. és XVII. század folyamán oly kiváló mértékben a reformatio s ellenreformatio érdekei körüli csoportosult.

Magyarország alkotmányi fejlődése ezzel homlok-egyenest ellenkező.

A mi írott törvényünk a nemzeti függetlenség s önrendelkezésnek évszázados, mondhatni évezredes, szakadatlan rendszeres becikkelyezése. És milyen férfias, helyenként csaknem szilaj hangon van tartva végig! - csak a rákosi gyűlés végzeményeire emlékeztetek.

A ki a magyar alkotmány módosítására, esetleg megszorítására a törvényből akarna érveket meríteni, az mindenkor fel fog sülni, mint a hogy pórul járt Lustkandl tanár úr.

Mert a magyar közjog egy logikailag, történelmileg

következetes remekmű, a magyar nemzeti szellem legnagyobb alkotása, és bárha a következők mutatni fogják, hogy a chauvinismusnak egy szikrája sincsen bennem, merem állítani, hogy a maga finom, legista, okozati következetességében talán a legtökéletesebb (aristokrata) alkotmányi mű, mely egyáltalán létezik.

Csak az az egy baja van, hogy a dolgok való állásának ritkán felelt meg. sőt sok tekintetben az ellenkező állapotra enged következtetést. Mert a férfias, elhatározott, jogörző hang a legtöbb esetben nem egyéb, mint vérlázító sérelmek fölötti méltatlankodás és kitörő harag, mely egy országos törvénycikkelyben keres kifejezést, e cikkely szentesítése által lecsillapíttatik, hogy az első adott alkalmalmmal ugyanazon sérelemnek fulánkjától sebeztessek.

Talán túlzóan volna formulázva, de mindenesetre lenne bizonyos igazság a tételben, ha koczskáztatnám: hogy azon naptól fogva, melyen II. Ulászló az osztrákház trónkövetkezése iránt megkezdte titkos alkudozásait, egészen a szatmári békekötésig, Magyarországon körülbelül mindig annak az ellenkezője történt, a mit a Corpus Juris cikkei parancsoltak vagy tiltottak.

S így volt ez az ország külügyi politikájára való befolyással is. Ha Magyarország s e nemzet fiai mindazonáltal szerepet és perczenként jelentékeny szerepet viselnek Európa nemzetközi történetében, az következett egyrészt a nemzeti fölkelésekből, melyeknek vezérei mindig a külföldön kerestek támaszt, másrészt az ország azon sajátságos, igen szerencsétlen helyzetéből, mely szerint voltaképen a XVI. és XVII. század pusztuló Magyarorszá- gában bel- és külpolitika megkülönböztetéséről szó sem lehetett, mert Magyarország egész politikája külpolitika volt, s a külföldi hatalmasságok versenyétől, configuratió-

jától függött. Ilyen viszonyok között, a mennyiben egyáltalán volt önrendelkező hatalom a nemzet fiainál, rendjeinél, nagyjainál, az szükségkép a külpolitika kérdéseiben is némileg érvényesült.

A szatmári béke s a *pragmatica sanctio* megkötése, tehát a XVIII. század eleje óta azonban, e részvét és befolyás végleg és gyökerestől elenyészett.

Még fennállott a törvény és jogilag senki által kétségbe nem vonatható, mely szerint Magyarország független, önálló ország; mely szerint törvényhozásának beleegyezése és tudta nélkül ez ország legnagyobb érdekei, külügyei fölött intézkedés sem történhetik, mely külügyekre nézve a nemzet befolyása különösen megóvandó volt ama magyar követ által, kit az 1618: 37. és 1630: 26. t.-cz. értelmében a fényes portánál kelle a magyar királynak accreditalnia, míg az 1741: 11. és 1791: 17. t.-cz. általában megkivánták, hogy az ország külügyei magyarok befolyásával és magyarok által tárgyaltassanak.

S a portával kötött békeszerződések alkalmával még II. József császár alatt egy-egy magyar mágnásnak, mintegy magyar országos biztosnak szerepeltetéséről gondoskodott a korona.

De mindez csak legista elmélet és respectálásának látszata volt.

Magyarország tényleg egy elszigetelt mesebeli királyság volt, melynek határain belül minden egyes ember a maga szűkebb hazájának, t. i. vármegyéje vagy városának területén a legnagyobb szabadsággal mozoghatott, annak ügyeit föltétlen rendelkezéssel vezette; de a helyhatósági mesgyn *túl* nem terjeszkedhetett. Már az országnak mint ez apró státusok összefoglalatjának, közügyeiben meg volt kötve keze-lába; hogy mily fölötté nehezen mozdulhatott

tanúsítja Magyarországnak százesztendőös tespedése. Arról azonban, hogy e mesebeli országnak határain túl is terjeszkedjék polgárainak rendelkezése, arról szó sem lehetett. E határokon túl az Operencia kezdődött; egy ismeretlen világ, melyről a mesebeli ország lakójának nem lehetett, nem volt szabad tudnia.

A nemzetközi politika kérdéseit tehát korlátlanul elvégezte a bécsi Staatskanzlei. A mi birodalmi érdek volt – nem a szónak osztrák-magyar, hanem annak általános közjogi értelmében – nemcsak külügyek, hanem financiai, kereskedelem- és vám-politika, abban a magyar országgyűlésnek semmi, de semmi tényleges befolyása nem volt,

A francziák, különösen a pénzügy (állam- és bankjegyek értéke) körüi megengedték, hogy becikkelyezze az (osztrák) birodalmi kormányzat intézkedéseit.

A külügyekben discussiót kelthetett és felírhatott, mint akármilyen megyei közgyűlés; sőt 1792 óta több törvényzikk még azon nagy vívmányt is kikötötte, hogy a rendkívüli pénzsegély vagy újonczjutalék kérése esetén a magyar országgyűlés a külügyi viszonyokról is kellőleg értesítsék; mely értesítés alatt azonban nem szabad formaszerinti kormány előterjesztést érteni. De hogy a magyar országgyűlés ezen külügyi, amúgy is fölötte ritka elméleti vitáinak legkisebb actualitása lenne, arra nemcsak hogy Metternich, de a magyar ellenzéki vezérférfiak is soha egy perczig nem gondoltak.

S azért, bárhogy vélekedjék valaki az 1867: XII. t.-cz. alkotta rend üdvössége, szilárdsága, fennállhatása iránt: azt el kell ismerni mindenkinek, hogy a magyar nemzetnek a külügyi politikára a szatmári békekötés óta, sőt a mennyiben a mohácsi vést e békéig követő korszak normális viszonyok egybehasonlítására szolgálhat, a

mohácsi vész óta a magyar nemzetnek akkora törvényes és tényleges befolyása, felelős nemzeti kormány, törvényhozás és törvényhozási küldöttség útján, soha sem nyílt, mint az 1867-dik évet követő korszakban. Bármily alaposak vagy alaptalanok legyenek tehát az 1867: XII. t.-cz. elleneinek egyéb érvei: midőn a történetre, az 1848 előtti Magyarország korlátlan nemzeti rendelkező hatalmára hivatkoznak, e hivatkozás fájdalom, csak mosolyt kelthet mindazoknál, kik a történetet, e «bús történetet» ismerik.

Felhoztam pedig mindazt annak megvilágítására, hogy a magyar alkotmányi és politikai fejlődés története a külügyekre nézve, az uralkodónak, mint osztrák császárnak és a birodalmi kormánynak, egy idegen kormánynak, kizárólagos, ellenőrizetlen s korlátlan intézkedő hatalmát tünteti elő. A nemzet részvétele, ellenőrzése, önrendelkezése a külügyi politikában fájdalom e honban nem hagyományos. Fejlődésünk nem az angol fejlődés. Történetünk elvben a continentális fejlődéssel azonos; de csakis elvben, mert tényleg még annyival is rosszabb, szerencsétlenebb, hogy a többi continentális államokban rendszerint nemzeti – ha nem is épen népi – kormány volt az, mely a külügyek vezetésében korlátlanul rendelkezett; a mivel Magyarország – fájdalom – nem dicsekedhetik.

Magyarországra tehát történeti fejlődésénél fogva nem az angol elvek, hanem az általános continentális elmélet az irányadó.

Ezen continentális elmélet pedig nem egyéb, mint a minek árnya, merő gondolata elegendő, hogy lázas izgalomba ejtse az angol közvéleményt, s az alkotmány szellemének féltékeny híveit nyílt tiltakozásra bírja; egy

szóval: a Quarterly Review, Albert herceg és báró Stockmar azon fentebb taglalt nézetei, melyeket a whig meggyőződés, mondjuk inkább, az angol észjárás erélyesen visszautasít, sőt – voltaképen komolyan sem vesz.

Azon elmélet az, mely szerint a nép s a népképviselő hatásköre a helyi belügyi önkormányzat terén túl észszerűleg nem terjeszkedhetik, a külügyi politika pedig, melyhez a népképviselői elemek kellőleg nem is értenek az uralkodónak specialis dominiuma, hogy a külügyekben a kormány sem iniciatívát nem engedhet más állami hatalomnak, sem hatályos és folytonos ellenőrzést, beavatkozást nem tűrhet.

Az angol whig észjárás a maga korlátolt insuláris naivságában amolyan bohó furcsaságnak tekintti ezen nézeteket, mint fentebb az Edinburgh Review részéről tapasztaltuk.

A szegény soha sem járt iskolába a continentális alkotmány-doctorokhoz; a Bluntschlik, Gneistok és Steinok tanaitól nincs úgy által hatva, mint p. o. a mai magyar ember, ki inkább ezen nagyérdemű német professor urak elméleteiből, mint a Royer-Collard, Benj, Constant és Guizot, a Montalambert és Tocqueville irataiból meríti bölcsességét. Sőt féltő, hogy ezek a tudatlan angolok Gneist urat csak névből, Bluntschlit¹ és Steint pedig még névleg sem ismerik.

Nem iróniából írom ezeket. Magam is őszintén és

¹ Nagy mulatságomra szolgált azon gúnyolódások után, melyekkel az angol liberálisok szegény boldogult Albert herceg politizáló szereplését, mintegy üres fontoskodást elhalmozzák, a tudós heidelbergi professor úr legújabb kiadású «Politik»-ája egyik helyén körülbelül oly ítéletet olvashatni, miszerint ezen Coburg herceg az angol alkotmány kiváló fejlesztője lett volna.

talán honfitársaimnál buzgóbban át vagyok hatva a külügyek korlátlan kormányi vitelének szűksége érzetétől. Kevesebb hitet vetek a nép szellemében, hogy még csak képviselőnek hivatásában is bíznám a külügyek kényes, bonyolódott érdekeinek elintézésére, megítélésére; és hegyibe még ki is mondom azt nyíltan, szárazon; míg más hazámfia hímezne-hámozna; a legtöbb pedig a legkorlátlanabb szabadelvű tendenciákat vallaná, hogy az első adott alkalommal cserben hagyja őket, és meghazudtolja önmagát.

Én tehát, ragaszkodom a continentális elmülethez: a külügyek vezetése a korona közvetlen irányzása alatt áll, s a korona vezértanácsosait korlátlanul és osztatlanul illeti meg, egyedül a végeredményekért s általános iránya szelleméért tartozván a legtágabb értelemben vett politikai felelősséggel. Sem a parlament! discussió, sem a népgyűlések direktívája el nem fogadható. Külügyi politikát sem az utcán. sem nyilvános gyűléseken nem lehet csinálni – ezekben az államfőnek, a miniszternek szabad kezét kell adni. Mellesleg azonban meg kell jegyezni, hogy ha valahol, úgy bizonyára a politika terén méltán csömörlöm a német professoroktól és bölcseségöktől.

Midőn azonban közvetlenebb nyíltsággal, mint a hogy hazai publicistikánkban szokás, beismerem feltétlen hódolatomat ezen elmélet üdvössége előtt, szabadjon még egy kis módosítást fűznöm hozzá – egy kis történeti analógia során.

E tanulmány elején említést tevék azon eszmei mozgalomról, mely a Stuartok alatt, különösen a Monki restauráció után az angol államegyház és politikai hivei körében a non-resistance, az ellent nem állás elmélete körül kifejlett. Azzal a túlzó szenvedélylyel. mely az angol-szá-

szók tulajdonsága, ha egyszer a doctrinarismus terére lépnek, mindenféle szertelen következtetéseket vontak a fejedelem iránti vak engedelmesség határtalanságára nézve. Különösen a püspököknek s a fő episcopalista tudoroknak kedvencz okoskodása volt, hogy Nero császár vagy egy ahhoz hasonló kegyetlen, dühöngő zsarnok iránt is ugyanazon coeca obedientia, a feltétlen megadás resignációjával kellene viseltetnie az igazhitű, angol torynak. S ezen nézlet az 1680-as évek derekán államegyházi dogmává kezdte emelkedni. Macaulayban ezen Nero-féle hasonlat idézete ismételve olvasható.

Azonban James király alig kezdte volt túlfeszíteni a praerogativa hatályát, s a Neroi kegyetlen üldözés helyett, csak sértegetni meré az államegyházat, intézményeibe bele nyúlt és néhány katholizált theologusnak államegyházi beneficiumokat osztogatott: midőn a Nero iránti feltétlen hódolat azonnal feledésbe ment, a püspökök, kiket közvetlen hűség eskü kötött a király személyéhez, maguk kezdték meg a passiv resistentia alkalmazását, míg az alárendeltebb állású egyházi emberek, kiket ilyen személyes fogadás nem kötött, s a világi főurak, nyíltan csatlakoztak orániai Vilmos győzelmes felkeléséhez.

Ámde midőn a törvényes király s utódja mint hontalan bujdosók ették a francia udvar kegyelem kenyereit, ugyanezek a toryk, kik a döntő perczen megfeledkeztek a Nero alatti magatartás jámbor martyriumáról, évtizedeken keresztül ezen reménytelen trónkövetelők személyéhez, ügyéhez ragaszkodtak és sikertelen vállalataikra áldozták fel vagyonukat s életüket épen úgy, mint elődeik szerencsésebb sikerrel Károly királyért.

Mi is elvben ismerjük el a kormánynak parlamenti actió által nem korlátozott, feltétlen rendelkezési hatalmát

a külügyi politika kérdéseiben, a continentális conservatív alkotmányi tannak megfelelően.

Esetről esetre azonban és lehetőleg minden fontosabb esetben engedjünk egy kicsinyt az elmélet ridegségéből. Olyankor a nemzet vessen magával számot, és ha megnyugvása a kormány actiójában nem egyértelmű, avagy iránytadó többségében nem az. akkor gyakorolja ellenőrzési, felelősségre vonási s akaratnyilvánítási jogát képviselte útján: nem elméleti alapjog, állandó hatáskör czimén, hanem a gyakorlati szükség érzetének azon elévülhetetlen ősjoga alapján, mely hatalmasabb minden alkotmányi szerkezetnél, minden politikai tanelvnél.

Ismétlem, mit a tanulmány bevezetésében hangsúlyoztam – e nézet kifejtésében semmi célzás, semmi vonatkozás nem lappang a napi politika közvetlen történeteire. Már csak azért sem, mert a sorok írója azok közé tartozik, – és hazánkban nincsenek túlsokan – ki e lezajlott napok nagy eseményét, Bosznia-Hercegovina megszállását elejétől fogva olyannak tekintik vala. mely az osztrák monarchiának fátumszerű, kénytelen evolúciója; és már régtől fogva meg vala írva a csillagokban.

Ámde a politika legyen bár az exigentiák tudománya, azért tanulságai mégsem csupán a pillanatra szólnak.

A keleti kérdés megoldásának, e világtörténelmi tragédiának, melyben nemzetek vétkeznek s elbuknak, csak első része lőn befejezve. Pedig az egy sophokleszi triologia, melyben még a magyar nemzet is lesz szereplő. A pillanatnyi szélcsend daczára dülő viharokkal terhes a lég. S a jövő évek olyan megpróbáltatásokkal fenyegetnek, melyek megkívánják, hogy a nemzet résen álljon, mert jöhet idő, midőn épen a külpolitika kérdéseiben keilend önnön sorsa, a lét vagy nemlét kérdése felett határoznia.

ENDYMION.¹

(1881.)

Vannak az irodalomban, a művészetben termékek, melyek nevezetességre fennen kimagaslók és emberöltők emlékezetében meggyökereznek – holott a szépség és igazság, az eszmény és valóság nagy mértékeivel mérve, be nem válnak, fogyatkozásokkal teljesek, sőt esetenként a rút aestheticáját egy új árnyalattal szaporítják. Hanem midőn a tárgyilagos kritika elmondta végszavát, s az igazságot napfénynél világosabban kiderítette, midőn mérlegelt és osztott, és a holtak közé vetette azt, a mit elítélendőnek talált: akkor előlép a kortársak s az utókor érdeklődése, egy csomó mellék-körülmény és véletlen tulajdonság, melyekről hiába mondja a kritika, hogy a művészettel semmi közök s a hibákat nem takarják, mert megannyi elemei mély hatásoknak, melyek varázsát talán nagy idő sem lesz képes eloszlatni.

A nyájas olvasó talán meg fogja engedni, hogy ne induljak példák keresésére. Gondolatomat így is megérti. De talán elég lesz a Disraeli nevét említenem, hogy igazat is adjon. E névhez egész sora fűződik az irodalmi

¹ By the Author of *Lothair*. In two Volumes. (Tauchnitz Edition) 1880.

alkotásoknak, melyeknek magokban véve, abszolút mértékkel mérve, alig van joguk, hírre túlélni keletkezésök éveit. Nem mintha egyikök is teljesen híján volna ama bájaknak és mélységeknek, melyek akkor is hódítanak, midőn a sorok mögül, a betűk camera obscuráján át, nem kél egy idegen alak, mely megkap lényének eredetisége, verőfénye vagy örvényeivel: a szerzőé.

A rendkívüli lényeknek mindig van valami rendkívüli mondani valójuk és rendkívüli módon tudják azt elmondani – akár szavakban, akár vásznon, kövön, vagy a hangok lenge aetheri anyagában írják érzéseik, gondolataik erős vonásait – vagy álmaik és hangulatuk futó árnyképeit. Ámde mi gőzparipán hajtunk át e századon; csak az elsőrangú állomásokon van öt percznyi szünetünk. A fennmagasló tornyok, a paloták kupolái ragadnak meg szemünk reczójén s emlékezetünk viasztábláján – se lázas rohamban csak ritkán térünk vissza a tájra, melynek kaleidoskópja szemünk előtt már egyszer feltűnt és nyomban szertefoszlott.

Ha Disraeli a költő, félszázados műveiben még ma is él, ha Lothair irodalmi eseménye elménknek ma is friss benyomása, s Endymiont még forgatni fogják, midőn Arthur Pendennis és Adam Bedének czíme is feledve lesz: akkor nem a művészi siker s az örök szépnek hervadhatatlansága győzött. Hanem megkap sajátos varázsával egy élesen kibélyegzett egyéniség, melyet osztályozni nem tudunk; egy lélek, melyben fenkölt s alanti törekvések, vonzó és visszataszító vonások dissonantiái harmonikus megoldás után küzködnek; egy szellem, mely széles, behatós, sőt lehet mély is, de nem teremtő; egy művészi tehetség, melynek ideges fogékonysága a szép iránt nem párosul zavartalan visszaadásának hasonló alkotó képes-

ségével; végre egy élet, egy sors, melynek folyása és sikerei meseszerűek maradnak még akkor is, ha rugóik kifejtve fekszenek előttünk, és meghajlunk azok legnemesbike, a genie előtt – mely folyton emelkedő vonalban' mozog s a mely győztes haladása közben, mintha tisztulna és a vég felé egyensúlyát és harmóniáját is megelné. Hiába bizonyítom tehát önmagamnak, és bizonyítani igyekezendem tisztelt olvasóimnak, hogy Endymion műalkotásnak alárendelt, tele van szerves hibákkal, maga concepciója vásott, hőse a megtestesült szellemi középszerűség és jellemére nyomorék; nincs a műben se igazi költészet, se magasabb realitás, mert hiányzik belőle a tiszta, elfogulatlan emberi indulatok játéka. Mégis nyomós ellenvetéseimet legyőzi az egyszerű tény, hogy annak a csodálatos szerzőnek munkája; hetvenöt esztendő telének kései virága. De tegyük azonnal hozzá – a szerzőt nem is tekintve – egy letűnő kornak, egy föloszlott társaságnak képe, e letűnt kor egyik legégőbb pályatorójától, e társaság legbensőbb ismerője és figyelőjétől vázolván és színezve.

Azután vannak részletei, vonásai, színvegyülései s árnyalatai, melyek a kipróbált mester kezére vullanak. Magában a stílben is van valami, a mi a művészi haladás és – hogy úgy szóljak – megérés kifolyása, bizonyossága. Szabatos, metsző, átlátszó és epigrammszerű. Nincs sehol nyoma amaz áradozásnak, dagálynak és homálynak, melynek nagy mesteréül ismertük Disraelit, a szerzőt – a szónok mindenkor ment vala e hibáktól – mely gyakran túlterhelte és rhetorivá, sőt helyenként bombastossá tevék őt. S ebben is ez egyéniségnek phaenomenális lélektani érdeke nyilvánul. Hosszan forrott és lassan ért, de folyton fejlődött és késő vénségére, midőn rendszerint a ha-

nyatlás következik be, nála szembeötlő a haladás. Már Lothairben is bámultuk azt a tisztult, izmos, nemesült angol nyelvet, mely annyira elütött még az utolsó mű nyelvi-vétől is, melyet szerzője a régi nyomon költ vala: Henriette Templeétől. S e metsző, epigrammszerű nyelvezet, a tisztult forma, nem merő külsőség. A tartalom és a szellem, melyet kifejez, metsző, a dolgok elevenére hatóvá lett; megizmosult, de meg is nyugodott, tisztult, de talán némileg lankadt, s a szertelenségekkel, melyek az ifjabbkori művekből kiríttak, a költői közvetlenség fokmérője is alább szállt; pedig az Disraelinéi soha sem állott magasan.

Azonban ez általános benyomásaimat és nézetemet némi részletezéssel keilend támogatnom.

Természetesen, tartózkodni fogok Endymion meséjének visszaadásától. Csak néhány megjegyzésre fogok tehát szorítkozni.

Endymion egy angol ifjú törekvései, küzdései, politikai, társadalmi és szívbeli sikereinek története. Legalább szerzője ezt látszott vezértárgyául kitűzni, s a mű külszerkezete, a mese történeti egymásutánja, mind e célra látszanak vallani. Ámde valójában egész másképen kell e műnek igazi tárgyát formulázni. Hogy válik egy erős akaratú, büszke, eszélyes, dicsvágyó és érzéketlen szép leány királynővé, és mint teszi meg mellesleg öcscsét, azaz bocsánat, ikertestvérét, Anglia miniszterelnökévé – ez ama regénynek voltaképi tárgya. *Myranak* kellett volna e történetet keresztelni. Mert ő a hős. Az az anyámasszony katonája, kinek gyámolítása és boldogulása a könyvben mozgó alakoknak, főleg a hölgyeknek annyi fáradságot okoz, ugyancsak eltörpül ama parancsoló lény éles körvonalú alakja mellett.

Nem mintha Myrát is akár rokonszenves, akár csak lélektanilag is szerencsés alkotásnak tartanám. Rokonszenvet az életben s a költészetben egyaránt, csak mély emberi érzések és indulatok képesek kelteni, még ha ferde vagy bűnös irányban tévedeznek is; nagy és nemes czélok, még ha elérésök sóvár szenvedelme megtalálja is rontani tisztaságukat, s erkölcsi bukásra ragad. Myrában mindkettő hiányzik. Életének egyedüli célja: a társadalmi emelkedés. És céljainak lelki törpeségét legkevésbé sem enyhíti az a fordulat, hogy törekvései első sorban testvére állásának emelésére irányulnak. A testvéri szeretet leple elvégre is csak forma. A szenvedély, melylyel egy éles eszű, erős idegzetű leány ikertestvérén s ennek carriére-jén csüng, csupa önzés, egotism, mint az angol mondaná. A mint szerző rajzoló, kétségtelen, hogy saját képe mását szereti Endymionban, ki külsejére is annyira hasonló hozzá, a mennyire két külön nembeli lény csak hasonlíthat egymáshoz.

Már pedig, egy szegény nevelő nő sorsa, ki fárad s emésztí magát, hogy testvérekéinek kenyeret keressen - bizonyára meg fogja nyerni rokonszenvünket, ha lénye s életének egyéb vonásai miatt el nem vesztí azt. Hanem egy grande dame, ki abban fárad, ki számít és latol, ki bájolva fondorkodik és számítással hódít, csakhogy magas társadalmi állást vívjon ki egy középszerű ifjúnak, a ki nek egyedüli jogcíme ez állásra az, hogy ama delnő öcscse: egy ily alak mindenkit bizonyára egész hidegen fog hagyni, ha esetleg visszataszítóvá nem válik. Myrának saját élet- és szív-története, elemeire bontva, ugyancsak ilyen fortune hunt, illetén kulcsillogás sikeres pályatorése történetéül fog kitűnni. Egy vénülő lordnak (Palmerstonnak?) neje lesz, mert Anglia külügyminisztere és rejtett

vonzalma a száműzött királyfi iránt nem a Florestan (Louis Napoleon) herczeg mély érzéseitől gyúladt, hanem az érdeklődés által, melyet az ifjú trónkövetelő politikai nagy tervei s merész álmai költöttek benne.

Mind a mellett van benne bizonyos erő, bizonyos nagyság: «an imperial woman», «királyi nő» mondja szerző egy helyen, s ecsetének művészete képes is helyenként a királyi fönség arányait kölcsönözni e nőnek, ki elvégre is semmi. erkölcsileg nagy és magas célra nem tör, se mély és tiszta érzelmek által nem ösztönöztetik. Mind a mellett lehetnek és vannak ilyen asszonyok, és ki tagadhatja meg lady Macbethtől bűnei és irtózata daczára, mély részvétét? De lady Macbeth csupa hús és vér élet és szenvedély – ebből semmi sincs meg az arany-, hajú tündérben, ki mindig az erény és ildom ösvényén haladva éri el, hogy az a középszerű ficzkó, Endymion. a szép iker, Anglia kormányrúdját vegye kezébe, önmaga pedig trónra jusson.

Épen a vér, az élet hiányzik belőle. Minél jobban nézünk szép, de hideg szeme közé, annál világosabbá lesz előttünk, hogy ez nem is nő, hanem egy abstractio. egy elvnek személyesítése; még pedig oly elvé, mely Benjamin Disraeli életében elsőrangú szerepet játszott: hogy az erős akaratnak semmi sem tud ellent állani, s a szilárdan kitűzött célt, ha igazán és erősen akarjuk, okvetetlen el is kell érünk.

Nem akarom e helyütt kutatni, vajjon ez elvnek mekkora belső igazság és realitás felel meg. Azt hiszem, elég középszerű, bármi találónak tessenek a hétköznapi elemek előtt. De Myra s a regény más szereplői unalomig ismétlik: néha bizonyos ünnepegyességgel, mely végre komikussá válik s engem mosolygásra fakasztott. A londoni

Punch, melynek épen az ily féle gyöngék iránt nagy érzéke van, ezt az Endymion paródiájában, méltán és elég ügyesen ki is gúnyolta.

Az akaratbeli siker eme szárnyaszegett abszracciónja mellett ott jár az élő szájalom, Myra öcscse, a velőtlen-ség és férfiatlanság prototypusa, a «hős», Endymion. De ki tud eligazodni az emberi lélek mélységei s ellenmondásai között? Az ellentétek vonzereje ellenállhatatlan és képzeletünk legegységesebb ábrándjai az elérhetetlent, az idegenszerűt, az egyénileg lehetetlent varázsolják elénk.

S így Anglia államférfiai között az, ki legszívósabban és legelkeseredettebben harczolt a kései sikerért, ki a közpálya és nyilvános szereplés keserűségeinek kelyhét fenéig ízlelte, s a kit nem egyszer baráti kéz döfött meg, midőn az ellenség minden oldalról támadott, – a zsidó író fia, ki munkával, türéssel és szenvedéssel megfizetett a sikerekért, melyeket csak kelleetlenül engedett kicsikarni egy büszke nemzet féltékeny aristokráciája s irigy középosztálya: az a lélek, melyet annyi vihar tépett és roncsolt, egy örökké derűit égről álmodik, s egy – képzeleti – lényt teremt, mely se harczolni, se szenvedni nem bír, melynek értelme középszerű s inkább az alkalmasra irányuló, mint a mélyre és magasra. Körülvesz egy ifjú középszerű pályatorőt, milyent Anglia mindig százával teremtett, a lét minden derűjével; elárasztatja szeretettel: egy világot teremt körüle, melynek mozgó elve ez ifjú szerencséjének megvetése és boldogítása, s a szerencse kerekének akadálytalan forgást enged, míg el nem viszi e félig öntudatlan Apollót ama czélok magaslatáig, melyeknek álmát, vágyát is másoknak kelle e gyöngye lélekben ébreszteni. Mert Endymion úrnak dicséretre legméltóbb tulajdonsága a szerénység. Azoknak az érzelmes leányok-

nak és kaczér politikai szalma-özvegyeknek, kik a szende pénzügyminiszteri titkárból (Exchequer clerk) erejük erejével nagy embert, miniszterelnököt akarnak faragni, mindig nagy fáradtságukba/rábeszélésökbe kerül, míg hősünk reá áll terveikre és megengedi, hogy nagy emberré válják. Nem tudom, hogy Disraeli mit és mennyit köszön női kegynek. Alapján semmit és talán mégis nagyon sokat. Az angol aristokratia hölgyei mindenkor kiváltak nagy-lelkűségre, melylyel a képesség és genie ügyét fölkarolni tudták és céljainak útját egyengették az akadályok elől, melyeket a társadalmi hagyomány és conventiók teremtenek. Hanem a genie csak jogát gyakorolja, midőn megragadja a kezét, mely tért nyit neki és mindössze is csak az alkalmat szolgáltatja, melyen érvényesítheti erejét. Ámde Endymion egész genieje abban rejlik, hogy Myra ikertestvérének született, és hogy extatikus szüzek és nagyravágyó asszonyságok úgy találják, hogy nagy dolgokra született és igen jól illenék Anglia miniszterelnöki székébe – az Isten tudja miért!

Mert csalatkoznék, ki e hősben akkora akaratképeséget s erélyt tenne föl, hogy magától merne aspirálni akkora carriére-re. Myra végzi nem csak a cselekvést s a gondolkodást, hanem még a dicsvágyás mesterségét is ő helyette. Lady Montfortot Myra győzi meg Endymion parlamenti és kormányzati hivatásáról. Hisz szegény Endymi nem tud semmit, – csak egy kis nemzetgazdaságot, a Smith Ádám bölcsesége elemeit. A ladyk váltig oktatják ugyan és lelkére kötik, hogy tanuljon meg jól francziául, foglalkozzék a külügyekkel, tanulja megismerni a «nagy személyiségeket», kik nemzetközi szerepet játszanak; fő ereje azonban, úgy látszik, még is abban rejlik, hogy a nemzetgazdasághoz s a belügyekhez ért, midőn

ebbeli tudományával – csodálatos mód! – egészen magában, versenytárs nélkül áll.

Míg az angol kritika már hónapok óta. s a könyv megjelenésétől fogva folyvást azon törte fejét, miként süsse ki Disraeli önéletrajzát, önfestését az Endymion alakjából, addig bennem még ezek az apró vonások is azt a benyomást ébresztették, mintha a szerző csak játszanék az újságot és izgalmat hajhászó angol közönséggel, s a napi irkások seregével, melyre oly kegyetlen csapásokat mér, s a melyet csak torzképekre érdemesít.

Reám Endymion alakja azt a benyomást tette, mintha alkotója benne akarta volna mindazon tulajdonságokat és vonásokat megszemélyesíteni, melyek ő benne nincsenek, a melyeknek híját nála megrótták. Mintha egy élő példában és képpel akarta volna mondani: «nesze, John Bull, teremtettem olyan legényt, kiben neked kedved telik. Megvan benne mindaz, minek híjját nálam megróttad, és hiányzik mind az, a mit bennem kiállhatatlannak találsz. Az e fajta bábú csinál aztán köztetek szerencsét. Ez a te eszményed, ilyen tetszik neked».

Már az aristokratikus fölfogás túlzása tekintetében van valami, a mi minden komolyság daczára, a csöndes irónia benyomását kell hogy költse. Endymion a legalantibb sorsról fölvergődő pályaküzdőnek van elötüntetve, - holott anyja hercegi családból való, atyja és nagyatyja pedig a titkos tanács tagjai és parlamenti al-államtitkárok voltak. Az emberek legalacsonyabb kategóriája tehát, kikről e légkörben szó lehet, a belső titkos tanács tagjai – a mi azon kívül van, az aféle társadalmi mob, «tömeg», vagy kalandor, melynek nincs jogosultsága a benső körnek céljaira és magaslataira aspirálni.

Ismeretes, hogy azon számos pozitív dolgok között,

melyekre nézve Disraeli teljes életében tudatlannak, a szó legrosszabb értelmében dilettánsnak bizonyult, első helyet foglal a nemzetgazdaság. Midőn lord Derby kabinetjében mint Chancellor of the Exchequer (pénzügyminiszter) átvette az alsóház vezetését – első budgetje maga s a finantiális beszéd, melylyel azt kísérte, rögtöni bukását idézték elő, hozzá pedig rengetegül nevetségessé tevék őt.

Hogy a francia nyelv mennyire gyöngye oldala, azt a berlini congressuson tanúsította, midőn minden nemzetközi és diplomatai gyakorlat ellenére, a francia helyett saját, angol anyanyelvét, «his best, pointed english» - mint a Times congressusi levelezője írta – használta, valószínűleg kénytelenségből.

A mi a külügyek iránti előszeretetet illeti, abban kétségtelen – Disraeli is osztozik Endymionnal.

De talán egyéb semmiben . . .

S ez irónia ösztönszerű érzete nem kizárólagos egyéni impressióm. E sorok írása, s a szó szoros értelmében ez utolsó sorok írása közben, veszem a londoni *Fortnightly Review* januári füzetében Lord Houghton «jegyzeteit Endymionról» (*Notes on Endymion*). Az angol író-aristokratia vagy aristokrata-irodalom ez előkelő képviselője szintén kifejezést ad abbéli önkénytelen benyomásának, hogy Endymion naiv aristokratismusában szerzője újra a gúny fulánkját érezteti amaz osztálylyal, mely emelkedésének talapzata volt s a melynek ő talán többet köszön, mint amaz neki; bár nem foroghat fönn benne kétség, hogy Disraeli személyes, ösztönszerű rokonszenvei e tábor felé irányulnak.

Az élet s az emberek oly kitűnő, elfogulatlan ismerője tollából, oly széles látkörű szellem nyilatkozatául az a felfogás, mely az élet egyedüli és legfőbb céljául

a miniszterséget (to get into cabinet) proclamálja: az nem lehet más, mint finom, de nem kevésbé metsző gúny or az angol gentry s a polgári középosztály némely ambíció-susabb rétegének szelleme, eszménye, önteltsége és svihák-sága (snobism) ellen.

De hát hol maradnak a fény oldalak, melyekről e sorok elején tétetett említés? fogja kérdeni az olvasó, holott eddigelé s épen a földolgoiban – csupa árnyék és fogyatkozás volt elétüntetve?

E fényoldalak azonnal ki fognak világlani, mihelyt elejtjük a fictiót, melyet a regény formája költ, mintha Endymion költői mű vagy csak regény is volna.

Nem mintha teljesen szűkölködnék némely fölötté megragadó vonásban, mely költői lélemben fogamzhatott egyedül, és melyet csak művészi kéz vázolhatott. Hiába játszsák e regényben nők a főszerepet, Disraeli minden redőiben a férfiszívet ismeri és annak titkai közöl tudja kiragadni a maga mélyebb hatásait.

Nigel Penruddock, az egyház-uralmi theologusnak szerelme Myra iránt, melynek elfojtott lángjai hevét föl-csapni érezzük a convertita érsek katolikus ultramontán rajongásában; Sidney Wilton, az élemedett gentleman-miniszter gyöngéd és mégis férfiasan előkelő kedélyének s érzelmeinek árnyalatai (engemet Lord Melbourne-ra, Victoria királynő első – whig – cabinet-elnökére emlé-keztet); Lord Montfort halálos, gyógyíthatatlan unottsága, e szív, mely öngyötrő szenvedélylyel sínli kopárságát, és mégis gyönyörködni látszik sivársága borús ösztöneiben: az ily alakok, ily vonások bizonyára még az olyatén erkölcsileg és költőileg egyaránt elhibázott műnek is,

minő Endymion, képesek bizonyos irodalmi értéket kölcsönözni.

De hát Endymion egyáltalában nem költői mű, és ha a németországi kritika egyes közegei oly feneketlen nyomorult férczelménynek hirdetik, az nyilván onnan ered, hogy a cím s a forma által megtévesztették magokat, s a költői mű mértékét alkalmazták oly termékre, mely nem egyéb, mint egy félszázados parlamenti s államférfiúi pálya emlékeinek rajza, némikép álcázó alakítása, játszi egyénítése. Emberek, események s áramlatok – társadalmi és politikai küzdelmek – osztályok emelkedése és hanyatlása: mindez néhány futó, vázlagszerű, de éles és találó képben, alakban és helyzetben taglalva, illusztrálva, bírálva. Arra nézve a ki jól, elfogulatlanul tud olvasni, Endymion némileg a Disraeli emlékirataival tetszhetik: Wahrheit und Dichtung. Egy darab Anglia félszázados alkotmányi, politikai, kivált pedig társadalmi válságai és forradalmi történetéből. S azért a fő érdek a mellék szereplők körüi csoportosul.

De ez érdek méltatása Anglia újkori történetének részletszerű, benső ismeretét igényli, és mert ez ismeret hiányzik, azért oly kemény és föltétlenül kárhoztató a német kritika, míg lord Beaconsfieldnek legelkeseredettebb ellenségei, az angol radikálisok sok méltánylani valót találnak Endymionban, s egészben véve élvezni látszanak azt – mert értik.

Fölötte érdekes volna, a vonatkozásokat, a kapcsolatot, az analógiákat és célzásokat leleplezni, – se lepel fölötte átlátszó, – mely e regény sajtászerű vázlatai és Anglia újabb történetének néhány nemes és fontos lapja s alakja között fenforog. E sorok írója néhány nem érdektelen adattal rendelkeznek ily föladat teljesítésére.

Azonban e történetnek ismerői nem szorulnak arra, s a kik nem ismerik, azok részére e benső részletek magyarázatául egy vaskos kötetet kellene írni.¹

Még csak egy megjegyzést. Endymion sok csodaszerű történetnek és forgandóságnak foglalatja.

Ha azonban visszatekintünk ez utolsó évtizedek történeteire, be kell ismernünk, hogy a valóélet csodaszerűségben, kalandosságban, drámai hatásokban és lélektani tüneményességben messze fölülmúlta a költői képzelem – látszóan – legféltelenebb röptét.

Micsoda, példának okáért, Florestan herczeg conspirációi és trónrajutásának története ahhoz a tragédiához képest, melyben a Caesar unokája elbukott, melynek kérlelhetetlen fátuma gyermekét is lesújtotta, nem hagyván hátra csak ama nő megtört alakját, kinek gyarló lényét megnesemesítette és fölemelte a mérhetetlen fájdalom, melylyel az évek előzőnlötték.

Endymion egyik legérdekesebb alakja kétségkívül Nigel Penruddock, kiről fönnebb megemlékeztünk. De az ő fajtájából Angliának egy egészen más és százszorta hatalmasabb alak jutott osztályrészül. Nemzeti egyházának vezérlő szellemei körében, kik e nagy nép eszmefejlődésére behatni hivatottak, fénylő csillagul tünt föl a Via Media

¹ A fentebbiekben nyilvánított nézeteket érdekesen illusztrálja az a körülmény, hogy Walpole *Spencer* ötkötetes munkájában Anglia XIX. századi történelméről (History of England from 1814 to the Cremean War) – radikálpárti színezete daczára a legnevezetesebb modern-történeti feldolgozások egyike, az 1830-diki eseményektől fogva folytonosan hivatkozik Disreali regényeire, egyes alakjaira, tétéleire az illető korszakbeli áramlatok, állapotok, sőt alakok kiderítésére és jellemzésére.

szerzője: John Henry Newman. De az eszmék logikai kényszere őt a Via Medián (közép utón) messze túlragadták: ő lemondott egy nagy jövőről, kivált a körből, honnan működése egy nagy nemzetre kihathatott volna, és beállt közharczosnak a római szentegyház világra szóló, nemzetközi seregében, mely egészében véve csodákat mivel, de a melyben az egyén gyakorta eltűnik.

IX. Pius pápa nem volt az a szellem, mely egy Newman lénye s áldozata értékét fölfogni, méltányolni bírta volna. S az oxfordi egyházi küzdelmek égő harcosára, a ritualista és tractarianus mozgalom vezérére, s az összes modern angol egyház legizmosabb tehetségére reáborultak a feledés, talán a csalódás napjai, s évtizedek múlása e nagyreményű élet hajótörését látszott megpecsételni. Alig két éve, hogy az oxfordi Oriel College alapításának több százados évfordulója ünnepélyét ülven, meghívta hajdani büszkeségét, legfényesebb fellow-ját: John Henry Newmant. Mily nap vala ez Oxfordban, s e férfi életében, midőn újra ott ült a régi csarnokban s amaz elhagyott kápolna boltívei alatt! Ugyanaz időtájban IX. Pius helyét elfoglalta ama főpásztor, kinek minden ténye egy nemes lélek ösztöneire, egy fenkölt szellem sugallataira vall. S a katolika egyház néhány más papjával, kit nem egyedül vak engedelmesség és harciasság tüntetett ki, hanem tudomány és lelki fenség emel magasra, Newman is bibornokká neveztetett Az angol katolikus egyház – és különösen a világi elem és vezérei – hódoltak neki: de e velős tehetség, e nagyreménnyel indult élet végeredményül talán más sikerekre volt hivatva, mint Norfolk herceg és néhány kisebb katolikus főúrnak hódolati föliratára . . .

És micsoda Endymion regényes, kápráztató szeren-

cséje, ahhoz a küzdelmes, rendkívüli s a legvátatlanabb fordulatokkal és hatásokkal teljes pályafutáshoz képest, melyet a szerző maga írt le!

Bizony Disraeli, a szerzőnek, költői ereje nem elég hatalmas, hogy megmérkőzzék a nagy sorssal, mely Disraelinak, a pályatörőnek osztályrészül jutott, – és művészien alakítsa a valóság ama regeszerű képeit, melyek szeme előtt elvonultak . . .

FÜGGELÉKÜL

Jeles írókból vont idézetek

A szövegben, kiválólag a «Dantesca»-ban foglalt né-mely tételnek felvilágosítása vagy megerősítése céljából.

A 36. laphoz, hol *az olaszoknak a pápasághoz való viszonyáról* volt szó: «Nach meinen in Italien gemachten Wahrnehmungen ist zu constatiren, dass der gebildete Italiener das Papstthum mit ganz anderen Augen anzusehen pfllegt, als dies die Menschen diesseits der Alpen thun. In seinen Augen ist dieses Institut ein grossartiges politisch-religiöses Kunstwerk, das Meisterstück italienischer Geistesüberlegenheit und Staatsklugheit, der Riesenbau, an welchem der lateinische Stamm, dem das *regere imperio populos* als National-Vorzug eigen ist durch zwanzig Generationen hindurch rastlos und folgerichtig fortgebaut hat. Die Curie ist in seinen Augen jenes national-nützliche und einträgliche Institut, welches italienische Einflüsse und Machtgebote nach weit entfernten

Ländern trägt, welches viele Millionen Menschen einer italienischen Oligarchie dienstbar gemacht hat. Sie finden es ebenso natürlich als dem nationalen Ruhm und Interesse entsprechend, dass ein Verein von klugen Italienern die stärkste und unwiderstehlichste aller Gewalten, die Herrschaft über die Gewissen, diesseits wie jenseits des Oceans ausübe und verwerthe.» (*Döllinger*, akademische Vorträge II-ik köt. 248. 1.)

A 80 laphoz (Dante Flórencze) hol *marchese Gino Capponinak* történési rokonszenvéröl a florentin kereskedő világ iránt volt szó:

«Gino liebte es zu betonen, dass auch seine Familie gleich den übrigen florentinischen Adelsfamilien, in alten Zeiten Handel getrieben habe. Im hiesigen Archiv ¹ findet sich eine Urkunde des Herzogs Maximilian v. J. 1597, welche die Capponi ermächtigt in München eine Niederlage von Seiden- und Sammtstoffen zu errichten. *Tutte le nostre famiglie sono bottegaje* – alle unsere Familien sind aus dem Laden hervorgegangen – sagte Capponi einmal zu mir, und er hielt es für einen Vorzug von Florenz und Genua, dass die Söhne der Adelsfamilien dieser Städte auf solche Weise von Jugend auf einen wirklichen Beruf vorgefunden und geübt hätten.» (*Döllinger*: Gedichtnissrede auf Gino Capponi; akad. Vorträge II.)

A 111. lap jegyzetét annyiban helyre kell igazítanom, a mennyiben *Ozanam Dantét közvetlenül Homerhez hasonlítja*: «*L'Homère des temps chrétiens*»-nek nevezi, *Le Purgatoire de Dante* című kötetben (10.1.), mely csak ama jegyzet kinyomatása után került kezemhez.

¹ Münchenben.

«A keleti válság s az alkotmányosság» című a Bodnár Zsigmond által szerkesztett «Havi szemle» 1878. és 79. évfolyamaiban.

*

Végül: «Kemény Zsigmond», «Alkotmányunk reformkorszakából» és «Endymion» a Gyulai Pál által szerk. «Budapesti Szemle» 1888., 1880. és 1881-iki évfolyamaiban.